

2019 PRESIDENTIAL ELECTION IN UKRAINE: HOW ZELENSKY WAS ELECTED?

Viktoriia DEMYDOVA*

ABSTRACT

In April 2019, Ukrainians elected actor and showman Volodymyr Zelensky as their president. Zelensky was more than unexpected choice for the country that wages a war with its neighbor. This article concentrates on the two rounds of 2019 presidential election. The author discusses election results, factors of electoral behavior, regional voting patterns, role of oligarchs, stance of Russia and role of the virtual space in the election. It is argued that in Ukraine, citizens chose a person without political experience hoping for a change. While one can note presence of the regular elections and changes in the leadership in Ukraine, democratic principles and procedures have not institutionalized yet. Thus, oligarchs still back the candidates. At the same time, traditional regional voting patterns are deteriorating while the role of youth is growing and particularly this is possible due to the spread of the social media. The author analyzes three groups of sources. First, the election results are studied to reveal public support for different candidates and regional voting in Ukraine. Second, data related to electoral race including party programs, surveys about public support for the candidates and debates are examined. Finally, official documents indicating policies of the Ukrainian presidents are analyzed.

Keywords: Election, Poroshenko, President, Ukraine, Zelensky.

2019 CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİMİ: ZELENSKY NASIL SEĞİLDİ?

ÖZET

Nisan 2019'da Ukrayna halkı aktör ve gösteri adamı olan Volodymyr Zelensky'yi cumhurbaşkanı seçti. Zelensky, sınır komşusuyla savaşmaya devam etmekte olan bir ülke için sürpriz bir adaydı. Bu makale 2019 cumhurbaşkanlığı seçiminin iki turunu incelemektedir. Bu bağlamda yazar seçim sonuçlarını, seçim davranışı faktörlerini, bölgesel oylama modellerini, oligarkların üstlendiği rolü, Rusya'nın duruşunu ve sanal dünyanın etkisini ele alacaktır. Ukrayna halkının değişlik umudu ile siyasal yönden deneyimsiz bir cumhurbaşkanı seçtiği tartışılmaktadır. Diğer yandan, Ukrayna'da düzenli seçimler ve lider değişimleri gözlenmesine rağmen demokratik prensip ve yönetmeliklerin tam anlamıyla kurumsallaşmadığı görülmektedir. Bu yüzden oligarklar adayları desteklemeye devam etmektedir. Aynı zamanda, geleneksel bölgesel oylama modelleri zayıflamakta olup, sosyal medyanın artan etkisiyle birlikte gençlerin rolü artmaktadır. Yazar üç farklı kaynağı analiz edecektir. Birincisi, seçim sonuçları incelenerek farklı adaylara ve bölgesel oylamaya olan halk desteği incelenecektir. İkincisi, seçim yarışıyla ilişkili olan bilgi dökümleri, parti programları, adaylara olan halk desteğine ilişkin anketler ve tartışmalar incelenecektir. Son olarak, Ukrayna cumhurbaşkanlarının politikalarını gösteren resmi belgeler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhurbaşkanı, Poroshenko, Seçim, Ukrayna, Zelensky.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 13.06.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.07.2020

* Asst. Prof. Dr., İstanbul Gelişim University, Political Science and International Relations Department, ISTANBUL; ORCID: 0000-0001-5447-1033, E-mail: demydovav@gmail.com

Introduction

On 31 March, 2019 Ukraine had the presidential election, the second election following EuroMaidan and annexation of Crimea and the seventh in the history of independent Ukraine. In total, 44 candidates were registered, while only three candidates appeared to be leaders after the first round: Volodymyr Zelensky, Petro Poroshenko and Yuliya Tymoshenko. Since none of the candidates reached 50% of the votes, the run-off followed.

Starting from 2004 Orange Revolution Ukrainian elections were accompanied by serious political crises. This is applicable to 2004 elections and then 2014 elections that followed the annexation of Crimea and war in Donbass. 2010 election was quite smooth and peaceful but the incumbent president fled the country in February 2013 after the violent suppression of the mass rallies in Kyiv. 2019 election was also peaceful, however, it brought a very different type of the political leader, celebrity president. This article problematizes 2019 election in Ukraine: elected in 2014, nationalistic president Poroshenko had been seen as a figure who can curb separatism of at least Donbas. In contrast, Zelensky, had no political or administrative experience and his election in the country fighting against the neighbor had been seen very unlikely.

Within last twenty years, particularly after the Orange Revolution, Ukraine demonstrates positive changes towards electoral democracy. None of its presidents, except of Leonid Kuchma, was re-elected to the post of the president, unlike Russian or Belarussian presidents or the leaders of Azerbaijan and Central Asian countries. Presidential term in Ukraine constitutes 5 years. There were no changes to the Constitution similar to Russian adopted in order to keep president in power as long as possible. At the same time, early parliamentary election calls made by Poroshenko in 2014 and Zelensky in 2019 demonstrate willingness of the presidents to form pro-presidential parliamentary majority in order to avoid political deadlocks. Such crisis occurred in 2006 when three main political groups in the parliament failed to agree.

It is argued that Ukrainians associate new President with the positive changes and are eager to give a chance to what they consider 'an ordinary citizen'. These expectations are rather related to the populist promises of Zelensky, expressed in his TV series, and disbelief of the citizens in experienced but corrupted politicians. This reveals another problem: politics in Ukraine is moving into the virtual space, where young people are more active therefore their voices are more decisive. Virtual space allows populism to develop. Long-lasting regional voting pattern in Ukraine seems to deteriorate after 2013 crisis. Annexation of Crimea, war in Eastern Ukraine and economic collapse led to the situation when electoral behavior is explained by the desire of citizens to have a leader who would meet their basic needs rather than by the ethnic identity, language factor and foreign policy orientations. At the same time, some patterns remain alive and decisive in Ukrainian election. First, foreign constituency traditionally prefers nationalistic-oriented candidates since diaspora is always mobilized over the issues of Ukrainian language, traditions and culture. Second, Ukrainian presidents are still backed by the industrial-financial groups headed by famous oligarchs.

Analysis of the following three groups of sources is utilized as a data collection technique in this article. First, the election results are studied to reveal citizens' support for different candidates and voting of different regions in Ukraine. Here, 1994, 2004, 2010 and 2014 presidential elections are covered. Except for the 2014 election, they were conducted through two rounds of voting. Particular attention is paid to run-offs as they

clearly show political orientations of different regions in Ukraine. Second, data related to 2019 electoral race including programs of the candidates and political parties, surveys about public support for the candidates and debates of the leading candidates are examined. Here, author deals with three main candidates that are Poroshenko, Zelensky and Tymoshenko. Finally, policies of the Ukrainian presidents represented in the official documents, such as laws, decrees, amendments to the Constitution as well as the speeches, are analyzed. Particular attention is paid to the President Petro Poroshenko (2014 - 2019) since among other candidates he occupied this post before. Besides, his term of presidency coincided with the post-Crimea period in Ukraine, war in Donbas, economic crisis and completion of the Association Agreement with the EU.

This article starts with the analysis of the preliminary vote of 31 March, followed by the analysis of the leading candidates Zelensky, Poroshenko and Tymoshenko. Next, run-off of 21 April preceded by the grand debate is discussed. Then, article sheds the light on regional voting patterns in 2019 comparing them to the 2004, 2010 and 2014 presidential election. Finally, issues of Donbas and Crimea as well as role of Russia in the election are discussed.

The First Round of Election: Electoral Race

On 31 March, 2019, Ukraine had the first round of the regular presidential election. Election was conducted through the second ballot system with the minimum requirement of 50% of the votes. Three candidates appeared to be the leaders of the race after the first round of election. They were actor Volodymyr Zelensky (30.2%), acting President Petro Poroshenko (15.95%) and former Prime Minister Yuliya Tymoshenko (13.4%). (Central Electoral Commission, 2019a). Distribution of the votes in the first round is presented in the Table 1. Former Vice Prime Minister of Ukraine (2010 – 2012) and former Minister of Fuel and Energy (2006 – 2007) Yuriy Boyko ended up with 11.67%. Former Minister of Defense, member of the Our Ukraine political party and leader of the Civil Position party Anatoliy Hrytsenko reached 6.91%. Head of the Security Service of Ukraine from 2003 to 2005 Colonel General Ihor Smeshko collected 6.04%. Finally, journalist and leader of the Radical Party Oleh Lyashko gathered 5.48% of the votes. Since none of the candidates had reached 50% of the votes, the run-off followed on 21 April, 2019.

Name	% of the votes	Number of the votes
Volodymyr Zelensky	30.2	5 714 034
Petro Poroshenko	15.95	3 014 609
Yuliya Tymoshenko	13.4	2 532 452
Yuriy Boyko	11.67	2 206 216
Anatoliy Hrytsenko	6.91	1 306 450
Ihor Smeshko	6.04	1 141 332
Oleh Lyashko	5.48	1 036 003
Oleksandr Vilkul	4.15	784 274
Ruslan Koshulynsky	1.62	307 244
Yury Tymoshenko	0.62	117 693
Oleksand Shevchenko	0.57	109 078
Valentyn Nalyvaychenko	0.22	43 239

Table 1: Presidential election results, 1st round (March 31, 2019)

(Central Electoral Commission, 2019a).

Closer look at the dynamics of the electoral race 2019 recorded by Ukrainian research institutions allows noting how quickly support for the leading two candidates was changing. Thus, according to February 2019 polls of the Razumkov Centre, the leader of the race (19%) was the actor Volodymyr Zelensky, famous due to the TV series *Sluga Naroda (The Servant of the People)*. At the same time, Petro Poroshenko was the second with 16.8% of preferences. Yuliya Tymoshenko got 13.8% of the support (Razumkov Centre, 2019a).

Petro Poroshenko

In May 2014, Poroshenko was elected in the first round with 54.7% of the votes (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014a). Early election was held after president Yanukovych fell incapable of dealing with the mass rallies in Ukraine during EuroMaidan and fled to Russia. 2014 election was preceded by the loss of Crimea in March, when Russian troops entered the peninsula and annexed it without any resistance, and proclamation of independence by Eastern regions Donetsk and Luhansk in May. It was an election void of traditional regional pattern in Ukraine: in all parts of the country votes for Poroshenko dominated. As it can be concluded from the Table 2, in 2014, Poroshenko got 69.9% and 65.13% of the votes in traditionally the most nationalistic Western regions of Lviv and Ivano-Frankivsk respectively, in traditionally pro-Russian Eastern regions of Kharkiv he got 35.27% and in Luhansk 33.17% of the votes (Central Electoral Commission, 2014b). This shows that pro-European Poroshenko was more popular in Western, Central and Northern parts of the country. Traditionally, nationalist candidates are more popular in diaspora: Poroshenko got 62.31% in foreign constituency in 2014 (Central Electoral Commission, 2014c). On 25 August 2014, Poroshenko called a snap election to Ukraine's parliament Verkhovna Rada, to be held on 26 October 2014 (The Guardian, 2014). Petro Poroshenko's Bloc that was renamed in 'Petro Poroshenko's Bloc 'Solidarity' in 2015, received 127 mandates in Verkhovna Rada (Central Electoral Commission, 2014d). The ruling coalition 'European Ukraine' was created. Fractions of the Petro Poroshenko's Bloc, the Popular Front, Self-Help, the Radical Party of Oleg Lyashko and the Fatherland joined the coalition. In total, coalition included 288 deputies out of 421, thus forming a constitutional majority in parliament (RFEEL, 2014).

Map 1: Administrative division of Ukraine

Region	Candidate	Votes, %	Total votes	Protocols proceeded, %
Vinnitska	Poroshenko P.O.	67.32	895 219	100.00
Volinska	Poroshenko P.O.	52.41	581 796	100.00
Dnipropetrovsk	Poroshenko P.O.	44.72	1,465,139	100.00
Donetsk	Poroshenko P.O.	36.15	115,823	100.00
Zhytomyrska	Poroshenko P.O.	58.64	659 335	100.00
Transcarpathian	Poroshenko P.O.	62.02	486 273	100.00
Zaporizhzhka	Poroshenko P.O.	38.15	735 764	100.00
Ivano-Frankivsk	Poroshenko P.O.	65.13	796 008	100.00
Kiev	Poroshenko P.O.	61.67	996,046	100.00
Kirovogradsk	Poroshenko P.O.	50.96	467 755	100.00
Luhanska	Poroshenko P.O.	33.17	52,239	100.00
Lvivska	Poroshenko P.O.	69.92	1,554,016	100.00
Mykolaivska	Poroshenko P.O.	45.97	472,522	100.00
Odesa	Poroshenko P.O.	41.78	836 659	100.00
Poltavska	Poroshenko P.O.	54.55	761 748	100.00
Rivnenska	Poroshenko P.O.	55.46	614 771	100.00
Sumska	Poroshenko P.O.	55.40	570 645	100.00
Ternopil	Poroshenko P.O.	60.63	650 087	100.00
Kharkivska	Poroshenko P.O.	35.28	1,033,847	100.00
Khersonska	Poroshenko P.O.	48.71	439 332	100.00
Khmelnytsky	Poroshenko P.O.	56.26	728 864	100.00
Cherkasy	Poroshenko P.O.	54.61	673 734	100.00
Chernivetska	Poroshenko P.O.	56.72	431 758	100.00
Chernigivska	Poroshenko P.O.	44.81	557,295	100.00
m.Kiev	Poroshenko P.O.	64.10	1 380 012	100.00

Table 2: Support for Petro Poroshenko in May 2014 election according to the region (Central Electoral Commission, 2014a)

President Poroshenko was preceded by the pro-Russian President Viktor Yanukovich (2010 – 2014) who, in his turn, occupied the post after the winner of the Orange Revolution, Viktor Yushchenko (2005 – 2010). During 2014 campaign, Poroshenko promised to keep parliamentary-presidential form of government in the country, launch decentralization reform, visa-free regime with the EU and free trade zone with it (The Economist, 2014). All those promises were achieved. Besides, one of the most important issues for the country that was waging war with Russia was to reform the Ukrainian army. In this regard, military expenditures of Ukraine increased by 21% to \$4.8 billion in 2018, according to Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI, 2019). Ukraine also started to diversify gas sources buying reverse gas from the EU.

However, despite the support of the so-called nationalistic and Europe-oriented regions of western Ukraine during the 2014 election, Poroshenko soon came to face serious criticisms from those who can be identified as occupying the right wing of the Ukrainian political spectrum for concessions to Eastern Ukrainian separatists. On 5 September, 2014, Poroshenko signed the Minsk Agreement on a ceasefire in Eastern Ukraine where anti-terrorist operation (ATO) was going on. The document called for the monitoring and verification of the ceasefire by the OSCE; decentralization of power,

including adoption of the special status law regarding local government provisional arrangements in the mentioned regions; inclusive national dialogue; and early local elections in accordance with the given law (OSCE, 2019). On 16 September, Verkhovna Rada adopted proposed by the president draft law on self-administration in Luhansk and Donetsk oblasts (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014b); as well as another draft law that prescribed protection of participants in the military conflict from persecution (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014c). The same day, the law on lustration was adopted (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014d) and the Association Agreement with the EU was ratified (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014e). According to the law on lustration, officials who were in office during Yanukovich's regime will not be able to hold state posts for 10 years.

One of the contradictory documents signed by Poroshenko was the decree of the National Security and Defense Council "On Urgent Measures to Protect Ukraine and Strengthen Its Defense Capability" (Verkhovna Rada of Ukraine, 2014f). Council found it necessary to prepare for resurgent aggression against Ukraine and define strategic partnership with the United States, EU and NATO as a priority interest in the country's foreign policy. Council also agreed on the use of Ukraine's defense industry and on strengthening cybersecurity in the country. Additionally, Poroshenko decided to exempt defense products from taxation (*Ibid.*)

Poroshenko started the process of amending Ukraine's constitution to achieve Ukraine's administrative decentralization. In his draft, constitutional amendments proposed changing the administrative divisions of Ukraine, which should include regions (replacing the current oblasts), districts and 'hromadas' (united territorial communities). In these amendments, he also proposed that village, city, district and regional administrations will be able to determine the status of the Russian language and other national minority languages of Ukraine in accordance with the procedure established by the law and within the borders of their administrative and territorial units (Verkhovna Rada of Ukraine, 2015).

Poroshenko proposed that Ukrainian remained the only state language of Ukraine. Poroshenko further proposed to create the post of presidential representatives who would supervise the enforcement of the Ukrainian constitution and laws and the observation of human rights and freedoms in oblasts and districts/ districts of cities. In case of an 'emergency situation or martial law regime' they will 'guide and organize' in the territories they are stationed in. He repeatedly spoken out against federalization. 1 July 2015 decentralization draft law gave local authorities the right to oversee how their tax revenues are spent. The draft law did not give an autonomous status to Donbass, as demanded by the pro-Russian rebels there, but gave the region partial self-rule for three years (Venice Commission, 2015).

On 15 May 2015, Poroshenko signed a bill into law that started a six-month period for the removal of the Communist monuments and mandatory renaming of streets and other public places and settlements with a name related to Communism (The Guardian, 2015). Poroshenko believes that the communist repression and *holodomor*¹ of the Soviet Union are on par with the Nazi crimes of the 1940s. The legislation also provides "public recognition to anyone who fought for Ukrainian independence in the 20th century", including the controversial Ukrainian Insurgent Army (UPA) combatants led by Roman Shukhevych and Stepan Bandera. On September 25, 2017, a new law on education was

¹ famine

signed by President Poroshenko (draft approved by Rada on September 5, 2017) which says that the Ukrainian language is the language of education at all levels except for one or more subjects that are allowed to be taught in two or more languages, namely English or one of the other official languages of the European Union (RFERL, 2017b). This provoked dissatisfaction among the Russian-speakers of Ukraine. Despite extensive anti-Russian measures and policies that strengthened defense of the country, Poroshenko remained unpopular due to unresolved conflict in Eastern Ukraine, inflation and corruption. Thus, inflation rate increased from 12.1% in 2014 to 48.68% in 2015 (Statista, 2020). The most significant scandal over corruption was related to the nationalization of the *Privat* Bank, the oldest bank in Ukraine that is responsible for approximately 60% of transactions in Ukraine. In 2016, upon the decision of the Cabinet, process of nationalization was launched. Before 2016, bank belonged to oligarchs Kolomoysky and Bogolyubov (DW, 2019). Despite Poroshenko's experience on the post of Minister of Trade and Economic Development, Foreign Minister, Secretary of the National Security and Defense Council of Ukraine, his is also known for being an oligarch and an owner of the chocolate producing factories *ROSHEN*. Ukrainian president was registered as an independent candidate due to the low (14.9%) rating of his party *All-Ukrainian Union Solidarity* (Razumkov Centre, 2018b).

In February 2019, 13.1% of the survey participants were to vote for Poroshenko (Razumkov Centre, 2019a) compared to 7.6% in May 2018 (Razumkov Centre, 2018a). Petro Poroshenko managed to improve his rating shortly before 2019 election thanks to his efforts on the establishment of the independent Ukrainian Orthodox Church with the approval of the Constantinople Patriarchate (Demydova, 2019). Poroshenko mobilized the parliament and lobby groups that ended with the positive decision of the Constantinople Patriarch Bartholomew. Poroshenko also introduced the martial law following the crisis in the Sea of Azov in November 2018. Then, Ukrainian crew was captured by the Russian coast guard in the Kerch strait; correspondingly, Ukrainian government responded with the martial law (RFERL, 2018). Besides, in February 2019, Ukrainian parliament approved amendments to the Constitution of Ukraine as to the course of the country onto EU and NATO (Verkhovna Rada of Ukraine, 2019). Visa free travel regime for Ukrainians was introduced in June 2017 (RFERL, 2017a) that also contributed to Poroshenko's popularity. 2019 election program of Poroshenko included three main issues that are: relations with NATO and EU, occupied territories and relations with Russia, and finally, Ukrainian economy. For Poroshenko, Ukraine would enter NATO and EU only as regional leader. As to the return of Crimea and Donbass, Poroshenko followed his 2014 promises to uses diplomatic and political measures. In economy, the liquidation of poverty was announced a key issue (112.UA, 2019). However, no details about the relevant policies were provided.

Volodymyr Zelensky

Volodymyr Zelensky, in his turn, seemed to perform a role of his hero from the TV series, a history teacher Holoborod'ko who was elected a president. According to the scenario, students of Holoborod'ko recorded his criticisms of the existing system and shared them on the Internet as his electoral program. As a president, Holoborod'ko was trying to curb corruption in Ukraine and make Ukrainians stay and work for their country. Zelensky himself, during the electoral race, appeared to be very popular among youth but lacked experience and professional team. At the same time, he is considered as a protégé of the oligarch Ihor Kolomoysky; *The Servant of the People* TV series were aired on the 1+1 channel of the oligarch. Zelensky's party bears the same with the TV series name, *Sluga Naroda*.

Rating of support for Zelensky increased from 5% in May 2018 (Razumkov Centre, 2018a) to 17.5% in February 2019 (Razumkov Centre, 2019a). Election program of Volodymyr Zelensky was rather a utopian essay about the future of Ukraine. Program was summarized in very short sentences that criticized existing state of affairs and proposed a picture of the future but not the ways of its achievement. It had very superficial and populist demands of 'real salaries', 'decent pensions' and 'real sentences' for corrupted officials. Zelensky emphasized priority of democracy and referred to its direct form through the referendum (Peredviborcha programa kandidata). This is one of many general promises. Later, he proceeded with the concrete proposition of the law "About Power of the People" ("*O Narodovlastii*") and bill about lifting immunity of the members of the parliament, about impeachment of the president and about withdrawal of the deputies. As to the territorial integrity of Ukraine, Zelensky was planning to call the guarantors of the Budapest agreement to support Ukraine and is decisive about getting reimbursement from Russia for damaged cause to Ukrainian economy. Among unrealistic promises, Zelensky promised to introduce economic passport of Ukrainian so every person could benefit from the natural resources of the country (*Ibid.*)

Exodus of Ukrainians after 2014 seemed to become an issue for the country and found its place in the program of Zelensky. Thus, in one of the scenes of his TV series, Zelensky was talking about Ukrainians who had left country. During the electoral race, main page of the Ukrainian observer *Dzerkalo Tyzhnia (Zerkalo Nedeli)* opened with a banner and logo "Vote to Make Them Come Back". According to International Organization for Migration report, in 2019 about 1 million Ukrainians worked abroad, while the whole population constituted 44 million people. This is twice more than in 2015. Compared to Moldova, Georgia and Belarus, Ukraine is the leader in labor migration. At the same time, according to the report, 30% of the labor migrants work unofficially and 14% of Ukrainian population were potential labor migrants in 2019 (IOM 2019: 4). It is also noteworthy that apart from this official statistics, significant number of Ukrainians who work abroad illegally cannot be calculated.

Volodymyr Zelensky is being perceived as more pro-Russian candidate compared to nationalist pro-Western Petro Poroshenko. He used to use Russian language in his shows, TV series, even speeches and was born in Kryvyi Rih of Dnipropetrovsk oblast' of Ukraine that is a Russian-speaking region. TV series and comedy shows produced by his *95 Kvartal* media empire were shown on Russian TV channels. Furthermore, following 2019 election, Ukraine started to change its stand as to Russia: Zelensky is much softer towards Russia compared to Petro Poroshenko. The dialogue between two countries renewed within Normandy format in Paris in December 2019. Then, accompanied by Merkel and Macron, Russian and Ukrainian leaders came together (President of Russia, 2019). Also, Zelensky avoided criticisms of the 12-step plan adopted by a group of former politicians and academics for the solution of the Donbas crisis during the Munich Security Conference in February 2020. Plan proposed measures in the area of security, politics, economy and humanitarian spheres. It suggested establishment of the Joint Center for Control and Coordination and Normandy format dialogue. One of the main contradictions of the plan is that Russia, among others, is trying to settle down the conflict while being the only responsible for its start: without military and financial aid of Kremlin, Donbas separatists would have never succeeded (EASLG, 2020). Besides, the information war (and the 12-step program seems to be the part of it) aims at deteriorating the image of Ukraine not only in Russia but in the whole world. In general, in relations with Russia, Volodymyr Zelensky rather prefers diplomacy to military conflict unlike his predecessor. Moreover,

speaking in Munich, he called the leaders of the countries to restore international law and support for Ukraine. And even agreed on joint patrolling of the Russian – Ukrainian border during the Ukrainian lunch sponsored by Pinchuk at Munich security conference (UNIAN, 2020).

Zelensky did not seem obsessed with the nation building in the way Poroshenko was. In his 2019 New Year address he emphasized unimportance of the memory politics in Ukraine referring to the renaming of the streets and demolition of the monuments by the previous president (President of Ukraine, 2019). He seemed failed to realize the nature of the fight of Ukrainians for their own national identity within last years. On the other hand, as expert on Ukraine Taras Kuzio argues, this suggests that Zelensky would promote inclusive patriotism instead of divisive nationalism (Kuzio, 2020). Zelensky also demonstrated neglect of the religious affairs in Ukraine calling *tomos* a thermos in his show (YouTube 2019).

Volodymyr Zelensky's political party *Sluga Naroda* (The Servant of the People) was officially registered in April 2016 and renamed in December 2017 (Sluga Narodu). It is populist, pro-Western party that has anti-corruption stance. Party can be characterized as catch-all since in its very broad program appeals to very different categories of the electorate. As of February 2019, Razumkov Center polls on Ukrainian parties rating before the 2019 parliamentary election showed the rating of the party as equal to 18% (Razumkov Centre, 2019a). Program of the party comprised of sixteen titles. One of the most important political issues included abolition of the immunity for members of the parliament; public veto; introduction of the proportional system with the open lists; and use of referenda (Sluga Narodu. Program 2018). As to the electoral system 2019 parliamentary election in Ukraine was held in accordance with the mixed system. Presence of the 50% of the MPs elected through the single member constituencies opens way to numerous violations and corruption insofar as informal connections determine the outcome of the election. On the other hand, party lists in Ukraine are closed that also signifies the lack of transparency.

The Servant of the People Party obtained more than 43% of the votes in parliamentary election 2019 (Central Electoral Commission, 2019e.) and occupied 254 out of 450 seats in Ukrainian parliament. Despite the lack of experience being party of-the-president secured victory of the SoP in early election. Razumkov Center divided parties into those that are more supported by young people and those that are more supported by the older generation. Parties that attract youth include, first and foremost, the Servant of the People Party: 57% of young people under 30 were ready to vote for it in June 2019. Further, as voter age increases, support declines somewhat, with voters between the age of 50-59 and over 60 having 27% and 29%, respectively. However, even in this senior constituency, the Servant of the People is a clear leader (Razumkov Centre, 2019b). According to the results of the Central Electoral Commission, party was more popular in Eastern regions, with the highest score in Dnipropetrovsk (56.7%), the home region of Zelensky. In contrast, Western regions demonstrated the lowest support to The Servant of the People Party, with 23.09% in Lviv. However, in all regions of Ukraine part appeared to be a winner (Central Electoral Commission, 2019f).

Yuliya Tymoshenko

Yuliya Tymoshenko had been participating in the presidential race for the third time. In 2004 - 2005 election, she joined pro-Western Orange coalition of Viktor Yushchenko, that succeeded during the Orange Revolution, and eventually became the

prime minister of Ukraine in February 2005 where she stayed till September 2005. In 2010, in the run-off, Tymoshenko stood against pro-Russian Viktor Yanukovich. As soon as Yanukovich occupied presidential chair, Tymoshenko was accused of concluding illegal gas contracts and imprisoned. In this way potential rival for 2015 presidential election was removed. Tymoshenko's 2019 political program was very blurred; it has mainly evolved around the topic of Euro-integration and NATO membership for Ukraine (Vox Ukraine, 2019). Very emotional Tymoshenko has created an image of the fighter for freedom and democracy, a martyr of Yanukovich's authoritarian regime, but could not made significant updates for her program. The promises of twice lower prices for gas and higher pensions and salaries are rather populist. Tymoshenko has also enjoyed significant air time on 1+1 channel of Kolomoysky. Besides, Yury Tymoshenko and Yuliya Lytvinenko are recognized as fake candidates, promoted to withdraw votes from Yuliya Tymoshenko. Rating of Tymoshenko was increasing steadily from 12.1% in December 2017 (Razumkov Centre, 2018a) to 17.8% in September 2018 (Razumkov Centre, 2018b), and then dropped to 11.5% in February 2019 (Razumkov Centre, 2019a).

Run-Off

The presidential run-off was preceded by the big debate: Petro Poroshenko and Volodymyr Zelensky met at the Olympic Stadium in Kyiv on Friday, 19 April to present their electoral programs once again. The main emphasis of Zelensky was on corruption of Poroshenko. Petro Poroshenko was accused of being corrupt, of selling the products of his confectioneries ROSHEN to Russia and bringing the country to a state of permanent crisis. Besides, the inability of the president to end the conflict on Donbass despite numerous promises before 2014 election were condemned. According to Poroshenko, Zelensky's main problem was the lack of experience in politics and scenic past. During the debate, Volodymyr Zelensky knelt down in front of the Ukrainians in order to commemorate the victims of the war in Donbass while Poroshenko got down on one knee and turned his face to the Ukrainian flag. Candidates ended up singing Ukrainian national anthem (Ruptly, 2019).

During the run-off, support for the leading candidates was extremely low: 30.94% for Zelensky and 15.95% for Poroshenko (Table 6). Even traditional pro-Western regions of Ukraine Lviv, Ternopil, Ivano-Frankivsk demonstrated very low performance.

According to Zelensky, the parliament of Ukraine, Verkhovna Rada, tried to postpone the announcement of the official results and inauguration ceremony to deprive the president of his right to dismiss the parliament. According to Ukrainian Constitution, the election of the legislature is to be conducted on 27 October, and the parliament cannot be dismissed less than 6 months prior to the election. Early parliamentary election calls made by Poroshenko in 2014 and Zelensky in 2019 prove the willingness of the presidents to form pro-presidential parliamentary majority in order to avoid political deadlocks. Such crisis occurred in 2006 when three main political groups in the parliament failed to agree. Then, Yulia Tymoshenko's Bloc (*BYuT*) could form a coalition with *Our Ukraine* Party of Viktor Yushchenko and Oleksandr Moroz' Socialist Party (*SPU*) to prevent Yanukovich's *Party of Regions* from gaining the power in the parliament. However, they failed to reach consensus and early election followed (Clem & Craumer 2008: 131). On the other hand, pro-presidential majority in the parliament would mean *Verkhovna Rada's* support for the legislative initiative of the president. Consequently, shortly before the elections, one can trace the trend of the formation of parties with the only goal to support a political actor. This was the case of the party *Servant of the People*.

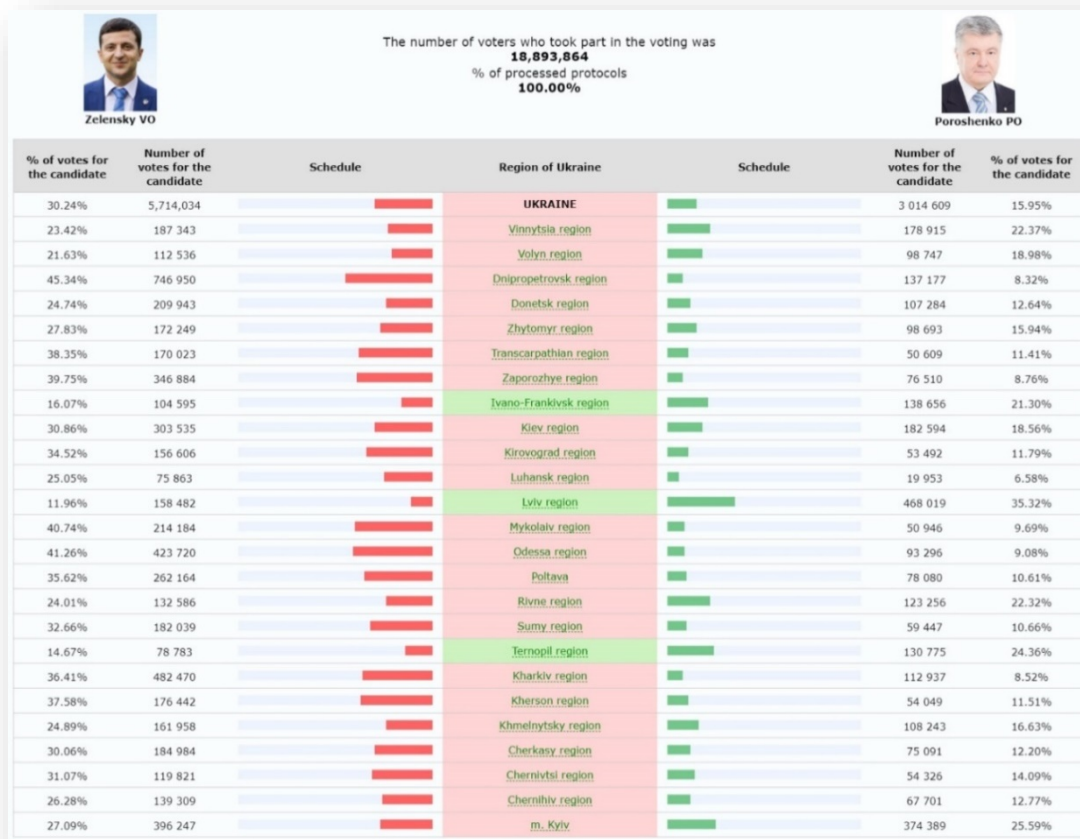

Table 3: Zelensky versus Poroshenko, run-off according to the regions (21 April, 2019). (Central Electoral Commission, 2019c)

The President-elect criticized the adoption of the Law “On Functioning of Ukrainian Language as a State Language” by the parliament on 25 April arguing that such decision should be discussed with the citizens.

Regional Features

Ukraine has traditionally demonstrated regional differences in voting. This is explained by the history of the country and resembled in languages of the regions as well as their political orientations. Generally, Ukrainian East and South were pro-Russian regions, while West was pro-Western. The latter is also logical taking into consideration the working migration of the Ukrainians into the European countries, such as Poland or Italy. Northern and Central regions are also pro-Western but this pattern is weaker. In 1994, Kuchma won in Eastern and Southern regions, while Kravchuk was popular in Western, Central and Northern regions (Birch 1995: 98-99). In 2004, Yanukovich led in the East and South, while the Orange bloc of Yushchenko-Tymoshenko won in the Center, North and West. As it can be seen in the table of the 3rd round of voting in December, Viktor Yanukovich, prime minister of Ukraine at that time, got the highest number of votes in Donetsk and Luhansk: 93.54% and 91.24% correspondingly. Crimea brought Yanukovich 81.24% of the votes. His program included promises about closer relations with Russia among others (Ukrayins’ka Pravda, 2004). Correspondingly, pro-Western

Yushchenko obtained the highest number of votes in Ternopil (96.03%), Ivano-Frankivsk (95.72%) and Lviv (93.74%) regions (Central Electoral Commission, 2004a). In the foreign electoral district, Yushchenko obtained 59.52% against 38.5% of Yanukovych (Central Electoral Commission, 2004b).

Yushchenko			Region of Ukraine	Yanukovych	
%	Total votes	Total votes		%	
51.99%	15 115 712		UKRAINE	12 848 528	44.20%
15.41%	178 755		<u>Autonomous Republic of Crimea</u>	942 210	81.26%
84.07%	905 497		<u>Vinnitska region</u>	139 421	12.94%
90.71%	613,05		<u>Volynsk region</u>	47,438	7.01%
32.01%	648,072		<u>Dnipropetrovsk region</u>	1 237 547	61.13%
4.21%	132 614		<u>Donetsk region</u>	2 940 890	93.54%
66.86%	535 209		<u>Zhytomyr region</u>	231,37	28.90%
67.45%	407 328		<u>Transcarpathian region</u>	166 608	27.58%
24.51%	277 006		<u>Zaporizhzhya region</u>	792 549	70.14%
95.72%	882 282		<u>Ivano-Frankivsk region</u>	26,411	2.86%
82.70%	935 380		<u>Kiev region</u>	155,837	13.77%
63.40%	380 224		<u>Kirovohrad region</u>	190,448	31.76%
6.21%	101 873		<u>Lugansk region</u>	1,494,715	91.24%
93.74%	1 616 043		<u>Lviv region</u>	81 393	4.72%
27.72%	199,029		<u>Mykolaivsk region</u>	481 867	67.13%
27.46%	343,297		<u>Odessa region</u>	832 008	66.56%
66.00%	636 512		<u>Poltava region</u>	281 189	29.15%
84.52%	602 567		<u>Rivnenska region</u>	87 673	12.29%
79.45%	613 407		<u>Sumy region</u>	130,442	16.89%
96.03%	731 215		<u>Ternopil region</u>	20 589	2.70%
26.37%	446,795		<u>Kharkiv region</u>	1,154,178	68.12%
43.43%	276 987		<u>Kherson region</u>	327 306	51.32%
80.47%	703,255		<u>Khmel'nitsky region</u>	140 131	16.03%
79.10%	650 545		<u>Cherkasy region</u>	142,696	17.35%
79.75%	404,237		<u>Chernivtsi region</u>	83 007	16.37%
71.15%	514,405		<u>Chernigiv region</u>	174,669	24.16%
78.37%	1 299 410		<u>m.Kiev</u>	290 373	17.51%
7.96%	19 359		<u>m.Sevastopol</u>	215 874	88.83%

Table 4: Viktor Yushchenko versus Viktor Yanukovych, 3rd round (December 26, 2004). (Central Electoral Commission, 2004a)

In 2010, during run-off when the two leading candidates were Yanukovych and Tymoshenko, Yanukovych won in Eastern and Southern regions, while Tymoshenko in Western, Northern and Central.

Yanukovich			Region of Ukraine	Tymoshenko	
%	Total votes			Total votes	%
48.95%	12 481 266		UKRAINE	11 593 357	45.47%
78.24%	821 244		Autonomous Republic of Crimea	181 715	17.31%
24.26%	227 633		Vinnytka region	667 101	71.10%
14.01%	84 212		Volinsk region	491 854	81.85%
62.70%	1,154,274		Dnipropetrovsk region	536 321	29.13%
90.44%	2,435,522		Donetsk region	173,82	6.45%
36.70%	258,695		Zhytomyr region	405,289	57.50%
41.55%	224 917		Transcarpathian region	279 631	51.66%
71.50%	731 932		Zaporizhzhya region	227 531	22.22%
7.02%	57 849		Ivano-Frankivsk region	731 858	88.89%
23.61%	229,858		Kiev region	678 533	69.71%
39.61%	203,999		Kirovohrad region	281 509	54.66%
88.96%	1 237 922		Lugansk region	107 523	7.72%
8.60%	131 136		Lviv region	1 313 904	86.20%
71.53%	446,05		Mykolaivsk region	143 135	22.95%
74.14%	868 533		Odessa region	228 757	19.52%
38.99%	318,405		Poltava region	442,583	54.20%
18.91%	121,446		Rivnenska region	489 579	76.24%
30.40%	194 608		Sumy region	402 591	62.89%
7.92%	53,773		Ternopil region	599 697	88.39%
71.35%	1,076,962		Kharkiv region	338 643	22.43%
59.98%	323 201		Kherson region	181 754	33.73%
24.94%	191 484		Khmelnytsky region	535,371	69.74%
28.84%	202 512		Cherkasy region	459,041	65.37%
27.64%	121 381		Chernivtsi region	291 944	66.47%
30.95%	194,069		Chernigiv region	398,953	63.63%
25.72%	376,099		m.Kiev	955,406	65.34%
84.35%	178 201		m.Sevastopol	21 940	10.38%

Table 5: Viktor Yanukovich versus Yuliya Tymoshenko, 2010 run-off (Central Electoral Commission, 2010)

In 2014, Poroshenko won absolute majority in the first round scoring the highest number of votes in Lviv (69.92%), hometown Vinnytsia (67.32%) and Ivano-Frankivsk (65.13%) (Central Electoral Commission, 2014b). In March 2019, during the first round of election, Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil demonstrated very low support for pro-Western Poroshenko although they elected him: 21.3%, 35.32% and 24.36% correspondingly. As to Zelensky, Dnipropetrovsk, Odessa and Mykolaiv appeared to be the most pro-Ze regions: 45.34%, 41.26% and 40.76% correspondingly (Central Electoral Commission, 2019b). Unlike Eastern regions of Ukraine, Crimea did not participate in the election. However, Zelensky seems to be the Southern candidate rather than the Eastern. In April 2019, during the run-off Pro-Western and nationalistic oriented Poroshenko managed to secure majority only in Lviv region – 62.79%. Ternopil voted for Zelensky although the difference was slight: 50.43% versus 46.64%. Ivano-Frankivsk demonstrated greater difference between two candidates but also elected Zelensky in the run-off (54.58% versus 42.46%). Eastern regions of Ukraine also supported Zelensky: Luhansk (89.44%), Dnipropetrovsk (87.25%), Odessa (87.21%), Donetsk (86.94%), Kharkiv (86.88%), Zaporizhia and (86.55%) were the most significant supporters of Zelensky (Central Electoral Commission, 2019c). However, Poroshenko was the leader in the foreign constituency with 54.73% of the votes, compared to Zelensky who got 43.78% (Central Electoral Commission, 2019d).

Table 6: Zelensky versus Poroshenko, preliminary vote according to the regions (31 March, 2019). (Central Electoral Commission, 2019c)

Compared to figure of 2004, absolute majority and almost univocal regional preferences seem to disappear. As it can be seen from the figures, the highest number did not even pass the 50%. Even in foreign constituency Poroshenko’s performance deteriorated from 62.31% in 2014 to 54.73% in 2019 run-off. Poroshenko has a support of the Ukrainian diaspora in the US, he has also established close relations with diaspora in Turkey, particularly during the negotiations with Fener about independent Ukrainian church. Yuliya Tymoshenko has almost equal support in the Western and Central regions (approximately 17%), but traditionally very low performance in the South (9.6%) and the East (7.4%).

Oligarchs, Celebrities and Humor in 2019 Election

At the same time, some patterns apart from the diaspora voting behavior remain alive and decisive in Ukrainian election. Ukrainian presidents are still backed by the industrial-financial groups headed by famous oligarchs. In the case of Yanukovych, it was Donetsk clan led by Rinat Akhmetov. President Leonid Kuchma (1994 - 2004) was backed by Dniprovetrovsk clan (Pleines, 2016). Poroshenko is an owner of the confectionary empire *ROSHEN* that has shops in Russia even after 2014 events. Nowadays, President Zelensky is backed by oligarch Ihor Kolomoysky.

Finally, celebrity politics flourished in post-Orange Ukraine and 2019 election has at least two evidence for that. The very fact that showman and actor, media figure without relevant education and experience, became a president shows how people are affected by the unreal world that promises new start. Young people are eager to give a chance to a new actor on the political arena. At the same time, the role of the social networks where Zelensky was particularly active cannot be neglected. As in the case of the egg incident with Yanukovich in 2004, that was followed by the splash of the internet memes and cartoons about the incident and his criminal past as well as the inability to spell the word 'professor' correctly, in 2019 election humor and satire also appear to play significant role. While it does not determine the political activism per se, it disseminates information about political processes in a very understandable way for the ordinary citizens. Channels like Instagram and YouTube used by the team of Zelensky are also accessible by ordinary citizens and particularly available to the youth. Important to note that criticisms are also provided in *95 Kvartal* show that facilitates public opinion formation among the people. Under these conditions, people feel more affiliated with the political processes. However, political humor and satire led to certain mistakes during the campaign. And if the incident with the Chechen leader Kadyrov (YouTube 2015) is not relevant to the Ukrainians, the fact that Ukrainian President to-be Zelensky called autocephaly of the Ukrainian Church, *tomos*, a thermos (YouTube 2019), was treated as humiliation by many Ukrainians. At the same time, it seemed that for many Ukrainians, the unreal nature of the Zelensky's campaign was a very significant factor. This is mentioned by Taras Kuzio who warned that the victory of Zelensky may be a good speculating factor for Russia propagating about fake election in Ukraine (Kuzio, 2019). In this regard, even the hash tag #nepoprikolu ('not for fun') was initiated in the social networks to justify the reality of the Ukrainian election. Another example of the celebrity candidate was the rock star Svyatoslav Vakarchuk, leader of the famous Ukrainian band *Okean Elzy*. He was elected into the parliament of 2007 – 2008, and later, in 2019 from the party *Golos* (Voice). For a very long time, it was unclear whether he was going to register himself for the race. Finally, he announced that he is not going to participate in the election. Instead, he called his fans to support Volodymyr Zelensky (RFERL, 2019).

Electoral Behavior

What was the driving force for the Ukrainian people to vote for a candidate in 2019? Regarding the motives for choosing a particular candidate, Razumkov Center named the main two applicable to all candidates: the attractiveness of the candidate's personality (a significant motive for 36% of voters) and the closeness of ideas and proposals of the candidate (also 36%). But the other motives for the choice are different for different candidates: for Yulia Tymoshenko, what is significant to her constituents is that she "sees real ways of overcoming the economic crisis and securing the economic recovery of the country" (35%); the same motive works for voters of Oleg Lyashko (32%). For voters of Yuriy Boyko and Anatoly Hrytsenko, it is important that these candidates will be able to secure peace in the Donbas (34% among the voters of Hrytsenko and 31% - among the voters of Boyko). It is also important for Boyko voters that he belongs to the party they support (32%). Svyatoslav Vakarchuk and Volodymyr Zelensky attract their voters first and foremost as personalities (half of the electorate of both candidates), one third of their voters see in them the 'fresh blood' that the current government so needs, and as for Zelensky, there is an expectation that 'he will a person like me.' (Razumkov Centre 2018b: 2). Most different from the others are motives for voting for Petro Poroshenko: his

constituents value him for what he has already done for Ukraine (33%) and for being respected in the world (25%)(*Ibid.*).

Issue of Crimea and Donbass

Return of the Crimea annexed by Russia in 2014 took some place in the programs of the candidates. Thus, according to *Krym Realii* internet newspaper, only Yuliya Tymoshenko was radical and decisive to the return of the peninsula into Ukraine. Tymoshenko proposed military-diplomatic way of solution of the Crimean knot. Petro Poroshenko remained within the diplomatic framework, while the leading candidate Zelensky preferred populist expressions about Ukrainian Crimea (*Krym Realii*, 2019). During the Azov crisis when the crew of the Ukrainian boats were arrested in the Crimea, or during the searches in the houses of the Crimean Tatars on March 27, Zelensky remained silent. Zelensky is particularly active in his social networks, ignores public debates that rather shows his image as a showman. Petro Poroshenko used the Crimean Tatars as a trump card to draw attention of the international community to the issue of Crimea, recognizing them as an indigenous population of Crimea eventually in April 2014. (Yapıcı 2018: 314). He also discussed the idea of the Crimean Tatars autonomy in the Southern Ukraine. But Ukrainian government decided to close the North Crimean Canal that used to supply Crimea with water. This nearly put the region onto the edge of the humanitarian crisis and gave Kremlin a topic for anti-Ukrainian propaganda (TASS, 2019). Also, Ukrainian leadership remained silent during the shooting in the Kerch polytechnic college in Eastern Crimea. Apparently, Crimea seems to be gone for the Ukrainian authorities. Even during the Munich Security Conference in February 2019, Crimea did not obtain attention.

Ukrainian Elections and Russia

Despite occupation of Crimea and long-lasting war in the Eastern Ukraine, fake news about Ukrainian fascist regime, pro-Russian candidates still can be seen in Ukraine. These are Yuriy Boyko (*Oppositon Platform for Life Party*); supported by the pro-Russian oligarch Rinat Akhmetov Oleksandr Vilkul (*Oppobloc - Peace and Development Party*); and Yevgeniy Murayev (*Ours Party*).

Despite the loss of Crimea and war with Russia, pro-Russian former prime minister and former energy minister Yuriy Boyko got 11.53% of the votes leaving a huge gap between him and former defense minister Anatoliy Hrytsenko who got 6.91%. This became possible probably due to the trip to Russia aiming at negotiation of the gas contract (RBC, 2019b). Last minute, Murayev withdrew himself from the list of the candidates (RBC, 2019a). However, it should be noted that, despite the presence of these candidates, Russia would be comfortable with Poroshenko. Since he has an image of a nationalist president, that can be easily manipulated and converted into the fascist. For the media wars and mobilization of Russians, as well as for the soft power sake, Poroshenko is the best option.

During the electoral campaign in Ukraine, Russia continued to spread fake news, myths about Ukraine through its state-run of Kremlin-controlled media. The main topics included statements that Poroshenko bribed the Ecumenical Patriarchate of Constantinople to get an independent church for political gain; the fake conclusions on behalf of the UN about an 'atmosphere of intimidation' prevailing in Ukraine; criticisms of PACE regarding the election campaign in Ukraine; exaggerating of the significance of pro-Russian candidates; allegations about fake Ukrainian elections and falsification; possible 'third Maidan'; violations of freedom of speech before the election (Matychak, 2019).

Conclusion

As it was discussed in this article, within last years, particularly after the Orange Revolution, Ukraine demonstrates positive changes towards electoral democracy. None of its presidents, except Leonid Kuchma, was re-elected to the post of the president, unlike Russian or Belarussian presidents or the leaders of Azerbaijan and Central Asian countries. Presidential term in Ukraine constitutes 5 years. At the same time, early parliamentary election calls made by Poroshenko in 2014 and Zelensky in 2019 prove the willingness of the presidents to form pro-presidential parliamentary majority in order to avoid political deadlocks. Such crisis occurred in 2006 when three main political groups in the parliament failed to agree. Long-lasting regional voting pattern in Ukraine seems to deteriorate after 2013 crisis. Annexation of Crimea, war in Eastern Ukraine and economic collapse led to the situation when electoral behavior is explained by the desire of citizens to have a leader who would meet their basic needs rather than by the ethnic identity, language factor and foreign policy orientations. Foreign constituency traditionally prefers nationalistic-oriented candidates since diaspora is always mobilized over the issues of Ukrainian language, traditions and culture. At the same time, some patterns apart from the diaspora voting behavior remain alive and decisive in Ukrainian election. Ukrainian presidents are still backed by the industrial-financial groups headed by famous oligarchs.

The victory of the comedian signified the switch of the politics to the virtual sphere, where young Ukrainians are particularly active. Though, he is supported by the young Ukrainians. East and South of Ukraine chose Zelensky, not a typical pro-Russian candidate, so one can trace a different voting pattern this time. Ukrainians should not expect the radical reforms, or end of the war in Donetsk and Luhansk, or the return of Crimea. National policies or economic reforms will also be weak. But the most important is that despite significant losses of Ukraine in the war with Russia, Zelensky is still demonstrating eagerness to negotiate with Moscow neglecting all years of fight of Ukrainians for their sovereignty and identity.

REFERENCES

- BIRCH, S. (1995). "The Ukrainian Parliamentary and Presidential Elections of 1994". *Electoral Studies*. XIV/1: 93-99.
- CLEM, R. S., - P. R. CRAUMER (2008). "Orange, Blue and White, and Blonde: The Electoral Geography of Ukraine's 2006 and 2007 Rada Elections". *Eurasian Geography and Economic*. XLIX/2: 127-151.
- DEMYDOVA, V. (2019). "Independence of The Ukrainian Church: How Russia is Losing Its Soft Power Tool in Ukraine". *Akademik Hassasiyetler*. VI/11: 251-274.
- European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) (2015. 10.26). *Opinion on the Amendments to the Constitution of Ukraine Regarding the Judiciary as Proposed by the Working Group of the Constitutional Commission in July 2015. Endorsed by the Venice Commission at its 104th Plenary Session (Venice, 23-24 October 2015)*. Strasbourg.
- PLEINES, H. (2016). "Oligarchs and Politics in Ukraine". *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. XXIV/1: 105-127.
- YAPICI, U. (2018). "Change in the Status of the Crimean Tatars: From National Minority to Indigenous People?". *Bilig*. 85: 299-332.

Internet References

- 112.UA. (2019.04.19). "NATO, EU, Poverty Alleviation: Poroshenko's Election Program". Accessed on 20.04.2019.
<https://112.international/article/nato-eu-poverty-alleviation-poroshenkos-election-program-37375.html>
- Central Electoral Commission (2004a.12.26). "Povtorne Golosuvannja Viboriv Prezidenta Ukraïni 26.12.2004. Voting Results by Regions of Ukraine". Accessed on 20.04.2020.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>
- Central Electoral Commission (2004b.12.26). "Povtorne Golosuvannja Viboriv Prezidenta Ukraïni 26.12.2004. Results of Voting in A Foreign Constituency". Accessed on 20.04.2020.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.html>
- Central Electoral Commission (2010.07.02). "Povtorne Golosuvannja Viboriv Prezidenta Ukraïni 07.02.2010. Voting Results. Support for Regional Leaders". Accessed on 20.04.2020.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.html>
- Central Electoral Commission (2014a.05.25). "Pozacherhovi Vybory Prezydenta Ukrayiny 25 Travnya 2014 Roku". Accessed on 04.04.2019.
<https://cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>
- Central Electoral Commission (2014b.05.25). "Pozacherhovi Vybory Prezydenta Ukrayiny 25 Travnya 2014 Roku. Support for Leaders according to The Regions". Accessed on 04.04.2019.
<https://cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>
- Central Electoral Commission (2014c.05.25). "Pozacherhovi Vybory Prezydenta Ukrayiny 25 Travnya 2014 Roku. Foreign Constituency". Accessed on 04.04.2019.
<https://cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>
- Central Electoral Commission (2014d.10.26). "Pozacherhovi Vybory Narodnykh Deputativ Ukrayiny 26 Zhovtnya 2014 Roku". Accessed on 04.04.2020.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp611pt001f01=910.html>
- Central Electoral Commission (2019a.03.31). "Vybory Prezydenta Ukrayiny. Ukraine in General". Accessed on 01.04.2019.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=719.html>
- Central Electoral Commission (2019b.03.31). "Vybory Prezydenta Ukrayiny. Support for Leaders according to The Regions". Accessed on 27.04.2019.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp313pt001f01=719.html>
- Central Electoral Commission (2019c.04.21). "Vybory Prezydenta Ukrayiny. Support for Leaders according to The Regions". Accessed on 27.04.2019.
<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp313pt001f01=720.html>

Central Electoral Commission (2019d.04.21). "Vybory Prezydenta Ukrayiny. Foreign Constituency". Accessed on 27.04.2019.

<https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp312pt001f01=720.html>

Central Electoral Commission (2019e.07.21). "Vybory Narodnyh Deputativ Ukrayiny. Results by Multi-Member Constituency". Accessed on 8.06.2020.

<https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html>

Central Electoral Commission (2019f.07.21). "Vybory Narodnyh Deputativ Ukrayiny. Results by The Regions". Accessed on 8.06.2020.

<https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp310pt001f01=919.html>

DW (2019.04.18). "Chem Grozit Ukraine Vozvrashhenie "Privatbanka" Igorju Kolomojskomu." Accessed on 06.03.2019. shorturl.at/yDGX9

Euro-Atlantic Security Leadership Group (EASLG). Munich Security Conference. (2020). "Twelve Steps Toward Greater Security in Ukraine and the Euro-Atlantic Region". Accessed on 15.02.2020.

[https://securityconference.org/assets/02_Dokumente/03_Materialien/EASLG_State ment_Ukraine_FINAL.pdf](https://securityconference.org/assets/02_Dokumente/03_Materialien/EASLG_State%20ment_Ukraine_FINAL.pdf)

International Organization for Migration (2019). "Survey on Migration and Human Trafficking in Ukraine, Moldova, Belarus and Georgia, 2019". Accessed on 20.04.2020.

http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_regional_ct_survey_2019_eng_print.pdf

KUZIO, T. (2019.03.19). "Three Reasons Why A Comedian Should Not Be The President of Ukraine". *New Eastern Europe*. Accessed on 1.04.2019.

<https://neweasterneurope.eu/2019/03/19/three-reasons-why-a-comedian-should-not-be-the-president-of-ukraine/>

KUZIO, T. (2020.01.07). "President Zelenskyy's New Year Message Misreads Ukraine's Patriotic Progress". *Atlantic Council*. Accessed on 03.03.2019.

<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/president-zelenskyys-new-year-message-misreads-ukraines-patriotic-progress/>

Krym Reali (2019.03.13). "Krym v Programmah Kandidatov v Prezidenty Ukrainy". Accessed on 13.03.2019.

https://ru.krymr.com/a/krym-v-prezidentskoy-gonke/29780783.html?fbclid=IwAR2NfQ1WnSh8LTj_or1qB7AYA8kPGBYe67ESJfhqaIw8rOsmn6W7DVrRgY

MATYCHAK, T. (2019.03.28). "The Kremlin's top Eight Lies about Ukraine's Presidential Race". *Atlantic Council*. Accessed on 01.04.2019.

<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-kremlin-s-top-eight-lies-about-ukraine-s-election/>

Organization for Security and Cooperation in Europe (2014.09.05). "Protokol po Itogam Konsul'tacij Trehstoronnej Kontaktnoj Gruppi Otnosite'no Sovmestnyh Shagov,

Napravlennyh na Implementaciju Mirnogo Plana Prezidenta Ukrainy P. Poroshenko i Inicativ Prezidenta Rossii V. Putina". Accessed on 03.10.2014.

<http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>

Peredviborcha Programa Kandidata na Post Prezidenta Ukraïni Volodimira Zelens'kogo (2020). Accessed on 08.05.2020.

<https://program.ze2019.com/>

President of Russia (2019.12.09). "Normandy Format Summit". Accessed on 10.12.2019.

<http://en.kremlin.ru/events/president/news/62275>

President of Ukraine. Volodymyr Zelenskyy. Official Website (2019.12.31). "President's New Year Address". Accessed on 11.06.2020.

<https://www.president.gov.ua/en/videos/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrayini-1637>

Radio Free Europe. Radio Liberty (2014.11.21). "New Ukraine Coalition Agreed, Sets NATO As Priority." Accessed on 11.06.2020.

<https://www.rferl.org/a/ukraine-parliament-coalition-agreement/26703123.html>

Radio Free Europe. Radio Liberty (2017a.06.11). "Ukrainians Celebrate Visa-Free Travel To EU". Accessed on 11.06.2020.

<https://www.rferl.org/a/ukraine-poroshenko-eu-visa-free-goodbye-ussr/28539873.html>

Radio Free Europe. Radio Liberty (2017b.09.26). "Ukrainian President Signs Controversial Language Bill Into Law". Accessed on 10.06.2020.

<https://www.rferl.org/a/ukrainian-poroshenko-signs-controversial-language-bill-into-law/28757195.html>

Radio Free Europe. Radio Liberty (2018.11.26). "Ukraine Backs Martial Law after Gunfire at Sea". Accessed on 26.11.2018.

<https://www.rferl.org/a/ukrainian-lawmakers-to-consider-martial-law-proposal-after-russia-opens-fire-on-ships-in-black-sea/29620128.html>

Radio Free Europe. Radio Liberty (2019.07.10). "A Rock Star Takes The Political Stage in Ukraine". Accessed on 26.07.2019.

<https://www.rferl.org/a/a-rock-star-takes-the-political-stage-in-ukraine-vakarchuk/30047161.html>

Razumkov Centre (2018a.05.26). "Viborchi rejtingi: Traven'-2018". Accessed on 08.05.2020.

http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_travenj_rejtyngy.pdf

Razumkov Centre (2018b). "Za Pivroku do Viboriv: Rejtingi Kandidativ i Partij, Motivacii Viboru, Ochikuvannja Gromadjan". Accessed on 08.05.2020.

http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_press_release_1808.pdf

Razumkov Centre (2019a.02.20). "Riven' Doviry do Suspil'nykh Instytutiv ta Elektoral'ni Oriyentatsiyi Hromadyan Ukrayiny". Accessed on 03.04.2019.

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

Razumkov Centre (2019b.06.26). "Parlaments'ki Vibori 2019: Rejtingi Partij, Elektoral'ni Nastroï Ukraïnciv". Accessed on 04.04.2020.

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/parlamentski-vybory-2019-reityngy-partii-elektoralni-nastroi-ukraintsiv>

RBC (2019a.03.07). "Kandidat v Prezidenty Ukrainy Muraev Otkazalsja ot Uchastija v Vyborah". Accessed on 08.03.2019.

<https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5c8135389a79473bb73b13c1>

RBC (2019b.06.07). "Miller v Razgovore s Bojko i Medvedchukom Predlozhl Ukraine gaz Desheвле". Accessed on 10.06.2019.

<https://www.rbc.ru/economics/07/06/2019/5cfa491a9a7947c2ce301d41>

Ruptly (2019.04.19). "LIVE: Poroshenko and Zelenskiy Face off in Stadium Debate". *YouTube*. Accessed on 21.04.2019.

<https://www.youtube.com/watch?v=fGUuAMi2jls>

Sluga Narodu (2020). "Official web page of the political party". Accessed on 08.06.2020.

<https://sluga-narodu.com/>

Statista (2020.05.27). "Ukraine: Inflation Rate from 1994 to 2021". Accessed on 08.06.2020.

<https://www.statista.com/statistics/296164/ukraine-inflation-rate/>

Stockholm International Peace Research Institute (2019.04.29). "World Military Expenditure Grows to \$1.8 Trillion in 2018". Accessed on 23.04.2019.

<https://www.sipri.org/media/press-release/2019/world-military-expenditure-grows-18-trillion-2018>

TASS (2019.08.14). "Ukraine's Water Blockade Did not Hamper Crimea's Development-Regional Head". Accessed on 11.06.2020.

<https://tass.com/world/1073397>

The Economist (2014.05.26). "Petro Poroshenko Vows to Restore Peace". Accessed on 26.05.2014.

<https://www.economist.com/eastern-approaches/2014/05/26/petro-poroshenko-vows-to-restore-peace>

The Guardian (2014.08.26). "Ukraine President Calls Snap Election as He Prepares for Putin Meeting". Accessed on 11.06.2020.

<https://www.theguardian.com/world/2014/aug/26/ukraine-president-petro-poroshenko-election-october>

The Guardian (2015.05.21). "Ukraine Bans Soviet Symbols and Criminalises Sympathy for Communism". Accessed on 22.05.2015.

<https://www.theguardian.com/world/2015/may/21/ukraine-bans-soviet-symbols-criminalises-sympathy-for-communism>

Ukrayins'ka Pravda (2004). "Predvybornaja Programma Janukovicha. Polnyj Tekst". Accessed on 21.04.2020.

<https://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/07/12/4379785/>

UNIAN (2020.02.19)."Ukraine's NSDC Secretary Explains Need for Joint Patrols in Donbas". Accessed on 20.02.2020.

<https://www.unian.info/politics/10880996-ukraine-s-nsdc-secretary-explains-need-for-joint-patrols-in-donbas.html>

Verkhovna Rada of Ukraine (2014a.06.03). "Povidomlennya Tsentral'noyi Vyborchoyi Komisiyi pro Rezul'Taty Pozacherhovykh Vyboriv Prezydenta Ukrayiny 25 Travnja 2014 Roku". Accessed on 04.04.2019.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001359-14>

Verkhovna Rada of Ukraine (2014b.09.16). "Verhovnaja Rada Ukrainy Prinjala Zakon «Ob Osobom Porjadke Mestnogo Samoupravlenija v Otdel'nyh Rajonah Doneckoj i Luganskoj Oblastej»". Accessed on 17.09.2014.

<http://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/97821.html>

Verkhovna Rada of Ukraine (2014c.09.16). "Verhovnaja Rada Ukrainy Prinjala Zakon «O Nedopushhenii Presledovaniya i Nakazaniya Lic-Uchastnikov Sobytij na Territorii Doneckoj i Luganskoj Oblastej»". Accessed on 17.09.2014.

<https://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/97829.html>

Verkhovna Rada of Ukraine (2014d.09.16). "Verhovnaja Rada Ukrainy Prinjala Zakon «Ob Ochistke Vlasti»". Accessed on 17.09.2014.

<https://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/97879.html>

Verkhovna Rada of Ukraine (2014e.09.16). "Verhovnaja Rada Ukrainy Prinjala Zakon «O Ratifikacii Soglashenija ob Asociacii Mezhdou Ukrainoj, s Odnou Storony, i Evropejskim Sojuzom, Evropejskim Soobshhestvom po Atomnoj Jenerгии i Iih Gosudarstvami-Chlenami, s Drugoj Storony»". Accessed on 17.09.2014.

https://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/top_news/97844.html

Verkhovna Rada of Ukraine (2014f. 09.16). "Pro Rishennja Radi Nacional'noi Bezpeki i Oboroni Ukraïni vid 28 Serpnja 2014 Roku "Pro Nevidkladni Zahodi Shhodo Zahistu Ukraïni ta Zmicnennja ii Oboronozdatnosti". Accessed on 17.09.2014.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744/2014?test=4/UMfPEGznhhYA4.ZitvBb5ZHI41ws80msh8le6>

Verkhovna Rada of Ukraine (2015. 07.16). "Pro Vkljuchennja do Porjadku Dennogo Drugoi Sesii Verhovnoi Radi Ukraïni Vos'mogo Sklikannja Zakonoproektu pro Vnesennja Zmin do Konstitucii Ukraïni Shhodo Decentralizacii Vladi i Pro Jogo Napravlennja do Konstitucijnogo Sudu Ukraïni". Accessed on 15.07.2019.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/622-19#n9>

Verkhovna Rada of Ukraine (2019.02.07). "Zakon Ukraïni "Pro Vnesennja Zmin do Konstitucii Ukraïni (Shhodo Strategichnogo Kursu Derzhavi na Nabuttja Povnopravnogo Chlenstva Ukraïni v Evropejs'komu Sojuzi ta v Organizacii Pivnichnoatlantichnogo Dogovoru)". Accessed on 16.07.2019.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

Vox Ukraine (2019.02.21). "A Brief Overview of Yulia Tymoshenko's Election Programme Key Areas". Accessed on 23.02.2019.

<https://voxukraine.org/en/a-brief-overview-of-yulia-tymoshenko-s-election-programme-key-areas/>

YouTube (2015). "V Zelenskij 95 Kvartal Obsmejaj Ramzana Kadyrova, Kogda Tot Skorbil o Smerti Svoego Otca!!!". Accessed on 11.06.2020.

<https://www.youtube.com/watch?v=uFUcUf6UyCA>

YouTube (2019). "Zelenskij pro Tomos i Avtokefaliju." Accessed on 11.06.2020.

<https://www.youtube.com/watch?v=DvFARcGJ0f0>

OSMANLI DEVLETİ'NİN RUSYA'YA KARŞI KARADENİZ'DE SAVUNMA HATTI OLUŞTURMA MÜCADELESİ: AÇU KALESİ (1696-1711)

Bekir GÖKPINAR*

ÖZET

Rusya'nın öteden beri Karadeniz üzerinden sıcak denizlere ulaşma hedefi olduğu bilinmektedir. Bu hedefe doğru ilk planlı harekât Çar I. Petro döneminde olmuştur. Osmanlı Devleti, II.Viyana savaşını takip eden yıllarda geniş cephelerde mücadelesini sürdürürken Rusya'nın ani olarak Azak kuşatması gerçekleşmiştir. Osmanlı askerinin ekseriyeti Avusturya cephesinde olduğu için buraya yeterli kuvvet göndermesi zaten beklenemezdi. Nitekim Rusya, Karadeniz'de büyük öneme sahip olan Azak Kalesi'ni 1696 yılında almıştır. Rusya, Karadeniz'e inerse Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit haline gelmiş olacaktı. Bunu fark eden Osmanlı Devleti'nin ilk hedefi Rusları, Azak Denizi'nde hapsedmeye çalışmak olmuştur. Bu amaçla Kırım ve Taman yarımadalarında bulunan kalelerin bakım ve onarımını yapmış ve kaleleri askerî açıdan takviye etmiştir. Bunlara ilave olarak da Kerç Boğazı'nı ve Taman Yarımadası'nı kontrol altına alabilmek için stratejik noktalara yeni kaleler inşa etmiştir. Söz konusu kalelerden birisi de Açu Kalesi'dir. Bu çalışmada Azak'ın elden çıkması ile birlikte 1697 yılında yapılan Açu Kalesi'nin stratejik önemi, inşaatı, 1711 yılına kadar olan bakım-onarım faaliyetleri ve kalede bulunan askerî kuvvetlerin durumu ele alınacaktır. Buna ilave olarak Azak Denizi'nden Kuban Nehri'ne geçişlerin kapatılmasının Rus tehdidine etkileri değerlendirilecektir. Nitekim Açu Kalesi'nin yapılmasıyla Kuban Nehri üzerinden Taman Yarımadası'na geçişlerin mani olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rusya, Karadeniz, Açu Kalesi, Kerç Boğazı.

OTTOMAN EMPIRE'S STRUGGLE TO SET UP A LINE OF DEFENCE IN THE BLACK SEA AGAINST RUSSIA: THE ACU CASTLE (1696-1711)

ABSTRACT

It is known that Russia has long been the target of reaching warm seas through the Black Sea. For the first time, a planned operation was made during the Tsar I.Petro era. In the years following the Second Siege Of Vienna, the Ottomans continued to struggle on various fronts. Since the majority of the Ottoman soldiers were on the Austrian front, it could not be expected to send enough forces here. As a matter of fact, in 1696 Russia took the fortress of Azov which was at a very strategic point in the Black Sea. Russia reaches on the Black Sea, it would become a serious threat for the Ottomans. The first target of the Ottomans, who understood this reality very well, tried to restricted he Russians in the Azov ea. For this purpose, the fortresses in the Crimea and Taman peninsula maintained and repaired. Also fortresses have been reinforced. In additionally, Ottomans have built new fortresses at strategic points in order to control the Kerch Strait. One of these strongholds was the fortress of Acu. In this paper, the strategic importance of the fortress of Açu in 1697, the repair and maintenance activities of the castle until 1711 and the state of the military forces in the castle will be examined. Additionally, the effects of closing the passages from the Sea of Azov to the Kuban River on the Russian menace will be perused. Hence, with the construction of the Acu Castle it will be seen that the passage to the Taman Peninsula from the Kuban River was prevented.

Keywords: Ottoman, Russia, Black Sea, Açu fortress, Kerch Strait.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.08.2020; Yayına Kabul Tarihi: 10.09.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bandırma/BALIKESİR; ORCID: 0000-0003-1017-6037, E-posta: bgokpinar@gmail.com

Giriş

XVI. yüzyıl ortalarında devletler arasında yerini alan Rusya'nın kuruluş yıllarında Osmanlı Devleti ile doğrudan münasebeti yoktu. Ancak bu tarihlerde kendisine genişleme sahası olarak Baltık, Karadeniz, Hazar ve Sibirya istikametlerini belirlemişti. Bu hedeflerine uygun olarak Rusya öncelikle kuzeye ve Sibirya istikametine doğru topraklarını genişletmeye başlamıştı. Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ile arasında bir tampon devlet vazifesi görmekte ve Tatarlar da Rus topraklarına sürekli akınlar düzenlemekteydi. Rusya'nın XVI. yüzyıl ortalarına doğru Kazan ve Astarhan'ı ele geçirmesi ile Kafkaslara ve Hazar'a doğru ilerlemesinin önünde bir engel kalmamıştı. Rusya öteden beri Osmanlı Devleti'ni doğrudan karşısına almamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Rusya ile ilk defa Çehrin'de karşılaşmıştı. Birkaç yıl aralıklarla devam eden bu savaşın sonunda Kırım'ın önemli desteği ile Osmanlı Devleti galip gelmiş ve Bahçesaray Antlaşması imzalanmıştı (1681) (Uzunçarşılı 1988a: 429-433).

II. Viyana kuşatması ile Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan ittifakta Rusya başlangıçta yer almamıştı. Çünkü ittifakta yer alan Lehistan ile aralarında problemler vardı. Bu problemin çözülmesi ile birlikte "*Kutsal İttifak*"ta yer alan Rusya, 1687 yılından itibaren Karadeniz'e inebilmek için çalışmalara başlamıştır. Başlangıçta Kırım'a yaptığı saldırılarda herhangi bir başarı sağlayamadıysa da bu emelinden vaz geçmemiş, sistematik bir çalışma ile 1696 yılında Azak'ı almıştı. Bütün askerî gücünü Avusturya cephesine sevk eden Osmanlı, Azak'la ciddi bir şekilde ilgilenememiştir. Böylelikle Rusya, bir taraftan Özi, diğer taraftan Azak üzerinden Karadeniz'e ilk adımını atmıştı (Kurat 1987: 252-253; Uzunçarşılı 1988a: 580-584).

Aslında Osmanlı Devleti, 1650'lerden itibaren kuzeyde belirlemekte olan Rus tehlikesinin farkına vararak Rusya karşısında yeni stratejiler belirledi. Osmanlı Devleti'nin Don Nehri üzerindeki üssü olan Azak, Rus tehlikesi karşısında en önemli serhat kalesi idi. Rusya'nın Azak Kalesi'ni aldıktan sonra burada donanma inşa etmeye başlaması aslında bir sonraki hedeflerinin Karadeniz olduğunu göstermekteydi. Azak'ın düşmesinden sonra Osmanlı Devleti, öncelikle Özi'den başlayarak Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasya'ya kadar olan hudut boylarındaki mevcut kaleleri tahkim etti. Söz konusu bölgelerdeki kalelerin hem tamir ve bakımı yapılmış, hem de asker ve mühimmat açısından takviye edilmiştir. Bu minvalde Osmanlı Devleti, Rusya'yı Azak Denizi'nde hapsedmek amacıyla Karadeniz ile Azak Denizi'ni birbirini bağlayan Kerç Boğazı etrafında stratejik noktalarda yer alan Kızıltaş, Temrek, Taman, Ribat gibi kaleleri tamir edip güçlendirmişti. Osmanlı Devleti'nin Rusya'yı durdurmak için aldığı diğer önlem ise mevcut kalelere ilave yeni savunma hatları teşkil etmiştir. Bu amaçla yapılan kaleler; Açu ve Yenikale'dir (Bilge 2015: 385-389). Kuban Nehri'nin Azak'a dökülen kolunun birinde Temrek Kalesi yer alırken diğer kolunun döküldüğü yerde herhangi bir kale bulunmamaktaydı. Burada bir kale olmaması savunma açısından zayıf oluşturmaktaydı. Zaten Ruslar, Azak'ı aldıktan kısa süre sonra Kerç Boğazı'ndan geçişin zorluğunu bildikleri için Kuban Nehri'nin denize döküldüğü noktaya kale yapma teşebbüsünde bulunmuşlar ama bunu başaramamışlardır. Rusların, Azak Denizi'nden başlayarak Kuban Nehri'nin ikiye ayrıldığı yerlere kadar kayıklarla gidip, buradan basit deniz araçları ile Karadeniz'e geçme ihtimali her daim mevcuttu. Bunu fark eden Osmanlı, Azak'ın elden çıkmasından kısa süre sonra buraya Açu Kalesi'ni yapmış ve bölgenin güvenliğini sağlamaya çalışmıştı (Nusretnâme 2018: 328, 366).

Açu Kalesi ile ilgili Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın "*Nusretnâme*" ve Râşid Mehmed Efendi'nin "*Târih*" adlı eserlerinde kalenin yapımı ile ilgili az da olsa bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde 1700-1740 yılları arasında

Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Osmanlı kalelerinin durumu hakkında bilgiler ihtiva eden bir risale mevcuttur. Bu risalede Kuban Nehri ağzına kale yapımının gerekliliği, buraya yapılan Açu Kalesi'nin coğrafi ve iklim şartları, zemin durumu ve yapım sürecine ilişkin bazı bilgiler genel olarak verilmiştir. Söz konusu risale Yücel Öztürk tarafından "*Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale*" adıyla yayınlanmıştır (Öztürk 2007: 88-90; Tarih-i Râşid ve Zeyli 2013: I/538; Nusretnâme 2018: 366-367).

Bu çalışmanın temelini Rusların Azak Kalesi'ni alması ile birlikte Karadeniz'de ortaya çıkan tehditleri bertaraf etmek için Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tedbirler incelenecektir. Söz konusu tedbirlerin başında Kerç Boğazı ve etrafının tahkim edilmesi amacıyla bölgede mevcut kalelerin tamiri ve yeni kaleler inşaatı gelmektedir. Akabinde Rus tehdidini önlemek amacıyla yapılan kalelerden biri olan Açu Kalesi'nin yeri, konumu, zemin durumu, yapım süreci ele alınacaktır. Ayrıca kale yapımında kullanılan malzeme ve bulunduğu coğrafya sebebiyle sık sık yapılan tamirat, kaleye yerleştirilen muhafız gücü ve mühimmat konu edilecektir. Böylelikle kalenin yapım amacı ve bölgenin güvenliğine olan katkısı da açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın kapsamı ise Açu Kalesi'nin yapımından Azak Kalesi'nin tekrar Osmanlı hakimiyetine geçtiği Prut Seferi'ne kadar olan süre ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada kaynak olarak Osmanlı Arşivinde bulunan defter ve vesikalar yanında, dönemin kroniklerinden ve bugüne kadar yapılmış araştırma-inceleme eserlerinden istifade edilecektir.

1. Azak Denizi'nde Rusya'ya Karşı Tahkimat Faaliyetleri

Kırım Hanı Selim Giray, Azak Kalesi'ni kuşatan Rus Çarı'nın burayı ele geçirdiğinde Karadeniz üzerinden İstanbul'a kadar inmesinin önünde engel kalmayacağını bildirmekteydi (Nusretnâme 2018: 233-234). Bununla birlikte Rusya'nın Azak'ı almak için verdiği mücadele aslında sadece Karadeniz'le sınırlı olmayıp Boğazlar ve Akdeniz'e kadar uzanan bir yayılma stratejisinin ilk adımıydı (Şen 2013: 151). Zira Rusya'nın Azak Denizi'nin kuzeyinde ele geçirdiği toprakları koruyabilmesi için öncelikle Kerç Boğazı'nı alması gerekirdi. Zira Kerç Boğazı Azak'la Karadeniz'i birbirini bağlayan yegane su yolu idi. Burayı alarak hem Osmanlı hem de Tatarlardan gelecek akınların Kerç Boğazı'ndan Azak'a geçişini engelleyebileceğini düşünmekteydi (Zinkeisen 2011: V/144). Nitekim Karlofça görüşmeleri sırasında Ruslar, Azak Kalesi ile yetinmeyerek Kerç Kalesi'nin de kendilerini verilmesini açıkça talep etmişlerdi (Kurat 1951: I/39-40). Rus Çarı'nın, Azak'tan sonra Karadeniz'e ulaşmak hedefini gerçekleştirmek için Don Nehri kenarında Taygan'da bir deniz üssü ve liman inşaatına başlatması da önemlidir. Burada yeni savaş gemileri yapmak için hem Avrupa'dan teknik adamlar getirmiş hem de gemi yapım tekniğini öğrenmeleri için Avrupa'ya öğrenciler göndermişti (Kurat 1987: 253-354). Ayrıca 1696-1711 yılları arasında Azak kıyılarındaki tersanelerde 215 civarında gemi inşa edilmiş ve böylelikle Karadeniz'de Rusya tarafından ilk defa düzenli donanma oluşturulmuştu (Bilge 1991: 301). Rus Çarı'nın bütün söz konusu donanma inşa faaliyetleri Azak'tan sonra güneye doğru somut bir hareket planının teyidi niteliğindedir. Zaten Osmanlı yönetimi de bunu dikkate alarak bir takım savunma hazırlıklarına başlamıştı (Kamalov 2009: 34-35). Bütün bunlar genel olarak ele alındığında bir taraftan Özi diğer taraftan Azak Denizi'nden Karadeniz'e çıkan Rusların yeni hedefinin Kırım Yarımadası olduğu anlaşılmaktaydı. Bu sebeple gerek Kırım Yarımadası'nda gerekse Kuban Yarımadası'nda Ruslar'ı durdurmak için mevcut kalelerin tamir edilerek güçlendirilmesi, gerektiğinde stratejik görülen noktalara yenilerinin de yapılması kaçınılmaz bir hâl almıştı (İnalçık 2015: 270).

Azak'ın elden çıkması ile birlikte buradan Karadeniz'e çıkışı denetleyen Kerç Kalesi kuzeyden yaklaşmakta olan Rus tehlikesine karşı açık hale gelmişti. Bunun için söz konusu

kale ve boğazın güvenliğinin çok yüksek seviyeye çıkarılması önemliydi (LeDonne 2016: 56). Kili-Akkerman ve Özi'den başlayarak Kafkasya'ya kadar mevcut kaleler zinciri Osmanlı Devleti'nin kuzey savunma hattını oluşturmaktaydı. Azak'ın elden çıkması ile birlikte hemen güneyinde yer alan kaleler ön plana çıkmıştı. Özellikle bunlardan Karadeniz'i çıkışı kontrol eden Kerç ve Temrek kaleleri, Kuban Nehri'nden Karadeniz'e geçişi kontrol eden Kızıtaş Kalesi stratejik öneme sahip olup, bölgenin güvenliği açısından tahkim edilmişlerdi. Bu kaleler sadece gemi geçişi için değil Taman Yarımadası ve Kuban Nehri'nin hinterlandında yer alan Nogaylar ve Çerkesya için de stratejik öneme sahipti (Bilge 2015: 388).

Osmanlı yönetimi ilk adım olarak Kerç Boğazı'nda bulunan muhafız güçlerinin sayısını arttırmış, buradan gelip geçen ticarî ve askerî kayıkları kontrol altına almaya çalışmıştı. Bunun için daha önce Azak Kalesi'ne yardıma gönderilen ve hâlihazırda Taman Yarımadası'nda bulunan Vezir Ali Paşa görevlendirilmişti. Ali Paşa'nın yanında ise daha önce aynı amaçla Azak'a gönderilen Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa, Trabzon Beylerbeyi Hasan Paşa, Tarsus Sancağı Mutasarrıfı Çolak Ahmed ve Karesi Sancağı Mutasarrıfı Rodoslu Ali, Azak Beyi, Canik Sancağı Mutasarrıfı Hasan Paşa'nın kethüdası ve bunların yanlarında yeniçeri, cebeci, topçu gibi askerî sınıflar yer almaktaydı. Söz konusu askerlerin komutanlığı görevi uhdesine verilen Ali Paşa'nın 1696 kışını Kerç Boğazı'nda geçirmesi, Kırım Hanının uygun gördüğü bir yerin de yanındaki askerlerin kışlama mahalli olarak seçilmesi emredilmişti. Ali Paşa'nın emrindeki askerler kış boyunca buralarda bulunan Temrek, Taman, Ribat, Kerç, Kızıtaş kalelerinin muhafaza faaliyetlerini yürütecek, boğaz geçişini de kontrol altında tutacaklardı (BOA. NMH.d 5: 220-222).

Kerç Boğazı ve etrafında bulunan kalelerin muhafazası için burada mevcut askerlerin iktifa etmeyeceği öngörüldüğünden takviye kuvvetler gönderilmesi gerekmişti. Öncelikle Erzurum ve Trabzon kazalarında ikamet etmekte olanlardan "*tashîh be-dergâh*" (yeniden ocağa alınma) suretiyle 1.200 yeniçeri eski zağarcıbaşı Ahmed tarafından temin edilip ve gemi ücretleri de devlet tarafından verilmek suretiyle Kerç'te Vezir Ali Paşa'nın yanında olan sekbanbaşı Muslu'ya teslim edilmesi emredilmişti. Yine aynı şekilde Canik Sancağı'na bağlı kazalardan da eski turnacıbaşı Mehmed tarafından 800 yeniçeri temin edilerek Kerç Kalesi'ne gönderilmesi istenmişti. Bunların her biri devlet tarafından verilmek üzere yarımşar kuruş gemi taşıma ücreti karşılığında gönderilecek olup, daha fazla ücret talep edilmemesi konusunda tembihatta bulunulmuştu (BOA. MHM.d. 108: 398; BOA. İE.BH 843). Buna ilave olarak yine aynı yöntemle İstanbul'dan tedarik edilen 1.000 nefer 22 Ekim 1696 tarihinde Eminönü İskelesi'nden gemilere bindirilerek Kerç, Taman ve Temrek kaleleri muhafazasına gönderilmişti (BOA. AE.SMST-II. 3694). Daha sonra Erzurum ve Trabzon sancaklarından söz konusu kalelere muhafaza amacıyla gönderilen yeniçeri sayısının 2.000 nefere kadar ulaştığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bunların 6 aylık maaşları olan 10.000 kuruş Erzurum, Karahisar-ı Şarkî ve Kars sancaklarının cizye-i gebran ve yahudiyan akçesinden, 10.000 kuruş tutarında olan ekmek ve et ücretleri ise yine Erzurum cizyesi malından "*sebeb-i tahrîr hükmü*" ile havale olunmuştu (BOA. AE. SMST-II. 4189). Böylelikle Kerç Boğazı ve Taman Yarımadası'na Erzurum, Karahisar-ı Şarkî, Kefe ve Trabzon'dan yeniçeri, cebeci, topçu, züama, tımar erbabı ve gönüllü olmak üzere toplam 5.320 asker gönderilmişti (Anonim Osmanlı Tarihi 2000: 132).

Kerç Boğazı ve etrafının muhafazası amacıyla sadece asker gönderilmekle iktifa edilmemiş Tersane-i Âmire ve Tuna iskelelerinden buraya gemiler de gönderilmesi icap etmişti. Nitekim 1697 ilkbaharında Tuna iskelelerinde inşa edilmeye başlanan 50 şayka tamamlandığında Azak Denizi'nde görev yapacaktı (BOA. İE.BH. 842). Diğer taraftan Kerç'te bulunan Ali Paşa ihtiyacı olan mühimmat listesini İstanbul'a göndermişti. Bunların

bir kısmı cephanedeki mevcut mühimmattan kalanı ise cebecibaşı tarafından esnaftan satın alınacaktı (BOA. MAD 3462: 379). Söz konusu mühimmat da havanın müsait olduğu zamanlar tercih edilmek suretiyle çekdiri gemileriyle Kerç Boğazı etrafındaki kalelere sevk edilecekti (BOA. C.AS. 37927).

Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırı "*Kutsal İttifak*" savaşlarını müteakip geçmiş yıllara oranla daha fazla risklerle karşı karşıya kalmıştı. Karadeniz'in kuzeyinde yavaş yavaş ortaya çıkan Rus tehdidine karşı Osmanlı, bölgede bir taraftan askerî gücünü arttırmaya çalışırken diğer taraftan batıdan doğu istikametine doğru yer alan kaleleri tahkim etme yoluna gitmişti. Özellikle 1696 yılında Azak Kalesi'nin Rusya eline geçmesinden sonra uzun süredir bakım görmeyen Kefe ve Kuban taraflarında yer alan kalelerin tamiratının bu amaca yönelik olduğu aşikardır. Nitekim tamiratı yapılması istenen Kerç, Taman, Temrek ve Kızıtaş kaleleri bunların başında gelmektedir. Söz konusu kalelerin özellikle hendek ve şaranpolarının tamiri icap ettiği için yapılan keşif sonucu 6.250,5 kuruş (1.000.080 akçe) masrafları olacağı hesaplanmıştı. Daha önce İstanbul ve Samsun-Sinop gibi sahil iskelerinden Azak Kalesi için gönderilen kerestenin Kerç Boğazı etrafında yer alan kalelerin tamiri için kullanılması istenmişti. Keresteler buraya ulaştıktan sonra mümkün olan en kısa zamanda kalelerin hendek ve şaranpolarının bekletilmeden yapılmasının mühim olduğu belirtilmişti (BOA. C.AS. 9099)¹.

Karadeniz'in güvenliği için Kerç Boğazı etrafındaki kalelerin tahkimi yeterli değildi. Nitekim Azak muhasarası devam ederken Rus Çarı I. Petro da Karadeniz'e geçiş için stratejik olarak gördüğü Kuban Nehri'nin denize döküldüğü deltaya kale yaptırmak için adamlar göndererek keşif yaptırmıştı. Bunun temelinde Azak Kalesi hakimiyetini pekiştirmek için daha güneyde bir savunma hattı oluşturma amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Azak'ın tesliminden sonra Osmanlı askeri Kerç Boğazı etrafında yer alan kalelere çekilmiş, Rus tehlikesine karşı yeni tedbirler almaya devam etmişti. İşte bunlardan biri de Kuban Nehri'nin denize döküldüğü yere Rusya'dan önce yeni bir kale inşa etme planıdır (Nusretname 2018: 366-367). Kuban Nehri'nin denize döküldüğü deltaya kale inşaatı yer seçimi açısından doğru bir tercihti. Nitekim kale inşaatı için nehirlerin denize döküldüğü yerler, ikiye ayrıldığı veya birleştiği noktalar, taşkın ovalar, sulak alanlar ve bataklıklar tarih boyunca yer seçiminde etkili olan faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yerlerin tercih edilmesinde hem kale savunması hem de ulaşım açısından büyük avantaj sağladığı bilinmektedir (Murphey 2007: 137; Ağoston 2012: 126).

Kuban Nehri, Kafkas Dağları'ndan doğarak buralardan irili ufaklı bir çok kol tarafından beslenerek Taman Yarımadası yakınlarında iki kola ayrılmaktadır. Bunlardan biri Karadeniz'e dökülürken, diğer kol yine iki kola ayrılarak Azak Denizi'ne ulaşmaktadır (Spencer 2014: 256; Bülbül 2017: 74-75;). Kuban Nehri'nin Azak Denizi'ne dökülen bir kolunun olduğu yerde Temrek Kalesi bulunmaktaydı. Nehrin, "*Açık boğazı*" denilen daha kuzeyden denize döküldüğü yerde ise henüz burayı kontrol edebilecek bir kale yoktu. Ancak Açu Kalesi'nin yapılacağı yer bataklık bir alan olup, yeraltı suları da zemine çok yakındı. Bunda dolayı da metris yapmak imkanı olmadığı gibi lağım açmak da mümkün değildi. Diğer taraftan Açu Kalesi'nin yapılacağı yerden özellikle çete kayıkları Kuban Nehri'ne girmekte, buradan diğer koluna geçiş yaparak Karadeniz'e ulaşabilmekteydi. Bunun sonucunda Karadeniz kıyılarında ciddi bir asayiş problemi ortaya çıkmaktaydı. Bu durum başta Ali Paşa olmak üzere, Abdülbaki Paşa, Rodoslu Ali Paşa gibi komutanlar tarafından da müzakere edilerek Taman Yarımadası'na nehir yoluyla geçişleri de kontrol

¹ Şaranpo veya şaranpov; savunma amacıyla kazılmış, etrafı çitle çevrilmiş siper, kazıklarla çevrilmiş çukur (Dankoff 2008: 214).

altına almak amacıyla buraya yeni bir kale yapılması kararlaştırılmıştı (Zübde-i Vekayiat 1995: 612-613; Öztürk 2007: 88-89)².

2. Azak Denizi'nde Yeni Savunma Hattı: Açu Kalesi İnşaatı (1108/1697)

Osmanlı'da sınır güvenliği ve savunma amaçlı olarak kaleler inşaatı, bakım ve onarım faaliyetleri, buralarda muhafız istihdam ve ikmalî öteden beri önemli bir askerî faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kale inşaatı, yer seçiminden başlayarak keşif çıkarılması, merkezden onay alınması, finansman ve inşaat için malzeme tedariki ve insan gücü planlamasını da ihtiva eden çok kapsamlı bir süreçtir. Tam teşekküllü bir kale yapılmasının maliyeti yüksektir. Osmanlı'da mali yükü dikkate alınarak tam teşekküllü kale inşaatı çok tercih edilen bir durum değildi. Nitekim Osmanlı kaleleri buldukları coğrafyaya uygun olarak değişmekle birlikte çoğunluğu etrafı hendekle kuşatılmış ahşap çitli istihkama sahiptir. Bunlar ahşap, toprak ve kireç ağırlıklı inşa edilirdi(Stein 2007: 45-46). Aslında bu kalelerin temelini teşkil eden ahşap kalaslar devamlı olarak rutubetli oldukları ve toprakla da desteklendikleri için kolayca tutuşmazlardı. Araları sıkıştırılmış toprakla doldurulan çift sıra ahşap duvardan teşekkül ederdi. Ahşap duvarlar enlemesine dizilmiş kütüklerle güçlendirilir ve tahta dübellerle iç ve dış duvarlara tutturulurdu. Böyle yapılan kaleler ihtiyaç halinde kolayca ilaveler yapılarak genişletilebilirdi (Nicolle 2019: 21).

Karadeniz'de Rus tehdidini önlemek için Kuban Nehri ağzına yapılması kararlaştırılan kalenin de maliyeti düşük, coğrafi şartlara uygun ve mümkün olduğunca hızlı yapılabilecek nitelikte olması planlanmıştır. Nitekim keşif işlemleri tamamlandıktan sonra Kerç Boğazı'nda bulunan Serasker Ali Paşa, Kuban Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü "Açıkboğaz" denilen yere 24 Mayıs 1697 (3 Zilkâde 1108) tarihinde yeni bir kale inşaatına başlamıştı. Kale yeri ise Kuban Nehri'nin denize döküldüğü, Şah Adası ucunda, Temrek Kalesi'ne 56,8 km ve Azak Kalesi'ne ise 216 km mesafede bulunmaktaydı. Kale inşaatı için Kırım Hanı Selim Giray Han'dan, kereste kesilmesi ve nakledilmesinde istihdam olunacak bir miktar sekban ile kendisine güvenilen kişiler istenmişti. Ayrıca Kırım Hanı, kale inşaatına destek amacıyla maiyyetiyle birlikte büyük mirahurunu ve 50 civarında sekban göndermiş, Nogaylı tائفesi de kereste nakil hizmetinde bulunmuştu (Nusretnâme 2018: 367; Öztürk 2007: 88). Kale inşaatı için Temrek sakinlerinden Çerkes Murtaza Paşa'nın pederi Devlet Mirza'dan 10.000 tahta, 3.000 meşe ağacı ve 100 balvan-ı kebir (kalas) Temrek'ten tedarik etmesi istenmişti. Ancak Devlet Mirza tahta ve meşe ağacının yarısını, balvan-ı kebirden ise 30 kadarını gönderebilmişti (BOA.MAD 9881: 347).

Kale inşaatının bir tarafında Azak Denizi, diğer tarafında ise Kuban Nehri ile çevrilmiş olan kısımları şaranpolarla çevrilererek yapılmıştı. Diğer iki tarafı da bataklık ve geçişi engelleyen kamışlık olduğu için bu kısımlarına da hendek yapılarak su doldurulmuştu. Kazılan hendeklerin içine şaranpolar dizilip kalınlığı 1,5 kulaç (2,27 m) olan duvarların iç yüzünden kazıklar çakılmış ve çit örülüp toprak doldurularak sağlamlaştırılmaya çalışılmıştı. Kalenin dört ayrı köşesine top tabyaları yapılmıştı. Yeni bina edilen kaleye üç kapı yapılmıştı. Söz konusu kapılar; deniz tarafında Temrek Kapısı, kara tarafında Nogay Kapısı ve Kuban tarafında da Su Kapısı'dır. Kale inşaatı çok yoğun bir çalışma sonucu 40 günde tamamlanmıştı (13 Zilhicce 1108/3 Temmuz 1697). (Öztürk 2007: 88-89; Nusretnâme 2018: 367). Yeni yapılan kalenin duvarlarının uzunluğu 382 zira (28,95 m) ve genişliği ise 160 ziradır (12,12 m). Yine kalenin dört tarafının toplam ölçüsü ise 800 ziradır (60,64 m). Nihayet kale inşaatının tamamlanması ile birlikte çete

² Açu; Tatarca'da çift anlamına gelmekte olup Kuban Nehri de ikiye ayrıldıktan sonra denize ulaşmaktadır. Kuban Nehri'nin Açu'dan döküldüğü yerlere Aksuev de denilmektedir (Bijişkyan 1969: 87-89).

kayıklarının Kuban Nehri üzerinden Karadeniz'e ulaşmalarına engel olunmuş ve buradan geçişler kontrol altına alınmıştı. Gayet sağlam bir şekilde yapıldıktan sonra kaleye " *Açu Kalesi*" adı verilmişti (Zübde-i Vekayiat 1995: 613; Öztürk 2007: 89; Târih-i Râsid ve Zeyli 2013: 538). Söz konusu kale için dönemin arşiv belgeleri incelendiğinde hem kale hem de palanka tabiri kullanıldığı görülmektedir. Açu Kalesi'nin yapıldığı zeminde su ve bataklık olduğu için derin bir kazı ve temel gerektirmemişti. Kalenin yapımında temel malzeme olarak balvan, kazık ve çit ağırlıklı olarak kullanılmıştı. Kalenin hem bulunduğu konum hem de kullanılan malzemeden dolayı ileride sık sık tamirata konu olacaktı. Nitekim bu durum arşiv belgelerinde de "*kal'anın aslında binâsı ağaç ile toprak olup her-bâr ta'mîre muhtaç olmağın...*" şeklinde açıkça ifade edilmektedir (BOA. MAD 3473: 178; 3455: 378-379)³.

Rus istilasına karşı Kuban Nehri'nin asayişini temin için acele ve kaba olarak yapılan Açu Kalesi'ne kısa zaman sonra ihtiyaca binaen yeni müstemilatın yapılması gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim 6 Ocak 1698 tarihinde Açu Kalesi'nde ilave olarak yeni yapılması icap eden müstemilat sayılmaktadır. Buna göre söz konusu kalede varoş, cami, ambar, cephane, fırın, değirmen, konak ile birlikte yeniçeri, çavuş, cebeci, topçu, top arabacıları gibi kale muhafazasında görevli askerî personel için odalar yapılması hususunda keşif defteri hazırlanmıştı. Kale tamir ve ikmalî Kerç ve Taman Seraskeri Ali Paşa'nın ilamı ve Taman Kadısı Seyyid Yahya'nın müfredat defterine uygun olarak Rodoslu Ali Paşa tarafından yapılması istenmişti. Taman Kadısı'nın hazırladığı keşfe göre yeni ilavelerle birlikte kale 104 odalı olacak ve bunun için de 13.468 kuruş (1.616.160 akçe) tahmini masraf olacağı hesaplanmıştı. Kalenin bakım ve ikmalî için 4.000 kuruş hazineden, 1.831 kuruş Kalaylı Ahmed Paşa'nın muhalefatından, 1.500 kuruş Kefe cizyesinden ve 6.000 kuruş Azak'tan olmak üzere 13.331 kuruş gönderilmişti. Ancak kalede yapılan tamir ve ikmal masrafı 6.734 kuruş (808.080 akçe) olarak gerçekleşmiş olup gönderilen paradan 6.597 kuruş (791.640 akçe) kalmıştı (BOA. MAD 4355: 377)⁴.

3. Açu Kalesi'nin Tamirat Faaliyetleri (1699-1711)

Kale ve palankalardaki yeterli sayıda muhafız gücünün asayişi temin için sürekli etkin bir şekilde tutulabilmesi önemlidir. Bu açıdan bakıldığında kalelerin inşaatı kadar bakım ve onarım faaliyetleri de ihmal edilmemesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren kale bakım ve onarımı Osmanlı maliyesi için önemli masraf kalemlerinden birini teşkil etmekteydi. Özellikle stratejik noktalarda yer alan kalelerin belirli periyotlarda bakım ve onarımın yapılması elzemdir. Hudut bölgelerinde yer alan kale tamirlerinde en önemli avantaj malzeme ve işgücünün mahallinden veya yakın bölgelerden tedarik edilebilmesiydi. Bunun dışındaki bir çok kalemin temini merkezden yapılmakta ve masraflar da ağırlıklı olarak hazineden karşılanmaktaydı (Ágoston 2013: 221). Osmanlı'nın kuzey ve doğu sınırlarında yaptığı kale ve palankalar kalas ve toprak ağırlıklı olduğu için yapımının kolaylığı sebebiyle sürekli bakım ve onarım işlemlerini de beraberinde getirmekteydi. Kalas ve topraktan değil de taş duvardan daha modern kalelerin yapılabilmesi için mali imkan yanında uzun zamana da ihtiyaç vardı. Bu

³ Palanka, etrafı hendekle çevrilmiş ağaç ve topraktan yapılan istihkamdır (Pakalın 1983: II/752). Palanka tarzı yapılar XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin sınırlarını savunma döneminin başlaması ile birlikte basit yapılara benzemekle birlikte son derece sağlam yapılmaktaydı. Palankalar; iki duvarı enlemesine çarpaz kalaslarla birbirine bağlamakta, araları toprak dodurulmakta ve toprağın etrafı çitlerle örülmekteydi. Toprak dolgu köşe tabyalarda savunma topları hazır bulundurulmaktaydı (Nicolle 2013: 48).

⁴ Açu Kalesi için 1698 yılında hazırlanan tamir ve ikmal inşaatının tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. Zira hem tahsis edilen bütçenin yarısının harcanmaması, hem de keşifte yer alan müstemilatın yapımının sonraki yıllarda tekrar gündeme gelmesi bunu açıkça göstermektedir (BOA. D.BKL.d.. 32267:2). Oda umumi olarak koğuş veya kışla anlamındadır. Yeniçerilerin oturduğu kışlalara oda denilmektedir. Her bölük veya ortanın ayrı bir odası vardı (Ünal 2011: 527). Varoş; bir kalenin dış kısmında olan yerleşim ve sivil yerleşimi ifade eder. Ancak Osmanlı belgelerinde görüldüğü üzere sadece sivil değil iç kalede yerleşimi mümkün olmayan bazı yapıların kale dışında yapıldığı sabittir (Özgüven 2001: 179-180).

defa sınırları korumak için sürekli daha fazla yatırım maliyeti ortaya çıkmaktaydı. İşte bu nedenle sınırlarda kısa zamanda basit savunma hatları oluşturulduğundan, bunlar, sürekli bakım ve onarıma ihtiyaç duymaktaydı (Murphey 2007: 40-41). Bu minvalde Açu Kalesi'nin sürekli tamirata ihtiyaç duymasının konumu ve yapımı ile ilgili olduğu "*bir bataklık mahalde olmakla temeli taş ve kireç ile olmadığı halde birkaç sene geçmeyüp yine fenâ-pezîr olacağı mukarrerdir*" şeklinde açıklanmaktadır (BOA. MAD 3455: 378-379).

Açu kalesi'nin yapısı itibariyle daha çok palanka tarzında olması ve kısa zamanda yapılması nedeniyle de sürekli bakım ve onarıma ihtiyacı olmuştur. Bu çalışmada Açu Kalesi'nin belirli aralıklarla yapılan tamirata, Azak'ın Osmanlı'nın yeniden bir iç denizi hâline geldiği 1711 yılı Prut Seferi öncesine kadarki durumu ele alınacaktır.

3.1. 1699-1700 Yıllarında Yapılan Tamirat Faaliyetleri

Açu Kalesi, 1697 yılında kısa bir zamanda yapılmış ancak birkaç yıl sonra bulunduğu iklim ve tabiat koşulları nedeniyle bakım ve onarım ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bunun sebebi senede birkaç defa deniz taşmakta ve kale su içinde kalmaktaydı. Kalenin sağlam temelini bulunmaması ve doğrudan toprak zemin üzerine yapılması da bu nedenlerden birisi idi. Kale sık sık hem sel baskınına uğramakta ve hem de deniz dalgalarının yıpratıcı etkisine maruz kalmaktaydı. Nitekim 23 Mart 1699 tarihinde Abdülbaki Paşa'nın hazırladığı rapor, kalenin son durumunu açıkça ortaya koymaktaydı. Buna göre; kalenin Kuban Nehri ve deniz tarafında olan duvarları ve tabyası sel taşkınları sebebiyle harap olmuştu. Açu Kalesi'nin sağlamlaştırılması için deniz ve nehir tarafında kalan duvarlarının 4-5 zira (3.00-3.70 m) dışından bir kat daha kereste dizilmesi ve bunun ortasına da taş ve çim toprak doldurulması gerekmektedir. Kalede bulunan donanma gemileri de yardım ettiği takdirde 10-15 kese (500-750 bin) akçe masraf ile bu işin bitirilebileceği hesaplanmıştı (BOA.MAD 3992: 288; MAD 9881: 285; MHM.d. 110: 637; AE.SMST-II. 6652).

Açu Kalesi'nin tamiri işi için kale muhafızı Hasan Paşa tayin olunmuştu. Bunun yanında Kefe'de olup, Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mutasarrıfı Murtaza Paşa ile Kefe beyi Timurşah Paşa kalenin tamiri tamamlanıncaya kadar mühimmat ve levazım tedarikinde emrindeki askerlerle birlikte yardım edeceklerdi. Kale tamirata için kullanılacak 500 balvan ve 2.000 şaranpoluk dizme kereste, Açu Kalesi'ne yaklaşık 227,4 km mesafede olan Çerkes sınırından kesilip Kuban Nehri'nden sallar ile taşınması gerekmektedir. Yeni yapılacak duvar ve bazı doldurulması icap eden yerlerde kullanılacak taş ise Kerç Kalesi'nin bulunduğu mahallerden tonbazlar ile nakledilecekti. Gerekli miktarda kireç ve 5.000 vukıyye kömür ise Kefe ve Sudak taraflarından hazırlanıp gemilerle nakledilecekti. Bunlara ilave olarak iki demirci ocağı, 30 neccar ve 40 amelenin de Kefe'den gönderilmesi istenmişti. Kale tamirinde kullanılacak başka muhtelif malzemelere de ihtiyaç vardı. Bunlardan Kerç'ten 25 kantar ve İstanbul'dan 25 kantar olmak üzere 50 kantar çivi, 100 kazma, yine Kerç'ten 200 ağaç kürek, İstanbul'dan 100 demir kürek ve 5 mankal isparçına (halat), 10 kantarı Kerç'ten ve 40 kantarı İstanbul'dan olmak üzere 50 kantar demir gönderilecekti. İstanbul'dan Humbaracıbaşı Osman bilgisi ve tecrübesi sebebiyle kalenin tamirine mübaşeret etmek üzere gönderilmiş, kereste, taş, kireç, amele vesair malzeme ve levazımın tedariki ve gemi taşıma ücreti için de 7.500 kuruş (900.000 akçe) hazineден verilmişti. Söz konusu malzemelerin gemi taşıma ücreti ise kale muhafızı Hasan Paşa tarafından ödenecekti (BOA. MHM.d. 110: 637; MAD 9881: 286-288; D.BKL.d. 32267; AE.SMST-II. 6652).

Açu Kalesi'nin tamiri için söz konusu malzeme ve levazımın taşıma işi gemilerle yapılmıştı. Kale tamiri için 10 çekdiri ve 4 kalyon tahsis edilmiş ve bunların başına bağbuğ olarak İstefeli Hasan görevlendirilmişti (BOA.MAD 9881: 358). Yine derya ümerasından

Osman Paşa da kale tamiri için kereste naklinde kullanılacak çekdiriler için 5'er forsa ve 150'şer nefer de genç ve seçkin leventleri mühimmatları ile birlikte hazırlamıştı. Buna ilave olarak da tersane kethüdası Hacı Receb'in de forsa ve tersane hizmetlerinde istihdam etmesi için forsa ve leventlerin dışında 120 güzide ve genç miri levent tedarik etmişti (BOA. MHM.d. 110: 660; MAD 9881: 323). Yine Kerç, Taman ve Kefe kadılarına gönderilen hükümlere göre tamir için gerekli taş ve kireç geçen yıl kale hizmeti için ayrılan 10 işkampaviya ve tonbazlarla nakledilip ücreti de Açu Muhafızı Hasan Paşa tarafından verilmişti. Taş taşımak için ilave tonbaz ihtiyacı Kefe, Kerç ve Taman'dan tedarik edilmişti. Bu arada Açu Kalesi tamiri için hazırlanan taşların kırdırılması meselesi ortaya çıkmıştı. Bu konuda Rodoslu Ali Paşa, taşların donanma gemilerinin demir atmış olduğu Salacak Burnun'da kırdırılıp daha sonra tonbazlar ile Açu Kalesi'ne naklinin uygun olduğunu ifade etmiş, bunun üzerine gerektiği kadar taş burada kırdırılarak Açu'ya taşınmıştı (BOA. MAD 9881: 346-347, 351; MAD 3992: 290-291).

Açu Kalesi'nin 1699 yılında bir taraftan tamiri yapılırken diğer taraftan bazı ilavelerin yapılması gündeme gelmişti. Kale güvenlik sebebiyle çok hızlı yapıldığı için sonradan bazı ihtiyaçlar ortaya çıkmış ve bunlar da peyderpey yapılmıştır. Bunlardan biri kaleye iki odalı (halvet) bir hamam ilave edilmesidir. Hamam yapmak için kale içinde yeterli yer de mevcuttu. Hazırlanan keşfe göre kale binasında istihdam olunan neferlerin ihtiyaçlarını görebilecek hamamın 50.000 akçeye yapılabileceği tahmin edilmişti. Hamamın geliri ise yeni yapılan camiye tahsis edilmişti (BOA. MAD 9881: 348; MAD 3992: 290). Yine kale muhafızı Rodoslu Ali Paşa tarafından yaptırılan cami ve ambarın üzeri saz ile örtülmüştü. Ancak bunların yağmur, rüzgâr gibi olaylardan etkilenmeleri söz konusuydu. Bundan dolayı cami, ambar ve evlerin üzerinde olan sazların kaldırılarak önce tahta ile örtülmüş ve bunların üzerine de toprak döşettirilmişti (BOA. MAD 9881: 348; MAD 3992: 290).

Kale tamiri için öncelikle daha önce inşaat aşamasında talep olunduğu halde eksik gönderilen malzemeler, Hasan Paşa tarafından tedarik edilerek Açu Kalesi'ne teslimi istenmişti. Bunlar Temrek sakinlerinden Çerkes Murtaza Paşa'nın pederi Devlet Mirza'nın göndermesi icap eden 5.000 tahta, 1.500 meşe ağacı ve 70 balvan-ı kebirdir. Devlet Mirza'nın zimmetinde olan bu ağaçların bir an önce Açu Kalesi'ne gönderilmesi emredilmişti (BOA. MAD 9881: 347; MAD 3992: 289). Yine Açu Kalesi tamiri için gereken 3.000 şaranpoluk balvan, 3.000 koşutluk ve 400 top tahtasının Canik Muhassılı Kapıcıbaşı Hüseyin tarafından Sinop ve civarından kesilerek iskeleye nakledilmesi istenmişti. Daha önce Kerç, Taman ve Özi taraflarında nakliye işleri için İstanbul'dan gönderilen 4 kalyonun Sinop iskelesine gelerek söz konusu malzemeleri yükleyerek Açu Kalesi'ne teslim etmeleri konusunda Kaptan Paşa'ya emir gönderilmişti (BOA. D.BKL.d. 32267: 3; MAD 3992: 289; MAD 9881: 288). Ayrıca 400 kara ağaç tahtasının Sinop, Alaçam, Bafra, Samsun taraflarından kesilip iskelelere indirilmesi ve buradan Sinop'a nakli gerekmektedir. Ancak burada kesilen balvan ve koşutlukların uzunlukları problem olmuştu. Balvanlar 25'er zira, koşutluklar ise 14'er zira olarak kesilmişti. Halbuki daha önce Azak Kalesi tamirâtı için bu türden ağaçlar 12'şer zira olarak kesilmiş olup, daha uzun ağaçların kayıkla taşınması mümkün olmamaktaydı. Bunun için söz konusu balvanların uzunluklarının ayarlanıp kalyonlarla gönderilmesi istenmişti (BOA. MAD 3992: 289). Açu Kalesi Muhafızı Hasan Paşa'ya 20 Ekim 1699'da (25 Rebülâhir 1111) tamirat masrafları olarak 7.500 kuruş (900.000 akçe) gönderilmişti. Hasan Paşa, kale tamiri için ihtiyaç olan amele ve malzemeleri tedarik etmiş ve bunların nakliyesini gerçekleştirmişti. Hasan Paşa'nın kale tamirat masrafı 7.689,5 kuruş (922.740 akçe) olarak gerçekleşmiş ve hazineden 189,5 kuruş (22.740 akçe) alacağı kalmıştı (BOA. D.BKL.d. 32267:3; MAD 3992: 289, 291).

Meslek	Nefer	Gün	Toplam Gün	Gündelik (Akçe)	Toplam Ücret	Açıklama
Neccar	107	49	1.857	50	88.900	Kefe ve Taman
Irgat	115	49	1.935	30	58.050	Kefe
Irgat	800	29	11.750	25	293.750	Tatar
Irgat	35	16	560	25	19.600	Toprak açıcı
Irgat	30	13	390	25	13.650	Toprak açıcı
Demirci ocağı	10	40	400	32	12.800	Kefe ve Taman
Demirci ocağı	16	16	112	125	3.500	Kefe
Irgat	165	7	650	25	16.250	Kazıcı
Neccar	20	6	120	50	6.000	Hamam, köprü, tekke
Irgat	25	6	150	30	4.500	Hamam, köprü, tekke
Irgat ve taş kesici	85	11	935	25	22.375	Tabya inşaatı
Irgat ve taş kesici	45	6	270	25	6.750	Tekke ve ambar
Hamamcı	6	3	18	50	900	
Toplam	1459		19.147		547.025	

Tablo 1: Açu Kalesi tamirâtı için çalışan işçiler ve ücretleri (MAD: 3992/291)

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı gibi Açu Kalesi'nde 1699 yılında yapılan tamirinde muhtelif mesleklerden 1459 kişi çalışmış ve bunlara 547.025 akçe ücret ödenmiştir. Söz konusu çalışanlar arasında neccar, ırgat, ve taş kesicilerin çoğunlukta olduğu dikkat çekmektedir. Yine kale tamirinde çalışanların bir kısmının Kefe ve Taman taraflarından temin edildikleri, ayrıca 800 ırgatın da Tatar olduğu belirtilmiştir. Bunlardan başka bazılarının da kalede yaptıkları işler verilmiştir. Mesela 65 ırgat toprak açıcılık, 165 ırgat kazıcılık, 20 neccar ve 25 ırgat hamam, köprü ve tekke inşaatında, 130 ırgat ve taş kesici ise tabya, tekke ve ambar inşaatında çalıştıkları görülmektedir.

Malzeme	Miktar	Ücret	Toplam	Açıklama
Kömür	8.500 vukıyye		9.500 akçe	
Odun, kireç, taş			12.500 akçe	Sudak
Çam tahtası	1.300 adet		12.300 akçe	Sudak
Kiremit	6.000 adet		3.000 akçe	Cami için
İnamat			18.565 akçe	
Kızılağaç tahtası	1.500 adet		6.900 akçe	
Çubuk ve kazık	180 araba	50 akçe	9.000 akçe	Kerç
Kereste	Balvan, şaranpo		50.000 akçe	Çerkes tarafından
Kireç, kömür	7 kantar	1.000 akçe	7.000 akçe	
Kirpas			7.000 akçe	Tuna'dan
Kazan	55 adet	100 akçe	5.000 akçe	Hamam için
Keten, revgan vs.			6.250 akçe	Hamam için
Kızılağaç kerestesi	200 adet	10 akçe	2.000 akçe	

Taş nakli	25 kantar	1.000 akçe	25.000 akçe	
Taş nakli	15 kantar	1.500 akçe	22.500 akçe	Kerç
Kireç nakli	3 kantar	5.000 akçe	15.000 akçe	Kerç'ten 3 şayka ile
Taşıma ücreti			1.750 akçe	Hamam için kum, ırgat
Çivi			1.250 akçe	Taşıma ücreti
Kereste taşıma			2.700 akçe	Çerkes tarafından tonbazla
Toprak taşıma	10 tonbaz	25 akçe	4.250 akçe	Günde iki sefer
Toplam			221.465 akçe	

Tablo 2: Açu Kalesi tamiri için malzeme ve nakliyatı (MAD 3992: 291)

Açu kalesi tamiri için muhtelif miktarda malzeme tedarik edilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere bunların başlıcaları kömür, odun, kiremit, kireç, taş, toprak ve muhtelif ağaç ürünleridir. Bunların alım ve nakliyesi için 221.465 akçe ücret ödenmiştir. Söz konusu malzemelerin büyük kısmı Sudak, Kerç ve Çerkes tarafından tedarik edildiği görülmektedir.

3.2. 1703 Yılında Yapılan Tamirat Faaliyetleri

Kerç Boğazı'nın her iki yakasında olan kalelerin 1703 yılında yeniden bakım ve onarıma muhtaç bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Söz konusu kaleler Kefe, Kerç, Taman, Temrek, Kızıltaş ve Açu kaleleridir. Yine sadece bakım ve onarımla iktifa edilmeyecek, kale muhafızlarının tekmili ve mühimmatlarının da ikmali yapılacaktır. Kefe Beylerbeyi kalelerin tamir ve ikmali için görevlendirilmiş olup, Kırım Hanı'nın da yardımında bulunması emredilmişti. 1699-1700 yılında yapılan geniş çaplı tamirata rağmen Açu Kalesi'nin de bakım ve onarıma ihtiyacı olduğundan bunun ikmali işi de kale muhafızı Hasan Paşa'nın uhdesine verilmişti (Kırca 2015: 297-299).

Her şeyden evvel Açu Kalesi'nin bulunduğu noktadan denize ulaşan Kuban Nehri'nin temiz tutulması önemliydi. Aksi halde kale etrafında olan saz ve kamışlardan nehrin denize ulaştığı yer kapanmakta, temizlemek için kazmak müşkil hale gelmekte, kazılan yerlerden de hemen kolayca su çıkmaktaydı. Kuban Nehri'nin üç ayrı kola ayrıldığı yerde ise dağlardan yıkılıp sürüklenip gelen köklü ağaçların dolması, suyun normal akışını engellemekteydi. Kuban Nehri'nin bu kısımlarının temizlenmesi için 1.000 kuruş keşif bedeli çıkarılmıştı. Söz konusu temizleme işinin de kalede sakin olanlar tarafından yapılması öngörülmüş ve bunun için de kale muhafızı Hasan Paşa görevlendirilmişti (BOA. MAD 2945: 157).

Açu Kalesi, Humbaracıbaşı Osman tarafından 1699 yılında hem eski binanın önemli kısmı yıkılarak ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden yapılmış hem de ciddi bir bakım ve onarıma tabi tutulmuştu. Ancak her şeye rağmen yapılanlar yine yetersiz gelmekteydi. Öncelikle yeterli miktarda kereste olmadığından kalenin 27,2 metrelik kısmı çit örülerek toprakla doldurulmuştu. Özellikle çit olan yerleri harap olmuş, duvar toprakları bir zira kadar noksan olduğundan binası yeniden sağlam bir şekilde yapılması gerekmişti. Ayrıca kalede kârgir bir cephane binasına ve top mühimmatını koymak için de yeni bir yere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun yanında kalenin batı tarafında süvarilerin konaklayabileceği bir varoş yapılacaktır. Bunların yapılabilmesi için de ihtiyaç olan şaranpoluk, balvan, tahta,

neccar, ırgat, toprak, çubuk vesair masrafları Açu Kalesi Naibi Mevlana Ahmed tarafından 7.843,5 kuruş (941.220 akçe) olarak keşif çıkarılmıştı. Hazırlanan keşif defterinde malzemelerin getirileceği yerler ve miktarları da belirlenmişti. Söz konusu kalede hem tamir olunacak hem de yeni ilave yapılacak yerler için 6.000 kuruş (720.000 akçe) havale olunmuştu (BOA. MAD 3992: 515-516; MAD 2945: 417-418; MAD 2510: 9-10; D.BKL.d. 32267: 3).

Ancak bir taraftan Açu Kalesi tamiri için hazırlıklar yapılırken diğer taraftan Azak Kalesi'nin elden çıkması ile birlikte Rus gemilerinin Karadeniz'e geçişini kontrol altına almak amacıyla Osmanlı yönetiminin Kerç Boğazı'na da yeni bir kale yapmak istediği bilinmektedir. Söz konusu kalenin ada ya da kayalar üzerine yapılması planlanmasına rağmen bir türlü başlanamamıştı (Tabakoğlu 1982: 403)⁵. Nitekim 1703 yılında Açu Kalesi'nde planlanan tamirat ve ilave yeni müstemilatın yapım işleri için tedarik edilen malzemeler ani bir kararla Kerç Boğazı'nın kuzeyinde Akıntıburnu'nda yapılacak Yenikale'nin (Kal'a-i Cedîd) inşaatına gönderilmesine karar verilmişti. Buradaki kale inşaatı Açu Kalesi'ndeki tamirattan daha önemli görülmekteydi. Açu Kalesi tamiratu için havale olunan 6.000 kuruşun da Yenikale inşaat masraflarına sarf edilmesi istenmişti. Böylelikle Açu Kalesi tamir ve ilave inşaatlarının yapımı ileri bir tarihte ertelenmişti. Ancak bu tamirin ertelenmesi kalenin neredeyse yok olmaya yüz tutmuş binalarının kullanmanın zorluğunu apaçık ortaya çıkarmıştı. Bu sebeple kale muhafızı Hasan Paşa yeterli miktarda taş, kireç ve ağaç tedarik edilerek tamiratın bir an önce yapılmasını talep etmişti. Bunun üzerine cephane, tophane ve varoş için 726 kuruş keşif çıkarılmıştı. Kalenin söz konusu ilaveleri ve gerekli olan yerlerinin tamiri için hazineden 500 kuruş verilmişti. Ancak ileriki yıllarda çıkarılan keşifler incelendiğinde 1703 yılında Açu Kalesi için yapılması gereken tamirat ve ilavelerin yapılamadığı anlaşılmaktadır (BOA. MAD 2510: 48; MAD 3992: 515; D.BKL.d. 32267: 4).

Azak Kalesi'nin Rusya'nın eline geçmesi ile birlikte Osmanlı'nın yeni savunma hatları oluşturma planı çerçevesinde ilk önce Kuban Nehri ağzına Açu Kalesi yapılmıştı. Ancak Rusya'nın sık sık sulh şartlarını ihlal etmesi sebebiyle Karadeniz'in güvenliğini sağlamak amacıyla Kerç Boğazı'nın Kırım Yarımadası tarafına yeni bir kale inşa edilmesine karar verilmişti (24 Mayıs 1703). Yeni kale inşaatı için bina nazırlığına Üsküdarlı Mustafa Ağa tayin olunmuştu. Yine kalenin bir an önce tamamlanabilmesi için İstanbul'dan Canım Hoca Patrona Mehmed 17 çekdiri, 6 kalyon ve başarda ile Kerç Boğazı tarafına gönderilmişti (Nusretname 2018: 706, 820; Gökpinar 2020: 54).

3.3. 1706 Yılında Yapılan Tamirat Faaliyetleri

Açu Kalesi'nin duvarlarının içlerinde ve tabyalarında mevcut olan toprak bir taraftan deniz suyunun etkisi diğer taraftan Kuban Nehri'nde oluşan sel baskınları sebebiyle sürekli aşınmaktaydı. Bundan önce 1703 yılında kale muhafızı Hasan Paşa tarafından keşif hazırlanmış ancak Yenikale'nin inşaatının daha önemli görülmesinden dolayı planlanan tamirat ve ilave inşaatlar tehir edilmişti. Böylelikle 1699 yılından sonra kalenin kapsamlı tamiratının ancak 1706 yılında yapılabildiği görülmektedir. Zira mevcut durumda kalede ikamet etmenin mümkün olmadığı ortadaydı. Nitekim kale muhafızı Hasan Paşa'nın "*bu def'a dahi ta'mir olunmayup geruye kalur ise bir vecihle ikâmet mümkün olmayacağı*" nı bildirmiş ve "*kal'a-i mezbûre bir bataklık mahalde vâki' olmağla temeli taş ve kireç ile olmadığı halde birkaç sene geçmeyüp yine fenâ-pezîr olacağı mukadderdir*" şeklinde hem

⁵ Rus Elçisi Tolstoy bunu devletin mali durumunun uygun olmamasına bağlamakta ise de söz konusu yıllarda Osmanlı mali yapısının artık düzeldiği, bütçe fazlalıkları oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle inşaatın ertelenmesi Karlofça Antlaşması sonucu oluşan toprak kayıpları sebebi ile yeni oluşan sınırlarda tahkimat için hem yeni kaleler yapımı hem de mevcutların tahkimi için yapılan planlama sürecinden kaynaklanabileceği düşünülmektedir (Kamalov 2009: 108).

kalenin tamiratının artık elzem olduğunu hem de daha sağlam yapmak için temelinde taş ve kireç olmasının zaruri olduğunu ifade etmişti. Açu Kalesi'nin tamiri için yeniden keşif yapılması konusunda Özi Valisi Yusuf Paşa'ya 2 Mart 1705 (6 Zilkâde 1116) tarihinde emir gönderilmiş, Yusuf Paşa da bu iş için İsmail Ağa'yı tayin etmişti (BOA. MAD 2541: 1). Özi Valisi Yusuf Paşa'ya gönderilen emir gereğince kale muhafızı Hasan Paşa ve ahali tarafından keşif çalışmaları başlatılmış, Yenikale Bina Emimi Ebubekir Ağa ve Lağımcıbaşı Mehmed Ağa, Açu Kalesi için iktiza eden tamirat keşif defterini hazırlamışlardı (BOA. MAD 4355: 376; MAD 2541: 10, 15; D.BKL.d. 32267: 4).

Özi Valisi Yusuf Paşa tarafından Açu Kalesi'nin daha uzun süre dayanıklı kalabilmesi amacıyla yeni bir keşif hazırlanmıştı. Daha önce kale muhafızı Hasan Paşa'nın hazırladığı raporda da yer aldığı üzere kalenin dayanıklılığının sağlanması temelinde taş ve kireç kullanılması ile mümkün olabilecekti. Nitekim söz konusu rapor doğrultusunda kalenin yeniden yapılacak tamirata göre temelinde taş ve kireç yapılması yanında taş, ırgat, neccar, kum, toprak, kiremit vesair malzemenin ücreti olarak 14.097,5 kuruş (1.691.700 akçe) keşif çıkarılmıştı. Kale tamiratının da bir an önce başlaması için söz konusu meblağın yarısı kale muhafızı Hasan Paşa'ya derhal gönderilmişti (BOA. MAD 2541: 3; MAD 4355: 376).

Açu Kalesi ahvaline vâkıf olduğundan dolayı tamirata için muhafız Hasan Paşa, ihtiyaç olan malzemelerin tedarik ve nakli ile Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa görevlendirilmişti (BOA. MAD 2541: 15; MAD 4355: 378-379). Kalenin tamirat işlerinin mümkün olduğunca hızlı tamamlanabilmesi amacıyla iki çekdiri şaykası tahsis edilmişti. Yine tamirat işinde istihdam edilecek neccar ve ırgatların da Kefe Eyaleti sancaklarından getirilmesi istenmişti. Gerek malzeme tedariki gerek işgücü temini ve istihdamı esnasında her türlü masrafın kale muhafızı Hasan Paşa'nın kendisine gönderilen meblağdan sarf etmesi emredilmişti. Bütün bunların sonucunda Hasan Paşa'nın kaleyi eskiye oranla daha sağlam hale getirmesi ve ihtiyaç duyulan cephane, tophane ve süvariler için ilave yerleri de uygun şekilde yapması talep edilmişti. Açu Kalesi'nin 1706 yılındaki söz konusu bakım ve onarım işinin yaklaşık iki yıl kadar sürebileceği hakkında rapor hazırlanmıştı. Ancak kaledeki tamiratın artık zaruri hale gelmesinden dolayı bu işlerin bir yıl içinde bitirilmesi durumunda kalan meblağın da hemen gönderilebileceği ifade edilmekteydi (BOA. MAD 2541: 15; D.BKL.d. 32267: 4).

Açu Kalesi'nin tamiri için kullanılacak 600 balvan-ı kebir ve 6.620 şaranpoluk kereste bir önceki sene olduğu gibi Kırım Hanı Gazi Giray'ın görevlendirdiği Nureddin Sultan tarafından Taman Yarımadası'ndaki Çerkesya bölgesinden kesilerek getirilmişti. Kerestelerin taşıma işi hem nehir üzerinden sal ile hem de karadan öküz arabaları ile yapılmıştı. Çerkesya bölgesinden kesilen keresteler sallara bağlanarak Hatipli'den nehir yoluyla Gölbaşı'na nakledilmiş, buradan Hasan Paşa'nın tedarik ettiği öküz arabaları ile karadan Zibar'a ve bundan sonra tekrar nehir yoluyla Açu Kalesi'ne teslimi gerçekleştirilmişti. Söz konusu işler için Nureddin Sultan'a 1.000 kuruş (120.000 akçe) gönderilmişti (BOA. MAD 4355: 376, 378; D.BKL.d. 32267: 4).

Kalenin temelini sağlamlaştırılmasında kullanılacak taş ve kireç ise Akıntıburnu'ndan getirilmişti. Bir önceki sene Akıntıburnu'nda hazırlanmış ancak fazladan kalmış olan 3.900 kantar kireç, yine aynı yerde 19.500 çeki taş da İstanbul'dan gönderilen 10 taş kırıcı ve Eflak tarafından gönderilen ırgatlara kırdırılarak tonbazlar ve yağ için boş bekleyen şaykalar ile Açu Kalesi'ne nakledilmişti. Buradan kireç ve taşın tedarik işini de Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa yapmıştı (BOA. MAD 2541: 376).

Açu Kalesi tamirinde istihdam olunacak işgücünün farklı yerlerden tedarik edildiği görülmektedir. Bazı mühimmatın tamirinde istihdam edilmek üzere demirci ocağı Kefe'den gönderilmiş olup, ücretleri kale muhafızı Hasan Paşa tarafından verilmişti. Taş kırıcı yanında az miktar neccar da İstanbul'dan gönderilmişti (BOA. MAD 4355: 377; MAD 2960: 106; İE.BH. 1462: 2). İstanbul'dan gönderilen 10 taş kırıcı önce Yenikale (Kal'a-i Cedid) binası hizmeti için gittiği anlaşılmaktadır. Söz konusu taş kırıcılar Yenikale için değil aslında Açu Kalesi tamiri için taş kırma hizmetini burada yapmaktaydılar. Yenikale'de taş kırma işi için 120 gün çalışma karşılığında 200 kuruşun İstanbul'da peşin verildiği kalan 150 kuruşun ise Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa tarafından verilmesi istenmişti (BOA. MAD 4355: 380). Ancak taş kırıcıların günlük 40 akçeden 76 gün çalıştığı ve kalan 53 kuruşun İstanbul Duhan Gümrüğü akçesinden verilmesi emredilmişti⁶. Yine Açu Kalesi'nde bulunan bazı demir mühimmatı için kömür tedariki icap etmiş, bunun için Yenikale'de bulunan 10.000 vukıyye kömürden 5.000 vukıyyesinin ayrılarak tamirat işleri için Açu Kalesi'nde bulunan demirci ocağına gönderilmişti (BOA. MAD 2960: 106; İE.BH. 1462: 2).

Açu Kalesi'nin bakım, onarım ve ilave yapılacak inşaatlar kapsamında iki hendek, barut ve mühimmat için kârgir cephe, mahzen ve atlar için de varoş yapılması planlanmıştı. Kalede ilave yapılacak inşaatların uzunluğu 990 zira, genişliği 122 zira ve boyu 14 zira olmak üzere toplamda 7.600 ziradır (5.760 m) (BOA. MAD 3455: 378-379).

Bina Türü	Uzunluk (Zira)	Genişlik (Zira)	Yükseklik (Zira)	Toplam (Zira)
Hendek	800	2	2	3.200
Cephane	20	10	5	700
Mahzen	20	10	5	700
Varoş	150	100	2	3.000
Toplam	990	122	14	7.600

Tablo 3: Açu Kalesi'nde yapılacak inşaatın ölçüleri

Kale dışında çepeçevre yeniden yapılacak iki zira boyunda hendeğin etrafı 800 ziradır (606,4 m). Bunun için 8 zira uzunluğunda 1.600 şaranpoluk kereste ve hendeğe koymak için de 3.200 zira toprak gerekmekteydi (BOA. MAD 2541: 11; MAD 4355: 376). Hendekler içine toprak doldurularak yapıldığı için uzun süre dayanmayıp, bir iki yıl sonra yeniden yapılması gerekmektedir. Hendeğin içine toprak yerine taş ve kireç doldurulması halinde ise sel taşkınlarından etkilenmemekte ve daha uzun süre kullanılabilir. Bu amaçla 800 zira kadar yapılacak hendeklere keresteleri çakmak için günlük 50 akçeden 400 neccar ve yine günlük 30 akçeden 400 ırgat istihdam edilmişti. Hendeğin kenarını kereste çaktıktan sonra bu defa içini doldurmak için 16.000 çeki taş gerekmişti. Söz konusu taşları kırmak için 10 taş kırıcı günlük 40 akçeden 100 gün süreyle çalışmıştı. Hendek içine yapılan kârgir duvar için de günlük 50 akçeden 1.600 duvarcı ve günlük 30 akçeden 3.200 ırgat istihdam edilmişti. Hendek duvarı için 3.200 kantar kireç ve bununla karıştırmak için 1.000 çırnık kum tedarik edilmişti. Çırnıklara 40.000 akçe taşıma ücreti ödenirken, 176 tonbaza da taş ve kireçlerin nakli için kullanılmıştı (BOA. MAD 2541: 11; MAD 4355: 376). Açu Kalesi için taş nakli yapan her bir tonbaza 100 çeki taş yüklenebiliyordu. Önce her bir tonbaza 10 kuruş taşıma ücreti verilmesi istenmişti. Ancak tonbazların tonajları farklı olduğu için bu defa her çeki taşa 10'ar akçe ve kireçe ise 5'er akçe verilmesi emredilmişti (BOA. MAD 2960: 105; İE.BH. 1462).

⁶ Taş kırıcıların 76 günde 253 kuruş (30.400 akçe) alacakları tahakkuk etmiş, bunun 200 kuruşu İstanbul'da peşin verilmişti. Kalan 53 kuruşun (8.533 akçe) ise İstanbul Duhan Gümrüğü akçesinden verilmesi emredilmiştir. Burada bir kuruşun 160 akçeden hesap edildiği görülmektedir (BOA. AE.SMST-II. 6990).

Açu Kalesi'nde Su Kapısı'ndan Yeniçeri Tabyası'na ve oradan Garb Kapısı'na kadar 600 zira uzunluğundaki bölümde çit yapılmıştı. Söz konusu çitler deniz ve nehir suyuna engel olmakla birlikte buraya doldurulan toprakların temelinde yeterli miktarda kereste bulunmamaktaydı. Bunun sonucunda temelde bulunan topraklar suyun etkisiyle zayı olduğundan keresteden yeniden hendek yapılması icap etmişti. Bunun için 10 zira boyunda 1.720 kereste tedarik ve hendeğin yapımı için 50 akçe yevmiye ile 300 neccar ve 30 akçe yevmiye ile 600 ırgat istihdam edilmişti (BOA. MAD 4355: 376). Kalenin boyunun da bir miktar kısa olması sebebiyle bu 1,5 zira kadar uzatılmıştı. Bunun için 10 zira boyunda 1.800 kereste tedariki ile birlikte günlük 50 akçe yevmiye ile 500 neccar ve günlük 30 akçe yevmiye ile 1.000 ırgat çalıştırılmıştı (BOA. MAD 4355: 377).

Kalede gözden geçirilmesi gereken diğer bir yer tüfekçi mazgalları ve çarh-ı feleklerdi. Kalede olan tüfekçi mazgallarının etrafına bundan önce toprak koyulmamış, çarh-ı felekleri üzerine de gereken üçer kat kereste kifayet etmemekteydi. Bunun için üçer kat kereste, iki zira toprak ile birlikte iç yüzüne de çit ve 1.300 zira mazgalları yanında çarh-ı felekelerin üzerine çit yapılması gerekmişti. Bunun için 300 balvan-ı kebir, 100 araba kazıkla birlikte çit tedarik edilmişti. Bunları yapmak için de 100 neccar ve 200 ırgat istihdam edilmişti (BOA. MAD 4355: 377)⁷.

Açu Kalesi içinde ilk etapta hususi bir cephane binası yapılmamıştı. Bundan dolayı öncelikle barut ve mühimmatın korunması için yeniden kârgir bir cephane binası yapılması gerekiyordu. Bunun için duvar inşaatına 3.500 çeki taş, 700 kantar kireç ve bunları taşımak için de 39 tonbaz gerekiyordu. Taş ve kireç nakil ücreti 46.800 akçeydi. Kireç ile karıştırmak için 200 çırnık kum, ızgara üzerine 300 balvan ve kale içine de 13.260 zira toprak nakledilmişti. Cephane yapımı için de günlük 50 akçeden 300 neccar ve günlük 30 akçeden 600 ırgat istihdam edilmişti (BOA. MAD 2541: 11; MAD 4355: 377).

Yine kale içinde mühimmatı saklamak için ayrı bir mahzen ihtiyacı olup, bunun için öncelikle 10 zira boyunda 500 kereste tedarik edilmişti. Duvarları için 15.000 kerpiç, cephane ve tophane için ayrıca 15.000 kiremit ve 3.500 çam tahtası ihtiyacı bulunmaktaydı. Mahzen yapımı için günlüğü 50 akçeden 100 neccar ve günlüğü 30 akçeden 200 ırgat istihdam edilmişti (BOA. MAD 2541: 13; MAD 4355: 377).

Kale içinde at ve davarların barınabileceği bir yer olmadığından muhafız sınıfındaki süvariler iki saat kadar uzakta bulunmaktaydı. Bunun için kalenin batı tarafında, toprak altında su girmeyecek kadar bir varoş yapılması gerekiyordu. Varoşun ölçüsü 3.000 zira kadar olup, içine toprak doldurulacaktı. Bağlama ve kazıklık için 1.000 şaranpoluk kereste, 150 araba çitle birlikte kazık ihtiyacı bulunmaktaydı. Söz konusu varoşun yapımı için günlüğü 50 akçeden 350 neccar ve günlüğü 30 akçeden 700 ırgat istihdam edilmişti (BOA. MAD 2541: 13; MAD 4355: 377).

İşçi	Nefer	Yevmiye	Toplam Ücret
Neccar	3.650	50	182.500 akçe
Irgat	6.900	30	215.000 akçe
Taş kırıcı	10	40	40.000 akçe
Toplam	10.860		437.500 akçe

Tablo 4: Kale tamirâtı için işçilik ücretleri
(BOA. MAD 2541: 13; D.BKL.d. 32267: 4)

⁷ Çarh-ı felek; kale muhasaralarında kullanılan çam ağacından yapılan ve kale içindkilerin attığı o zamanki top tanelerine mukavemet edebilen bir cins seyyar siperdir (Ünal 2011: 161).

Malzeme	Miktar	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
Balvan-ı kebir	600 adet		
Şaranpoluk kereste	6.620 adet		
Kum kayık	1.200 adet	40 akçe	48.000 akçe
Toprak	16.260 zira	30 akçe	487.800 akçe
Tonbaz	176 adet	10 kuruş	258.000 akçe
Çit ve kazık	100 araba	120 akçe	30.000 akçe
Kerpiç	15.000 adet	600 akçe	9.000 akçe
Kiremit	15.000 adet	480 akçe	7.200 akçe
Çam tahtası	3.500 adet	10 akçe	35.000 akçe
Kereste nakli	72 tonbaz	30 kuruş	259.000 akçe
Toplam			1.134.000 akçe

Tablo 5: Açu Kalesi tamirâtı için tedarik edilecek malzeme miktarı ve ücretleri

(BOA. MAD 2541: 13-14; D.BKL.d. 32267: 4)

Açu Kalesi'nin 1706 yılında yapılan tamirat masrafı 10.937,5 kuruştur (1.312.500 akçe). Kızıltaş'tan Açu Kalesi'ne tonbaz başına 30 kuruştan 72 tonbazla kereste nakledilmiş ve bunlar için nakliye ücreti olarak 259.000 akçe ödenmişti. Ayrıca Çerkesya bölgesinden kereste nakli için Nureddin Sultan'a 120.000 akçe gönderilmişti. Böylelikle Açu Kalesi'nin tamir masrafı 14.097,5 kuruşa (1.691.700 akçe) kadar yükselmmişti (BOA. MAD 2541: 14; D.BKL.d. 32267: 4).

3.4. 1708-1710 Yıllarında Yapılan Tamirat Faaliyetleri

Açu Kalesi'nin 1706 yılı tamirâtı yapıldıktan birkaç yıl sonra bazı mahalleri yine yıkılmıştı. Bunun için 1708 yılında Açu Kalesi Muhafızı Hasan Paşa yeni bir keşif defteri hazırlamıştı. Söz konusu keşif defterine göre kalenin tamiri için ihtiyaç duyulan 40 kantar çivi, 15 destere, 25 balta, 25 kebir burgu, 40 organ ile birlikte 5 neccar ve neccar kalfasının İstanbul'dan gemilerle önce Yenikale'ye, oradan da Açu kalesine gönderilmişti (BOA. MAD 7551: 302). Yine Temrek Kalesi tamiri için 16.302 kereste kesilip nakl olunmuştu. Açu Kalesi'nin yıkık yerlerinin tamirâtı için gerekli 1.400 kerestenin bunlardan alınarak nakledilmesi ve Hasan Paşa'ya teslimi istenmişti (BOA. MAD 7551: 303).

Çok geçmeden 1710 yılında da yeni bir bakım ve onarım faaliyeti için muhtelif yerlerden malzeme tedariki yapılmıştı. Bu malzemelerin çoğunluğu tersane ve cephaneden temin edilirken, bunlar için de Cebecibaşı Yusuf görevlendirilmişti. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere halat, zift, donyağı ve kömür tersaneden, çivi ve ham demir ise cephanede olan mevcuttan, diğerleri ise cebecibaşı tarafından esnaftan 509 kuruş 30 akçeye satın alınmıştı.

Malzeme	Miktar	Tedarik Yeri
Halat-ı yoma ve isparçına	30 kantar	Tersane
Zift	40 kantar	Tersane
Don yağı	10 kantar	Tersane
Demir kömürü	400 çuval	Tersane
Muhtelif çivi	30 kantar	Cephane
Yularlı keser	200 adet	Cephane
El keseri	100 adet	Cephane

Destere	100 adet	Cephane
Bıçkı	50 adet	Cephane
Çeşitli burgu	300 adet	Cephane
Macari balta	30 adet	Cephane
Balyoz	40 adet	Cephane
Küskü	30 adet	Cephane
Ham demir	30 kantar	Cephane
Yeni torba	2.500 adet	Cephane
İki kalfa ile usta	100 nefer	Mimar Ağa

Tablo 6: Karadeniz'de Açu Kalesi tamirine iktiza eden mühimmat

(BOA. C.AS. 4302)

Açu, Temrek ve Taman kalelerinin tamirinde kullanılmak üzere kireç tedarik edilmesi gerekmekteydi. Sudak'ta daha önce benzer işlemler için kullanılan 8 kireç kuyusu bulunmaktaydı. Ancak bunların kale tamirleri için gerekli kirecin tedarikine kifayet etmeyeceği bildirilmişti (BOA. MAD 9899: 470, 472-473). Çözüm olarak Sudak'ta Murtaza tarafından 20.000 kantar kireç hazırlanması, bu amaçla her biri 1.000 kantardan 20 kuyu açılmasına karar verilmişti. Bunun için amele, araba ve odun yine bu bölgeden temin edilecek olup, kireçler Mayıs ayı başına kadar hazırlanmış olacaktı. Söz konusu kuyulardan Açu Kalesi'nin ihtiyacı kadar kireç gönderilecekti (BOA. C.AS. 25973).

4. Açu Kalesi'ne Asker ve Mühimmat Sevkiyatı

Azak Kalesi'nin elden çıkması ile birlikte Karadeniz'de muhtemel bir Rus tehdidine karşı Osmanlı yönetimi mevcut kalelerin tahkimi yanında yenilerini de inşa etmiştir. Bu kalelerden biri 1697 yılında 40 gün gibi kısa sürede yapılan Açu Kalesi'ydi (Uzunçarşılı 1988b: IV/I, 2). Açu Kalesi'nin bir savunma hattı olarak yapılmasından sonra buraya bir de sancak statüsü verilmişti. Açu'ya sancak statüsü verilmesi buranın etrafının tamamen boş bir arazi olmasından kalenin yapılması ile birlikte yeni sakinlerin oluşmaya başlaması sebebiyledir. Nitekim buraya Eşterekoğlu taifesi gelip ikamet etmeye ve ziraatla uğraşmaya başlamışlardı. Bunların vergileri de ancak sancak mutasarrıflarına verilmesi gerekmekteydi (MHM.d. 114: 162; Kırcı 2015: 360-361)⁸.

Osmanlı hudut kalelerinde idari ve askerî fonksiyonları bakımından muhtelif görevliler bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı kaledeki idari hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu iken diğer bir kısmı savunma faaliyetlerini icra eden askerlerden oluşmaktadır. Kalelerde askerinin komutanı ve her türlü işin sorumlusu olarak dizdar, bunun yardımcısı konumunda ise kethüda bulunmaktadır. Bunların dışında kale erleri veya muhafızları olarak yeniçeri, topçu, top arabacıları, cebeci, fâris, çavuşlar, azep, müstahfız, martolos, sekban, gönüllü, müteferrika, mütekait, tüfekçi, müselleme gibi bir kısmı kapıkulu bir kısmı yerlilerden oluşan askerler mevcuttu. Bunun dışında daha çok idari amaçlı olarak da lağımçı, humbaracı, neccar, taşçı, ambarcı, bevvap, hafız, imam, hatip ve müezzin gibi görevliler bulunmaktaydı (Uzunçarşılı 1988c: I/3-4; Batmaz 1989: 51-62; Stein 2007: 57-95; Kılıç 2013: 95-117; Nicolle 2019: 32-39)⁹.

⁸ Nitekim 1700-1718 yılları arasında Kefe eyaletine bağlı 6 sancak vardı. Bunlar: Paşa Sancağı, Akkerman, Bender, Kal'a-i Açu, Zane ve Kılburun'dur (Kılıç 1997: 50-51).

⁹ Yerli/yerli kulu genellikle stratejik öneme sahip kalelerde istihdam edilmek için mahallinden tedarik edilen askerlerdir. Osmanlı askerî sisteminin ihtiyacı cevap veremez duruma gelmesiyle taşra şehir ve kasaba halkından toplanan gönüllü güçlerdir. Ayrıca yeniçeri olarak taşrada görev yapan askerlerin daimi olarak buralara yerleşmeleri ve çocuklarının da aynı unvanı almaları ile meydana gelen askerî zümrelerdir (Özcan 2013: 43/484).

Açu Kalesi yapıldıktan sonra bölgenin güvenliğini temin amacıyla buraya çok miktarda asker ve mühimmat sevkiyatı yapılmıştır. Bu amaçla kale muhafazasında görev yapmak üzere üç tam donanımlı yeniçeri kışlası yapılmış ve başlarına da güvenilir, yetenekli bir ağa tayin edilmiştir. Yine kaleye sevk edilen muhafız birliklerinin nizamlarının temin edilmesi konusunda gerekli hatırlatmalar da yapılmıştı (MHM.d. 110: 60). İlk etapta Açu Kalesi güvenliği için sekbanbaşı olup Kırım, Kerç taraflarının da muhafızlığını yapmakta olan Trabzon Valisi Bağdatlı Kara Mehmed Paşa tayin olunmuştu. Yine kalyonlarda bulunan 40 kadar büyük ve küçük top alınarak kale içine yerleştirilmişti (Nusretnâme 2018: 367-368). Söz konusu kaleye inşaatın başladığı günlerden itibaren asker sevkiyatı da başlamıştı. Nitekim 20 Mayıs 1697 tarihinde Kerç ve Taman'dan 700 yeniçeri Açu Kalesi'ne gönderilmiş, bunların eşyalarını taşımak için de 30 öküz arabası tahsis edilmişti (MAD 3462: 379). Bununla iktifa edilmeyip öncelikle Anadolu'dan yeni muhafız birliklerin tedarik edilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun için ilk önce Erzurum ve Canik'ten "*tashîh be-dergâh*" usulü ile 480 nefer serdengeçti yazılıp Kerç'te olan Serasker Ali Paşa'nın da görüşleri doğrultusunda kale muhafız birliği olarak gönderilmesi ferman olunmuştu (MHM.d. 110: 6). Bundan kısa zaman sonra daha önce gönderilen 480 nefer serdengeçtinin kifayet etmediği anlaşılınca Erzurum Valisi Abdülbaki Paşa tarafından yazılan 415 neferin daha Açu Kalesi'ne gönderilmesi istenmişti (MHM.d. 110: 42). Kale yapıldıktan kısa süre sonra muhafız olarak yerleştirilen birliklerin yetmemesi durumunda Trabzon, Erzurum ve Canik taraflarından yeni askerler yazılıp takviye edilebileceği, mevcut askerin de maaşlarının ödenebilmesi amacıyla yoklama yapılarak defterlerin İstanbul'a ulaştırılması emredilmişti (MHM.d. 110: 105). Bu arada Açu Kalesi muhafızlığına Saruhan Sancağı Mutasarrıfı Rodoslu Ali Paşa tayin edilmişti. Bununla birlikte Açu Kalesi yeni kuvvetlerle takviye edilmişti. Bunun için Erzincan Alaybeyi İbrahim, Kemah Alaybeyi Ebûbekir ve Trabzon Alaybeyi Ahmed'in sancaklarının 5.000'den yukarı olan züama ve tımar erbabı ile birlikte hareket ederek Açu Kalesi muhafazasına gitmeleri emredilmişti. Söz konusu kaleye gelen muhafız birliklerinin görev yerleri ile ilgili dağıtım işlemlerini Rodoslu Ali Paşa'nın yapması uygun görülmüştü (MHM.d. 110: 102). Ancak 17 Eylül 1697 (1 Rebülevvel 1109) tarihinde Erzincan, Kemah ve Trabzon'dan giden züama ve tımar erbabı dışında kalan Açu Kalesi'ndeki muhafız birliklerinin görev yerlerine dönmelerine izin verilmişti (MHM.d. 110: 110). Yine 1698 yılı başlarında Orta Çavuş Ebubekir tarafından Erzurum Gümrüğü'nden maaş alan emekli cebeci ve topçulardan gücü, kuvveti yerinde olanlardan üç aylık ücreti peşin verilerek her 100 neferine bir ağa tayin edilmiş ve Kasım ayı başına dek görev yapmak üzere Açu Kalesi'ne gönderilmişti (MHM.d. 110: 234). Bu sıralarda Temrek Kalesi'nde görev yapmakta olan Hasan Paşa, Açu Kalesi muhafızlığına tayin olunmuştur (Ekim 1698) (MHM.d. 110: 488).

Açu Kalesi ikmal edildikten sonra buraya muhafız birliği olarak 964 yerli nefer yerleştirilmişti. Söz konusu neferlerin 7 aylık yani 20 Temmuz 1697-11 Şubat 1698 (1 Muharrem 1109-30 Receb 1109) tarihleri arasındaki mevacipleri olan 13.484,5 kuruş nakit olarak İstanbul'dan gönderilmişti. Ancak bu meblağ Açu Kalesi muhafızlarına değil de Kerman ve Togan kaleleri muhasarasında iken yaralanan askere "*ber-vech-i inam*" (bahşiş) olarak gönderildiği müfredat defterinden anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Kerç ve Taman taraflarında muhafız olan Vezir Ali Paşa'ya ferman gönderilerek söz konusu meblağın Açu Kalesi muhafızlarının 7 aylık mevacibleri olduğu, bundan dolayı da bu miktarın ulaştığı andan itibaren burada bulunan neferlere dağıtılarak mühürlü vesikalarının İstanbul'a gönderilmesi konusunda ikazda bulunulmuştu (MAD 3473: 178; C.AS. 16262: 2).

Osmanlı Devleti merkez ve taşradaki kalelerde bulunan askerin sayısını öğrenip buna göre maaş ödemek amacıyla zaman zaman yoklamalar yaptırmaktaydı. Ölüm, azil, nakil, firar gibi sebeplerle eksilen askerlerin yevmiyeleri düşülerek hesap yapılır, hazırlanan yoklama defterleri İstanbul'da tasdik edilirdi. Söz konusu defterlerin bir nüshası ilgili mahalde, bir nüshası İstanbul'da, bir nüshası da maaşların ödendiği hazinede bulunur, bu defterler esas alınarak maaş gönderilirdi (Kılıç 2013: 89-90). Nitekim Açu Kalesi'ne Vezir Ali Paşa tarafından yerleştirilen 964 yerli neferin kısa zaman sonra sayısının hızla azaldığı yapılan yoklamalardan anlaşılmıştı. Kalenin yapılmasından yaklaşık altı ay sonra 7 Ocak 1698 (24 Cemâziyelâhir 1109) tarihinde kethüdaların hazırladığı rapora göre kalede 700 yerli asker kalmıştı. Bunların ulufeleri olan 10'ar kuruş ve bir yıllık istihkakları olarak da 12'şer kile zahireleri kendilerine verilmişti (C.AS. 16262: 1). Bundan 5 ay sonra 1 Mayıs 1698 (20 Cemâziyelâhir 1109) tarihinde Serasker Ali Paşa tarafından 7 aylık mevaciplerinin verilmesi amacıyla yapılan yoklama sonucunda kalede bulunan yerli neferlerin sayısı her iki paşadan alınan bilgiler doğrultusunda 200-300'e kadar düşmüştü. Bunun için Kırım Hanı ile müzakere edilerek kaledeki yerli nefer sayısının asgari 400'e çıkarılması konusunda çalışma yapılması gündeme gelmişti. Yine kalede mevcut yerli neferlerin 5 aylık mevaciplerinin de nakit olarak teslim edilmesi istenmişti. Bu defa kalede 5 ay süreyle (1 Şaban-30 Zilhicce 1109/12 Şubat-9 Temmuz 1698) görev yapacak 400 yerli neferin mevacipleri olan 4.133 kuruş (490.478 akçe) gönderilmişti (MAD 3473: 476; C.AS. 16262: 2). Söz konusu 400 neferin 10 Temmuz 1698-28 Haziran 1699 arasındaki bir senelik mevaciibi olan 13.271 kuruş (1.592.528 akçe) Kili ve Akkerman gebran cizyesinden karşılanacaktı (AE.SMST-II. 11895: 1).

Aşağıda Açu Kalesi'nin yapıldığı tarih ile yaklaşık 10 ay sonra yapılan yoklama sonucu yerli neferlerin sınıf ve sayıları verilmektedir. Söz konusu yoklama Vezir Abdülbaki Paşa tarafından yaptırılmıştı. Yapılan yoklama sonucu bunların önemli bir kısmının firar ettiği anlaşılmıştı. Kale muhafızlığı için 964 yerli neferden 600 neferi süvari yazılmıştı. Ancak kalede süvari için yer olmadığından yeniden yazılacak yerli neferlerin piyade olarak yazılması istenmişti. Yani bu defa 600 nefer yerli piyade yazılacak olup, kalede kalan 250 nefer süvari ile birlikte 964 nefere ikmal edilecekti (AE. SMST-II. 13896).

Görevli	Nefer (16 Z.1108/06.07.1697)	Nefer (18 L.1109/29.04.1698)
Müstahfizan	150	50
Azeban	150	60
Fârisan-ı evvel	200	100
Fârisan-ı sâni	200	80
Fârisan-ı sâlis	200	70
Topçıyan-ı yerliyan	40	20
Cebeciyan-ı yerliyan	20	16
Hademe-i cami-i şerîf	4	4
Toplam	964	400

Tablo 7: Açu Kalesi yerli neferlerinin mevcutları (BOA. AE-SMST-II. 13896)

Açu Kalesi için 400 nefer yazıldığı halde ihtiyaca cevap vermediğinden bir miktar daha yerli piyade tedariki gerekmişti. Bu kapsamda yeniden yazılan yerli piyade neferleri ise Temrek, Taman ve Nogay taraflarından yazılmıştı. Kale Muhafızı Hasan Paşa'nın defterinde yer alan sayı esas alındığında 347 neferin yeniden yazıldığı görülmektedir (BOA. MAD 9885: 133; AE. SMST-II. 482). Yine aynı tarihte kale yerli neferlerinin 7 ağası

ve bunların 240 akçe yevmiyeleri vardı. Söz konusu ağalar ise; Ağa-i Müstahfızan, Ağa-i Azeban, Ağa-i Fârisan-ı Evvel, Ağa-i Fârisan-ı Sani, Ağa-i Fârisan-ı Salis, sertopi ve sercebeciydi (BOA. AE.SMST-II. 485).

Kale muhafızlarının mevcutları sık sık azalmakta, bu durum ise güvenlik için ciddi tehdit oluşturmaktaydı. Bu durum Ribat, Taman ve Açu kalelerinde çok bariz bir şekilde yaşanmıştı. Kırım Hanı Devlet Giray söz konusu kalelerde muhafızların belirlenen sayının çok altına düştüğünü bildirmişti. Bunun üzerine yukarıda zikredilen kalelerde yoklama yapılarak, mevcutların yazılması, firar edenlerin isimlerinin bildirilmesi, Ribat, Taman ve Açu kalelerinde mevcut muhafız gücün tekrar 3.000 nefere kadar çıkarılarak Kırım Hanı tarafından yeniden dağılım yapılması istenmişti (BOA. MHM.d. 110: 647). Zira Rusya'nın Azak Kalesi'ni alması bu bölgede Osmanlı gücünü zaafa uğrattığı bilinen bir durumdu. Bununla birlikte Osmanlı'nın askerî gücünü batı cephelerinde yoğunlaştırmasından dolayı bu bölgeyi nizam verilmesi işi Kırım Hanı Devlet Giray Han'a tevdi edilmişti. Bu husus hem Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa'ya hem de Açu Sancakbeyi Ahmed'e bildirilmişti (BOA. MHM.d. 111: 170).

Kaledeki yerli nefer sayısı yıllar içinde farklılık göstermektedir. Kaleye her ne kadar 964 yerli nefer tayin olunmuş ise de bu sayının hiçbir zaman gerçekte olmadığı aşikardır. Bunun engellenmesi adına sık sık yeninden yapılan yazımlarla güvenlik zaafiyetine mani olunmaya çalışılmıştı. 1700 yılı sonlarına doğru kalede oluşan yerli piyade ve süvari ihtiyacını gidermek amacıyla 100 nefer süvarinin yeniden yazımı istenmiş, söz konusu süvarilerin yarar, genç ve yiğit olması, çocuk, hasta ve özürlü olmamasına dikkat edilmesi tembih edilmişti (BOA. MAD 3134: 236). Bu arada kalede hem güvenlik hem de mevacic ödemeleri için yoklama yapılarak mevcut ve na-mevcutların durum tespiti yapıp İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti (BOA. MAD 3134: 403). Tabii burada sadece yerli neferler değil kapıkulu askerlerinden yeniçeriler, cebeciler, topçular ve arabacıların da yoklaması yapılmaktaydı. Zira ismen olup, cismen olmayanlar için hazineye mevacic gönderilmesi gereksizdi. Hem de mahlulat defterlerinde devlet boş kadroları tespit ederek yeni yazım veya ilave askerî güç göndermesi gerekebilirdi (BOA. MAD 3134: 439-440). 1701 yılında yapılan yoklamalarda Açu Kalesi'nde 747 yerli nefer olduğu tespit edilmişti (BOA. MAD 3134: 276). Kaledeki 747 neferin 1700 yılı mevacipleri için 14.000 kuruş (1.680.000 akçe) gönderilmişti. Yine de bu mevacic verilmeden önce mevcut olmayanların mutlaka tespitinin yapıp yerine yenilerinin yazılması ve bunlara da görev yaptığı kadar ücret ödenmesi hususunda tembihat yapılmıştı (BOA. MAD 9889: 225-226). Yerli nefer sayısı 1707 yılında 512 idi. Bunun 270'i piyade ve 242'si süvari idi. Ancak yapılan yoklamaya göre mevcudu ise 490 olup, bunun 1706 yılına ait mevacipleri ise 11.566,6 kuruştı (1.388.000 akçe) (BOA. AE.SMST-II. 20284), 1708 yılında kaledeki yerli muhafız sayısı 221 nefere kadar düşmüştü (BOA. MAD 2463: 75).

Bütün kalelerde yerli neferlerin yanında kapıkulu askerleri de mevcuttu. Kalelerde muhafız olarak görev yapan yeniçerilerinin sayısı sınırlara yakın veya uzak olması, stratejik durumu, savaş ve barış durumuna göre değişiklik gösterebilmekteydi. Özellikle Avusturya, Lehistan, Rusya ve İran sınırına yakın kalelerde yeniçeri sayısı yüksekti. Kalelerde görev yapan kapıkulu yeniçerilerini diğer yerli kulu yeniçerileriyle yamaklardan ayırmak için "odalı yeniçeri" adı verilmişti (Uzunçarşılı 1988c: 328-330). Nitekim 13 Mart 1698 tarihinde Açu Kalesi'nde 795 nefer yeniçeri mevcut olup, bunlara verilecek 6 aylık et ücretinin 197.000 akçe ve buğday ücretinin ise 95.400 akçe olduğu görülmektedir (İE.AS. 3747: 9). Bundan hemen sonra Babadağı, Özi, Kefe, Kılburun, Or, Taman, Temrek, Açu kaleleri muhafızlarına gönderilen hükümde "odalı ve yamakan yeniçeri" askerlerinin yoklama yapılarak defterlerinin İstanbul'a gönderilmesi istenmişti (BOA. MHM.d. 111:

183, 472). Açu Kalesi'ndeki kapıkulu askerlerinden yeniçerilerin kesin sayısı bilinmemekle birlikte bazı hükümler ve yoklama defterlerinden yola çıkarak bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Buna göre 22 Aralık 1699 tarihinden itibaren kalede mevcut 646 nefer kapıkulu yeniçerilerinin bir yıllık barani çukaları ücreti 155.040 akçe olup, bu meblağ da Niğbolu kazalarının yahudi ve kefere taifesinin cizyelerinden karşılanacaktı (BOA. AE.SMST-II: 1068). Yine 1700 yılı başlarında kale muhafızı Deveci Ramaza'a gönderilen bir hükümde yeniçeri odalarından 25. bölüğün çorbacısı, odabaşısı ve ortası bayrağının bütün neferleriyle birlikte birlikte Açu Kalesi muhafazasına tayin olundukları ve 13. bölükte olan Hüseyin Çavuş'un da mübaşir olarak görevlendirildiği belirtilmektedir (MHM.d. 111: 246). Ancak 1702 yılında söz konusu 25. bölük çorbacısı, odabaşı, ortası ile bütün neferlerinin İstanbul'a dönmeleri emredilmişti (BOA. MHM.d. 112: 308). Bunların yerine ise Or Kalesi muhafazasında olan 23. bölük sekbanları almıştı (BOA. MHM.d. 112: 309). Daha sonra da kale muhafızı Hasan'dan yeniçerilerin yoklama yapılarak defterlerini İstanbul'a göndermesi istenmişti (BOA. MHM.d. 114: 159). 1704 yılında Sekbanbaşı Hasan tarafından Trabzon ve Rize'de olan kapıkulu yeniçerilerinden ve yeniden tahrir edilerek ocağa alınan 2.000 nefer Kefe, Or, Taman, Açu, Taman ve Temrek kalelerine gönderilmişti (Kırca 2015: 483-494). 1705 yılında ise kalede bulunan kapıkulu yeniçerileri sayısı 466 nefer iken (BOA. MAD 3143: 19) 1706 yılında bu sayının 347'ye indiği görülmektedir (BOA. AE.SAMD-III. 14254). Açu Kalesi'nde kapıkulu askerlerinden 100 nefer topçu ve 22 nefer top arabacıları olduğu anlaşılmaktadır (BOA. MHM.d. 111: 179). Bunların mevacipleri ise hazine-i amireden ödenmekteydi (BOA. AE.SAMD-III. 1975, 11339). Kalede bulunan diğer bir kapıkulu askerleri ise cebeci olup 25 Mayıs 1698 itibariyle 169 neferdi. Bunların bir yıllık ekmek ve et tayinatı ise Özi'de olan Nüzül Emîni Kapıcıbaşı Hüseyin Ağa tarafından karşılanıyordu (BOA. İE.AS. 3361).

Açu Kalesi'nin güvenliğini sağlamak üzere yerli neferler ve kapı kulları dışında muhtelif gemiler de gönderilmişti. Bundan önce Kerç ve Taman boğazlarının güvenliğini sağlamakla görevli Derviş Ağa-zâde Mehmed Paşa ve Maryul-zâde Mehmed Paşa'nın talepleri üzerine 4 kalyon, 6 çekdiri ve 5 firkate gönderilmesi konusunda Kaptan Paşa'ya ve Tersane Eminine hüküm gönderilmişti (BOA. MAD 3473: 225-226; İE.BH. 851). Yine 1697 yılında bunlardan başka Kerç ve Taman boğazlarına 30 neferli 30 işkampaviya gönderilmesi ve bunların her birinde 6'şar saçma top ve demir toplar olması emredilmişti (BOA. D.BŞM.TRE.d. 4595: 5; İE.BH. 851). Söz konusu işkampaviyalardan 15'i Kerç ve Taman boğazı tarafına gönderilmiş olup, bunlardan 7'si Açu Boğazı'na gönderilerek yeni yapılan kalenin yaz-kış güvenliğini sağlayacak, gerekli mühimmat da tedarik edilecekti. Kalan 8 işkampaviyanın ise Kefe'de kalması uygun görülmüştü (BOA. MAD 3473: 226; D.BŞM.TRE.d. 4595: 7). Söz konusu işkampaviyalar dışında 11 İngiliz topu ve 10 saçma top da Açu Kalesi'ne yerleştirilmişti (BOA. MAD 3473: 305-306). Ancak buradaki kundaklar kalyonlar için yapılmış olmasından dolayı kullanılamamıştı. Bu sebeple Açu Kalesi Muhafızı Hasan Paşa bu kundakları İngiliz toplarına uygun bir şekilde tamir ve tanzim edecekti (BOA. MAD 9881: 110). Bunları müteakiben Kerç ve Taman taraflarında mevcut kalelerin cephanelerine kafi miktarda mühimmat tedarik edilmesi istenmişti. Bunlar ise Cebehâne-i Âmire'den gönderilecek olup, eğer talep edilen mühimmat burada yok ise satın alınması hususunda Âsitane Kaymakamı ve cebecibaşıya ferman gönderilmişti. Bu kalelerin cephanelerine mühimmat tedarik ve ikmal işlemleri için Kethüdâ Derviş Ali görevlendirilmişti (BOA. MAD 3473: 95). Kerç cephanesinde bulunan 4 tunç topun da yuvarlak vesair mühimmatı ile birlikte Açu Kalesi'ne nakledilmesi istenmişti (BOA. MAD 9881: 310).

Ancak bütün bunlar yapılırken gönderilen mühimmatın zaman zaman yerine ulaşmadığı belgelerle sabittir. Bunun için daha önce gönderilen nefer ve mühimmatın yerine ulaşıp ulaşmadığının, ulaşmayanların ise kim vasıtası ile gönderildiği ve hâlihazırda hangi mahalde bulunduğu tespitini için cebecibaşından rapor istenmişti (BOA. MAD 3134: 440). Bununla yetinilmemiş ayrıca kalede olan tunç, demir, havan toplarının mevcutları, bunların yuvarlak ve dânelerinin miktarı, ölçüleri, kullanıma uygunlukları, bakım ve onarıma ihtiyacı olanların tespitinin de mübaşirler vasıtasıyla yapılarak İstanbul'a bildirilmesi emredilmişti (BOA. MAD 9889: 249-250).

Sonuç

Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın son çeyreğinde batı cephesinde mücadelesini sürdürürken kuzeyden Rusya'nın güneye doğru inme ve yayılma politikası sonucu giriştiği faaliyetler kendini hissettirmeye başlamıştı. Osmanlı, Azak Kalesi'ni Rusya'ya terk etmek zorunda kaldığında bir anda kendini birkaç asır sürecek çetin bir rakiple karşı karşıya bulmuştu. Azak Denizi'nde başlayıp, sonra Karadeniz, Balkanlar ve Kafkasya'da devam eden hakimiyet mücadelesi Osmanlı'nın sürekli aleyhinde gelişmişti.

Osmanlı, Azak Kalesi'nin elden çıkması ile birlikte Rusya'nın öncelikle Karadeniz'e ulaşmasını engellemek için Kerç Boğazı'nı tahkim etmiş, Kefe ve Taman yarımadalarında olan kalelerin bakım ve onarımını yapmıştır. Ancak sadece bu kalelerin bakım ve onarımı ile Karadeniz'in güvenliğini sağlamak veya Rusya'nın geçişini engellemek mümkün değildi. Azak Denizi'nden Karadeniz'e geçiş yapılabilecek çok önemli iki güzergah bulunmaktaydı. Bunlardan biri Kerç Boğazı diğeri ise Kuban Nehri idi. Rusların çete kayıkları ile Kuban Nehri üzerinden geçişini de mani olmak için acil olarak yeni bir kale yapma zarureti vardı. Osmanlı yönetimi öncelikle Kuban Nehri'nin kollarından birinin Azak Denizi'ne döküldüğü "Şah Adası" denilen yere kısa sürede bir kale yapmış ve buna Açu Kalesi adı verilmişti. Bundan bir müddet sonra da Kerç Boğazı'nın tahkimatı amacıyla önce Kefe Yarımadası tarafında Yenikale yapılırken, Taman Yarımadası tarafında ise daha önce mevcut olup hâlihazırda yıkık vaziyette olan Temrek Kalesi sağlam bir şekilde yeniden yapılmıştır.

Açu Kalesi'nin yapılması ile Rusların Kuban Nehri üzerinden Taman Yarımadası'na ve oradan Karadeniz'e geçişlerinin yolu kapatılmıştı. Böylelikle hem Kerç Boğazı hem de Kuban Nehri güvenlik açısından artık Osmanlı Devleti denetimi altında idi. Taman Yarımadası'nda da asayiş sağlanmış idi. Bunun sonucundadır ki Rusya'nın uzun süre Karadeniz'e inme teşebbüsünün olmadığı görülecektir. Bu bölgeden Karadeniz'e inemeyeceğini anlayan Rusya bir müddet kuzeye Baltık taraflarına yönelmiştir. Böylelikle Karadeniz'de yapılan tahkimatın hedefine ulaşmış, uzun müddet sukûnet ve emniyet sağlanmıştır.

Kerç Boğazı etrafına yapılan kalelerle Rusya'yı Azak Denizi'nde hapsederek Karadeniz'e geçişlerine mani olunmuştur ancak bunun kolay olmadığı da aşikardır. Zira yapılan kalelerin bakım ve onarım maliyetleri ve kalelerde istihdam edilen askerin iase ihtiyaçlarının karşılanması hakikaten zorlu bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Açu Kalesi'nin bulunduğu konumun nehirle denizin birleştiği noktada olması, zeminin toprak, balçık ve hatta bataklık olması buraya taştan modern bir bina yapma imkanı vermemiştir. Bunun sonucunda buraya kalas, toprak ve çitlerden müteşekkil palanka tarzı bir kale inşa edilmiştir. Bunlar da hem nehir sularının hem deniz dalgalarının etkisi ile kolayca yıpranmaktaydı. Bu durum her birkaç yılda bir kalenin baştan sona elden geçirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarıyordu. Nitekim çalışmada ele aldığımız Açu Kalesi 1697-1711 yılları arasında defalarca tamirat geçirmiştir. Kalenin bulunduğu mahalde gerekli malzeme olmadığı için de ihtiyaçlar bazen yüzlerce kilometre ötelere nakledilmekteydi.

Malzemeler kimi zaman Kefe, kimi zaman Taman Yarımadası'nın uzak noktalarından getirildiği gibi bazen bunlar da yetmeyerek Sinop, Samsun taraflarından temin yoluna gidildiği görülmektedir. Sadece malzeme değil insan gücü temininin de zor bir süreç olduğu görülmektedir. Kale bakımı için işgücünün çoğunluğunun mahallinden veya Kefe'den temin edilirken özellikle kalifiye işçilerin İstanbul ve Eflak taraflarından tedariki söz konusu olmuştur.

Açu Kalesi yapıldıktan sonra hem kapıkulu hem de yerli askerlerin burada muhafız gücü olarak bulundurulduğu görülmektedir. Ancak kalede belirli bir sayıda muhafız gücünü sürekli bulundurmaya da mümkün olmamıştır. Kalede bulunan askerlerin türlü sebeplerle eksildiği bunun da güvenlik zaafiyetine sebep olduğu aşikardır. Bu durumu yoklama defterlerinden görebilmekteyiz. Bunu önlemek için de yapılan yoklama sonucu eksilen muhafız güçlerinin yerine Trabzon ve Erzurum taraflarından yeni takviye güçler gönderilerek tamamlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- ÁGOSTON, G. (2012). "Çevre ve Sınır Tarihi Çalışmalarının Buluştuğu Yer: Macaristan'daki Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Nehirler, Ormanlar, Bataklıklar ve Kaleler". *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*. (çev. M. Fatih Çalışır). İstanbul: Timaş Yayınları: 97-130.
- ÁGOSTON, G. (2013). "Macaristan'da Osmanlı Fethi ve Osmanlı Askeri Serhaddi". *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*. (çev. Kahraman Şakul). İstanbul: Timaş Yayınları: 179-202.
- Anonim *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)* (2000). (hzl. Abdülkadir Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BATMAZ, E. Ş. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdari ve Askeri Fonksiyonları (1550-1750)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BİJİŞKYAN, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, 1817-1819*. (çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- BİLGE, M. L. (1991). "Azak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 300-301.
- BİLGE, S. M. (2015). *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya, 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. 2. Basım. İstanbul: Kitabevi.
- BÜLBÜL, İ. (2017). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat". *Vakanüvis*. Kafkasya Özel Sayısı: 73-114.
- ROBERT, D. (2008). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (çev. Semih Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995). *Zübde-i Vekayıat, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*. (hzl. Abdülkadir Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖKPINAR, B. (2020). "Rusya'ya Karşı Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Tahkimat Faaliyetleri: Yenikale İnşaatı (1702-1707)". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 38: 38-57.

- İNALCIK, H. (2015). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III (Köprülüler Devri)*. İstanbul: İş Kültür Yayınları.
- KILIÇ, O. (2013). "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri". *OTAM*. 31: 87-128.
- KILIÇ, O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı*. Elazığ: Ceren Matbacılık.
- KIRCA, E. (2015). *Sadaret Yazışmalarını Havi Bir Münşeât Mecmuası (1114-1116/1703-1704), İnceleme-Metin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KURAT, A. N. (1951). *Prut Savaşı ve Barışı, 1123 (1711)*. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LEDONNE, J. P. (2016). *Rus İmparatorluğunun Büyük Stratejisi, 1650-1831*. (çev. Çağla Taşkın). İstanbul: Avangard Kitap.
- MURPHEY, R. (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*. (çev. M. Tanju Akad). İstanbul: Homer Kitabevi.
- NICOLLE, D. (2019). *Osmanlı Kaleleri, 1300-1810*. (çev. Kahraman Şakul). İstanbul: İş Kültür Yayınları.
- NICOLLE, D. (2013). *Osmanlı Orduları, 1300-1774*. (çev. Özgür Kolçak). İstanbul: İş Kültür Yayınları.
- ÖZCAN, A. (2013). "Yerli Kulu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 484-485.
- ÖZEN, Ö. (2017). *Gemiler Sözlüğü*. İstanbul: Denizler Kitabevi.
- ÖZGÜVEN, B. (2001) *Osmanlı Macaristan'ında Kentler, Kaleler*. İstanbul: Ege Yayınları.
- ÖZTÜRK, Y. (2007). "Osmanlı Karadeniz'i Hakkında Bir Risale". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 13: 65-92.
- PAKALIN, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I-II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1134/1660-1722)* (2013). I. (hzl. Abdülkadir Özcan vd.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (2018). *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*. (hzl. Mehmet Topal). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- SPENCER, E. (2014). *Türkiye, Rusya Karadeniz ve Çerkezistan*. (çev. Dilek Cenkçiler). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- STEIN, M. L. (2007). *Osmanlı Kaleleri, Avrupa'da Hudut Boyları*. (çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: İş Kültür Yayınları.
- ŞEN, M. (2013). *Kırım Hanlığında I. Selim Giray Han Dönemi (1671-1704)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- TABAKOĞLU, A. (1982). "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. XLI/1-4 (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan): 389-414.
- Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu* (2009). (çev. İbrahim Allahverdi). (hzl. İlyas Kamalov). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*. III/I-IV/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- ZINKEISEN, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. 5. (çev. Nilüfer Epçeli). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Arşiv Belgeleri

- Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d.): 5.
- Ali Emiri, Ahmed III (AE.SAMD-III): 1975; 11339, 14254.
- Ali Emiri, Mustafa II (AE.SMST-II): 482, 485, 1068, 3694, 4189, 6652, 6990, 11895, 13896, 20284.
- Cevdet. Askeriye (C.AS.): 4302, 16262, 25973, 37927.
- Bab-1 Defteri Büyükkale Kalemî Defterleri (D.BKL.d.): 32267.
- Bab-1 Defteri Başmuhasebe Tersane Emîni Defterleri (D.BŞM.TRE.d.): 4595.
- İbnül Emin, Askeriye (İE.AS): 3361, 3747.
- İbnül Emin Bahriye (İE.BH.): 842, 843, 851, 1462.
- Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 2510, 2463, 2541, 2945, 2960, 3134, 3462, 3473, 3992, 4355, 7551, 9881, 9885, 9889.
- Bab-1 Asafi Mühimme Kalemî Defterleri (MHM.d.): 108, 110, 111, 112, 114.

OSMANLI-HABSBURG HUDÛD TAHDÎDİNE BİR ÖRNEK: ZİŞTOVİ SONRASI BOSNA HUDÛDUNUN TAFSİLATI (27 ARALIK 1795)*

Mehmet SOLAK**

ÖZET

Osmanlı ve Habsburg siyasi güçleri arasında XVIII. yüzyıldaki üçüncü mücadele olan 1787-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşı, 4 Ağustos 1791 tarihinde Bulgaristan'ın Zıştovi kasabasında imzalanan antlaşma ile son bulmuştur. Zıştovi antlaşması, Bosna ve Hırvat topraklarındaki Osmanlı-Habsburg hudutlarını tafsilatlı olarak belirtmediği için aynı tarihte bir ek antlaşma daha imzalanmıştır. Zıştovi'de imzalanan iki antlaşma metnindeki hudut ile kararların fiiliyata dökülmesi için bir tahdîd-i hudûd komisyonu oluşturulmuş; komisyon çalışmalarını dört yıl sonra, 27 Aralık 1795 yılında tamamlayabilmiştir. Komisyon'un belirlediği Bosna hudutlarının tafsilatlı yön tariflerini belirten bir metin kaleme alınmış, bu resmi belge Osmanlı arşiv kayıtlarına geçmiştir. 1795 tarihli "Zıştovi sonrası Bosna Hudûdunun tafsilatı" isimli bu belge bağlamında, Habsburg Monarşisi Hırvat coğrafyasında Dvor, Drežnik, Cetingrad, Petrovo Selo, Lapac, Srb, Boričevac, Dobroselo, Doljane, Kupirovo, Osredci, Suvaja ve Tiškovac yerleşimlerini kazanırken; Osmanlı İmparatorluğu Bosna coğrafyasında Bosanska Nova, Bosanska Gradiška ve Bosanska Dubica'yı elde etmiştir. Bu hudut, günümüzdeki Hırvatistan ve Bosna-Hersek ülkeleri arasında geçerli olan sınırın temelini oluşturmuştur. Bu çalışmada 1795 tarihli "Zıştovi Sonrası Bosna Hudûdunun Tafsilatı" isimli belge incelenmiştir. Belge bağlamında Bosna sınırının düzenlenmesi tüm ayrıntıları ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri ve alan yazını ile ilgili eserlerin yanı sıra Hırvatça, Almanca, İngilizce yayımlanmış eserlere başvurulmuş; nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg Monarşisi, Bosna, Hırvat, Hudut.

AN EXAMPLE OF THE OTTOMAN-HABSBURG BORDER JURISDICTION: THE DETAILS OF THE BOSNIAN BORDER AFTER THE SISTOVA (27 DECEMBER 1795)

ABSTRACT

The Ottoman-Austrian War of 1787-1791, the third struggle between the Ottoman and Habsburg political forces in the 18th century, ended with the treaty signed in the Bulgarian town of Sistova on August 4, 1791. An additional treaty was signed on the same date as the Sistova treaty did not specify the Ottoman-Habsburg borders in Bosnia and Croatian territory. A committee to define the borders was established to translate the decisions with the borders in the two treaty texts signed in Sistova; The commission was able to complete its work four years later, on 27 December 1795. A text stating the detailed directions of the Bosnian borders determined by the Commission was written and this official document was recorded in the Ottoman archive records. In the context of this document titled "The details of Bosnian Border after Sistova" in 1795, the Habsburg Monarchy won the settlements of Dvor, Drežnik, Cetingrad, Petrovo Selo, Lapac, Srb, Boričevac, Dobroselo, Doljane, Kupirovo, Osredci, Suvaja and Tiškovac in the Croatian geography whereas the Ottoman

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2020

* Bu çalışmadaki verilerin bir kısmı yazar tarafından 7-8 Ağustos 2020 tarihleri arasında Mardin'de düzenlenen "4. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar" isimli kongrede sunulan "Bosna Hudûdnâmesi (27 Aralık 1795)" isimli bildiriye kullanılmıştır.

** Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, BOLU;

ORCID: 0000-0001-5304-7353, E-posta: mehmetolak09@yahoo.com

Empire obtained Bosanska Nova, Bosanska Gradiška and Bosanska Dubica in Bosnia geography. This border has formed the basis of the current border between Croatia and Bosnia and Herzegovina. In this study, the document titled "Post- Sistova Bosnian Border" was examined. In the context of the document, the arrangement of the Bosnian border was tried to be revealed in all its details. In the research, in addition to works related to Ottoman archival documents and literature, works published in Croatian, German and English were used. Content analysis, one of the qualitative research methods, was used.

Keywords: Ottoman Empire, Habsburg Monarchy, Bosnia, Croatian, Frontier.

Giriş

Osmanlı-Avusturya ilişkileri, 1739 yılında imzalanan Belgrad Antlaşması'ndan sonra sınır bölgelerindeki küçük sorunlar dışında genel olarak XVIII. yüzyılın sonuna kadar ticari (Ortaylı 1975: 97-109; İzgüer 1989: 75-86; Bozkurt 1997: 184-194; Ortaylı 2000: 431-440; Elibol 2005: 61-76; Kurtaran 2016: 743-770) ve diplomatik (Huber 1898: 509-587; Heinrich, 1944; Köhbach 1984: 237-260; Kurtaran 2009: 158-278; Kolçak 2017: 25-88)¹ temaslar bağlamında barışçıl ilerlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadeniz'in kuzeyindeki limanları yeniden ele geçirmek istemesi (Aksan 2011: 131), Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'daki yeni konumunu sağlamlaştırmaya çalışması, firari eski Boğdan Prensi Aleksander Mavrokordote'ye Rusya'nın sahip çıkması, Rusya'nın Romen Prenslüklerinde Türk hâkimiyetini zayıflatmak için yapmış olduğu faaliyetler gibi sebeplerden dolayı, Ağustos 1787 tarihinde Osmanlılar Ruslara savaş ilan etmiştir (Jorga 2009: 28, 55-56, 60). Kısa süre sonra -Şubat 1788 tarihinde- Habsburg Monarşisi müttefiki Rusya'nın yanında savaşa dâhil olmuş², bu ise Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin seyrini değiştirmiştir.

Monarşi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş hazırlıklarını 1780'lerin başında gerçekleştirmeye başlamıştır (Autora 2013: 36). 1782 gibi erken bir tarihte, Viyana el altından Bosna topraklarına yapılan akınları onaylamış ve iki yıl sonra Askeri Sınır Bölgesi'nin kalelerinin eksiklerini giderme çalışmalarına başlamıştır (Rothenberg 1966: 70-71). II. Joseph 3 Mayıs 1783 tarihinde Karlovac ziyaretinde Osmanlılar ile bir savaş olacağını belirtmiş, bundan dolayı da Karlovac'ın güçlendirilmesini emretmiştir. 25 Haziran 1786 tarihinde Karlovac'a tekrar gelen II. Joseph, savaş hazırlıklarını denetlemiştir. Gezi sonucunda Karlovac, Varaždin ve Banska generallikleri tek komuta altında birleştirerek, komutasını da *Joseph Nikolaus de Vins*'i getirmiştir. Monarşi'nin savaşa katılmasından sonra, sınır bölgesi komutanlarına savaşa hazır olma emri verilmiştir. Bu bağlamda Karlovac üzerinden hududa yakın istihkâmlara gerekli silah, mühimmat, yiyecek takviyesi yapılmıştır. Habsburg-Hırvat Sınır Bölgesi'nin birlikleri

¹ İlişkilerin genel değerlendirmesi için bk. Habsburgisch-Osmanische Beziehungen, 1985.

² Habsburg-Rusya ittifakı Yedi Yıl Savaşı'nın başından beri devam etse de Mayıs 1781 tarihinde yenilenmiş ve Grek Projesi ile perçinleşmiştir. İmparatoriçe Büyük Catherine (1762-1796) Osmanlı topraklarına karşı olan ilgisini 1779 yılında torunu Konstantin doğduğunda yoğunlaştırmış, daha sonra Aleksandar Bezborodko bunu bir proje (Grek Projesi) haline getirmiştir. Bu bağlamda 1781 yılında bir ittifak oluşturan Catherine ve II. Joseph, 1782 yılı boyunca birbirlerine yazdıkları mektuplarda Osmanlı'nın bölünmesi üzerine konuşmalar yapmışlardır. Bu konuşmalarda II. Joseph, Rus iştahını azaltmaya ya da en azından Osmanlı topraklarının bölünmesine katılmaya çalışmıştır. Catherine, Grek Projesi'nin son halini 10 Eylül 1782 tarihinde II. Joseph'e göndermiştir. Bu proje kapsamında Osmanlı topraklarında yeni devletler yaratılması planlanmıştır: Moldovya, Polonya, Eflak ve Baserabya'yı içeren Dacia/Daça İmparatorluğu ile başkenti İstanbul olan, Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'ı içeren, bir tür yenilenmiş Bizans İmparatorluğu olacak olan Grek İmparatorluğu. Dacia İmparatorluğu, Gregory Potemkin'in yönetimi altında Habsburg-Rus devletleri arasında bir tampon bölgesi olması planlanırken, Grek İmparatorluğu ise Catherine'nin torunu Konstantin'e verilecekti. Böylece Hristiyanlar Balkan Yarımadası'nda yeniden en yüksek otoriteye sahip olacaklardı. Projenin tarihsel önemi için bk. Hösch 1964: 168-206.

Karlovac-Zagreb arasındaki kırsal bölgelerde konuşlandırırken 200 topçu desteği ile kışı Jastrebarsko'da geçirmişlerdir. Ayrıca Macar Kont Eszterhan Alayının dört bölümü 24 Aralık 1787 tarihinden itibaren Karlovac'ta görevlendirilmiştir. Önceki yıllarda kuvvetlendirilmiş Karlovac Kalesi iki general tarafından denetlenmiştir (Lopašić 1879: 62-63)³. Öte yandan bu askeri faaliyetlerin öncesinde Habsburg askeri coğrafyacıları bölgenin haritasını oluşturmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa eyaletlerini dolaşmaya başlamışlardır (Hochedlinger 2003: 378).

Viyana'nın, Rusya'nın Balkanlar ve Polonya üzerinde nüfuzunu genişletmesini engellemek, Prusya'nın siyasi/askeri gücünü azaltmak gibi hedefleri olan dış politikası penceresinden bakıldığında böyle bir savaşa girmesinin ne kadar doğru olduğu tartışmalıydı (Roider 1976: 538)⁴. Çünkü Avusturya Hollanda'sında 1787 yılında ciddi sıkıntılar patlak vermiş -1789 yılında bu sıkıntılar tekrarlanacaktır- Macaristan'da muhtemel bir isyan çıkma durumu gündeme gelmiştir (Roider 1976: 538). Tüm bunlara rağmen, 1739'da yaşadığı bölgesel kayıpları tersine çevirerek Balkanlarda nüfuzunu arttırmak istemesi⁵, Rusya'nın Balkanlardaki nüfuzunu kırma düşüncesi, Monarşi'nin dış politikasına yön veren Prens Wenzel Anton Kaunitz'in politikası ile ilişkili bir husustur⁶.

Savaş ve Habsburg Monarşisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya savaş ilan etmesinden sonra Rusya'nın yanında savaşa katılan Habsburglar, ittifak antlaşması hükümlerini yerine getirmek için askeri gücünü yoğun bir şekilde seferber ederek, Mareşal Franz Moritz Graf von Lacy'nin (1725-1801) önerisi ile Adriyatik Denizinden Dinyester Nehri'ne kadar uzanan Osmanlı sınırı boyunca beş ayrı kolordu oluşturmuşlardır: Dizinin ortasında 103.100 askerden oluşan, Futak'ta konuşlandırılacak Mareşal Lacy'nin komutasında ana ordu; ikincisi sağ kanatta 39.000⁷ askerden oluşan, Una ve Sava nehirleri boyunca konuşlandırılacak Liechtenstein Prensi I. Johann Joseph (1760-1836) komutasında Hırvat Kolordosu; üçüncüsü sol kanatta, 25.800 askerden oluşan, Ruslarla koordinasyon içerisinde saldırı yapacak olan Saxe-Coburg Prensi Frederick Josias (1723-1815) komutasındaki Galiçya Kolordosu; dördüncüsü ana ordunun sol kanadında 12.800 askerden oluşan, Wilhelm von Wartensleben (1734-1798)'in komutasındaki Banat Kolordosu; beşincisi Galiçya Kolordosunun sağ kanatında 22.800 askerden oluşan, Coburg Prensinin operasyonlarını destekleyecek topçu generali von Fabris komutasındaki kolordu (Vaniček 1875: 375). Galiçya'da konuşlanan kolordu Rus birlikleriyle eşgüdümse hareket ederek Hotin üzerine giderken, Monarşi'nin ana ordusu Belgrad'ı düşürecek ve Tuna'nın sol kıyısı Küçük

³ Savaşın önce Bosna'nın askeri ve coğrafi durumu hakkında bir değerlendirme için bk. Kreševljaković vd., 1957.

⁴ Hochedlinger, Monarşinin bu savaşa zorla çekildiğini inanyordu. bk. Hochedlinger 2003: 376.

⁵ Habsburg Monarşisi'nin XVIII. yüzyıldaki Şark Politikası'nın genel bir değerlendirmesi için bk. Roider, 1982. Bu eserin 169-188 sayfa aralığında 1787-1791 Osmanlı-Avusturya Savaşının genel bir değerlendirilmesi verilmiştir.

⁶ Kanutiz'e göre Prusya tehdidi geniş uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirilmesi gereken bir konuydu. Habsburg Monarşisi, Fransa ve Rusya ile müttefiklik olduğu sürece Prusya tehdidini zarar görmeden atlatabilirdi. Özellikle Rusya'nın müttefikliği çok önemliydi, çünkü Rusya Prusya ile yakınlaşır ve ittifak yaparlarsa Monarşiyi ilerleyen dönemlerde hem Rusya hem de Prusya ile iki cephede -ki Osmanlılar ile üç cephe- savaşmak zorunda kalabilirdi. bk. Roider 1982: 183. Ayrıca Avusturya'nın Avusturya Hollanda'sında (1787 ve 1789) ciddi sıkıntılar patlak vermesine, Macaristan'da isyan çıkmasının (1788) muhtemel olmasına, 1789 Fransa'da devrimin yaşanması gibi sorunlar olmasına rağmen Avusturya'nın bu savaşa katılması ve ilerleyen dönemde bu sorunların baskısı artmasına rağmen neden savaşa devam ettiğini Avusturya arşivleri ışığında ve Prens Wenzel Anton Kaunitz üzerinden aydınlatmaya çalışan şu esere bk. Roider 1976: 538-556.

⁷ Bu sayının 28.160'sı Karlovac, Varaždin ve Baska Krajina'nın alaylarının sınır muhafızlarından oluşmaktadır. bk. Vaniček 1875: 376.

Eflak'a kadar güvence altına alacaktır. Una Nehri boyunca konuşlandırılacak olan Hırvat Kolordusu ise, Karlovac Generali Podmarşal de Vins komutasında, Una Nehri boyunca Osmanlıların elinde bulunan tahkimatları fethedecekler; sonra Slavonya Kolordusu ile birlikte Arnavutluk'a yapılan saldırıyı devam ettirecektir (Vaniček 1875: 375; Hochedlinger 2003: 383; Aksan 2011a: 175).

Avusturya Habsburgları'nın ilk yıldaki savaş planına göre, saldırıyı sadece İmparator II. Joseph komutasındaki ana ordu ile Prens Liechtenstein⁸ komutasındaki Hırvat Kolordusu tarafından gerçekleştirilecekti (Mayer 2004: 268). Fakat ana Avusturya ordusu çok hızlı şekilde kendini zorluklar içinde buldu. Her şeyden önce, Habsburg Avusturya'sının doğuda İsveç sorunu ile uğraşan Rusya ile Osmanlılara karşı eşgüdümsel saldırılar gerçekleştirememesi⁹, Türklerin Temeşvar Banat'ının derinliklerine yıkıcı baskınlar başlatmasına izin vermiştir. Bu durum Monarşi'nin oradaki kuvvetlerini geri çekmeye zorladı. Osmanlılar Banat'a girerek Avusturya ve Rusya arasını bir tür kama ile yarmıştır¹⁰. Arkadan bir Osmanlı saldırı tehlikesinden dolayı, II. Joseph komutasındaki ana ordu, gerçek niyeti olan Belgrad'ı fethetmekten vazgeçmek zorunda kaldı (Hochedlinger 2003. 384). Monarşi birlikleri 1788 yılında Bosanska Dubica (26 Ağustos)¹¹ ve Drežnik'i (12 Şubat)¹², 1789 yılında Belgrad (8 Ağustos)¹³ ve Bükreş'i (10 Kasım)¹⁴, 1790 yılında Cetin'i (20 Temmuz)¹⁵ Osmanlılardan almışlardır. Ancak bu zaferlerden sonra, başta Prusya

⁸ Karlo Liechtenstein Temmuz ortasında 1788 tarihinde Hırvat Kolordusunun komutasını devralmıştır. bk. Kapucin 2010: 43.

⁹ Habsburg Monarşisi, savaşın ilk yılında, 13 Haziran 1788 tarihinde Prusyalılar ile İngilizler arasında yapılan Loo İttifak Antlaşması zorda kalmıştır. Bu antlaşma öncelikle Hollanda'daki statükoyu korumak için tasarlanmış olmasına rağmen Türk Savaşında ortak Anglo-Prusya arabuluculuğu sağlayan bir düzenlemedir. Antlaşmanın metni için bk. *Consolidated Treaty Series* 1969: 333. İlerleyen dönemde bu antlaşma, Monarşi topraklarının Prusya- Osmanlı askeri ittifakıyla istila edilmesini sağlayabilir; bu bağlamda Prusya, tüm Bohemya ve Moravya'yı işgal ettikten sonra Viyana üzerine yürüyebilirdi. Monarşi ise, bu durumu engellemek için Türk cephesindeki birliklerinin sayısını azaltmak zorunda kalabilir, bu ise Osmanlılar karşısında topraklarını savunmasız hale getirmesi sonucunu doğururdu. Sonuç olarak Monarşi, ilerleyen zaman diliminde büyük kayıplar yaşamamak için iki cephede birden savaşmaktan kaçınmıştır. bk. Roider 1982: 182. Habsburg Avusturyalıları bu sırada Türk Dalmasyası, Arnavutluk ve Karadağ'da Osmanlılara karşı çıkabilecek Hristiyan ayaklanmasına gerekli yardımları Venedik topraklarından rahat bir şekilde geçirmek ve Venedik topraklarında bir cephanelik kurmak için Venedik'i kendi yanında savaşa sokmak istiyordu. Fakat Venedik yönetimi tarafsız kalmıştır. bk. Zinkeisen 2011: 442-444.

¹⁰ Osmanlıların Ağustos 1788 tarihinde Avusturya Banat'ında ilerlemişler, özellikle Mehadiye'yi ele geçirecek güney Banat'ın tamamının ve Orsova'dan Belgrad'a kadar tüm Tuna boyunun ele geçirmelerini sağlamışlardır. Bunun yanında, Osmanlılar Slatina'da Eylül 1788 tarihinde ana Avusturya ordusunu yenerek Banat'ın tamamı ile bir kısım Macar toprağını kendi akınları için açık hale getirmişlerdir. bk. Shaw 2008: 41.

¹¹ Batılı kaynaklarda Osmanlı-Avusturya Savaşı *Dubica Savaşı* olarak isimlendirilmiştir.

¹² Habsburg Monarşisi 1788 yılının Nisan ayında Yaş'ı ele geçirecek ana Osmanlı ordusuyla Dinyester Nehri Hotin arasındaki kara bağlantısını kesmiştir. Bunun sonucunda Eylül 1788 tarihinde ortak Avusturya-Rusya saldırısı sonucunda Hotin Kalesi düşürülmüştür. Hotin'in düşmesi, kuzeydeki Osmanlı hâkimiyetini son verirken, Bender'e ilerlemenin yolunu açmıştır. bk. Shaw 2008: 40.

¹³ Finkel'e göre Habsburglar Belgrad'ı ele geçirecek, Balkanlardan güneydoğuya, Niş'e ilerleme ihtimallerini tekrardan gündeme getirmiştir. bk. Finkel 2007: 342. Osmanlılar bu güçlü istihkâmı kaybederek, Tuna Nehri'nin sol kıyısındaki konumlarını korumalarının mümkün olmadığını anlamışlardır. bk. Shaw 2008: 52-53. Belgrad'ın fethi Karlovac Generalliği için ticari bakımdan önemliydi. Çünkü Hırvat bölgeleri Tuna Nehri ve kolları üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti kalkınca, Sava ve Kupa nehirleri üzerinden Bosna, Slavonya ve Banat'tan tahıl ve kereste ticaretinden büyük kazanç sağlayabileceklerdir. bk. Lopašić 1879: 64.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu Belgrad'ın kaybindan sonra Tuna Nehri'nin sağ kıyısındaki konumunu korumaya geçmiş, fakat Bükreş'in kaybı, bu konudaki başarısızlığının en önemli göstergesi olmuştur. Bükreş ile birlikte Eflak'taki kayıplar -özellikle Craiova- Osmanlıların önemli bir tahıl kaynağını kaybetmesi anlamını da taşıyordu. bk. Shaw 2008: 57.

¹⁵ Cetin'in düşmesinden önce, 14 Temmuz 1790 tarihinde Avusturya ordusunun başkomutanı olan Belgrad fatihi Mareşal Ernst Gideon Laudon ölmüştür. Avusturya cephesinin güçlü bir figürü olan Mareşal, hayatının çoğunu sınır bölgesinde geçirmiş olmasından dolayı Granicariler kendisini babaları olarak görmüşlerdir.

ve İngiltere olmak üzere Avrupalı süper güçler kendi çıkarları için savaşın sonlanması konusunda baskı yapacaklardır.

II. Joseph ölünce (20 Şubat 1790) tahta geçen II. Leopold döneminde Monarşi'nin dış politikası değişmiş, Prusya ile bir yakınlaşma içine girmiştir¹⁶. Tahta geçmeden önce, Toskana Dük'ü iken 1787 tarihinde kardeşi II. Joseph'e Türk savaşına katılmaması ve iç hoşnutsuzluğun ciddiyetini küçümsememesi konularında uyarılarda bulunan II. Leopold (Mayer 2004: 487-488), iktidara gelir gelmez Prusya Kralı Frederick William'a Türk topraklarındaki ilhaklarından vazgeçeceğini bildiren barış umutlu bir mektup göndermiştir. Habsburglar, William'ın cesaret verici cevabı üzerine Prusya'yı memnun edecek olan, *status quo ante bellum*¹⁷ temelinde Osmanlı İmparatorluğu ile barış yapmayı kabul etmiştir (Roider 1982: 187-188). Monarşi, Cetin'i ele geçirdikten bir hafta sonra, 27 Temmuz 1790 tarihinde, Prusya ile *Reichenbach Mutabakatı*'nı yapmıştır (Zinkeisen 2011: 543)¹⁸. Bu uzlaşmaya göre II. Leopold, Osmanlılara karşı Balkanlardaki operasyonları durdurmayı, İngiliz-Prusya arabuluculuğu ile *status quo ante bellum* temelinde İstanbul ile barış masasına oturmayı kabul etmiştir. Monarşi bunun karşılığında Avusturya Hollanda'sında yaşanan ayaklanmayı bastırmak için Avrupa güçlerinin yardımına güvenebilecektir –çünkü Prusya Avusturya Hollanda'sındaki ayaklanmaları desteklemeyi bırakacaktı (Buczynski 1997: 82; Simms 2016: 128). Bu konvansiyon Habsburgların çıkarlarına uygundu, çünkü Avusturya Hollanda'sında Monarşi reformlarına karşı yapılan muhalefet buradaki Habsburg yönetiminin tasfiyesine dönüşmüş, Kasım 1789 tarihinde Monarşi yönetimi sona ermiştir. İsyancılar iki ay içinde bağımsız bir Belçika devletinin kurulduğunu duyurmuşlardır (Buczynski 1997: 79; Mayer 2004: 473). Bundan başka, savaşın mali ve insani yönden Viyana yönetimine ağır sonuçları olmuştur. Sadece 1788-1789 yılında 172.000 hasta ve yaralı varken bunun 33.000'ü ölmüştür (Aksan 2011a: 179)¹⁹. Tüm bu huzursuzluklar/koşullar Viyana'yı her ne pahasına olursa olsun savaşı sona erdirmeye zorlamıştır. Bu zorlamanın sonucunda Tuna Nehri'nin sol kıyısında bulunan Yergöğü'de (Giurgiu) Eylül 1790 tarihinde mütareke yapılmıştır²⁰.

Ziştovi Antlaşması ve Ziştovi Ek Antlaşması (4 Ağustos 1792)

Batılı kaynaklarda *Dubica Savaşı* olarak bilinen Osmanlı-Avusturya Savaşı'nın (1787-1791) ortasında, 1789 yılında, Avusturya ve Rusya Osmanlılar ile barış yapmak için girişimde bulunmuşlardır. Fakat Osmanlıların İngiltere ve Prusya desteğine güvenerek Kırım ve Özi'yi geri istemesi, Rusya ve Avusturya'nın ele geçirdikleri hiçbir bölgeyi geri vermek istememelerinden dolayı barış girişimi başarısız olmuştur (Roksandić 1998: 7;

Bunlardan dolayı Laudon'un ölümü Monarşi ordusunda ve Granicariler arasında büyük bir şok etkisi yaratmıştır. bk. *Encyclopaedia Britannica* 1964: 408.

¹⁶ II. Leopold tüm dikkatini eniştesi olan Fransa Kralı XVI. Louis'in ve tehlike altındaki Monarşi rejiminin geleceği üzerine yoğunlaştırmıştır. II. Joseph'in ölümünden hemen önce, Ocak 1790 yılının başında, Prusya ile Osmanlılar arasında ittifak antlaşması yapılması Monarşi'nin geleceği açısından çok önemlidir. Prusya-Osmanlı ittifak antlaşmasının metni için bk. Muâhedât Mecmuası 1294: 90-94.

¹⁷ Savaş öncesi durumu aynen korumak, savaş öncesi durumu aynen korumak.

¹⁸ Shaw'a göre (2008), *Reichenbach Mutabakatı* XIX. yüzyılda İngiltere, Fransa Prusya, Rusya ve Avusturya tarafından oluşturulmuş *Avrupa uyumunun müdahalesi* sonucunda yapılmıştır. Bu sözleşmenin gerçekleşmesinde Prusya'nın Galiçya üzerindeki taleplerinden vazgeçmesi de önemli rol oynamıştır. Sonuçta bazı fikir ayrılıklarına rağmen bu uzlaşma, Fransa'da ortaya çıkan tehlikeye karşı Avrupa genelinde bir birleşme sağlanmıştır; *Avusturya ve Prusya arasındaki savaş tehlikesi ve Doğu sorununa ilişkin topyekûn Avrupa çatışması* önlenmiştir. bk. Shaw 2008: 71-76.

¹⁹ 1788 yılında Sirem'deki bataklıklardan dolayı başlayan salgın hastalık Habsburg Avusturyahılarını cephede çok zorda bırakmıştır. bk. Zinkeisen 2011: 445.

²⁰ Mütareke metni için bk. Mehmed Said Galib 1854: 40-42) Dijital hali için bk.:

<http://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=296062&dkymId=3228>. Erişim Tarihi 14.07.2020.

Hochedlinger 2003: 393; Shaw 2008: 42). Bir yıl sonraki gelişmeler ise artık savaşın sonlanacağını göstermiştir. İlk önce Reichenbach Mutabakatı'nın imzalanıp arkasından Yergöğü Mütarekesi'nin yapılması savaşı sona erdirmiş olsa da, savaşın resmi olarak bitmesi ancak bir barış antlaşması ile gerçekleşebilecektir. Barış görüşmelerinin Sadrazam Şerif Hasan Paşa'nın doğum yeri olan (Schmidt 2000: 89), Osmanlı toprağı olan Kuzey Bulgaristan'da, Tuna Nehri'nin güney kıyısında bulunan Zıştovi'de, Üçlü İttifak'ın üyeleri olan Prusya, İngiltere ve Felemenk Birleşik Eyaletleri'nin arabuluculuğuyla yapılması kararlaştırılmıştır. Aralık 1790 tarihinde başlayan konferansta Habsburg Monarşisini Baron Peter Philipp Herbert von Rathkeal ve Kont Franz Esterhazy von Galantha (Jorga 2009: 92); Osmanlıları Reîsülküttâb Abdullah Berrî Efendi, ordu kadısı İbrahim İsmet Efendi ve Ruznâmecî (Sadaret Mektubçusu) Dürri Mehmed Bey (BOA, A. {DVNSNMH.d..., 9/243: 244-245); Prusya'yı Marki von Lucchesini; İngiltere'yi Sir Robert Murray Keith; Felemenk Birleşik Eyaletleri'ni Kont Rénier von Häften temsil etmiştir (Beydilli 2013: 469).

Konferans sırasında Herbert von Rathkeal, Habsburglar adına az da olsa avantaj elde etmeyi düşünüyordu. Bu bağlamda Una Nehri boyunca sınır değişikliklerini temin etmek ve uzun soluklu olarak Osmanlı-Habsburg sınırında bulunan, Belgrad Antlaşmasından doğan ihtilafın nedeni olan Eski Orsova Kasabasını almak istemiştir (Jorga 2009: 93). Müzakereler Habsburg Avusturya'sının *status quo ante bellum*'un yeniden inşa edilmesi için verdiği sözlerden dönmeye başlamasından dolayı kısa süre ara verilmiştir (Shaw 2008: 83). II. Lepold'un isteğiyle yeniden başlayan görüşmeler sonucunda, 4 Ağustos 1791 tarihinde, on dört maddelik Zıştovi Antlaşması imzalanmıştır.²¹ Antlaşma metninde Temeşvar eyaleti ve Una Nehri'nin sol tarafında bulunan kazalara dair Osmanlılar ve Habsburglar arasında bir müzakere bulunmadığı için Zıştovi Antlaşmasının imzalandığı gün iki devletin temsilcileri yedi maddeden oluşan ayrı bir ek antlaşma imzalamışlardır (BOA, A. DVNS., Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3: 35-36)²². Bu ayrı uzlaşmaya göre Eski Orsova kasabası ile Cerna Nehri'ne kadar olan araziler Habsburg Avusturyalıları tarafında kalacak; Avusturyalıları Eski Orsova'da sürekli istihkâm bulundurmayacak; Belgrad Antlaşmasının (1739) beşinci maddesinde açıkça belirtilen hudut ile çevirili Adakale'nin karşısında bulunan Büyük Ova tarafsız bölge olacak; bu tarafsız bölge hiçbir şekilde kullanılmayacak; Yukarı Una'nın solundaki yerleşim bölgeleri, triplex confiniumun batı kaynağına kadar -Cetin kalesi ve kazası ile birlikte- Avusturya'ya bırakılacak; Şturlić Kalesi top mesafesiyle²³ birlikte Osmanlılara bağlı olacak; Korona Nehri üzerinden geçen hat ile birlikte Drežnik kazası Osmanlılarda kalacak; Müslüman olan Sterniza (Stremica) Osmanlılara terk edilecektir (The Parliamentary Register 1792: 112-115, 116-120). Habsburg Monarşisi *status quo ante bellum* üzerinde ısrar eden Reichenbach anlaşmasını açıkça ihlal eden bu konvansiyonla, yukarı Una bölgesinde yaklaşık 10 km genişliğinde ve 120 km uzunluğunda bir arazi parçası elde etmeyi planlamıştır (Roider 1982: 189).

²¹ Zıştovi Antlaşması için bk. BOA, A. DVNS., Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3: 31-34; Muâhedât Mecmuası 1297: 156-163. Metnin havi sureti için bk. BOA, A. {DVNSNMH.d..., 4/63: 62-65.

²² Nemçe ile yapılan Zıştovi Antlaşması'na ilave olarak yapılan ek antlaşmanın Nemçe tarafından verilen metnin tercümesinin sureti için bk. BOA, A. {DVNSNMH.d..., 4/75: 81-83; Una Nehri kısmını kapsayan kısmı için bk. BOA, HAT., 1431-58588-5: 8-9.

²³ Bir top atımı tabiri bir saatlik mesafeyi ifade etmektedir. Fakat bir saatlik mesafe at ile mi yoksa insan adımı ile mi ölçüleceği sorunu hudûd tahdîdlerinde hep sorun olmuştur. Esasında mesafenin kısa olması yeni kale ya da palanka yapılma zorunluluğunu ortadan kaldırıyordu. Çünkü düşmanı bir top atımı ile zarar verilebiliyordu. bk. Doğan 2017: 194-195.

Ziştovi Sonrası Bosna Hudûdunun Tafsilatı (27Aralık 1795)²⁴

Drežnik ve Cetin kaleleri ile birlikte Una Nehri boyunca bölgelerde ve Eski Orsova ile birlikte Cerna Nehri'ne kadar olan arazilerde Habsburg hâkimiyetini kurmak için tasarlanmış olan Ziştovi ek antlaşması ve Ziştovi Antlaşmasını onaylanmalarından iki ay sonra *tahdid-i hudud* komisyonu çalışmalarına başlamıştır. Komisyonda Habsburg tarafını Baron Baronitz von Schlaun (başkan), sınır tercümanı (*Grenzdolmetsch*) Anton Hoffmann'ın yanı sıra Albay Georg Freiherr Rukavina von Bidovgrad (1777-1849) ve mühendis Baron Joseph Graf Cerrini de Monte Barchi (1744-1829) ve Franz von Dombay; Osmanlı tarafını ruznameci İsmail İsmeti Efendi başkanlığında mühendis Abdurrahman Efendi, mimar Hafız Efendi, Bosna Valisinin temsilcisi çavuş emini Mehmet Emin Ağa temsil etmiştir (Schmidt 2000: 93-94). Komisyon iki taraf arasındaki sınırları, antlaşma metnine ekli, imzalı ve mühürlü olan haritaya göre belirlemeye başlamıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Böylece Ziştovi'de imzalanan antlaşmaların uygulanmasına geçilmiştir. Buna göre Osmanlı-Habsburg sınır hattı, belirli aralıklarla, iki tarafça işaretlenmiş, rakamlı hudut işaretleri (*Hunke, Grenzmarke*) konularak çizilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu işaretlemeler bazen özel bir direk /sütun dikilerek bazen de bir ağaç tespit edilerek (*Grenz-Säule*) yapılmıştır.

Tahdid-i hudud komisyonu, çalışmalarını, hava koşulları, yerel direnişler, hudut işaretlerinin yerlerinin tespiti konusundaki anlaşmazlıklar, gibi sebeplerden dolayı hızlı bir şekilde ilerletememiştir. Hatta ortalama olarak dört buçuk yıldır yapılan sonuçsuz çalışmaların moral bozukluğu ile Monarşi komisyonu 1795 yılında Hofkriegsrat'a gönderdiği raporda, Bosna sınırının hiçbir zaman tam olarak belirlenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir (Schmidt 2000: 104). Fakat 1795 yaz başında Osmanlılar tarafından hudud tahdidinde bir atılım yapılmış, Schlaun başkanlığında Büyük Boschich (Božić) ve Dombay'dan oluşan Monarşi komisyonu ile İsmail İsmeti Efendi başkanlığında kapıcıbaşı Hüseyin Ağa'dan oluşan Osmanlı komisyonu 11 Eylül 1795 tarihinde bir araya gelerek sınır tespit çalışmalarına hız kazandırmışlardır. Avusturyalılar açısından çalışmaların uzaması, *Graničarlar*ın (Grenzer/Frontier Folk) hasat almasını engellediği ve tarıma zarar vermesinden dolayı maliyetliydi (Schmidt 2000: 105-107). Komisyon, çalışmalarını 1795 yılının Eylül ayının sonundan Aralık ayının sonuna kadar tüm hızıyla devam ettirmiş ve bu çalışmaları sonucunda Bosna Hudûdnâmesi (*Grenzscheidungsinstrument*) ortaya çıkmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 2)²⁵.

1791 tarihli Ziştovi ek antlaşmasının üçüncü maddesi bağlamında (BOA, A. DVNS., Nemçelü Ahidnâmesi, 59/3: 35-36) Korana ve Una sahilleri verasetinde teslim edilmeleri şarta bağlı olan yer ve arazilerden ayrı olarak Cetin ve Drežnik kaleleri kadılıklarıyla birlikte Habsburg Avusturya'sına terk edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu madde kapsamında, Glina Nehri'nin sağ kıyısında, Maljevac Çayı'nın Glina Nehri'ne aktığı yerden başlayan sınır, Šturlić Kalesi'nin önüne yani Cetin Çayı'nın Korana Nehri ile birleştiği yere kadar gelmektedir. Güvenilir bir haritaya dayanan bu sınır çizgisi temelinde Osmanlılar, kuzeyden güneye doğru Cetin'i kazasıyla birlikte Habsburglara bırakmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

²⁴ Elimizdeki belge 1795 tarihli Bosna Hudûdnâmesinin kendisi değildir, lakin hudûdnâmenin önceki/sonraki halidir. 1795 tarihli Bosna hudûdnâmesi için bk. BOA, HAT., 1434-58941. Komşu siyasi güçler arasındaki sınırları belirleyen hudûdnâme, literatürde sınırnâme olarak da isimlendirilmiştir. Hudûdnâmenin değerlendirilmesi için bk. Kütükoğlu 1998: 303-304.

²⁵ 1795 tarihli Bosna hudûdnâmesi için bk. BOA, HAT., 1434-58941.

Öncelikle 2 Eylül 1792 (15 Muharrem 1207) tarihinde Pasarofça olarak belirtilen yerde imzalanmış olan antlaşma gereğince oluşturulan haritadaki sınır başlangıç noktasının -62. humkanın- yeri değiştirilmiştir. Buna göre, Una Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Cetin Kalesi'nin sınırında bulunan, Glina Nehri'nin sol kıyısında Rabinja (Rachenicza) Nehri'nin döküldüğü yerin ortasında bulunan ve iki devletin sınırı olarak belirlenmiş 62. humkanın yeni yeri, Maljevac Çayı'nın Glina Nehri'nin sağ tarafına döküldüğü yerin sağ tarafında ve Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda olan Beşin Grob (Bechingrab) dağlarının altında yerli gürgen ağacı olarak değiştirilmiştir. Adı geçen bu ağacın bitişiğinde bulunan büyük taş üzerine iki tarafın işaretiyle 62 rakamı²⁶ kazılmıştır. Bu sınır sembolü yeni sınırın başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Her iki tarafın yerel halkı Maljevac Çayı üzerinde ortak kullanım ve yararlanma hakkına sahip olmuşlardır. Bunun yanında, Mali Maljevac Çayı yakınında Osmanlı Devleti tasarrufunda olan Belšenkovica adındaki küçük pınardan Monarşi halkının içme suyu almasına izin verilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan yani Mali Maljevac Çayı'nın sağ tarafından yukarıya, güneybatı yönüne doğru ilerleyip, Mehmed Karajić Çayı bitişğinde Buhača (Buhatscha) Tepesi altında küçük dereye gelmiş ve buraya meşe ağacından yapılan bir sütun dikilmiş, sütunun etrafına yaklaşık altı Nemçe miktarı toprak doldurulmuştur. Bu sütun 63 rakamı ile işaretlenmiştir. Böylece Mali Maljevac Çayıyla olan hudûdun tahdîdi tamamlanmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

63. humkadan eğri büğrü açılan hendeğin güney tarafında olan Međed ve Karačanske Njive tarlaları geçildikten sonra, Graborska Çayı'nın sol kıyısında Dubrava isimindeki mahal ile bulunduğu yerde Osmanlı Devleti tasarrufunda olan Slatina Çayı karşısında meşe ağacından bir sütun dikilmiş, iki tarafça 64 rakamı ile işaretlenip etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan Graborska Çayı sol kıyısı boyunca yukarı batı tarafına doğru gidilip Martinovac diğer adıyla Glavarac Potoku'nun²⁷ Graborska'ya aktığı ve döküldüğü yerin ortasına meşe ağacından bir sütun dikilmiştir. Bu sütun taraflarca 65 rakamıyla işaretlenip, etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu yerden Martinovac Deresi'nin sol kenarından yukarı Bešina Glavica (Paschina Glavicza) tepesinin eteğini dolaşarak güney tarafında olan kaynağına gelinmiş ve 66 rakamı ile işaretlenmiş meşe ağacından sütun dikilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan Donji Martinovac Çayı eteğinde yeniden açılan hendek²⁸ iki mahalden geçilip güney tarafına gidilerek Martinovac Deresi sonunda Brusovačka (Brusozovak) isimindeki yer ile Osmanlı Devleti tasarrufunda olan Vasanski Dol (Kastansdiy Doll) tepesinin bitimindeki yüksek yerde 67 rakamıyla işaretlenmiş sütun dikilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

67. humkadan güney tarafına doğru hareket edilir ve tekrar kısa bir hendek geçilerek, bu hendeğin sağ tarafında olan Vasanski Dol (Kastansdiy Doll) Vadisinde olan Vasanski Potok ve bu potogun kaynağına gelinir ve oradan Besilovačka Kos (Braszovak) ile bağıntılı olan Jusufagić (Jusup Agicha) Potok ile söz konusu Vasanski Dol Potok'u kaynakları arasında 68 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Yeniden buradan başlayarak uzun hendeğin güneybatı tarafına gidilerek söz konusu

²⁶ Komisyon, Pasarofça Barışı sonrasında 61 nolu humkaya kadar belirlenmiş hudut işaretlerini yerlerini aynen kabul etmiştir. bk. Vaniček 1875: 60. Zıştovi Sonrası Bosna Hudûdunun, Hırvat ve Bosna topraklarındaki Osmanlı-Habsburg hudûdunun en kuzey kısmını 62-80 numaralı işaretler kapsarken, 81-89 numaralı işaretler güneybatı kısmını oluşturmaktadır. bk. Schmidt 2000: 104.

²⁷ Potok Hırvatça'da dere, çay anlamındadır.

²⁸ Hudûd tahdîd çalışmalarında hendek açılmasının sebeplerinden birisi, yerel halkın ani saldırıları karşısında muhaddidlerinin (Dragoman/Grenzdolmetsch) güvenliğini sağlamaktır. bk. BOA, C..HR., 57-2850: 1-2; Schmidt 2000: 108.

Potok'un Siljkovača (Silkovacha) doğru aktığı yere bir sütun dikilmiş ve 69 rakamı ile işaretlenmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan Şiljkovača Çayı sol kıyası boyunca yukarıya ve güneybatı tarafına ilerleyerek zikredilen çayın sağ kıyasından yeniden açılan hendek bitimine kadar gelince, Bajin Dol (Baindol) denen yerden akan küçük ırmak boyunca ilerleyip Bajin Dol'a gelinir ki burası aynı zamanda Komesarska Kosa'nın eteğinin bitimidir ve burada yerli kayın ağacının olduğu yerin etrafına toprak atılarak sütun dikilmiştir ve 70 rakamı ile işaretlenmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

70. humkadan Komesarska Kosa'nın eteği Imoçac üzerinden eğri büğrü açılan hendek ile dolaşarak güney tarafına gidilip, Gredar Tepesi ile Vučuk (Wuchiadi) Tepesi'nin Gredar altında birleştiği yerde, Bajino Dol'un (Baindol) sol tarafında ve Đurin (Jurin) Potok'un sağ kıyasında yüksek heybe benzeri yere 71 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiş ve etrafı toprak atılmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu sefer, mevcut konumdan güneye doğru, yeniden açılan hendekten geçtikten sonra güneybatı yönünde ilerleyerek Đurin Potok sağ kıyası ile Klemenska (Kilimska) Potok'un bulunduğu yerle (silik) ile Klemenska Potok'un sol kıyasıyla Hacı'nın Yofuh? ağacı altında olan kaynağına ve oradan yeniden açılan hendek ile Yofuh? ağacı altında Osmanlı Devleti tasarrufunda kalan Debeljak (Debelyak) Tepesi karşısında, kuzey tarafında kaynağı olan Klemenska ve güney tarafında kaynağı olan Buža Potokları dereleri ortasında heybe benzeri uzunca uçurumda olan yerli gürgen ağacı 72 rakamı ile işaretlenmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

72. humkadan, güney tarafına yeniden açılan hendek ile söz konusu Buža Potok'un kaynağına ve oradan adı geçen Potok ve dağların etekleri üzerinden gidilip Kermarska Tepesi'nin heybe benzeri mahallinde Debelyak altında ve kuzey tarafında akan Jâze Potok'u ve güney tarafından akan ... diğer adı Veliki Ostorje ortasında yerli meşe ağacı iki tarafça 73 rakamı ile işaretlenmiş, ağacın etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan yeniden açılan hendek ile ... sürekli güney tarafında ilerleyerek Kestenska Kosa ve doğu tarafında olan dağ etekleriyle Gračana (Gradchana) Deresi'yle Bulino Berdo Tepesi'nin doğu tarafında olan etek bitimine yakın ve Osmanlı Devleti tasarrufunda kalan Kupusovača (Kupuszavacha) ismindeki Cebel-i Kebîr karşısında yerli meşe ağacı iki tarafça işaretlenmiş ve 74 rakamı basılıp etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu yerden Balino Brdo (Bulino Brdo) tepesinin eteğiyle diğer adı Balin olan Krajovac Potok'un üzerinden güneybatı tarafına gidilerek adı geçen Balino Brdo Dağı'nın güney tarafında olan heybe benzeri yerde, Osmanlı'nın tasarrufunda kalan Oraovac (Oraevacz) Dağı karşısında, sağ tarafında Balin Bach Potok kaynağı üst yanında 75 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

75. humkadan batı tarafındaki dere ve hendek üzerinden ilerlenerek Balin Bach Potok kaynağı deresi başında ve Lulich Berdo Dağı altında 76 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiş ve toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Buradan dere aşağı dağmık şekilde açılan hendek ile güneybatı yönünde ilerleyip Podgorje isimli mahal ile Glacic yolu kenarında yerli ve sivri taş yakınında yerli meşe ağacı iki tarafça 77 rakamı ile işaretlenip, etrafına toprak konulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu yerden açılan hendek ile dağ ile heybe benzeri mahalden geçerek güneybatı tarafına gidilip Agin Potok kaynağı üst başında kuru dere başında Šturlić Kalesi karşısında top atımı mesâfesinde olan Ponor adındaki mahalde yol üstünde 78 numara ile işaretlenmiş sütun dikilmiş ve toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

78. humkadan dereden dik aşağı güneybatı tarafına, eğri büğrü olarak yeniden açılan hendek ile Agin Potok kaynağı başında mevcut çataklı gürgen ağacı böylece iki tarafça 79 rakamı ile işaretlenip etrafına toprak atılmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Bu yerden Agin

Potok suyu ile batı tarafına gidilip söz konusu Potok'un Korana Nehri'ne döküldüğü mahalde potok'un sol tarafında ve Korana Nehri'nin sağında bulunan başağaç etrafına her bir tarafı yaklaşık on altı Nemçe miktarınca kare şeklinde hendek çitilip orta yerine 80 numarası ile işaretli sütun dikilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Önceleri iki tarafın anlaşmasıyla Šturlić Kalesi'nin kuzey batısı tarafında olan Agin Potok'un Korana Nehri'nin sağ kıyısında döküldüğü yere konulmuş nişan söz konusu işareten bu defa 11 Eylül 1795 (26 Safer 1210) tarihiyle iki devlet arasında kararlaştırılmış olan antlaşmadan dolayı Korana Nehri'nin ortası uzun sınır itibarıyla Drežnik Palankası'ndan Donji Gavranic Brod (Gavranicha Brod) demekle bilinen yere dek yani kadim Orta Köprü'ye değin gidilip zikr olunan yere çıkılıp, iki tarafın anlaşmasıyla Orta Köprü'nün tarafındaki yüksek kıyının sağında olan Czerlie Dağının heybe benzeri yerinde bulunan tepe üzerinde iki tarafça 81 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiş ve etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1)²⁹. Drežnik Palankası etrafındaki arazisiyle birlikte antlaşma gereğince Habsburg Avusturyası tarafına sonradan teslim edilmek üzere Korana Nehri'nin aşağısında, zikredilen iki işaret arasındaki kıtanın sağ kıyısı Osmanlı Devleti tasarrufunda kalacaktır. Korana nehrinin imkân ve faydalarından eşit olarak ve geri dönüşüm mecburi olmak şartıyla iki taraf yararlanacaktır. 81 nolu humkadan Agin Potok ismindeki humkaya (80 nolu) kadar olan arazide, iki tarafın halkı hayvanlarını ve davarlarını otatabilecek, karada ve suda bahsedilen her şeye tamamen uyularak antlaşma yapan taraflardan herhangi bir taciz ve ihlâl gerçekleşmeyecektir. Monarşi tarafında olan ormanlardan Korana Nehri'ne sallar indirilmesi devam ettiği müddetçe Bosna halkı tarafından hiçbir gün durdurma, alıkoyma şeklinde engelleme amaçlı faaliyetlerde bulunulmayacaktır. Korana Nehri'nin tasarrufu ortak ve geri dönüş şartlı olduğundan dolayı bazen setler inşâ edilmesi gerektiğinde ise taraflar müzakere ederek birbirlerinin rızasını alarak bu işlemi gerçekleştirecektir (BOA, C..HR., 57-2850: 1).

81. humkadan antlaşma gereğince Jasen Brdo'nun (Jafsen Posto) doğu eteklerine kadar düz bir hat şeklinde yürünerek Gavranic Brod'un tahminen yarım saat mesafesinde ve Vaganac ismindeki yerin karşısına gelindiğinde, buranın biraz doğu tarafında bulunan Czerlivina yani Kilise Yeri adındaki yerde bir gürgen ve bir taze pelit ağaçlarının yakınında taraflarca işaretlenmiş ve Orta isminde sütun dikilmiş ve etrafına toprak doldurulmuştur. Orta sütundan doğruca Jasen Potok'un doğu eteklerine gelindiğinde antlaşma gereğince belirlenen yüzölçümü ile Izacić Kalesi'nin son derece rahatlatılması için dokuz yüz toisen uzağında ve Jasen yakınında ve kuzey tarafında taraflarca 82 numara ile işaretlenmiş sütun dikilerek etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1)³⁰. Ve oradan böylece antlaşma gereğince Abdiča Brdo (Abdicha Berdo) isimli bayıra doğru ilerlenmiş, Izacić'ın karşısına gelinmiştir. Buraya ortası taraflarca işaretlenmiş ve 83 rakamlı sütun dikilip etrafına toprak atılmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Oradan yani Abdiča Brdo'dan³¹

²⁹ Bu sütunun tam olarak nereye dikilmesi konusunda komisyon üyeleri arasında 11 Eylül 1795 tarihinde bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Bir gün süren yoğun müzakereler sonucunda Korana Nehri'ne bir top atışı mesafede sağ kıyıda bulunan dik tepe üzerinde antlaşmaya varılmıştır. Bundan sonra Bosna halkı küçük bir isyan girişiminde bulunmuş, bu isyandan dolayı komisyon üyeleri 1795 yılının Eylül ayı sonuna kadar toplanamamıştır. bk. Schmidt 2000: 106-107.

³⁰ Jasen'de bu işaretin belirlenmesi su kıtlığının komisyonun çalışma koşullarını zorlamasından dolayı iki gün sürmüştür. bk. Schmidt 2000: 108.

³¹ Komisyon Abdiča Brdo'ya vardığında yerel halk tarafından ateş altına alınmıştır. Komisyonun Osmanlı temsilcileri geceyi Avusturya kampında geçirmiştir. Avusturyalı Baron Baronitz von Schlaun İsmeti Efendi'ye yerel halkın düşmanca eylemlerini önlemek için Bosna Paşasından daha fazla asker istemesini önermiştir. İsmeti Efendi bu öneriyi Klokot kaynağının yakınında dikilecek olan sınır işareti sırasında yerel halkın direnişi sonrasında dikkate almış ve takviye birlik istemiştir. Bosna Paşası'nın gönderdiği bu takviye birlikler sayesinde Osmanlı komisyon üyeleri çadırlarını Klokot yakınlarına kurabilmiştir. bk. Schmidt 2000: 108.

antlaşma uyarınca o havalide olan dağların doğu etekleri boyunca ilerlenip, Abdiča Brdo ile Klokot (Klaliot) kaynağının ortasından Papari (Paparovice) ve Klokot köylerine gidilerek Balievacz isimli cadde yolunun güneyinde olan tepenin kenarına ortası taraflarca işaretlenmiş numarasız sütun dikilip etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 1). Numarasız sütunun karşısında kazılan hendek ile Klokot suyu kaynağına varılmış, Klokot köyünün ekili yer ve tarlalarının çoğu dağların eteklerinde bulunmasından dolayı, her iki taraf birbirlerine saygı göstererek dağların doğu etekleriyle şartlı hudutlandırma yapmıştır. Bundan başka, güvenlik için mevcut olan tarlalara ve ekilidikili yerlere hiçbir şekilde müdahale edilmeyip, dağların sırt taraflarında kazılan hendek üzerinden ilerlenerek ve Klokot suyu kaynağında mevcut değirmenlere gidilerek sol yol dahi Osmanlı Devleti halkı taraflarında kalacak, gerek adı geçen tarlalara ve gerek söz konusu yol ile şimdi mevcut olan değirmenlere müdahale olunmayacaktır. Ve oradan antlaşma gereğince Klokot suyu baş kaynağına varılıp, bu kaynaktan her iki taraf halkı faydalanacaktır. Bu kaynağın bulunduğu yerde mevcut kare şeklinde dört adet büyük yerli kayaların arasına taş doldurularak 84 numara işaretlenmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 1-2). Ayrıca ana kaynağın sol tarafındaki kadim yol ve küçük kaynak Osmanlı Devleti'nin kullanımına bırakılmıştır. Ana kaynağın sağ tarafında olan küçük kaynak ve değirmenler Habsburg Avusturyası tarafına tahsis edilmiştir. Bu paylaşımına iki tarafça herhangi bir engel çıkarılmayacaktır (BOA, C..HR., 57-2850: 2).

84. humkadan yani Klokot suyu baş kaynağın sağ tarafından biraz aşağı inildiğinde hendek kazısıyla Begova Glavica (Begoun Glaviza) isimli tepenin güneydoğusu tarafında olan dağın sırtına doğru olan Jlicha üzerine taraflarca işaretlenmiş sütun dikilmiş ve etrafına toprak doldurulmuştur. Daha sonra düz bir şekilde ilerleyerek dağların doğu etekleri üzerinde kazılan hendek ile Kapetanovo Rališje Tepesi'nin üzerinden Ćirodol (Kvodol) Deresine gelinmiş, oradan bazı mahallerde eğri büğrü açılan hendek ile güneydoğu tarafına doğru dağın sırtı ile Ilijića Vrelo ve Lisa Vrelo ve Liskovac Vrelo isimlerinde üç adet kaynağa kadar gidilmiştir. Lisa Vrelo kaynağı üzerinde bulunan bir adet küçük değirmen Osmanlı Devleti tarafında kalmasına ve adı geçen üç kaynağın iki devletin ahali tarafından ortaklaşa kullanılmasına karar verilmiştir. Eğri büğrü açılan hendek ile Ćosin Panj (Chofin Pancadi) isimli yerdeki bir adet hâne ve tarlayı dolaşarak Panački Klanac (Panachki Klanacy) adındaki yolun aşağısında yer alan Pernjavorski Klanac (Perniavor) tepesi üzerinden, Bihać Kalesi karşısında olan Željava (Zavalie) Kalesi'ne gidilip antlaşma gereğince anılan kale hedm ... sadece bir işarete tabir olunup ve 85. humka olarak belirlenmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Bu yerden yüksek dağın doğu eteğine doğru düz bir şekilde ortalama iki buçuk saat ilerledikten sonra Kočaiska ve Melinovačka Draga (Malinovacz) çaylarının birbirlerine kavuştukları yere gelinmiş ve oradan Melinovačka Draga çayı ile yukarıya çıkılıp Potok isimli kaynağa ve oradan Simliše (Simlifzie) adlı dağın eteğine gelinmiş, burada bulunan düz tarlaların kenarında yerli gürgen ağacı iki tarafça işaretlenmiş ve etrafına toprak atılmıştır. Melinovačka Potok suyundan her iki tarafın yerel halkı faydalanacaktır (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Buradan düz bir şekilde ortalama iki saat yüründükten sonra Zlezne Glava (Zelezna Glava) isimli dağ sağ tarafta kalarak Nasupovicha Poliana? isimli çayırın doğu kenarı üstünde yeniden açılan hendek ile Nebljuška Gora adlı ormanlık boyunca yürünerek Niloha Ovası'ndan Nebljuška Gorica Tepe'sinin güney eteği yakınında Seblin Berdo isimli yerde bulunan meşe ağacı iki tarafça işaretlenip etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 2). O yönden, aynı biçimde doğruca Štrbačka Gradina (Sterbachka Gradina) isimli dağı ve deresi geçilerek ortalama iki saat mesâfede bulunan Lipac adında çiftlik hudûdunda antlaşma uyarınca Yüksek Dağ'ın doğu tarafında olan eteğine işaret konulması şarta bağlı olduğundan dolayı, Visočica (Visjoclicza) yüksek dağın eteği Mischlenovachko Polie Çayırı

ortasına doğru sona erdiğinden, bu yerde Raçiçe? ve Matievacha isimli bayırlar arasında yer alan Mistenovach çayırında bulunan büyük kiraz ağacı iki tarafça 86 rakamı ile işaretlenip ve etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 2).

86. humkadan Ostrovica Kalesi'nin antlaşma gereğince güney tarafında yarım saat mesâfesinde bir yüzölçümü ile Lutica adlı bayırın üzerinde Mali ve Veliki Klanac isimli bayırların arasında cadde yolunun doğu tarafında yaklaşık olarak 159 mesâfede olan yerli pîse yani ihlamur ağacı âdet olduğu üzere iki tarafça işaretlenip ve 87 rakamı basılıp etrafında toprak az olduğundan çoğunlukla taş ve bazen toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Buradan Una Nehri üzerinde olan Kulen Vakuf Kalesi'nden bir saat yukarı antlaşma gereğince nehrin sol kıyısından ilerleyip, yüzölçümü ile bir saat mesafede nehrin sol kıyısında Grevi adlı yerde ve Grab yakınında üç adet yerli büyük kayanın ortasında olan yerli gürgen ağacı âdet olduğu üzere iki tarafça 88 rakamı ile işaretlenmiş ve etrafına toprak atılmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Sözü edilen o yönden, Una Nehri'nin sol kenarından nehir kaynağının batısına doğru gidilip antlaşma gereğince bu kaynağa işaret konulması beyan edilmiştir. Lâkin nehrin bu kaynağı dağlık zirve ve sırf taşlık içerisinde vâki olduğundan iki tarafça zikredilen kaynağa ulaşılması imkânsız olduğundan bu kaynağın yakınında olan kadîm köprüye dek gidilmiş, o mahalde bulunan küçük kalenin beri başında, aynı yolun sol kenarında bulunan kaynağın olduğu yere 89 rakamı ile işaretlenmiş sütun dikilmiş, etrafına âdet olduğu üzere toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Bu yerden bahse konu küçük kalenin öte başında yani mevcut kaynağın sağ kıyısı üzerinde olan triplex confiniuma çıkan yola geçilmiş, bu yol tamamen M tarafında kalacak şekilde ve Neteka isimli kaynağın Una Nehri'ne döküldüğü yerin bir miktar üst tarafında olan Vrelo Une (Uroprung Unna) isimli yerin enine direk yürünmüş ve bahsedilen yolun doğu tarafında yaklaşık yarım saat mesâfede Szredicza (Sredica) ve Serblchicza çaylarının birbirine karıştığı yerde ve Serblchicza Çayı'nın sağ kıyısında bulunan sükûd? ağacının olduğu yerde ortası iki tarafça işaretli sütun dikilip etrafına yine aynı şekilde toprak atılmıştır (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Serblchicza Çayı'nın sınırı ayıran yerinden iki tarafın halkının faydalanmasına izin verilmiştir. Ve oradan Serblchicza Çayı'nın sağ kıyısından yukarı doğru ilerleyip Usoria Deresi suyunun Vojvodiçi Brod (Voivodoli Brod) geçitinin üst tarafına yakın olan bahsedilen çayın akıntısının görüldüğü yere kadar gidilmiş ve oradan Bolino Vrelo isimli kaynaktan geçilerek zikredilen Usoria Deresi bir bölüm olmak üzere Yukarı Gradina Çayı eteğine kadar çıkılan bölge ve Gradina Çayı Osmanlı Devleti tasarrufunda kalmak üzere Usoria deresinin sonundaki Osredci (Oszreczi) adlı köyde Dugopolje (Dugopolie) yakınında olan yere varılmış, burada yüksekçe bir yerde bulunan yerli ahlat ağacı alışıldığı üzere iki tarafça işaretlenip etrafına toprak doldurulmuştur (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Usoria Deresi'nin suyundan iki taraf halkının ne şekilde faydalanacağı ayrıntılı olarak anlatılmış ve oradan doğruca Paşinput (Paschin Puth) adlı mahale ulaşan cadde yolunun sol tarafında Kordina Draga (Kardina Draga) üstünde olan Glavica (Glavicza) isimli küçük tepe üzerindeki yerli ağaç yine aynı şekilde iki tarafça işaretlenip etrafına taş doldurulmuştur. Söz konusu mahalde bulunan Bokanov Toçak Potok (Bokanovac Toçali) kaynağı sınır dolayısıyla Monarşi tarafında kalacak ve iki devlet arasındaki dostluğa binaen Osmanlı Devleti ahâlisi bu kaynağı kullanacaktır (BOA, C..HR., 57-2850: 2).

Paşinput (Paschin Puth) adlı yerden cadde yolu ile güney tarafa (silik) ve Osredski köyü ortasından geçilip, yüksek dağların arasında olan Tişkovac Çayı'nı eğri büğrü hale getirdiği ve Czerni adlı potoğu soluna alıp yukarıya doğru giden bu yoldan yürünmeye devam edilmiş ve ileride potok ile yol birleşerek triplex confinium'a birlikte ulaşmıştır. Triplex confiniuma çıkan bu yolun deresi ara sınır bölgesi olduğundan, sol tarafının

Osmanlı Devleti'ne ve sağ tarafının Habsburg Avusturya'sına terk olunması kabul edilmiş ve bahsedilen yol ve eğri büğrü olan Tiškovac Çayı iki tarafın ortak kullanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca çayın üzerinde mevcut değirmenlerin de aynı şekilde ortak kullanılması kabul edilmiştir. Tiškovac Çayı'nın sol tarafında, Osmanlı Devleti tasarrufunda olan Czerkvina isimli yerde bulunan ve birkaç senedir ahali tarafından yenilenmiş bina olan Arfangel? Küçük Kilisesine Monarşi halkının ibadet günlerinde gelip geçmelerine engel olunmayacaktır. Bu kilisedeki rahibe ve kendi hânesine diğer yollardan gidenler rencide edilmeyecek ve korkutulmayacaktır (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Bahsedilen bu orta bölge sınırı itibariyle müşterek olan cadde yolu ile Triplex Confinium'a gidilmiştir.³² Burada Poljska Kosa (Postak Kofsa) Bayırı'nın parçası olan, cadde yolunun sol tarafında Zidchaf Dol tabir olunan (silik) Venedik tarafına giden yolun sol tarafında ve zikredilen yolun boğazında eskiden Osmanlı Devleti tasarrufunda olan zomkâ? tabir olununan büyük sivri taş sahte işaret sayılmış, bundan dolayı bu taş iki devlet arasında yenilenerek ara işaret sayılmıştır. Ayrıca üç devlet yaylasına çıkılacak yere yakın cadde yolunun sol tarafında olan Czerni Potok'dan Monarşi halkının içme suyu almalarına müsaade edildiği açıkça ifade edilmiştir (BOA, C..HR., 57-2850: 2). Böylece hudut belirleme çalışmaları 27 Aralık 1795 tarihinde tamamlanmıştır.

Tahdîd-i hudûd komisyonun çalışmalarının bitmesinden sonra Bosna hududunun tafsilatlı hali, resmi bir belge ile yazılı hale getirilmiştir. Komisyon üyeleri dağılmadan önce, 29 Aralık 1795 tarihinde, iki maddeden oluşan, iki devlet arasındaki komşu dostluğunu korumak, sınırlardaki barışı devam ettirmek için Dubica Sözleşmesi imzalamışlardır. Bu sözleşmenin birinci maddesinde, tahdîd-i hudûd komisyon üyelerinin karşılıklı anlaşma ile düzelttikleri ve işaretledikleri hudutları değiştirmemeye söz vermişlerdir. Bundan sonra çıkabilecek anlaşmazlıklar bölge yetkililerinin karşılıklı anlaşmalarıyla çözülecektir. Hudut bölgesinde hırsızlık, cinayet gibi suçların işlenmesi durumunda Bosna Paşa'sı suçluları adilane şekilde cezalandıracaktır. İkinci maddesinde, işaretlenmiş ve numaralandırılmış hudut işaretleri -sütunlar, ağaçlar ve siperler- zamanla ortadan kalkarsa, o zaman yetkililerin bilgisi dâhilinde sınır işaretleri yeniden belirlenecektir (Vaniček 1875: 63). Hudut tahdîdinin son aşaması ise 5 Ocak 1796 tarihinde Una ve Sava boyunca bulunan Bosanska Novi, Bosanski Dubica ve Bosanski Gradiška³³ kalelerinin resmi olarak Osmanlılara teslim edilmesi ile tamamlanmıştır (Schmidt 2000: 110).

Sonuç olarak Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki kuzeybatı Bosna bölgesindeki sınır, genellikle nehirler, dağ zirveleri ve benzerleri gibi doğal sınırları takip etmeyen, 1795 yılında yapay olarak düzenlenmiştir. Sınır çizgisi, Cetin kazası boyunca küçük bir dere ve top atışı mesafesinde Šturlić Kalesi -mülkiyeti Osmanlılarda kalacak şekilde - boyunca Glina Nehri'nin sağ kıyısından ilerleyecek; oradan Drežnik'i takip ederek Korana

³² Habsburg Monarşisi 1794 yılından itibaren Izacić'ten Triplex Confinium'a kadar bir dizi çardak (Tschartacke, Tshardaque, Čardak) inşa etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu Zıştovi Antlaşmasına aykırı olarak inşa edilen bu çardak, karakolhane ve taş kulelere tepki göstermiştir. Bu tepki bazen, 1794 yılının Ağustos ayında Jasin Çardağına yapılan saldırılar gibi yerel halk tarafından da veriliyordu. Korona Nehri'nin sol tarafında inşa edilen taş kuleler Bosnalı halkın nehirden faydalanmasını engelliyordu. Monarşi, bu binaların savunma amaçlı yapıldığını ve askerlerin kötü hava şartlarından korunması için inşa edildiğini bildirmiştir. Bu küçük askeri yapıların veba gibi salgın hastalıkların Orta Avrupa'ya yayılmasını önlemek için Osmanlı İmparatorluğu çevresinde bir tür karantina kordonu gibi işlevleri de vardır. bk. Schmidt 2000: 96, 100, 101, 102.

³³ Gradiška 1699'dan sonra iki sınır yerleşimine ayrıldı; Sava Nehri'nin sağında ve solunda olmak üzere iki kale vardı, sağ kıyısındaki kaleye Türkisch Gradiska, Bosanska Gradiška ya da Berbir, sol kıyısındaki Gradišk'ya Kaiserl Gradisca deniliyordu. Berbir 1717-1739 yılları arasında Avusturyalıların elindeydi.

Nehrine dümdüz bir çizgide dosdoğru varacak; bunun üzerine Tiškovac ve Lapac boyunca Smolianatz dağlarını takip ederek Kulen Vakuf'a bir saatlik bir mesafeden geçerek; oradan Ukna Nehri'nin sol kıyısı boyunca nehrin batı kaynağına doğru ve oradan düz bir çizgiyle triplex confinium'a geçerek Strmica'yı Osmanlı mülkiyetinde bırakacaktır. Monarşi Çetingrad'ı almasının yanında Drežnik ve Lički Petrov Selo'dan Vaganac üzerinden Boričevac, Lapac ve Knin yakınlarındaki Medviđa Glavica'ya giden sınır kemerinin yönetimini elde etmiştir (Kaleček 1970: 333; Jovović 1975: 468; Kozličić vd. 2011: 55). Bu bağlamda, Habsburg Avusturyalıları Hırvat coğrafyasında Dvor, Drežnik, Cetingrad, Petrovo Selo, Lapac, Srb, Boričevac, Dobroselo, Doljane, Kupirovo, Osredci, Suvaja ve Tiškovac yerleşimlerini kazanmıştır (Horvat 1941: 57; Valentić 1984: 65). Osmanlı İmparatorluğu ise Bosna coğrafyasında Nova, Gradiška ve Dubica'yı elde etmiştir. Böylece, bugün dahi geçerli olan Hırvatistan ve Bosna-Hersek arasındaki sınır belirlenmiş oldu (Engelsfeld 2002: 50; Katušić 2013: 4-8).

Sonuç

Osmanlı-Avusturya Savaşı (1787-1791), Habsburg ve Romanov hanedanlıklarının Osmanlı paahasına genişlemelerinin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Osmanlıların güçlü direnişi, Hollanda'daki iç istikrarsızlıklar ve isyanlar, II. Joseph'in ani ölümü ve iktidar değişikliği, Prusya'nın yoğun baskısı Monarşinin açısından savaşı bitirme sebepleri olmuştur. 4 Ağustos 1791 tarihinde Tuna Nehri üzerindeki Zıştovi'de (Svištov) taraflar arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu bağlamda, Habsburg Avusturyası Osmanlılardan aldıkları Belgrad, Novi, Dubica, Nova Oršava, Bosanka Gradiška'yı geri vermeyi kabul etmişlerdir. Osmanlı-Habsburg hudutlarının tahdidinin tamamlanması ise 27Aralık 1795 tarihinde gerçekleşmiştir. Monarşi Çetingrad'ı almasının yanında Drežnik ve Lički Petrov Selo'dan Vaganac üzerinden Boričevac, Lapac ve Knin yakınlarındaki Medviđa Glavica'ya giden sınır kemerinin yönetimini elde etmiştir. Osmanlı ve Habsburg yönetimleri arasındaki tek sınır düzeltilmesi Pounje'de oldu. Bu tehdit, iki siyasi güç arasında batı, kuzey ve güneyde değişmeyecek hududu ortaya koymasının yanında günümüz Hırvatistan ve Bosna-Hersek arasında geçerli olan hududun temellerini oluşturmuştur.

Zıştovi Antlaşması ile sona eren savaş, son Osmanlı-Habsburg savaşı olması açısından tarihsel öneme sahiptir. Monarşi, Osmanlı İmparatorluğu ile aynı hastalıktan muzdarip olduğunu ve aynı düşman tarafından tehdit edildiğini açıkça görmüştür. Çünkü Rusya'nın Balkanlar'daki Slav ve Ortodoks nüfusu üzerindeki etkisi ve Rusya'nın yerel ulusal çıkarlara verdiği destek, Osmanlılar gibi sınırları içinde yoğun bir Slav unsuru olan Habsburg Monarşisi için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Rusya, Pan-Slavizimi kullanarak gücünü ve nüfuz alanını Slavlar üzerinde genişletme çabalarını yalnızca Osmanlı-Habsburg siyasi ortaklığı ile önlenebilirdi. Fakat Habsburg Avusturyasının Avrupa'daki Fransız İhtilali sonrası olaylarla meşgul olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile uzun süreli bir çatışmaya girmesi iki devletin Balkanlar'daki yayılmacı politikasını uzun süre terk etmelerine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKSAN, V. H. (2011). " Savaş ve Barış". *Türkiye Tarihi, Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839*. (çev. Fethi Aytuna, ed. Suraiya N. Faroqhi). III: 109-152.
- AKSAN, V. H. (2011a). *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*. (çev. Gül Çağalı Güven). 2. Baskı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- AUTORA, S. (2013). *U Potrazi za Mirom i Blagostanjem-Hrvatske Zemlje u 18. Stoljeću*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- BEYDİLLİ, K. (2013). "Ziştovi Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 467-472.
- BOZKURT, N. (1997). "XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Avusturya Ticari Münasebetleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XII: 184-194.
- BUCZYNSKI, A. (1997). *Gradovi Vojne Krajine*. Zagreb: Hrvatski Institut za Povijest.
- Consolidated Treaty Series* (1969). (ed. Clive Parry). 50. Dobbs Ferry: Oceana Publications.
- DOĞAN, G. (2017). "Venediklü ile Dahi Sulh Oluna". *17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ELİBOL, N. (2005). "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. VI/1: 61-76.
- Encyclopaedia Britannica* (1964). (ur. John V. Dodge). XIV. Chicago: Benton Foundation.
- ENGELSFELD, N. (2002). *Povijest Hrvatske Države i Prava: Razdoblje od 18. do 20. Stoljeća*. Zagreb: Pravni Fakultet.
- FINKEL, C. (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923*. (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Habsburgisch-Osmanische Beziehungen/Relations Habsbourg- Ottomanes: Wien, 15.-30. September 1583* (1985). (ed. Andres Tietze). Vienna: Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- HEINRICH, E. (1944). *Die Diplomatischen Beziehungen Österreichs zur Türkei 1733-1734*. Wien: Diss. Phil. Fak.
- HOCHEDLINGER, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*. London: Pearson Education.
- HORVAT, R. (1941). *Lika i Krbava: Povijesne Slike, Crtice i Bilješke*. Sv. I: Opći Dio. Zagreb: Matica Hrvatska.
- HÖSCH, E. (1964). "Das Sogenannte 'Griechische Projekt' Katharinas II.: Ideologie und Wirklichkeit der Russischen Orientpolitik in der Zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 12: 168-206.
- HUBER, A. (1898). "Österreichs Diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658-1664". *Archiv für Österreichische Geschichtsforschung*. LXXXV. II. Hälfte: 509-587.
- İZGÜER, A. Z. (1989). "Osmanlı İmparatorluğu Tarafından Avusturya'ya Verilen Ticari İmtiyazlara Dair". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 59: 75-86.
- JORGA, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. V. (çev. Nilüfer Epçeli). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- JOVOVIĆ, B. (1975). "Svištovski Mir". *Vojna Enciklopedija*. Sv. 9: 468.
- KALEČEK, V. (1970). "Austro-Turski Ratovi". *Vojna Enciklopedija*. Sv. 1: 329-333.
- KAPUCIN, G. (2010). *Epska Trilogija ili Nestrančno Vezdašnjega Tabora İspisavanje za Leto : 1788., 1789., 1790.* (Uredio Alojz Jembrih). Zagreb : Hrvatska Kapucinska Provincija.

- KATUŠIĆ, M. (2013). "Pregled Političkih Zbivanja, u Potrazi Za Mirom i Blagostanjem: Hrvatske Zemlje u 18. Stoljeću". *Biblioteka Povijest Hrvata*. (ur. Lovorka Coralic). Zagreb: Matica Hrvatska. Sv. V: 3-26.
- KOLÇAK, Ö. (2017). "XVII. Yüzyıl Osmanlı-Habsburg Diplomasi Tarihine Bir Katkı: 1664 Vasvar Antlaşması'nın Tasdik Sürecine Dair Yeni Bulgular". *Dîvân. Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. XXII/43:25-88.
- KOZLIČIĆ, M. vd. (2011). "Hrvatsko-Bosanskohercegovačko Razgraničenje na Pounju od 17. do 20. Stoljeća Prema Izvornoj Kartografskoj Građi". *Geoadria*. XVI/1: 27-91.
- KÖHBACH, M. (1984). "Die Diplomatischen Beziehungen Zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich (Vom Frieden von Zsitva Torok bis zum 1. Weltkrieg)". *Osmanlı Araştırmaları*. IV: 237-260.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H.-H. KAPIDŽIĆ (1957). *Vojno-Geografski Opis Bosne Pred Dubički Rat od 1785*. Sarajevo: Naučno Društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine.
- KURTARAN, U. (2009). *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit: Osmanlı Avusturya Diplomatiği İlişkileri (1526-1791)*. İstanbul: Ukde Yayınları.
- KURTARAN, U. (2016). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avusturya Arasındaki Ticaret Antlaşmaları ve Yaşanan Değişimler (1718-1791)". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. IX/2: 743-770.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1998). "Hudûdnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XVIII: 303-304.
- LOPAŠIĆ, R. (1879). *Karlovac*. Zagreb: Tiskom K. Albrechta.
- MAYER, M. Z. (2004). "The Price for Austria's Security: Part I. Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789". *The International History Review*. XXVI/2: 257-299.
- Mehmed Said Galib (1854). *Mükâleme Mazbatası*. I. İstanbul.
- Muâhedât Mecmuası* (1294). (top. Mahmud Mesut Paşa). I. İstanbul: Hakikat Matbaası.
- Muâhedât Mecmuası* (1297). (top. Mahmud Mesut Paşa). III. İstanbul: Hakikat Matbaası.
- ORTAYLI, İ. (1975). "1727 Osmanlı-Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. XXVIII/3-4: 97-109.
- ORTAYLI, İ. (2000). "Osmanlı-Avusturya Ticarî Diplomatiği İlişkileri (1740-1780) ve Yapısal Değişimler". *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim, Makaleler I*. Ankara: Turhan Kitabevi: 431-440.
- ROIDER, K. A. (1982). *Austria's Eastern Question, 1700-1790*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ROIDER, K. A. (October 1976). "Kaunitz, Joseph II and the Turkish War". *The Slavonic and East European Review*. LIV/4: 538-556.
- ROKSANDIĆ, D. (1998). *Vojna Hrvatska = La Croatie Militaire: Krajiško Društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*. Sv. 2. Zagreb: Školska Knjiga.
- ROTHENBERG, G. E. (1966). *The Military Border in Croatia, 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- SCHMIDT, J. (2000). "Franz von Dombay, Austrian Dragoman at the Bosnian Border 1792-1800". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 90: 75-168.
- SHAW, S. J. (2008). *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*. (çev. Hür Güldü). İstanbul: Kapı Yayınları.
- SIMMS, B. (2016). *Europa. Borba za Nadmoć od 1453. do Danas*. Zagreb: MATE D.O.O.
- The Parliamentary Register; or, History of the Proceedings and Debates of the House of Commons (1792)*. XXXI. London: J. Debrett.
- VALENTIĆ, M. (1984). "Hrvatsko-Slavonska Vojna Krajina 1790-1881.". *Vojna Krajina: Povijesni Pregled, Historiografija, Rasprave*. (ur. Dragutin Pavličević). Zagreb: Liber: Centar za Povijesne Znanosti Sveučilišta u Zagrebu: 57-94.
- VANIČEK, F. (1875). *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originallquellen und Quellenwerken Geschöpft*. Sv. 3. Beč: Die Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- ZINKEISEN, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. VI. (çev. Nilüfer Epçeli, ed. Erhan Afyoncu). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İnternet Kaynakları

- <http://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=296062&dkymId=3228> (Erişim Tarihi 14.07.2020).
- <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25473/view/?bbox=-1793%2C-2689%2C4703%2C26> (Erişim tarihi: 14.07.2020).
- <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2694/view/?bbox=-3245%2C-8702%2C18610%2C434> (Erişim tarihi: 14.07.2020).
- <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2699/view/?bbox=-1383%2C-3204%2C6344%2C25> (Erişim tarihi: 14.07.2020).
- <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2704/view/?pg=0&bbox=-3728%2C-8286%2C11760%2C65> (Erişim tarihi: 14.07.2020).
- <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/218/view/?bbox=-1560%2C-3280%2C6166%2C-51> (Erişim tarihi: 14.07.2020).

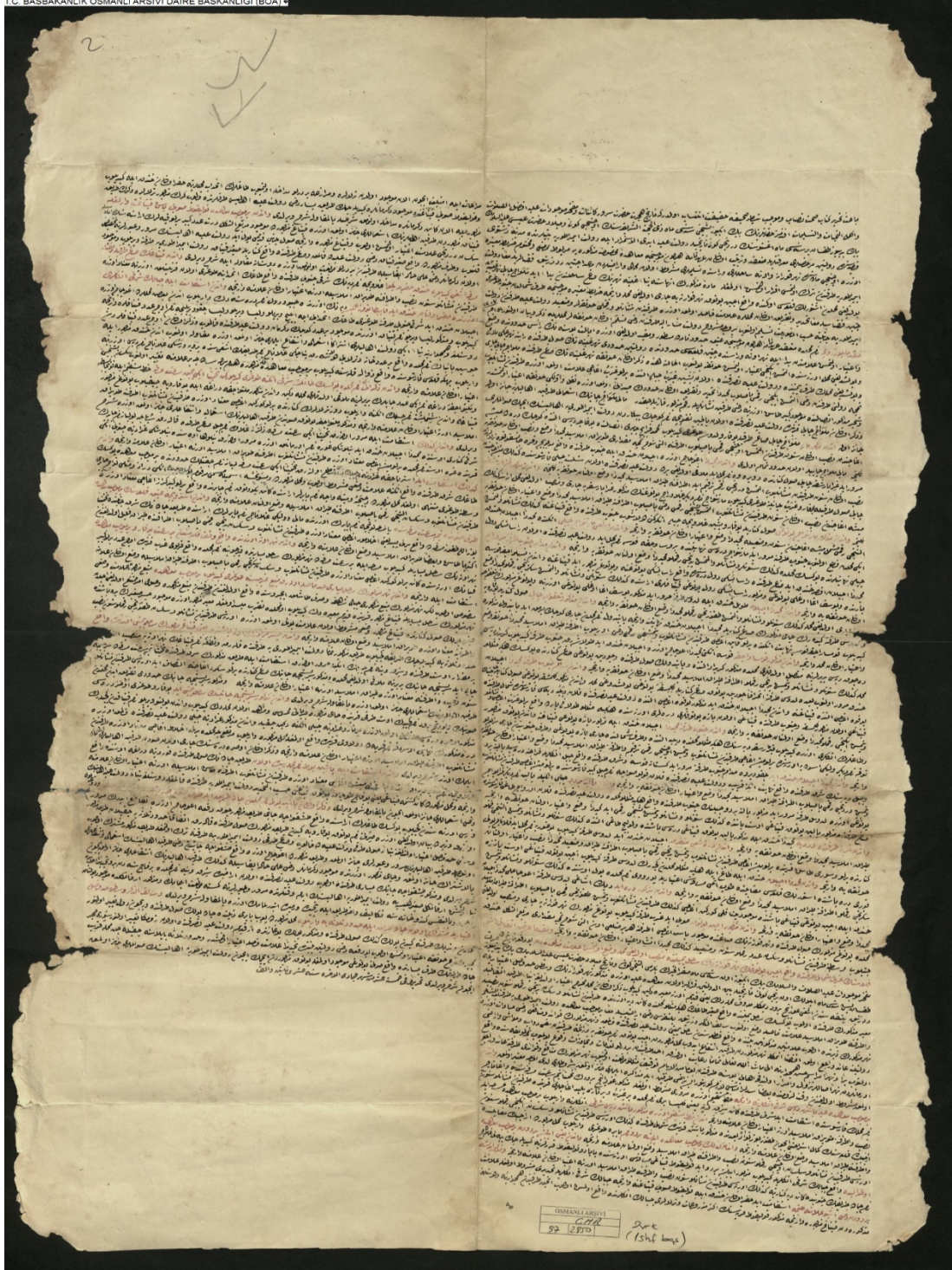
Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, A.{DVNSNMH.d..., 9/243.; BOA, C..HR., 57-2850.; BOA, HAT., 241-13504.; BOA, HAT., 1431-58588.; BOA, HAT., 242-13588.; BOA, HAT., 242-13589.; BOA, HAT., 1434-5894.; BOA, A. DVNS., 59/3, Nemçel Ahidnâmesi.; BOA, A.{DVNSNMH.d..., 4/6.; BOA, A.{DVNSNMH.d..., 4/75.

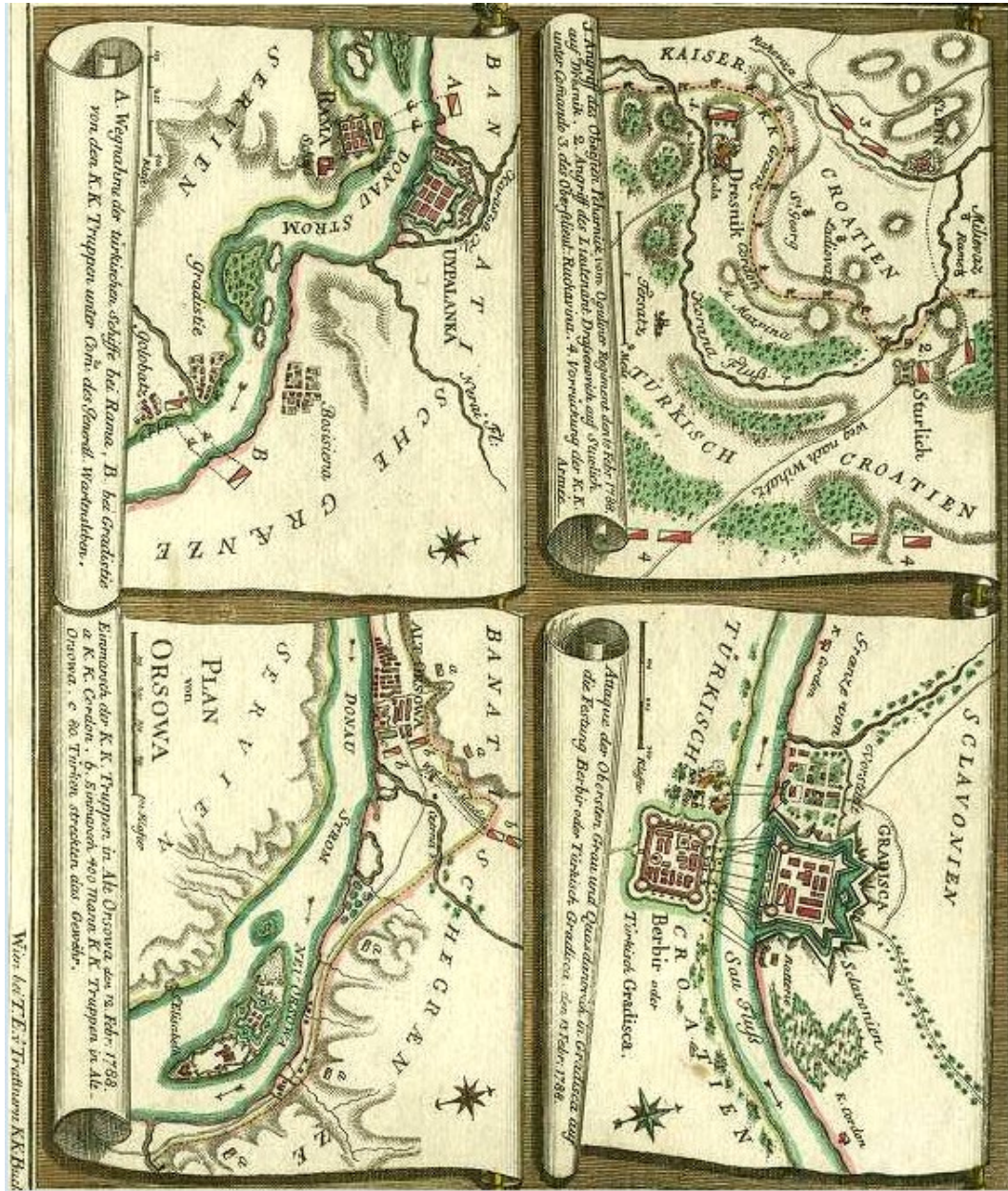

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Şekil 1: Zıştovi Sonrası Bosna Hudûdunun Tafsilatı İsimli Belge³⁴

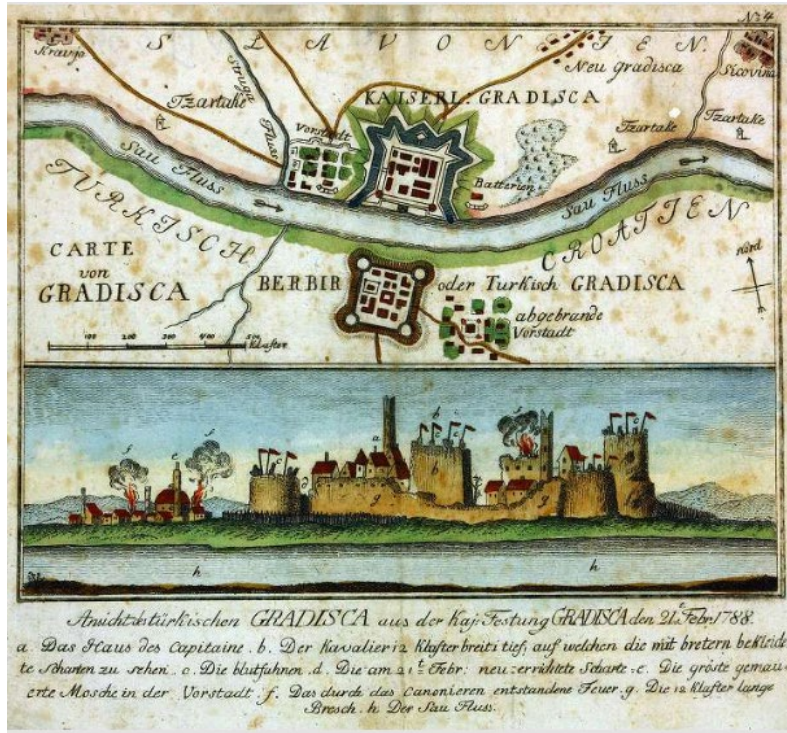
³⁴ BOA, C..HR., 57-2850.

Şekil 2: Dubica Savaşında Habsburg Monarşisinin Pozisyonları³⁵

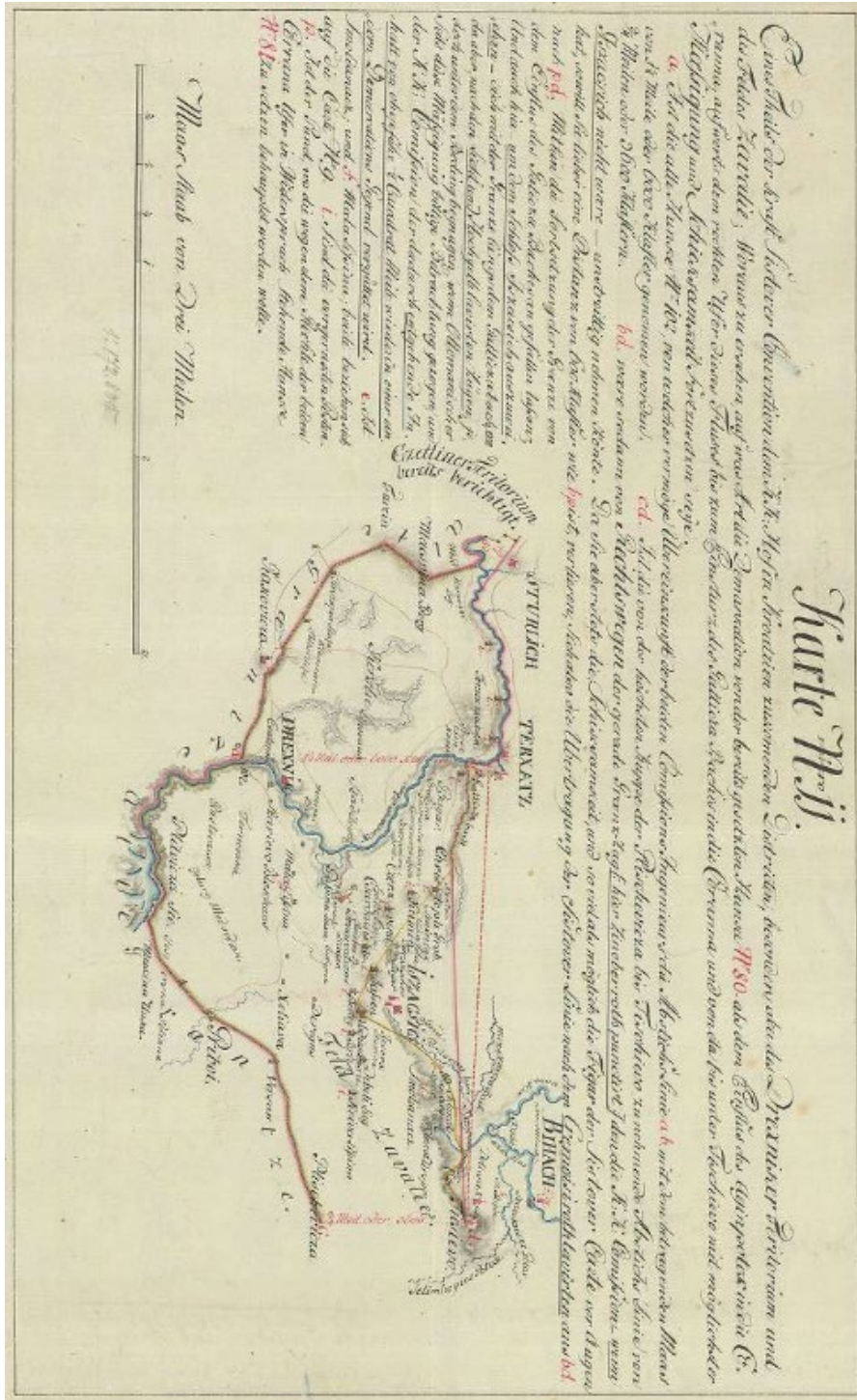
Şekil 3: Prens Carl Liechtenstein'in Dubicza'da Üstlenen Kolordusu (25 Nisan 1788'i Dubicza'da Üstlendi)³⁶
(Agino Brdo'nun konumunu ve birliklerin düzenini gösterir)

Şekil 4: Osmanlı ve Habsburg Gradiška Kalelerinin Konumu³⁷

³⁶ <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/218/view/?bbox=-1560%2C-3280%2C6166%2C-51>
Erişim tarihi: 14.07.2020

³⁷ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25473/view/?bbox=-1793%2C-2689%2C4703%2C26>
Erişim tarihi: 14.07.2020

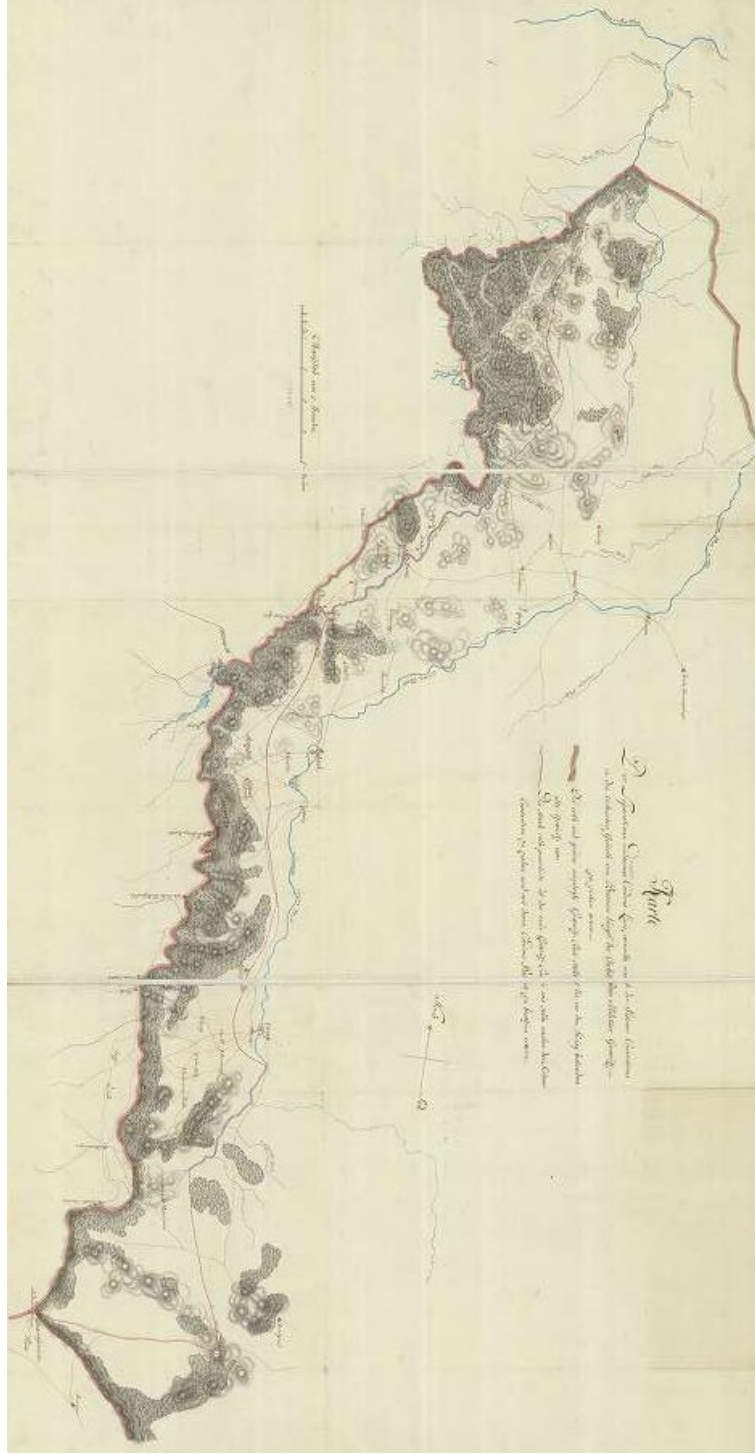
Şekil 5: Zıstovi Ek Antlaşması Bağlamında Drežnik Bölgesi³⁸

³⁸ Bu haritanın tek parça halinde detaylı büyütülmüş halini incelemek için bkz.: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2699/view/?bbox=-1383%2C-3204%2C6344%2C25> Erişim Tarihi: 14.07.2020

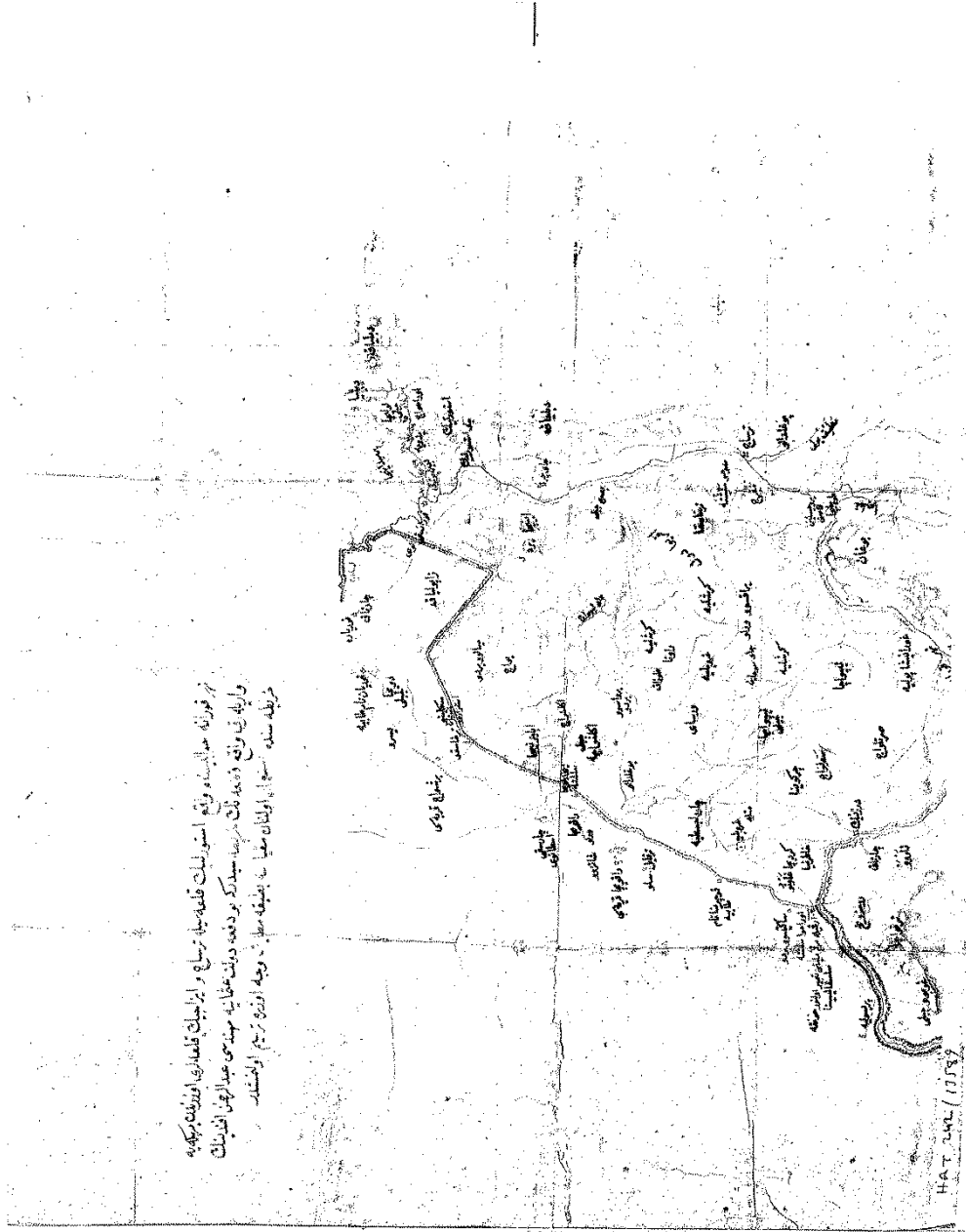
Şekil 6: Zıştovi Ek Antlaşmasından Sonra Una Nehri Boyunca Sınırlar.³⁹
(Hudûd Tahdîd Komisyonu tarafından 1791, 1792, 1794 ve 1795 yıllarında düzeltilmiştir)

³⁹ Bu haritanın 4 parça halinde detaylı büyütülmüş halini incelemek için bkz.:
<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2704/view/?pg=0&bbox=-3728%2C-8286%2C11760%2C65> Erişim tarihi: 14.07.2020

Şekil 7: Zıstovi Ek Antlaşması Sonrası Bosna Eyaleti ve Karlovac Generalliği Arasındaki Sınırı Gösteren Harita⁴⁰

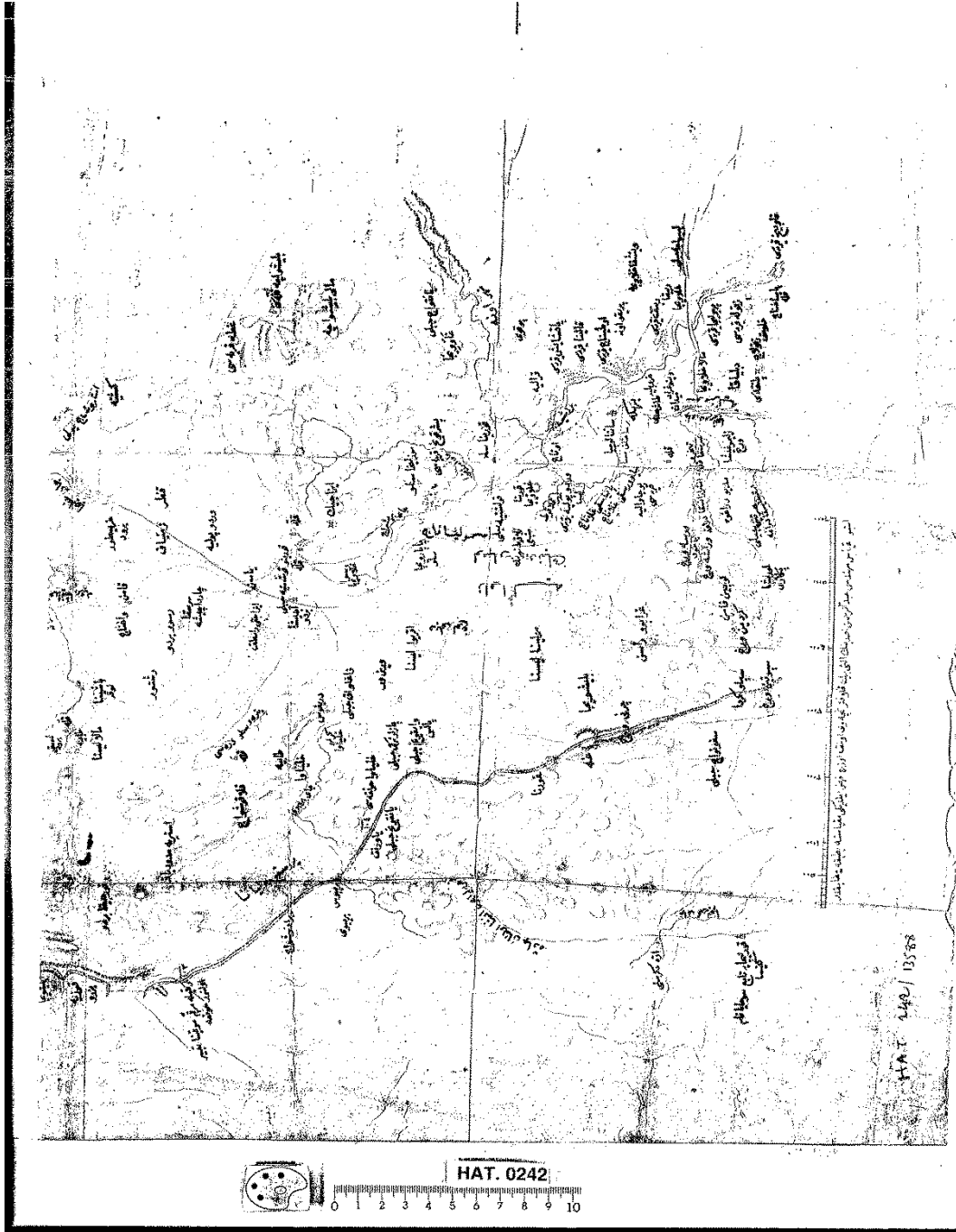
⁴⁰ Bu haritanın tek parça halinde detaylı büyütülmüş halini incelemek için bkz.:
<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/2694/view/?bbox=-3245%2C-8702%2C18610%2C434>
Erişim tarihi: 14.07.2020

بر قرونه مدیسه و وقع استوبلیان قلعه سیه ترساع و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه
و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه
و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه
و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه و ایزدجان قلعه دارای اوزونته کجه

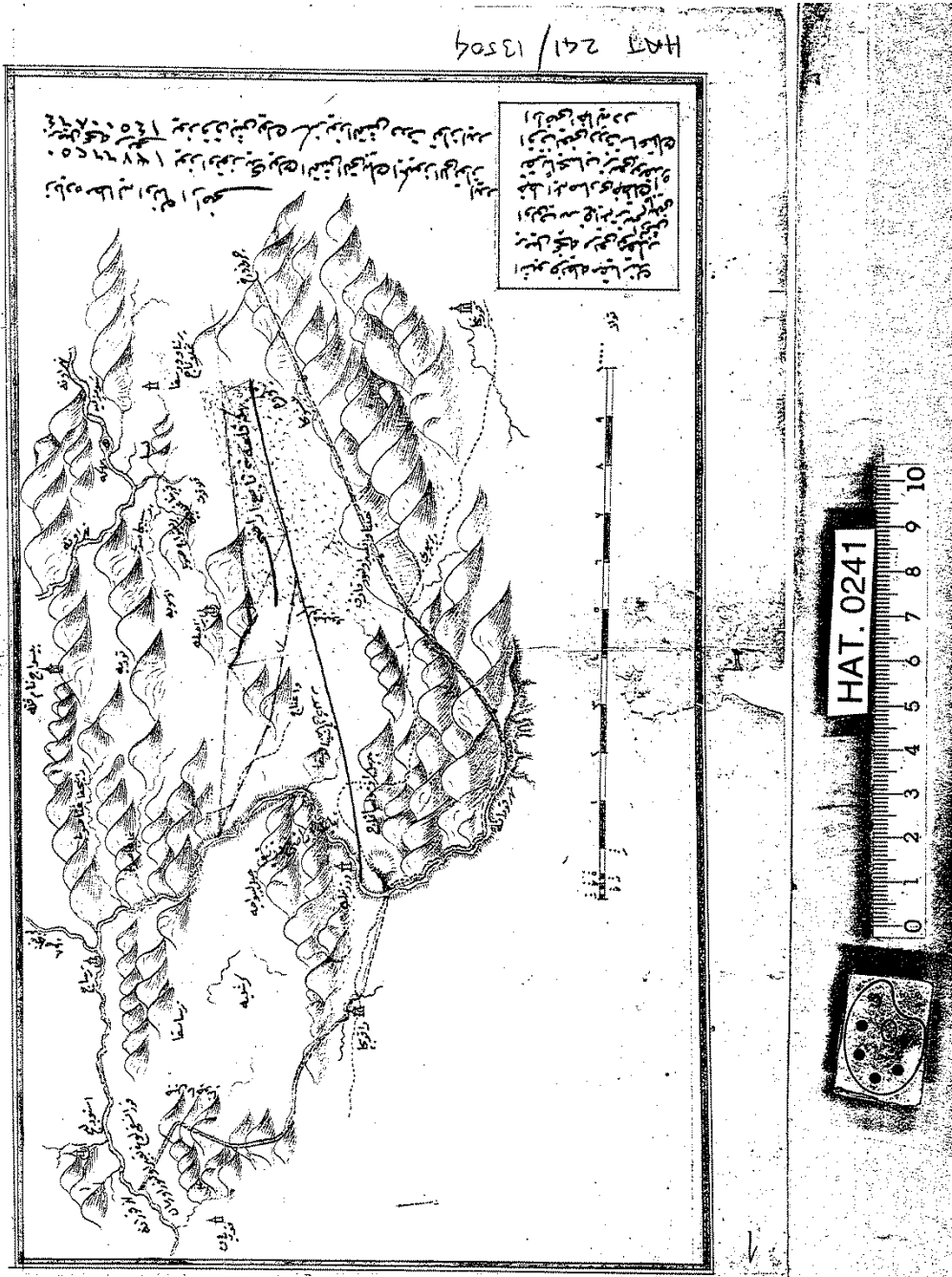
Şekil 8: Mühendis Abdurrahman Efendinin Tersim Ettiği Harita-1⁴¹

⁴¹ BOA, HAT., 242-13589.

Şekil 9: Mühendis Abdurrahman Efendi'nin Tersim Ettiği Harita-2⁴²

⁴² BOA, HAT., 242-13588

Şekil 10: Nemçe ve Bosna Hududu Haritası (1794)⁴³

⁴³ BOA, HAT., 241-13504

TÜRK ANAYASA TARİHİNDE 1961 ANAYASASI'NIN YERİ VE ÖNEMİ

Bilal TUNÇ*

ÖZET

Türkiye, hukuki açıdan 1876 yılından beri anayasalarla yönetilmektedir. Türkiye'de ilk anayasa olan 1876 Kanun-i Esasi'sinden beri 1921, 1924, 1961 ve 1982 olmak üzere toplamda beş farklı anayasa kullanılmıştır. Türkiye'nin demokrasi tarihi açısından çok önemli bir durum arz eden anayasalar, modernleşme açısından da son derece önemlidir. Bu çerçevede, Türkiye'nin dördüncü anayasası olan 1961 Anayasası, başta hak ve özgürlükler olmak üzere birçok açıdan 1876, 1921 ve 1924 Anayasalarından daha ayrıntılı bir biçimde oluşturulmuştur. Ayrıca kendinden önceki anayasalardan farklı olarak 1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi neticesi hazırlanmıştır. Bu da, bahsi geçen anayasaya farklı bir nitelik vermiştir. "Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi" adlı çalışmanın hazırlanmasındaki temel amaç, 1961'de neden yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulduğunu, bu anayasasının diğerlerinden ne gibi farklılıklar taşıdığını ve ne gibi yenilikleri getirdiğini ortaya çıkarmaktır. Bu çalışma, arşiv belgelerinden, ulusal gazetelerden ve telif eserlerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Son olarak bu makale, nitel bir çalışma olup; makalede doküman analizi tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, 1961 Anayasası, Yasama, Yürütme, Yargı.

PLACE AND IMPORTANCE OF THE 1961 CONSTITUTION IN THE HISTORY OF TURKISH CONSTITUTION

ABSTRACT

Turkey has been governed legally by constitutions since 1876. Five different constitutions have been used in the history of Turkish law. These are the constitutions of 1876, 1921, 1924, 1961 and 1982, respectively. These Constitutions, which are very important for turkey's history of democracy, are also very important in terms of modernization. In this context, turkey's fourth Constitution, the 1961 Constitution, was prepared in more detail than the 1876, 1921 and 1924 Constitutions in many respects, especially rights and freedoms. In addition, unlike his predecessor, the 1961 Constitution was prepared as a result of the Military Coup of May 27, 1960. This, gave a different quality to the aforementioned Constitution. The main purpose of this essay is to reveal why a new Constitution was needed in 1961, what differences this Constitution had from others and what kind of innovations it brought. This study was prepared by benefiting from archive documents, national newspapers and copyrights. Finally, this article is a qualitative study; It was prepared using the document analysis technique.

Keywords: Constitution, 1961 Constitution, Legislation, Executive, Judiciary.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.08.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.09.2020

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, AĞRI;

ORCID: 0000-0001-5361-8494, E-posta: btunc@agri.edu.tr

Giriş

Anayasa, bir Devletin hukuki yapısının esasını oluşturan, millet adına yetkili olan kurumların, yetkilerini, hudutlarını birbirleriyle olan münasebetlerini belirleyen temel hak ve hürriyetleri düzenleyen temel yazılı kaynaklardır. Anayasa koyucu irade; ülkenin siyasi yönetiminde çeşitli sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan olayların meydana getirdiği, ortaya çıkış yolu, hukuki yapı dışında bulunan asli kurucu iktidar iradesidir. Asli kurucu iktidarın önceki Anayasalara bağlı olmaksızın yarattığı yeni Anayasa; temel düzen normu haline gelir. Yasama, yürütme ve yargı organlarının asli kurucu iktidarın yarattığı hukuksal otorite sınırları içinde hareket etmeleri, işlemlerinin geçerlik kazanmasının ön koşuludur (Araslı 2015: 14).

Yukarıda belirtildiği üzere devleti temel alan alışılmış anayasa hukukundan ayrı bir biçimde Anayasa; uygulandığı yerlerdeki temel düşünceyi yansıtan, siyasi güçlere meşruluk veren ve ülke yönetiminde olan iktidarı düzenleyen üstün kaideler bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Anayasaların dayandığı temel felsefeyi ve düşünce ilkelerini ortaya çıkaran, temel fikir ve ilkelerin yer aldığı bölümler ise başlangıç kısımlarıdır (Uran 2016: 223). Sonraki bölümlerde ise anayasaların ele aldığı konular ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarılmaktadır.

Türkiye, 1876 yılından beri Anayasalarla yönetilmektedir. Türkler tarafından kurulan devletler, hukuka ayrı bir önem önem vermişlerdir. Yani Türk tarihinde hukuk son derece önemlidir (Akgündüz 1986: 60). Ancak anayasa açısından bakıldığında, Türkiye’de 1876’dan itibaren uygulanan anayasa hukuku tarihi çok eskiye götürülemez. Bunun sebebi ise, Türkiye’deki anayasal hareketlerin temelinde devlet gücünün sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin korunması düşüncesinin olmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlıların son dönemlerinden itibaren başlatılan anayasal hareketlerden ilki olan 1808 tarihli Sened-i İttifak’tan daha eski tarihlere gidilemez. Bu durumda Türkiye’de anayasaların tarihsel gelişim açısından 1808 tarihi temel alınmalıdır (Gözler 2000: 2). II. Mahmut döneminde Ayanlarla yapılan Sened-i İttifak, söz konusu anayasa hazırlık çalışmaları bağlamında değerlendirilmelidir (Erdoğan 2012: 24). Sened-i İttifak bir kanun ya da anayasa değildir. Sened-i İttifak’ın ne olduğuna gelince, iki taraflı bir belge, bir misak ya da sözleşme olarak görülebilir. Bu nitelendirme, bazı yazarlar tarafından Magna Carta’ya da benzetilmektedir. Esasında Sened-i İttifak’a misak ya da sözleşme demek hukuki açıdan en uygun terimdir (Tanör 2016: 54). Bu bağlamda, Sened-i İttifak hem maddeleri hem de verdiği teminatlarıyla karşılıklı ve iki taraflılık gibi özellikleri taşıdığından bir sözleşme özelliği taşımaktadır.

Türkiye’de demokrasi hareketleriyle anayasal gelişmeler ve modernleşme tarihi birlikte ele alınmalıdır (Çimen vd. 2019: 128-129). Zira Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde başlayan bu gelişmeler günümüze kadar devam ederek gelmiştir. Bu kapsamda, Sened-i İttifak (1808), 1839 tarihli Tanzimat- Hayriye (Tanzimat Fermanı), Islahat Fermanı (1856) ve Kanun-i Esasi’nin (1876) ilanı, anayasal gelişmeler oldukları kadar aynı zamanda demokrasi ve modernleşme alanındaki ilerlemelerdir. Söz konusu belgelerin hazırlanmasındaki temel amaç, devletin dağılmasını ve bölünmesini engellemek olmuştur.

Bilindiği üzere 1961 Anayasası’ndan önce 1876 Kanun-i Esasi, 1921 ve 1924 Teşkilat-ı Esasileri vardır. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğu döneminde, diğer ikisi ise yeni Türk devleti tarafından kabul edilmiştir. 1961 Anayasası’nın tam anlamıyla anlaşılması için söz konusu anayasaların incelenmesi gerekmektedir. Böylece Türkiye’de

1961 Anayasası'na giden sürecin nasıl olduğu da ana hatlarıyla ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu çalışmayla Türk anayasa tarihi konularında çalışanlara bir katkı sağlanmış olunacaktır.

1. 1961 Anayasası'ndan Önceki Anayasalar ve Genel Özellikleri

Türk hukuk tarihinde 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 olmak üzere toplamda beş adet anayasa bulunmaktadır. Bu makalenin konusu olan 1961 anayasasına kadar ise birbirinden farklı üç anayasa bulunmaktadır. Bunlar da tarihsel sürece göre 1876, 1921 ve 1924 anayasalarıdır. Birinci bölümde söz konusu üç anayasa hakkında kısaca bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bahsi geçen anayasalardan sonra neden yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulduğu konusuna ikinci bölümde değinilecektir.

1.1. 1876 Kanun-i Esasi

1876 tarihinde Birinci Meşrutiyet'in ilânı ve bununla birlikte 20 Mart 1877'de ilk parlamento olan Meclis-i Mebusan'ın açılması, 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve dünyadaki anayasal gelişmeler açısından ciddi ve önemli gelişmeler olarak tanımlanmıştır (Özkaya 1987: 397). Bu bağlamda, Türkiye'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'nin hazırlanması ve yürürlüğe konulması, Türkiye'de demokrasinin gelişmesi ve modernleşme açısından önemli bir durum arz etmektedir şeklinde analiz edilebilir.

İlk anayasa olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi, diğer anayasaların ortaya çıkmasında önemli bir rolü olmuştur (Çavdar 2013: 33). Bu bağlamda, iç faktörlerin en önemlilerinden birisi durumunda olan 1865 yılında Sultan Abdülaziz döneminde muhalif bir grup olarak ortaya çıkan Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kuran Genç Osmanlılardır (Lewis 1993: 177). Bu cemiyetin başta gelen üyelerinden Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi isimler, padişah ve idarecilerin keyfi ve adil olmayan yönetimlerine karşı meşrutiyeti savunmuşlardır. Genç Osmanlıların ya da Jön Türklerin bunu savunmalarındaki amaçları, padişah ve idarecilerin keyfi ve adil olmayan yönetimlerine karşı aydın sınıflar ve reaya için yeni bir sistemi teminat oluşturmak olmuştur. Böylece ülke yönetiminde birtakım yenilik ve düzenlemeler yaparak devletin yıkılması önlenmiş olunacaktı (Akşin 1997: 39-44). Bu çerçevede Jön Türkler, padişahın meclis karşısında mesuliyeti bulunan meşrutî bir yönetime geçmeyi istemişlerdir. Bu da 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilanı ile yeni bir dönemin açılmasını sağlamıştır. Yeni dönem de, Birinci Meşrutiyet'tir. Birinci Meşrutiyet'ten sonra ikinci defa Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinde bu durum, önemli bir sebep olmuştur (Yamaç 2014: 57).

Anayasayı hazırlamakla görevli heyet, II. Abdülhamit tarafından üyeleri belirlenen Cemiyet-i Mahsusa adında bir kurulun öncülüğünde Belçika Anayasası (1831) ile ondan esinlenerek hazırlanmış olan Prusya Anayasası (1850) örnek alınarak incelenmiş ve hazırlanan rapor padişaha sunulmuştur (Çalen 2012: 130). Söz konusu kurulun başkanlığını yürüten kişi Server Paşa'dır. Bu kurulda iki üst düzey asker, on altı üst düzey yönetici ve ulema sınıfından on kişi yer bulunmuştur. Ayrıca on altı kişiden oluşan bürokratlardan üçü gayrimüslimdir. Tasarı Mithat Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükela'nın onayından geçmiştir. Daha sonra da padişahın onaylamasıyla anayasa yürürlüğe girmiştir. Bilindiği üzere adı geçen kanun, Mebusan Meclisi tarafından hazırlanmamıştır. Zira Kanun-i Esasi'nin kabulü edilmesi için parlamentonun onayıyla halkoylamasına da gidilmemiştir. Söz konusu anayasa, hukuki olarak padişahın tek taraflı iradesinden doğmuştur. Bu çerçevede, Kanun-i Esasi hukukî yapısı bakımından bir ferman"dır (Gözler 2000: 24).

Bir kurucu meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmayan, padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan 1876 metni bir “ *ferman anayasası*”dır. Ayanın ağzından çıkmışçasına kaleme alınan Sened-i İttifak’tan ve padişah adına kaleme alınan Tanzimat ve Islahat Fermanlarından farklı olarak Kanun-ı Esasî kişisel olmayan (objektif) bir dille, yasa ve hukuk diliyle kaleme alınmıştır. Metin, bir anayasaya özgü bölüm ve maddelerden oluşmaktadır (Tanör 1985: 19).

Kanun-ı Esasi, 12 adet bölüm ve 119 maddeden oluşmaktadır. Söz konusu anayasa, batılı devletlerin anayasaları örnek alınarak ve mahiyet açısından ise Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik dönemde kullanılan şer’i ve örfi hukukun düzenlenmelerinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Kanun-ı Esasi’yle beraber, Osmanlı İmparatorluğunda ilk kez yasama, yürütme ve yargı güçleri birbirinden ayrılmış ve yeni bir yasal düzenlemeye gidilmiştir. Ancak burada yasama organının padişah’tan tamamen ayrı olduğu söylenemez. Zira anayasada yapılan düzenlemeyle yasama organının padişah’tan bağımsız davranmayacak şekilde ayarlanmıştır. Yürütme organı ise başta padişah olmak üzere Heyet-i Vekile’nin uhdesine verilmiştir. Padişah’tan bağımsız davranmayacak şekilde yapılandırılan yasama işlevi, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan olarak iki ayrı organdan oluşan Meclis-i Umumi’ye havale edilmiştir. Son olarak bu anayasada yargı gücü de mahkemelerin uhdesine bırakılmıştır (Ülker 2013: 106-107). Böylece 1876 yılına kadar mutlak monarşiyle yönetilen ve mutlak gücün padişahın olduğu Osmanlı İmparatorluğunda, padişahın yanında halk, kısmen de olsa, yönetime katılma hakkını elde etmiştir.

Kanun-ı Esasi’de Osmanlı vatandaşlarına temel hak ve özgürlükleri kapsamında birtakım haklar verilmiştir. Bu anayasanın 8. Maddesinde Osmanlı İmparatorluğunun her vatandaşının din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin eşit kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca Kanun-ı Esasi’nin 17. Maddesinde kanun karşısında hem hak bakımından hem de sorumluluklarda eşit olmak suretiyle II. Mahmut tarafından gündeme alınan ve Abdülmecit döneminde fermanlarla sağlanmaya çalışılan “*eşitlik ilkesi*” anayasal alanda ifade edilmiş ve bu çerçevede hukuk devleti anlayışı açısından önemli bir adım atılmıştır (Ünal Özkorkut 2004: 177).

Türkiye’nin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi’de ifade özgürlüğüne ait herhangi bir madde bulunmamaktadır. Bu anayasada ifade özgürlüğünün önemli bir aşaması olan basın özgürlüğü bulunmaktadır, Ancak toplanma ve dernek kurma hakkı gibi hürriyetlerle ilgili herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Bu duruma rağmen Kanun-ı Esasi’de kişi hürriyeti ve dokunulmazlığı, din ve inanç özgürlüğü, kanunlara uygun olarak ticari alanda, sanatta ve ziraatta ortaklık/şirket oluşturabilme oluşturabilme hakkı, dilekçe verme, eğitim ve öğretim hakkı, devlet memuru olabilme, herkesin imkânları ölçüsünde vergi ödemesi, mal ve mülk teminatı, konut dokunulmazlığı, el koyma ve angarya olmayacağına dair yasak, kanunlara uygun olmayacak şekilde vergi alınmaması, işkence ve her türlü eziyet yasağı, gerek halkları teminat altına alınmıştır. (Ünal Özkorkut 2004: 178).

Kanun-ı Esasi’de demokrasiyle örtüşmeyen iki önemli madde bulunmaktadır. Bunlar, padişahın meclisi kapatma ve sürgün etme yetkileridir. Bu çerçevede, anayasanın en tartışmalı maddeleri arasında yer alan sıkıyönetim ilanı ve padişahın sürgün etme yetkisi 113. maddede yer almaktadır (Tanör 2010: 334). 113. Maddeye göre padişahın, devletin güvenliğini ihlal ettikleri tespit edilen kişileri ülke topraklarından çıkarma yani sürgün etme yetkisi vardır (Tunaya 1985: 33). Anayasanın bu maddesi ile padişah kendi

iktidarına ve düşüncelerine ters düşen kişileri çok kolay bir şekilde sürgün edebilmektedir. Bu da, insan hak ve hürriyeti ile örtüşen bir madde değildir.

Kanun-i Esasi'nin padişahı koruyan ve padişahı güçlü kılan maddelerinden birisi de, padişaha “*kanun hükmünde kararname çıkarma*” hakkının tanınmasıdır. Bunun “*geçici*” olacağı kaydı olmakla birlikte meclis ve kanun işlemez duruma geldiğinde, bunun sürekli bir hak duruma geldiği görülmektedir. Bu kural ile padişah, parlamentodan bağımsız olarak tüm yasama yetkisini de elde etmiş oluyordu (Berkes 2012: 335).

Kanun-i Esasi'de padişahın meclisi kapama yetkisi de bulunmaktadır. Bu kapsamda, II. Abdülhamit 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbini gerekçe göstererek 1878 yılında Mebusan Meclisi'ni kapatmış ve anayasayı etkisiz duruma getirmiştir. Bu dönemde Meclisin kapatılması aydınlar arasında çok ciddi bir biçimde eleştirilmiştir (Oğuz 2014: 44-45). II. Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıyla demokrasi alanında önemli bir adım olan Kanun-i Esasi 1908 yılına kadar yürürlükten kaldırılmış ve Meclis de etkisiz duruma getirilmiştir.

Yukarıda izah edildiği üzere, Jön Türk hareketinin devamı niteliğinde olan ve ülke sorunlarının çözümünün anayasayı yeniden yürürlüğe konulmasıyla çözüleceğine düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleriyle anayasanın yeniden yürürlüğe konulması için mücadele başlatılmıştır. 19 yıllık yurt içinde ve dışında yapılan mücadele sonunda Makedonya bölgesinde yaşanan hadiseler sonrasında padişah II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti ikinci defa ilan etmek zorunda kalmış ve Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe girmiştir. Takip eden yıllarda en köklüsü, 21 Ağustos 1909'da olmak üzere, 1876 Anayasası birkaç defa değişikliğe uğramıştır (Özger 2018: 4-5). 1909'da yeniden etkin duruma getirilen Kanun-i Esasi, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye'nin kabul edildiği tarihte de kullanılmıştır. Zira 1876 Anayasası'nın, 1921 Teşkilatı Esasiye ile çelişmeyen maddeleri 1924 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Kanun-i Esasi'de 1909 yılında çok ciddi değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu değişikliklerin yapılmasındaki temel amaç, padişahın etkinliğini kırmak ve ulusal egemenliği etkin duruma getirmek olmuştur. Bu çerçevede padişaha mecliste anayasaya uyacağına dair yemin etme zorunluluğu getirilmiştir. Söz konusu düzenlemeyle teorik açıdan halk egemenliği padişahın daha etkili duruma getirilmiştir. Bunun yanında padişahın meclis üzerindeki gücü ciddi bir biçimde azaltılmıştır. Önceleri Heyet-i Vükela'nın bütün üyelerini atayabilen padişahın bu yetkisi elinden alınmış ve sadece sadrazamı atama yetkisi kendisine verilmiştir. 1909'da yapılan değişikliklerden birisi de bilhassa padişahın meclisi kapama yetkisi kaldırılmış ve böylelikle meclisin çalışmalarına ara verilmesi önlenmiştir. Bu arada bakanlar padişaha karşı değil, meclise karşı sorumlu tutulmuşlardır. Bu da doğal olarak parlamentoyu daha da güçlendirmiştir. Bu anayasada yapılan asıl önemli düzenlemelerden bir tanesi de yasama ve yürütme arasındaki anlaşmazlıklarda meclis kararı yani yasamanın üstün bir duruma getirilmesidir. 1909 yılındaki anayasa değişikliği, kişi hak ve hürriyetleri anlamında da ciddi düzenlemeler getirmiştir. Örneğin, padişahın anayasal hakkı olan sürgün etme yetkisi ortadan kaldırılmıştır. Bu da, vatandaşlara ülke içinde daha rahat ve özgür davranma hakkını vermiştir (Çalen 2012: 137-138). Bu bağlamda, gerek devlet aygıtının yeniden düzenlenişi gerekse kişi hakları açısından 1909 yılında anayasada yapılan değişiklik ve düzenlemeler, Türkiye'de ilk defa olarak gerçek anlamda parlamenter yani anayasal bir meşruti sistem kurulduğunu ortaya çıkarmaktadır (Tanör 2016: 197). Netice itibarıyla, adı geçen düzenlemeler padişahı ciddi bir biçimde etkisiz duruma getirmiş ve yasama kurumu olan meclise üstünlük sağlamıştır. Bu da, sonraki yıllarda Türkiye'de ulusal egemenliğin daha güçlenmesini sağlamıştır şeklinde düşünülebilir.

1.2. 1921 Teşkilat-ı Esasiye

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından Milli Mücadele hareketi başlatıldıktan sonra, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. İstanbul'un işgal edilmesiyle Meclis-i Mebusan basılmış, çok sayıda milletvekili tutuklanmıştır ve Padişah 6. Mehmet Vahdettin meclisi süresiz olarak tatil etmiştir. Bazı milletvekilleri ise Milli Mücadele'nin merkezi olan Ankara'ya giderek Büyük Millet Meclisi (BMM)'nin çalışmalarına katılmışlardır. Bu süreçte BMM tarafından yeni bir anayasa yapılması için hazırlıklar yapılmış ve söz konusu meburlar da, bu hazırlıkların içinde yer almışlardır. Bu anayasa, yeni kurulacak olan Türk devletinin temel niteliklerini belirleyen ve 20 Ocak 1921 tarihinde BMM'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye'dir (Demir 2000: 60). Olağanüstü bir dönemin ihtiyaçlarını karşılamak ve mevcut iktidar boşluğunu doldurmak amacıyla hazırlanmış olan 1921 Anayasası 24 maddeden oluşmaktadır ve bunların ilk dokuzu devletin dayandığı temel ilkelere yöneliktir (Türkiye'de Anayasalar 2005: 10). 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Osmanlı-Türk anayasacılığında en keskin dönüm noktasıdır. Bu anayasa, kısalığını kat kat aşan bir önceye ve bir sonraya sahiptir (Tanör 2016: 225). Ayrıca, söz konusu anayasanın yürürlüğe girmesiyle beraber, yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti devletinin hukuki zemini de hazırlanmıştır şeklinde düşünülebilir.

1921 Anayasası'nın temelinde, Mustafa Kemal Paşa tarafından 13 Eylül 1920'de BMM'ye yeni Hükümet programı şeklinde sunulan ve 18 Eylül 1920 tarihinde BMM'de görüşülen konular Halkçılık Beyannamesi'nde yer almaktadır. BMM Anayasa Encümenliği, söz konusu metni 85 Sayılı Teşkilat-ı Esasiye ile birlikte kabul etmiş ve yürürlüğe almıştır (Narin 2018: 106). Anayasada yer alan bu metin, 1921 Anayasası'nın demokratik yönünün ne kadar ağır bastığını gösteren önemli bir delil şeklinde yorumlanabilir.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından başlatılan Milli Mücadele hareketi, yerel ve ulusal kongrelerden başlayarak gelişen ve sonucunda 23 Nisan 1920'de BMM'nin toplanmasıyla meşruluk ve hukukilik niteliklerine sahip olduğu ortaya çıkmıştı. Milli Mücadele'nin bu özelliği, Türkiye'nin kurtuluşu açısından son derece önemlidir. Ayrıca Milli Mücadele'nin yeni bir anayasa altında sürdürülmek istenmesi, hukuki yapısını daha arttırmıştır (Tanör 2016: 247).

1921 Anayasası'nın iki önemli maddesi egemenlik ve kuvvetler birliğidir. Teşkilat-ı Esasiye'nin birinci maddesinde yer alan "*Egemenlik Kayıtsız Milletindir*" hükmü, Türkiye'de saltanatın yani monarşik rejimin kabul edilmeyeceğinin resmen ilanı demektir. Bunun dışında yasama, yürütme ve yargı yetkileri BMM'nin denetimine bırakılmıştır (Okur 2000: 300; Goloğlu 2006: 89). Bu da, yukarıda izah edildiği üzere kuvvetler birliği anlamına gelmekteydi. Her ne kadar, bu durum günümüz demokrasileri açısından uygun olmasa da; anayasanın hazırlandığı dönemin koşulları bu maddeyi zorunlu hale getirmiştir.

Teşkilat-ı Esasiye, Meclis Hükümet Sistemi'ni öngörmektedir (Gözler 2000: 50). Bu sistem, yukarıda da izah edildiği üzere yasama ve yürütme kuvvetlerinin bir mecliste toplanmasına dayanmaktadır (Özbudun 1985: 475). Bu hükümet biçimine aynı zamanda konvansiyonel sistem adı da verilmektedir (Turhan 1991: 453). Teşkilat-ı Esasiye'nin 3. Maddesinde devletin Meclis tarafından yönetileceği, kanunları yapma yetkisinin meclise ait olduğu ve bu işlerin yürütülmesinde BMM'nin yetkili olduğu vurgulanmıştır (Yazıcı 2011: 236). Bu sistemde bütün güçler parlamentoda toplandığı için, meclis hükümeti parlamenter sistemden ayrılmaktadır (Bakırcı 1994: 33). Bu sistemle alakalı olarak şunu da belirtmek gerekir: Meclis Hükümeti Sistemi, daha çok geçiş dönemlerinde yani devletlerin zor durumda olduğu dönemlerde kullanılır. Aynı şey BMM Hükümeti için de

geçerlidir. Zira Meclis Hükümeti Sistemi, Milli Mücadele Döneminde uygulanmıştır. Bu da, adı geçen dönemde böyle bir sisteme ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkarmaktadır.

1921 Anayasası'nda yasama ve yürütme yetkileri meclise ait olduğundan, her iki görev de meclis başkanı tarafından icra edilmiştir. Esasında Meclis Hükümeti Sistemi'nde devlet başkanlığı makamı bulunmamaktadır. Ancak, BMM tarafından bu duruma özel bir düzenleme getirilmiştir. Şöyle ki, Meclis Başkanı yasamanın başkanlığını Heyet-i Vekile kararlarını onaylayarak yürütmenin doğal başkanlığını da üzerine almıştır (Akin 2012: 605). Buradan anlaşılacağı üzere, BMM anayasada yaptığı hukuki bir çalışmayla yasama ve yürütme yetkisinin her ikisini de kullanarak devlet başkanlık makamı görevini de üstlenmiştir. Böylece bu anayasada güçler birliği etkin duruma getirilmiştir.

1921 Anayasası'nda yerinden yönetim ile ilgili düzenlemelerin olduğu görülmektedir. 23 maddeden oluşan 1921 Anayasası'nın 11 maddesi yerel yönetimlerle ilgilidir ve söz konusu maddelerim altısında yerel yönetimlerle ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle bu maddelerde nahiye ve benzeri yönetimlerin özerk bir yapılarının olduğu belirtilmiştir. Bu maddelerle vesayetçi anlayıştan uzak, özerk bir yerel yönetim anlayışı benimsenmiştir (Özmen 2012: 175).

Türkiye'nin modernleşmesini ve demokrasi alanında ilerlemesini sağlamak amacıyla 1921 Anayasası'nda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra yerine kurulan Türk devletinin başkenti Ankara yapılmış ve akabinde 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile devletin yeni rejimi belirlenmiş ve devlet başkanlığı makamı oluşturulmuştur. Böylece Cumhuriyet, yönetim biçimi olarak kabul edilmiş ve Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Anayasada yapılan yeni düzenlemeyle Cumhurbaşkanlığı makamı, yürütmenin başı olarak Meclis üyeleri arasından seçilecek ve Cumhurbaşkanı, Hükümeti kurmak için birisini görevlendirecekti. Başbakan da meclis üyeleri arasından Heyet-i Vekile'yi oluşturacak ve Cumhurbaşkanına sunacak, Cumhurbaşkanı da bunu Meclisin onayına sunacaktı. Böylece "Meclis Hükümeti" sisteminden biraz uzaklaşmış ve parlamenter sisteme doğru gidilmeye başlanmıştır (Zürcher 2000: 243; Karpaz 2010: 129; Kırılmaz vd. 2014: 28). 1921 Anayasası'nda 1923 yılında yapılan değişikliklerden birisi de Türkiye'nin resmi dilinin Türkçe, devlet dininin de İslam olarak kabul edilmesidir (Parla 1991: 17). Her ne kadar yapılan düzenlemelerle devlet başkanlığı ve rejim sorunu halledilmiş olsa da; bu anayasa laik değildir. Anayasa'da yer alan "Devletin Dini İslam'dır" maddesi, buna sebep olmaktadır. Bütün bu veriler ışığında şu söylenebilir: 1921 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşuna öncülük etmesi bağlamında; Türk anayasa tarihinde son derece önemli bir rol oynamaktadır.

Son olarak, BMM'nin yaptığı ilk anayasa olan 1921 Anayasası, demokratik bir özellik taşıyabilen yapıya sahiptir. Ancak yukarıda da izah edildiği üzere, bu anayasa yürürlüğe konulduğu tarihte Türkiye'deki tek anayasa değildi. Hukuksal olarak düşünülürse o tarihe kadar 1876 Anayasası yürürlükteydi ve hükümleri de uygulanmaktaydı (Mumcu 1986: 383). Öyleyse uygulamada 1921 Anayasası ile çelişmeyen 1876 Kanun-i Esasi maddeleri kullanılmıştır. Her iki anayasa da 1924 Anayasası'nın kabul edilmesine kadar birbirleriyle çatışmayan maddeleri bağlamında yürürlükte kalmıştır.

1.3. 1924 Anayasası

1921 Anayasası, fevkalade şartların ürünü olan eksik ve son derece yetersiz bir metindi. Türkiye için bir geçiş dönemi olan bu sürecin başarıyla bitirilmesinden sonra, devletin temel kuruluşunu, halkın konumunu ve haklarını ortaya çıkarabilecek yeni bir

yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca hem 1876 Anayasası hem de 1921 Anayasası'ndan kaynaklanan iki anayasalı sürecin de ortadan kaldırılması gerekiyordu. Böylece ikinci meclis, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin yeni anayasasını yapmak zorundaydı (Tanör 2016: 290). Bu da, yeni bir Anayasa olan 1924 Anayasası'nı hazırlamayı zorunlu hale getirmiştir.

20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye, Türk anayasa tarihinde kullanılan üçüncü anayasasıdır. Bu yeni Anayasası'nın ilanı ile 1921 Anayasası yürürlükten kaldırılmış ve adı geçen anayasa kullanılmaya başlanmıştır. 1924 Anayasası, 105 asıl madde, bir geçici madde ve altı adet fasıldan oluşmaktadır (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 58.227.3). Dönem itibarıyla Latin alfabesi kullanılmadığından 1924 Anayasası, Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bu arada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden elde edilen verilere göre, bu anayasanın 1934'te Fransızca basımı da yapılmıştır (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 59.229.8; BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 569.2264.2). 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle 1921 Teşkilat-ı Esasiye ile birlikte yürürlükte olan 1876 Kanun-i Esasi de yürürlükten tamamen kaldırılmıştır (Ortaylı vd. 2012: 73).

Anayasanın birinci bölümünde Hükümet şekli, devletin resmi dili, başkenti ve milli egemenlik ilkesi yer almaktadır. İkinci bölümde yasamın görevleri, üçüncü bölümde Heyet-i Vekile yani yürütmenin görevleri, beşinci bölümde kamu hakları ve son bölümde ise çeşitli alanlarda farklı konular yer almaktadır (BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 58.227.3/1; Akın 2006: 6). Bu bölümler, 1924 Anayasası'nın 1921 Anayasası'na göre daha kazuistik anayasa¹ olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

1924 Teşkilat-ı Esasiye'de egemenliğin millete ait olduğu ve millet adına bu gücü kullanacak gücün TBMM olduğu belirtilmiştir. Burada da meclis üstünlüğüne vurgu yapılmış ve meclisin en önemli organ olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu duruma göre TBMM'nin üzerinde herhangi bir güç bulunmamaktadır (3. ve 4. maddeler) (Anayurt 2003: 190). Yasama yetkisi gibi yürütme yetkisi de TBMM'ye aittir (5, 6. ve 7. maddeler). Bu da, yukarıda izah edildiği gibi TBMM'nin üstünlüğünü sağlayan hükümdür (Erden 2013: 49). Ancak bu yeni Anayasa'nın 8. Maddesi ile yargı yetkisi bağımsız mahkemelere verilmiştir. 1921 anayasasında mahkemelerle ilgili bir hüküm yoktur ama İstiklal Mahkemelerinin kuruluş yasasıyla birlikte mahkemeler de TBMM'nin yetkileri altına sokulmuştur (Parlar 1991: 19). Teşkilat-ı Esasiye'nin bu hükmü, demokrasi açısından son derece önemlidir. Zira 1921 Anayasası'nda yasama, yürütme ve yargının tamamı TBMM'ye aitti ve güçler birliği egemendi. Her ne kadar yasama ve yürütme yetkileri, 1924 Anayasası'na göre TBMM'ye ait olsa da, yargı yetkisinin bağımsız mahkemelere verilmesi, güçler ayrılığı ilkesine aşamalı olarak geçilmesini sağlaması bakımından ciddi bir adım atılmıştır şeklinde değerlendirilebilir.

Teşkilat-ı Esasiyesi'de temel hak ve özgürlüklere ait hükümler bulunmaktadır. Temel hak ve özgürlükler konusu anayasanın beşinci bölümünde yani kamu hakları kısmında yer almaktadır. Bu anayasada yer alan temel hak ve hürriyetleri teminat altına alan hükümler de mevcuttur (Küçük 2016: 5). Ancak burada söz konusu hakları etkili bir duruma getirebilecek bir mekanizma bulunmamaktadır. Bu durum, anayasada yer alan yerinden yönetimin ilkesinin varlığı, yasama kurumunun sadece mecliste kurulması, meclisi fesih yetkisinin TBMM'ye verilmesi ve son olarak da Meclis Hükümeti sistemi gibi hükümlerin yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu hükümlerin doğal sonucu olarak kişi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması zor duruma düşmüş ve mevcut iktidarlar,

¹ Kazuistik anayasa: Daha uzun ve teferruatlı hükümler içeren anayasalardır.

bunu kullanarak yargı üzerinde baskı kurmuş ve hakların kullanılmasını engellemişlerdir (Demir 2000: 63). Netice olarak 1924 Anayasası'nda her ne kadar temel hak ve hürriyetler güvence altına alınmak istenmiş olsa da; anayasada mevcut hükümler ve iktidarların uygulamaları, bunun yapılmasını zorlaştırmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra kabul edilen yeni anayasada çoğunlukçu rejim² sistemi bulunmaktadır. TBMM, söz konusu anayasada hâkimiyetin kullanılmasında tek yetkili müessese olarak benimsenmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra yürürlüğe konulan 1924 Anayasası'nda parlamentonun iradesinin sınırlanması düşünülmemiştir. Bundan dolayı da parlamentonun anayasaya uygunluğunu denetleyecek yargısal bir organa yer verilmemiştir.

Zira bu anayasada hak ve özgürlüklerin tek teminatı olarak TBMM yani parlamentodur. 1924 Anayasası daha çok tek partili dönemde etkili olmuştur. 1946 yılına kadar Türkiye'de çok partili hayat olmamıştır (Dinçkol 2015: 339). 1946 yılında DP'nin kurulmasıyla başlayan çok partili dönem, 1924 Anayasası'nın maddelerinden dolayı gecikmeli başlamak zorunda kalmıştır. 1946 yılında anayasada yapılan değişiklikle çok partili hayat mümkün olabilmıştır. Bu çerçevede anayasanın ilanından 1946 yılına kadar yani 22 yıl boyunca tek partili dönemin etkisinde olan anayasa, söz konusu tarihten itibaren tek partinin yani CHP'nin etkisinden kurtulmuştur olarak analiz edilebilir.

1924 Anayasası'nda dönemler ve ihtiyaçlar bağlamında çok sayıda değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu değişiklikler kapsamında 1928 yılında "*Devletin Dini İslam'dır*" maddesi anayasadan çıkarılmıştır. Ayrıca cumhurbaşkanı ve milletvekili yeminlerinden "*vallahi ve billahi*" ifadeleri anayasadan çıkarılmıştır. Böylece laikliğe tam geçiş için önemli bir adım atılmıştır (Ahmad 2006:122; Ertan 2007: 411). Anayasada 1934 yılında yapılan bir diğer değişiklikle kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması olmuştur (Akşam, 6 Ekim 1934, S. 5796: 1; Cumhuriyet, 6 Ekim 1934, S. 3794: 1; Milliyet, 6 Ekim 1934, S. 3171: 1; Haber, 6 Ekim 1934, S. 931: 1). Anayasa'nın 11. Maddesinde yapılan değişiklik şu şekildedir: *30 yaşını doldurmuş kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir* (Kili vd. 1985: 112). Diğer önemli değişiklik ise laiklik ilkesinin anayasaya eklenmesidir (Son Posta, 6 Şubat 1937, S. 2342: 1). Konuyla ilgili olarak 1924 Anayasası'nın 112. Maddesi şu şekilde değiştirilmiştir: "*Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, milliyetçi, hakçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir* (Kili vd. 1985: 112). Böylece Türkiye Cumhuriyeti Laik bir hukuk devletidir anlayışı egemen duruma getirilmiştir. Bu arada, Laiklik ilkesinin anayasaya eklenmesine ulusal basında ciddi bir biçimde yer verilmiştir (Kili vd. 1985: 111). Konuyla alakalı Son Posta gazetesinde "*Meclis Teşkilat-ı Esasiye'de yapılan tadilatı ittifakla ve alkışlarla kabul etti*", Ulus gazetesinde, "*Anayasamızda değişiklik projesi dün Kamutayda ittifakla ve alkışlarla kabul edildi*" ve son olarak da Ulus Sesi adlı gazetede "*Kamutay Esas Teşkilat Kanunu'ndaki değişiklikleri kabul etti*" (Son Posta, 6 Şubat 1937, Sayı: 2342, s. 1; Ulus, 6 Şubat 1937, Sayı: 5578, s. 1; Ulus Sesi, 6 Şubat 1937, Sayı: 545, s. 1). Şeklindeki başlıkların, söz konusu anayasal değişikliğin ülke genelinde ciddi bir etki uyandırmış olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye'deki anayasalar içerisinde 1924 Anayasası'nın diğerlerinden bir farkı bulunmaktadır. Bu da, bahsi geçen anayasanın sadeleştirilmesi yani dilinin Türkçeleştirilmesidir (Eroğul 1994: 137). 10 Ocak 1945 tarihinde yapılan düzenlemelerle anlam ve kapsamında herhangi bir değişikliğe gidilmeksizin anayasa tamamıyla

² Çoğunlukçu Rejim: Bu rejime ya da sisteme mutlak demokrasi de denilmektedir. Mutlak demokrasi de çoğunluğun kararları uygulanır ve bu kararlar mutlakdır (Daha fazla bilgi için bk. Hakyemez 2003: 69-20).

Türkçeleştirilmiştir. Anayasada yapılan bu değişiklikle birlikte, gerek anayasa ve gerekse iç tüzük, bütünüyle 1924'teki şekline getirilmiş ve bakanlık isimleri değiştirilmiş ve sözcüklerin pek çoğu Türkçeleştirilmiş olmasına rağmen bunların yerine Arapça sözcükler konulmuştur (Torun Çelik 2002: 283; Gözler 2000: 73). 7 yıl boyunca yani 1952'ye kadar öz Türkçe ile kullanılan anayasanın dili, adı geçen tarihte yeniden değiştirilmiştir. Böylece yeni 1961 Anayasası'nın kabulüne kadar 1924 Anayasası'nın eski hali yürürlükte kalmıştır.

Esasında 1945 yılında anayasa dilinin Türkleştirilmesi, Atatürk döneminde başlayan dil inkılabının amaçlarına ve Türkçenin sadeleştirilmesi çalışmalarına son derece uygun bir adımdı. Yapılan düzenlemeyle anayasadan Arapça ve Farsça sözcükler çıkarılarak daha sade ve anlaşılır bir anayasa dilinin ortaya çıkarılması sağlanmıştır. Ancak DP döneminde, bazı DP'li milletvekillerinin itirazlarına rağmen, bu durumdan vazgeçilmiş ve anayasanın dili yeniden 1924 yılındaki haline dönüştürülmüştür. Söz konusu durum, DP'li bazı kişilerin Atatürk döneminde başlatılan ve sonradan devam ettirilen dilde sadeleştirilme çalışmalarına ve Atatürk devrimlerine olumlu bakmadığı şeklinde düşünülebilir.

2. 1961 Anayasası

Anayasalar yapı bakımından kısa, başka bir ifadeyle kelime ekonomisi yapma zorunluluğu olan yazılı metinlerdir. Bazı anayasalarda yer almayan başlangıç bölümü, söz konusu kaidenin biraz dışına çıkabilen, bir anayasanın tarihine, faziletlerine, daimi olmasına ilişkin edebiyatta çok az yer tutabilen kısımdır. Türkiye'de kullanılan her bir anayasanın farklı bir özelliği ve içeriği bulunmaktadır. Örneğin 1961 anayasası yapısı ve muhteviyatı itibarıyla diğer anayasalara göre romantik bir özellik arz etmektedir. 1961 anayasasının bu durumuna rağmen; 1982 Anayasası tamamen metafizik bir özelliğe sahiptir (Parla 1991: 23). Yani yapı, içerik ve anlam bakımından söz konusu iki anayasa birbirinden farklıdır. Yukarıda izah edildiği üzere, bu durum diğer anayasalar için de geçerli olmuştur.

Türkiye'nin dördüncü anayasası olan 1961 Anayasası, 27 Mayıs Askeri Darbesi ve buna sebep olan koşullardan ortaya çıkmıştır. 1960 Askerî Darbesi, Demokrat Parti (DP) iktidarında olmuş ve mevcut iktidar askeri güçler tarafından kanuna uygun olmayan bir biçimde yönetimden uzaklaştırılmıştır. 1876, 1921 ve 1924 Anayasalarından sonra oluşturulan yeni anayasanın yapılmasının nedenlerini ortaya çıkarabilmek için, bu durumun iyi bilinmesi gerekir. Yani yeni bir anayasaya neden ihtiyaç duyulduğunun ortaya çıkarılması için söz konusu sürece yol açan toplumsal ve tarihsel çerçevenin bilinmesi elzemdir (Tanör 1994: 9). Zira 1961 Anayasası 1960 Askerî Darbesi'nin ve bunu ortaya çıkaran koşulların ürünüdür ve bir askeri rejim ortamında hazırlanmıştır (Tanör 2016: 364). Bu bağlamda, ikinci bölümde 1961 Anayasası'nın ortaya çıkış sebepleri, özellikleri ve uygulama alanları üzerinde detaylı bir biçimde durulmuştur.

2.1. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin Yeni Bir Anayasaya Yapılmasındaki Etkisi

Yukarıda ifade edildiği üzere 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, DP iktidarına karşı yapılmıştır. 1950'de iktidara gelen DP, 1954'te yeniden seçimleri kazandığında; ordu içerisinde bir grup, iktidarı yıkmayı hedeflemiş ve bu nedenle 1955 yılında ilk İhtilal Komitesi kurulmuş ve bu tarihten itibaren de komite üyelerinin sayıları artmıştır. (Emiroğlu 2011: 17). Mevcut iktidara karşı oluşan bu hareket, 27 Mayıs 1960 tarihine kadar faaliyetlerini sürdürmüş ve halkın oylarıyla yönetime gelen DP'yi silah gücüyle yönetimden düşürmüşlerdir.

Mevcut iktidarı askeri darbeye sona erdiren gelişmelere de kısaca değinmek gerekir. DP, Türk siyasi tarihinde derin izler bırakmış ve ilk dönemlerinde ülkenin gelişimine ciddi katkılar sağlamıştır. Bu durum, 1954 seçimlerinden sonra da devam etmiştir. Ancak 1957 seçimleri öncesinde DP ile muhalefet partileri arasındaki anlaşmazlıklar, söz konusu partilerinin iktidara karşı birlik oluşturmaları ve buna karşın DP'nin de Vatan Cephesi'ni oluşturması, her iki taraf arasında ciddi sorunların oluşmasına yol açmıştır (Uyar 2001: 20-21; Tunç 2017: 56). Vatan Cephesi'nin oluşturulmasından sonra ülke genelinde iktidarla muhalefet arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Her ne kadar 1957 seçimlerini kazanan parti DP olsa da, milletvekili sayısı bakımından muhalefet partileri DP'den daha güçlü duruma gelmişlerdir (Bulut 2009: 131; Tunç 2017: 261). Bu da, iktidarın muhalefete karşı olan politikalarını daha sertleştirmesine yol açmıştır.

Başta CHP Genel Başkanı İsmet İnönü olmak üzere, bütün muhalefet partileri DP'yi birçok alanda tenkit etmekteydiler. Bu tenkitlerin temelini iktidarın dış politikası ve ekonomi alanındaki faaliyetleri oluşturmaktaydı. Ayrıca DP'nin basına baskısı, üniversitelerin özerkliğine müdahalesi ve yargı alanına müdahale iddiaları da muhalefetin sert dille eleştirdiği diğer konular arasında yer almaktaydı. Bunlardan dolayı iktidarla muhalefet partileri arasındaki ilişkilerin son derece gergin olduğu bir ortam olan 1959 yılının nisan ayı sonunda, İsmet İnönü, "Ege Vazife Gezisi" olarak isimlendirdiği ve Kurtuluş Savaşı sırasında ordunun izlediği yolu takip ettiği ve bu şekilde savaşı kazandığı rotanın olduğu yerleri kapsaya bir geziye çıkmıştı. DP'nin ise "Ege Taarruzu" ismini verdiği ve uygun bulmadığı bu gezide İsmet İnönü, Uşak'tan başlayarak Manisa ve İzmir'de birtakım etkinliklerde bulunmayı planlamıştır. Ancak gezinin başladığı ve gezilmesi planlanan yol ile ilgili olarak DP ve CHP taraftarları karşı karşıya gelmiş ve Uşak'ta İsmet İnönü'ye saldırılar olmuştur. Bundan dolayı da başta Uşak olmak üzere İzmir ve Manisa'da istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Olaylardan dolayı programını yarıda kesen İsmet İnönü, 4 Mayıs 1959'da İstanbul Topkapı'da da saldırıya uğramıştır (Çakmak 2014: 1239). Bu olaydan sonra 25 Mart 1960'ta, İsmet İnönü'nün CHP'nin il kongresine katılmak üzere gittiği Kayseri Yeşilhisar'da yaşanan olaylar da yer almaktadır. İsmet İnönü'nün Yeşilhisar'a girmesi engellemek istenince, gruplar arasında kavgalar çıkmış ve olayların önü alınamaz bir hale gelmiştir (Aydemir 2011: 388-389). Bu olaylar, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'ne giden süreçteki gelişmeler arasında yer almaktadır.

27 Mayıs Askerî Darbesi'ni hızlandıran olaylardan birisi de DP tarafından 7 Nisan 1960 tarihinde Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıdır. Adı geçen komisyon, muhalefet ve basının faaliyetlerini soruşturmak amacıyla DP'li milletvekillerinden oluşturulmuştur. Askerî darbeden önce TBMM'de tahkikat komisyonunun kurulması kararından bir gün sonra yani 8 Nisan 1960 tarihinde İstanbul'da ve sonra da Ankara'da üniversite öğrencilerinin öncülüğünde iktidarı protesto etmek amacıyla gösteriler yapılmıştır. İktidarın bu gösterilere karşı tavrı sert olmuş ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. DP'lilere göre, göre bu olaylar karanlık eller tarafından organize edilmiş ve öğrenciler sokaklara dökülmüştü. Adnan Menderes, olayların başlamasından sonra 29 Nisan'dan 2 Mayıs 1960'a kadar her gün radyodan vatandaşlara seslenmiş ve olup bitenleri birinci ağızdan anlatmıştır. Daha sonra Batı Anadolu gezisine çıkan Menderes, buralarda da düzenlediği mitinglerde İstanbul ve Ankara'da yaşanan hadiselerle ilgili konuşmalar yapmıştır. Menderes konuşmalarında özellikle, bu protestoların bir üst akıl tarafından organize edildiğini ve tamamen yalan haberlerle insanların kandırıldığını iddia etmiştir (Topçu 2019: 2457). Bu olaylar, 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin yapıldığı güne kadar devam etmiş ve

söz konusu olayların bir sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa askeri bir darbe olayını yaşamıştır.

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin olduğu gün, Türk milleti, radyodan duydukları marşlarla askerin yönetime el koyduğunu öğrenmiştir. Söz konusu darbe, en yüksek albay rütbeli olmak üzere, bir subay grubu tarafından planlanmış ve yapılmıştır. 27 Mayıs Askeri Darbesi'nin komutanlığını Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından belirlenen Orgeneral Cemal Gürsel yapmıştır. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra darbe yapılmış ve bütün üst düzey DP'li ülke yöneticileri gözaltına alınarak Kara Harp Okuluna götürülmüşlerdir (Çavdar 2013: 85). Böylece darbe süreci tamamlanmış ve ülkede darbeyi yapanlar etkin duruma gelmişlerdir.

Askeri darbeyi planlayıp yapan MBK'dır. Esasında bahsi geçen yapı tesadüfen oluşturulmamış; aksine üzerinde ciddi bir biçimde düşünüldüğü planlandıktan sonra yapılmıştır. İlk isim olarak Milli Kurtuluş Komitesi olarak düşünülmüş, sonra da MBK'da karar kılınmıştır (Aydemir 1993: 443). 1955'te kurulan MBK, bu tarihten itibaren DP'lileri yakın takibe almış ve en nihayetinde 27 Mayıs 1960 tarihinde yaptıkları askeri darbeyle de yönetimi ele geçirmişlerdir.

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi neticesi yakalanan bütün DP'liler Yassıada'ya gönderilmişler ve Yüksek Adalet Divanı tarafından yargılanmışlardır. Adı geçen mahkemede toplamda 592 kişi muhakeme edilmiştir. Bu kişilerin yargılandıkları toplam dava sayısı ise 19'dur. Dava konuları arasında ciddi konular olduğu gibi, "Bebek Davası" ve "Köpek Davası" gibi mahkemenin ciddiyetine uygun olmayan konular da görüşülmüştür. Uzun bir süre devam eden mahkemeler sırasında Yassıada'da tutuklu bulunan sanıklara kötü muamele edildiği ve bu kişilerin aileleriyle bile görüşmelerinin engellendiği iddia edilmiştir. DP'li yargılayan ve tamamen MBK'nın denetiminde olan Yüksek Adalet Divanı'nın yargılamalarının kararları, bugün dahi tartışılmaktadır (Tunç 2020: 371; Topçu vd. 2017: 67).

Askeri darbeden sonra ülke genelinde birçok kriz ortaya çıkmıştır. Bu krizlerin bertaraf edilmesi için birtakım hukuki ve demokratik düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, 1961 Anayasası oluşturulmuştur. Her ne kadar yeni anayasa, hak ve özgürlükler bağlamında ilerici bir özellik taşıyor olsa da; darbe sonrasında hazırlandığı ve tamamen darbeyi yapanların denetiminde olduğu için bu anayasanın meşruiyeti çoğu zaman tartışılmıştır (Akıncı 2014: 62).

Netice itibarıyla, 27 Mayıs Askeri Darbesi, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in kabulünden itibaren, Türkiye'de görülen ilk darbedir. Esasında 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesine yol açan olaylar, aynı zamanda 1961 Anayasası'nın hazırlanmasının sebepleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin yapılmasındaki temel sebebin politik kaynaklı olduğu söylenebilir. MBK üyeleri tarafından yapılan darbe neticesi DP'nin iktidarına son verilip yönetime el konulmuştur. İktidarın düşürülmesi neticesi, darbenin başındaki Orgeneral Cemal Gürsel devlet başkanlığına getirilmiştir. MBK, yaptığı askeri darbeye hukukilik kazandırmak amacıyla birtakım faaliyetler yürütmüştür. Bu çerçevede, 1961 Anayasası hazırlamıştır (Dunbay 1961: 157). Yeni anayasanın oluşturulmasıyla 1924 Teşkilat-ı Esasiye ilga edilmiş ve yerine 1961 Anayasası yürürlüğe konulmuştur.

2.2. Yeni Bir Anayasa Oluşturulması Kapsamında 1961 Anayasası

Otuz sekiz üyeli MBK üyeleri tarafında çıkarılan 28 Mayıs 1960 tarih ve 13 sayılı Tebliğ ile yeni anayasanın hazırlanması görevi Rektör Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında

profesörlerden oluşan bir heyete verilmiştir. Daha sonra, geçici bir anayasa düzeni oluşturmak amacıyla 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı Kanun yürürlüğe konulmuştur. 27 Mayıs ara rejimi döneminde 1924 Anayasası'nın yürürlükten kaldırılmayan hükümleri ile birlikte bu kanun uygulanmıştır. MBK tarafından anayasa yapımı amacıyla oluşturulan komisyon tarafından önce bir rapor hazırlanmış, fakat gelen tepkiler üzerine kamuoyunu daha geniş bir çerçevede temsil etmek üzere bir Kurucu Meclis oluşturulması için 1 sayılı Kanuna ek olarak, 157 ve 158 sayılı kanunlar yürürlüğe konulmuştur. Bu süreçte Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından da bir Anayasa tasarısı hazırlanarak kamuoyuna sunulmuştur. 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı Kanunla kurulan Kurucu Meclisin, Mili Birlik Komitesi ile bu kanuna göre oluşturulacak olan Temsilciler Meclisinden meydana gelmesi öngörülmüştür. Kurucu Meclis 6 Ocak 1961 tarihinde göreve başlamıştır. Yasama yetkisi bu Kanunla birlikte Kurucu Meclise geçmiştir. Temsilciler Meclisi tarafından 9 Ocak 1961 tarihinde Anayasa Komisyonu seçilerek göreve başlamıştır. Anayasa Komisyonu Bilim Kurulu tarafından hazırlanan taslağı çalışma belgesi, SBF tarafından hazırlanan tasarısı da yardımcı metin olarak kabul etmiştir.

Yukarıda da izah edildiği üzere, yeni anayasanın hazırlanması ile alakalı iki adet tasarı verilmiştir. Bunlardan birincisi İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından hazırlanmışken; diğer tasarı da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesince oluşturulmuştur. Bu nedenle söz konusu tasarılar İstanbul Tasarısı ve Ankara Tasarısı olarak adlandırılmışlardır. İstanbul tasarısı 191 adet maddeden müteşekkil olup; burada genel oy ve siyasi partilere fazla yer verilmemiştir. Burada devlet iktidarı farklı organlar arasında paylaştırılmış ve çok sayıda özerk kurum ya da kurumlar öngörülmüştür. Bu tasarıyla Yürütme organı ciddi şekilde zayıflatılmıştır.

İstanbul Komisyonu tarafından çalışmalar bitirilmeden Ankara Üniversitesi'ne bağlı olan Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü öğretim görevlilerince "*Gereççeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüş*" adlı bir tasarı gündeme getirilmiştir. Ankara tasarısında, İstanbul'daki çalışmadan farklı olarak genel oy prensibi ve siyasal partilere daha fazla önem verilmesi yer almaktadır. Bilhassa yürütme müessesesinin güçlü olmasına itina edilmiştir (Gözler 2000: 81-82). Söz konusu tasarılar üzerinde çalışılmış ve Ankara Üniversitesi tarafından hazırlanan tasarı daha uygun görülmüş ve kabul edilmiştir.

1924 Anayasası'na bir nevi tepki olarak yapılan yeni anayasa, birçok konuyu teferruatlı biçimde ele alan uzun bir metindir. 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oylamasına sunulan yeni anayasa, halk tarafından kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Ayan 2007: 3). Yeni anayasanın halk oylamasına sunulmuş olması, son derece önemlidir. Zira halk oylamasıyla 1961 Anayasası, gerçek anlamda daha fazla hukuki geçerlilik kazanmıştır şeklinde düşünülebilir.

Yeni bir anayasa hazırlama çalışmaları kapsamında oluşturulan anayasa tasarısı, Meclis Karma Komisyonuna 27 Mayıs 1961 tarihinde gönderilmiş ve burada kontrol edildikten sonra Kurucu Meclis'e gönderilmiştir. Kurucu Meclis tarafından yeni anayasa maddeleri görüşülmüş ve kabul edilerek yeni anayasanın halkoyuna sunulmasına karar verilmiştir (Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, 27 Mayıs 1961, C. 2, 15. Birleşim: 107). Adı geçen meclis tarafından kabul edilen ve yeni bir anayasa olarak hazırlanan metnin halk oylamasına sunulmasıyla yeni anayasanın kabul sürecinin ilk aşaması tamamlanmış olunuyordu.

2.3. 1961 Anayasası'nın Kapsamı ve Ele Aldığı Temel Konular

31 Mayıs 1961 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan yeni anayasa altı kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda genel esaslar varken; ikinci kısımda temel hak ve ödevler bulunmaktadır. İkinci kısım dört bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde genel hükümler, ikinci bölümde kişi hak ve ödevleri, üçüncü bölümde sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler ve dördüncü bölümde siyasi hak ve ödevler bulunmaktadır. Anayasanın üçüncü kısmı da üç bölüme ayrılmakta olup, birinci bölümde yasama; ikinci bölümde yürütme ve üçüncü bölümde de yargı yer almaktadır. Dördüncü kısımda çeşitli hükümler, beşinci kısımda geçici hükümler ve son olarak altıncı kısımda da son hükümler bulunmaktadır (Resmi Gazete, 31 Mayıs 1961, S. 10.316: 4201-4214). Anayasanın kısımları bir bütün olarak 1876, 1921 ve 1924 Anayasalarıyla kıyaslandığında 1961 Anayasası'nın daha kapsamlı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

9 Temmuz 1961'de Halk oylamasına sunulan yeni anayasa Tercüman ve Milliyet gazetelerine göre % 65 oy alarak halk tarafından kabul görmüştür (Milliyet, 11 Temmuz 1961, Sayı: 3993; Tercüman, 11 Temmuz 1961, Sayı: 2229). Oylama neticesinde 6 milyon kişi kabul oyu vermişken; 3 milyon kişi de ret oyu vermiştir. Ancak 15 Temmuz 1961 tarihinde yapılan resmi açıklama neticesi oylamanın 61,7 kabul ve % 38,3 de ret oyu vermiştir (Tuğluoğlu 2019: 157). Yani resmi verilerle basının verdiği bilgiler çelişmektedir. Ancak her iki yerde alınan bilgilerde doğru olan şey, kabul oylarının daha fazla olduğudur.

Yukarıda izah edilen durum çerçevesinde halk oylaması neticesinde, 1961 Anayasası, 20 Temmuz 1961 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kabul edilen yeni anayasanın birinci kısmında devletin şekli, Cumhuriyet'in nitelikleri, devletin bütünlüğü, ülkenin resmi dili ve başkenti; yasama, yürütme ve yargı yetkileri; anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı; devlet rejiminin değişmezliği bulunmaktadır. Bu anayasanın ikinci bölümünde özellikle temel hak ve ödevler konusu ayrıntılı bir biçimde yer almaktadır. Burada temel hakların niteliği ve korunması, temel hakların özü, eşitlik, kişi dokunulmazlığı, özel hayatın korunması, konut dokunulmazlığı, seyahat ve yerleşme hürriyeti, düşünce ve hak hürriyeti, vicdan ve din hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti, basın hürriyeti, gazete ve dergi çıkarma hakkı, kitap ve broşür çıkarma hakkı, düzeltme ve cevap hakkı, toplantı hak ve hürriyetleri, toplantı ve gösteri yürüyüş hakkı, dernek kurma hakkı, hakların korunmasıyla ilgili haklar, kişi güvenliği, hak arama hürriyeti ve tabii yargı yolu gibi konular bulunmaktadır (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4642-4643).

1961 Anayasası'nın en kapsamlı kısmı Cumhuriyet'in temel kuruluşuyla ilgili olan kısımdır. Yasama bölümünde Türkiye Büyük Millet Meclisi, İkinci Meclis olan Senato kapsamında Meclislere ait müşterek hükümler ve kanunların yapılması bulunmaktadır. Yürütme bölümünde Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu ve İdarenin yetkilerinin neler olduğu maddeler halinde sıralanmıştır. Üçüncü bölüm olan Yargı kısmında ise, genel hükümler, Yüksek Mahkemeler (Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemeleri), Yüksek Hâkimler Kurulu ve Anayasa yer almaktadır. Yukarıda izah edildiği üzere 1961 Anayasası'nın dördüncü bölümünde çeşitli hükümler bulunmaktadır. Çeşitli hükümlerin içerisinde devrim kanunlarının korunması ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Beşinci kısmın geçici hükümler bölümünde ise TBMM'nin seçilmesi ve toplanması, Cumhuriyet Senatosu'nun kurulması, Millet Meclisi'nin toplanması, Cumhurbaşkanlığı seçimi, Bakanlar Kurulu'nun kurulması ve anayasanın kabul ettiği yeni organlar mevcuttur. Son olarak altıncı kısım olan son hükümlerde ise, anayasanın değiştirilmesi, başlangıç ve kenar başlıklar ve Anayasa'nın yürürlüğe girmesi vardır

(Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4644). Söz konusu veriler, yeni anayasanın kapsamın ne kadar geniş olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yukarıda 1961 Anayasası'nın hangi kısım ve bölümlerden oluştuğu belirtilmişti. Burada ise söz konusu kısım ve bölümlerde kaç maddenin olduğu belirtilecektir. Birinci kısımda Genel Esaslar ile ilgili maddeler vardır. Devletin şekli ve yönetimi biçiminin ele alındığı bu kısımda toplamda 9 madde bulunmaktadır (Madde: 1-9). İkinci kısım olan Temel Hak ve Ödevlerin birinci bölümü olan Genel Hükümlerde 4 madde (Madde: 10-13); ikinci bölüm olan Kişinin Hak ve Ödevlerinde 20 madde (Madde: 14-34); üçüncü bölüm olan Sosyal, İktisadi Haklar ve Ödevlerde 18 madde (Madde: 35-53) ve son bölüm olan Siyasi Haklar ve Ödevlerde 8 madde yer almaktadır (Madde: 54-62). Anayasanın üçüncü kısmı Cumhuriyet'in Temel Organları ile ilgilidir. Yasama bölümü 31 madde (Madde: 63-94), Yürütme bölümü 36 madde (Madde: 95-131) ve Yargı bölümü de 20 maddeden müteşekkildir (Madde: 132-152) (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4641-4653). Anayasanın dördüncü kısmı Mali ve Ekonomik Haklar adını taşır ve sadece 2 maddedir (Madde: 153-154). Beşinci kısım geçici hükümlerdir ve 11 maddeden oluşur. Altıncı kısım son hükümlerle ilgilidir ve 3 maddeden müteşekkildir (Madde: 155-157). Buradan 1961 Anayasası'nın 157 asıl ve 11 de geçici maddelerden oluştuğu, beşinci kısmın en az maddeye sahip olduğu, üçüncü kısmın ise her bakımından daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Esasında beş kısma ayrılan anayasanın en kapsamlı ve en çok maddeye sahip olan yeri ikinci kısımdır.

Anayasanın genel esaslar bağlamında ilk maddesinde ülkenin yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu belirtilmektedir. İkinci maddede ise, "*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir*" maddesi yer almaktadır" (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4642-4643; Aktaş 2013: 3-4). Burada açık bir biçimde görülebileceği üzere, 1961 Anayasası'nın laiklik ilkesine önem verdiğini ve laik bir hukuk devleti anlayışını savunduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Anayasanın üçüncü maddesinde, "*Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Resmî dil Türkçedir. Başkent Ankara'dır*". Maddeleri yer almaktayken; dördüncü maddesinde "*Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir*" hükmü bulunmaktadır. Bu maddeler 1924 Anayasası'nda da bulunmaktadır (Şimşir 1991: 208; Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10.859, s. 4642-4643). Yani her iki anayasada da resmi dilin Türkçe ve Türkiye'nin başkentinin Ankara olduğu belirtilmiştir.

Genel Esaslar bölümünde ve yukarıda kaç maddeden oluştuğu belirtilen Yasama, Yürütme ve Yargı ile ilgili görevler düzenlenmiştir. Buna göre sekizinci maddede, "*Yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisinindir. Bu yetki devredilemez*", altıncı maddede "*Yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafında» yerine getirilir*" ve yedinci madde de, "*Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerde kullanılır*" (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4642-4643; Kaneti 1994: 33). Böylece 1961 Anayasası'nda Yasama yetkileri parlamentoya ve yürütme yetkileri de Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na verilmiştir. Yani burada güçler ayrılığı ilkesi kesin olarak uygulanmıştır. Türkiye'de gerçek anlamda güçler ayrılığı ilkesine 1961 Anayasası ile geçilmiştir.

1961 Anayasası'nın sekizinci maddesinde anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı konusu ele alınmış iken; dokuzuncu maddesinde devlet şeklinin değişmezliğine vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda, sekizinci maddede "*Kanunlar anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağly»*

temel hukuk kurallarıdır”, dokuzuncu madde de ise, “ Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez”. Daha önceki anayasalarda da olduğu gibi 1961 Anayasası’nda da anayasaların üstünlüğüne vurgu yapılmıştır (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4643; Metin 2012: 92;). Bu bağlamda her iki maddeden çok açık bir biçimde görülebileceği üzere, Yeni anayasa ile Türkiye’nin yönetim şeklinin yani rejiminin değiştirilemeyeceği ve anayasa hükümlerinin ne kadar önemli olduğu belirtilmiş ve Türkiye’nin bir hukuk devleti olduğu bilhassa vurgulanmıştır.

2.4. 1961 Anayasası’nda Güçler Ayrılığı İlkesi ile Hak ve Özgürlükler

1961 Anayasası’nda Yasama, Yürütme ve Yargı kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. Bu nedenle 1961 Anayasası’nda güçler ayrılığı ilkesi hâkimdir. Bu bağlamda, 1961 Anayasası’nın 63’ten 94. Maddeye kadar olan hükümleri Yasama ile ilgilidir. 63. Maddede, “Türkiye Büyük Millet Meclisi, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu’ndan kuruludur. Meclisler, anayasada gösterilen hallerde birlikte toplanır”, 64. Maddede, “ Kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak, devletin bütçe ve kesin hesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek, para basılmasına, genel ve özel af ilânına, mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek, Türkiye Büyük Millet Meclisinin yetkilerindedir” ve 70. Maddede ise, TBMM dışında kurulan ikinci meclis olan Senato ile ilgilidir. Bu maddeye göre, “Cumhuriyet Senatosu, genel oyla seçilen yüz elli üye ile Cumhurbaşkanınca seçilen on beş üyeden kuruludur” (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4645-4647; Özgişi 2012: 55). Görüldüğü üzere Kurucu Meclisin çalışmalarıyla hazırlanan 1961 Anayasası’nda iki Meclis bulunmaktadır. Bunlardan birisi TBMM (Millet Meclisi) ve diğeri de Senatodur. Türk Hukuk tarihinde buna benzer olan uygulama 1876 Anayasası’nda vardır. Yani her iki anayasada çift parlamento yer almaktadır.

Anayasa’nın 95. Maddeden başlayarak 131. Maddeye kadar olan kısmı Yürütme ile ilgilidir. Bu Anayasa’ya göre Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu’na aittir. 1961 Anayasası’nın 97. Maddesinde Cumhurbaşkanı’nın görev ve yetkileri şu şekildedir: “Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Bu sıfatla, Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Millet’in birliğini temsil eden Cumhurbaşkanı, gerekli gördükçe, Bakanlar Kuruluna başkanlık eder; yabancı Devletlere Türk Devletinin temsilcilerini gönderir ve Türkiye’ye gönderilen yabancı Devlet temsilcilerini kabul eder; milletlerarası antlaşmaları onaylar ve yayınlar; sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebiyle belirli kişilerin cezaları hafifletebilir veya kaldırabilir”. Cumhurbaşkanı gibi Yürütmeden sorumlu olan Bakanlar Kurulu’nun yetkileri ise Anayasa’nın 105. Maddesinde anlatılmaktadır. Bu maddeye, “Başbakan, Bakanlar Kurulunun başkanı olarak, Bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar ve Hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. Bakanlar Kurulu, bu siyasetin yürütülmesinden birlikte sorumludur. Her bakan, kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden ayrıca sorumludur. Bakanlar, dokunulmazlık ve yasaklamalar bakımından Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleriyle aynı durumdadır”. Bu maddeler bağlamında 1961 Anayasası’nın Parlamenter Sistemi öngördüğü anlaşılmaktadır (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4648-4651; Aldıkaçtı 1968: 35). Her iki maddeden görüleceği üzere Yürütmenin başı Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu’dur. Bu anayasada Cumhurbaşkanlığı yetkisi az iken; asıl yetkinin Bakanlar Kurulu’na verildiği anlaşılmaktadır.

Anayasanın 132’den 153’e kadar olan maddeleri Güçler Ayrılığı ilkesinin bir diğer erki olan Yargı ile ilgili olandır. 132. Maddede Yargının bağımsızlığı şu şekilde ifade edilmiştir: “ Hâkimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna, hukuka ve vicdanî

kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz. Görülmekte olan bir dâva hakkında Yasama Meclislerinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir surette değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez. " (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4653). 1961 Anayasası'nın bu maddesi, Yargının bağımsız olduğunu ve Yargı kurumu üzerinde hiçbir gücün olmadığını vurgulamıştır. Bu madde ile aynı zamanda Türkiye'nin bağımsız bir hukuk sistemine sahip olduğu da gösterilmek istenmiştir şeklinde düşünülebilir.

1961 Anayasası'nın 145. Maddesi ile Türkiye'de ilk defa Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bu maddede Anayasa Mahkemesi üyelerinin kimlerden oluştuğu, görev ve yetkilerinin neler olduğu anlatılmıştır. Buna göre Anayasa Mahkemesi'nin üyeleri Yargıtay, Danıştay ve diğer üyelerden oluşmuştur. Mahkemenin görevleri ise, yapılan kanunların TBMM iç tüzüklerine uygun olup olmadığını denetlemek olarak belirtilmiştir (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4652; Özbudun 2012: 11-12). Sonraki dönemlerde bilhassa 12 Mart 1971 Muhtırasından sonra 20 Eylül 1971 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Esasında 1971'e kadar geçen dönemde de Anayasa Mahkemesi'nde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Ancak 20 Eylül 1971'de yapılan değişiklikler en kapsamlı olanıdır (Armağan 1971: 121).

1961 Anayasası'nda yargıyla ilgili olarak yapılan düzenlemelerden birisi Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin kurulmasıdır. Konuyla ilgili 1961 Anayasası'nın 141. Maddesi şu şekildedir: " *Askeri Yargıtay, askeri mahkemelerce verilen karar ve hükümlerin son inceleme merciidir. Ayrıca, kanunda gösterilen askerî işlere ait belli dâvalara ilk ve son derece mahkemesi olarak bakar* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4651). 1961 Anayasası'ndan önceki anayasalarda olmayan Askeri Yargıtay'ın yeni anayasada bulunması ciddiye alınması gereken bir durumdur. 27 Mayıs Askeri Darbesi'ni yapanların, bu maddeyle askeri yargıyı güçlendirmeye çalıştığı şeklinde düşünülebilir.

1961 Anayasası'nın Temel Hak ve Ödevler olan kısmı son derece uzundur ve bu alanda geniş bir yer tutmaktadır. Söz konusu uzunluğun temel sebebi, yeni anayasanın bir tepki anayasası olarak hazırlanmış olmasıdır. Bu durumdan dolayı 1961 Anayasası, hak ve özgürlükleri kısa ve temel ilkeler halinde değil de; bunları daha teferruatlı bir biçimde vermeyi tercih etmiştir. Bu anayasada, kişi dokunulmazlığı, kişi hak ve hürriyetlerinin devredilemeyeceği ve bunların vazgeçilmez olduğu vurgulanmıştır. Bilhassa kişi haklarının iktidarların takdirine bırakılmayacak kadar değerli olduğu belirtilmiştir. 1961 Anayasası'nda hak ve özgürlüklerle alakalı bulunan bir diğer önemli gelişme de sosyal, ekonomik ve hürriyetler bölümünün bulunmasıdır (Kuzu 1994: 74-75). Bu kısım dikkatle incelendiğinde 1961 Anayasası'nın 1924 Anayasası'na göre çok daha özgürlükçü, insan hak ve özgürlüklerine daha fazla ağırlık verildiği açık bir biçimde görülmektedir.

1961 Anayasası'nın Temel Hak ve Ödevler Kısmı, dört bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm, Temel Haklar adını taşımaktadır. Burada temel hakların niteliği, özü, eşitlik ve yabancıların durumu konusunu ele almaktadır. İkinci bölüm, Kişilerin Hakları ve Ödevleridir. Burada kişi dokunulmazlığı, özel hayatın korunması, konut dokunulmazlığı, haberleşme hürriyeti, seyahat ve yerleşme hürriyeti, düşünce, inanç, hak ve hürriyeti, vicdan ve din hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti, basın hürriyeti, gazete ve dergi çıkarma hürriyeti. Bu konuyla alakalı 1961 Anayasası'nda toplamda 53 madde bulunmaktadır

(Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4642; Canikoğlu 2001: 478). Bu bölümde kişilerin dokunulmazlığı ve özel hayatlarının yasal güvenceye alınması dışında, düşünce, inanç, fikir, iletişim konularının da anayasal teminat altına alınması, 1961 Anayasası'nı bir kez daha anlamlı ve değerli kılmaktadır şeklinde düşünülebilir.

1961 Anayasası'nın ikinci kısmın üçüncü bölümünde Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler bulunmaktadır. Burada ailenin korunması, mülkiyet hakkı, çalışma ve sözleşme hürriyeti, iktisadi ve sosyal hayatın düzeni, çalışma hakkı ve ödevi, sosyal güvenlik, sağlık hakkı, öğrenimin sağlanması, kooperatifçiliği geliştirme, tarımın ve çiftçinin korunması, devletin iktisadi ve sosyal ödevleri yer almaktadır. Yani 1961 Anayasası'nda çalışma hakkı konuları ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4643-4644; Eren 2013: 67). Dördüncü bölümde ise, Siyasal Haklar ve Ödevler yer almaktadır. Burada vatandaşlık, seçme ve seçilme hakkı, siyasi partilerle ilgili hükümler, parti kurma hakkı ve partilerin siyasi hayattaki yeri, partilerin uyacakları esaslar, kamu hizmetine girme hakkı, vergi ödevi ve dilekçe hakkı bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, bu anayasada aile hayatının ve özel mülkiyetin kanunlarla devlet teminatına alınması dışında iş hayatı, seçimler ve partilerle ilgili haklar ayrıntılı bir biçimde ele alınmış ve korunmuştur.

2.5. 1961 Anayasası'nın İçerdiği Diğer Hükümler

Anayasanın dördünü kısmı Çeşitli Hükümler adı altında devrim kanunlarının korunması adını taşımaktadır. *"Bununla ilgili 153. Madde şu şekildedir: Bu Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi korunması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin lâiklik niteliğini koruma amacını güden Devrim kanunlarının, bu Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerimin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz"* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4643-4644). Bu maddeyle Atatürk devrinde yürürlüğe konulan ve temel devrimler olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şapka Kanunu, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, Medeni Kanun ve Türk Harflerinin Kabul Edilmesiyle İlgili Kanunlar güvence altına alınmış ve bunların korunacağı bir kez daha belirtilmiştir.

1961 Anayasası ile sendika kurma hakkı güvence altına alınmıştır. Bu çerçevede, konuyla ilgili anayasa maddesi şu şekildedir: *"Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptirler. İşçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir. Sendika ve sendika birliklerinin tüzükleri, yönetim ve işleyişleri demokratik esaslara aykırı olamaz"* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4643-4644). Böylece yeni anayasanın sendikalar maddesinin yürürlüğe girmesiyle 1950'lerde belli bir hareketlilik kazanmış olan sendikal faaliyetler, anayasada belirlenmiş olan grev hakkının hukuki düzenleme kazanması için grevler, eylemler, mitingler ve lobi faaliyetlerinde bulunma hakkını elde etmişlerdir.

1961 Anayasası ile birlikte Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Konuyla ilgili 145. Madde şu şekildedir: *"Anayasa Mahkemesinin kuruluşu ve yargılama usulleri kanunla; Mahkemenin çalışma tarzı ve üyeleri arasındaki işbölümü kendi yapacağı içtüzükle düzenlenir. Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan sıfatıyla baktığı dâvalar dışındaki işleri, dosya üzerinde inceler. Ancak, gerekli gördüğü hallerde, sözlü açıklamalarını dinlemek üzere ilgilileri çağırır"* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4643-4652). 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinde bir yıl sonra yani 1962'de Anayasa Mahkemesi kurulmuş ve kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemeye başlamıştır (Teziç 1986: 23). Anayasa Mahkemesi, milletvekilleri tarafından yapılan kanunların Anayasa'ya uygun

olup olmadığını denetleme, anayasaya aykırı davranan kişileri Yüce Divan sıfatıyla yargılama, siyasi partilerin kapatılıp kapatılmayacağına dair karar verme vs. gibi görevleri olmuştur. Yeni anayasayla kurulan Anayasa Mahkemesi'nin varlığı, ülkede hukuk devleti anlayışını etkili kılmak için ciddi bir etken oluşturduğu söylenebilir. Zira bu yolla Hükümet, Anayasal denetim altına alınmıştır. Bu da, Hükümetin çalışmalarının denetlenmesini kolaylaştırmıştır şeklinde düşünülebilir.

1961 Anayasası ile üniversiteler ilk defa anayasal düzlemde tanımlanmıştır. Bu yasada, 1946 Reformu'nun üniversitelere sağladığı idari özerklik, "üniversiteler kendi seçtikleri organlar tarafından yönetilir" ve "üniversiteler bilimsel ve idari özerkliğe sahip kamu tüzel kişileridir" ifadeleriyle anayasal güvence altına alınmıştır (Özcan vd. 2016: 33). Konuyla ilgili olarak Anayasa'nın 120. Maddesi şu şekildedir: "Üniversiteler, ancak devlet eliyle ve kanunla kurulur. Üniversiteler, bilimsel ve idarî özerkliğe sahip kamu tüzel kişileridir. Üniversiteler, kendileri tarafından seçilen yetkili öğretim üyelerinden kurulu organları eliyle yönetilir ve denetlenir; özel kanuna göre kurulmuş devlet Üniversiteleri hakkındaki hükümler saklıdır (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4652). Sonuç olarak, 1961 Anayasası'nın, üniversite özerkliği ve akademik özgürlükleri yerinde kararlarla tahsis ettiğine yönelik genel bir fikir birliği mevcuttur. Söz konusu durum, üniversitelere hem bilimsel hem de yönetsel özgürlük sağlamak açısından son derece önemlidir şeklinde analiz edilebilir.

1961 Anayasası'nın 121. Maddesi ile "Radyo ve televizyon istasyonlarının idaresi, özerk kamu tüzel kişiliği halinde, kanunla düzenlenir" şeklindeki hüküm ile bu alanda bir tekel tesis ettiği kabul edilmiştir (İçel 1975: 121). Böylece kurulduğu dönemden itibaren devletin tekelinde olan radyo ve televizyon istasyonları özerk bir yapı elde ederek daha bağımsız ve baskı olmadan çalışmaya devam etmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş ve 1971 Muhtırasından sonra yapılan düzenlemeyle, söz konusu kurumun özerkliği ciddi bir biçimde ortadan kaldırılmıştır.

2.6. 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın Karşılaştırılması

1924 ile 1961 Anayasalarının milliyetçilik ile ilgili maddeleri birbirinden farklıdır. 1924 Anayasası milliyetçi devlet ifadesini kullanırken; 1961 Anayasası Türk milliyetçiliği ibaresini kullanır. Konuyla ilgili 1924 Anayasası'nın 2. maddesi, "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Devletçi, laik ve devrimcidir" (Kili vd. 1985: 111); iken 1961 Anayasası'nın maddesi şu şekildedir: "Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; "Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti; Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alır" (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4641). Her ne kadar her iki anayasada da milliyetçilik kavramı var iken; iki anayasanın milliyetçiliği farklı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

1924 ve 1961 Anayasaları rejim olarak Cumhuriyeti yani ulusal egemenliği temel alır. Her iki anayasa da, egemenliğin millete ait olduğunu kabul eder. Konuyla ilgili 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası'nın birinci maddeleri şu şekildedir: " Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir" (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4641). Ancak her iki anayasada yasama, yürütme ve yargıyla alakalı farklı bir bakış açısı bulunmaktadır. 1924 Anayasası, yumuşatılmış güçler birliği ilkesini kabul ederken; 1961 Anayasası'nda güçler

ayrılığı ilkesi vardır. Bu bağlamda, 1924 Anayasası'nda yargı hariç yasama ve yürütme TBMM'ye ait iken; 1961'de yasama, yürütme ve yargı güçleri farklı erklere verilmiştir.

Başta 1924 Anayasası olmak üzere diğer anayasalarda geçmeyen hukuk devleti ibaresi, 1961 Anayasası'nda kesin olarak geçmektedir. Konuyla ilgili olarak 1961 Anayasası'nın 2. Maddesi şu şekildedir: *“Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir”* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4641). Bu durum, 1961 Anayasası'na ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu anayasayla Mustafa Kemal Atatürk devrinden beri yapılmaya çalışılan hukuk devleti anlayışı Türkiye'ye getirilmiş olunuyordu. Ayrıca yukarıda izah edildiği üzere, Türkiye'de parlamento tarafından çıkarılan yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek amacıyla ilk defa, 1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bu özellik, daha önceki anayasalarda yer almamaktadır.

1924 Anayasası'nda tek bir meclis varken; 1961 Anayasası'nda çift meclis anlayışı bulunmaktadır. Bu durum 1961 Anayasası'nın 63. Maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir: *“ Türkiye Büyük Millet Meclisi, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan kuruludur”* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4645). 1924 gibi 1921 Anayasası'nda tek meclis vardır. Ancak 1961 Anayasası, bu yönüyle Kanun-i Esasi'ye benzemektedir. 1876 Kanun-i Esasi'de de Meclisi-i Mebusan ve Meclis-i Ayan olmak üzere iki adet parlamento vardır.

1924 ve 1961 Anayasaları arasındaki en büyük farklılıklardan birisi şüphesiz ki temel hak ve özgürlükler konusundadır. 1924 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler konusuna hiç girilmemiş, bir anayasa mahkemesi oluşturulmamış ve yargının bağımsızlığı tam olarak tesis edilememiştir. Bu da, 1924 Anayasası'nın eleştirilen yönleridir. Oysa 1961 Anayasası'nda temel hak ve özgürlükler ile ilgili bir kısım oluşturulmuş ve burada söz konusu konular ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4642). Ayrıca bu anayasada sosyal hak ve ödevle konusu da düzenlenmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal bir hukuk devleti olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu da, 1961 Anayasası'nı diğer anayasalardan ayıran en önemli özellik olarak bilinmektedir.

Yukarıda izah edildiği üzere, 1924 Anayasası ile 1961 Anayasası arasındaki önemli farklılıklardan birisi sosyal devlet ilkesidir. Bu çerçevede, 1961 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne kazandırdığı en önemli nitelikler arasında sosyallik gelmektedir. Aslında yeni Türk devletinin kuruluşundan sosyal politikalara önem vermeye çalışılmıştı. Ancak bunun anayasaya girmesi 1961 Anayasası ile olmuştur. Anayasanın gösterdiği sosyal adalet hedefi, kişilere ve gruplara tanımış olduğu sosyal haklar, devlete yüklemiş olduğu sosyal ödevler ve bir yenilik olarak getirilen kalkınma planları, sosyal devlet ilkesinin gereklilikleri arasında gösterilebilir (Tanör 2016: 390). Bu durum, anayasanın 10, 16 ve 41. Maddelerinde şu şekilde belirtilmiştir: *“ Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar. “ Herkes, dilediği yerde yerleşme hürriyetine sahiptir; bu hürriyet, ancak millî güvenliği sağlama salgın hastalıkları önleme, kamu mallarını koruma, sosyal, iktisadî ve tarımsal gelişmeyi gerçekleştirme zorunluğuyla ve kanunla sınırlanabilir”. “ iktisadi ve sosyal hayat adaletli olarak tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir”* (Resmi Gazete, 20 Temmuz 1961, S. 10.859: 4641-4645). Diğer maddelerde bu durum ayrıntılı olarak

anlatılmış ve sosyal devletin bir gereği olarak başta sendika kurma, dernek kurma, sendikalara üye olma vs. olmak üzere kişilere çok sayıda haklar tanınmıştır.

2.7. 1961 Anayasası'nda Yapılan Düzenlemeler

Türkiye'de 12 Mart 1971 tarihinde Genel Kurmay Başkanlığı tarafından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a bir muhtıra verilmiş ve Hükümet istifaya zorlanmıştır (Sunay 2010: 153). Bu muhtıradan sonra 1961 Anayasası'nda birtakım değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Birçok alanda düzenlemeyi öngören değişiklikler 22 Eylül 1971 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

1924 Teşkilat-ı Esasi'ye de ve 1961 Anayasası'nın ilk halinde bulunmayan bakanlara kanun hükmünde karar verme yetkisi, 1971 yılında yapılan düzenlemeyle 1961 Anayasası'na eklenmiştir (Özbudun 1985: 227). Bu konuyla alakalı olarak 1961 Anayasası'nın 64. Maddesi şu şekilde değiştirilmiştir: “ *Türkiye Büyük Millet Meclisi kanunla, belli konularda, Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarmak yetkisi verebilir. Yetki veren kanunda, çıkarılacak kararnamelerin amacı, kapsamı ve ilkeleriyle bu yetkiyi kullanma süresinin ve yürürlükten kaldırılacak kanun hükümlerinin açıkça gösterilmesi ve kanun hükmünde kararnamede de yetkinin hangi kanunla verilmiş olduğunun belirtilmesi lâzımdır*” (Resmi Gazete, 22 Eylül 1971, S. 13964: 517).

1961 Anayasası'nın ilk halinde üniversitelerin özerkliği ile ilgili maddeler bulunmaktadır. 12 Mart Muhtırasından sonra yapılan düzenleme ile üniversitelerin özerkliği ciddi bir biçimde kısıtlanmıştır (Feyzioğlu 1981: 129). Özellikle bu konuyu ele alan anayasanın 120. Maddesi şu şekilde düzenlenmiştir: “ *Üniversiteler, ancak Devlet eliyle ve kanunla kurulur, üniversiteler, özerkliğe sahip kamu tüzel kişileridir. Üniversite özerkliği, bu maddede 'belirtilen hükümler içinde uygulanır ve bu özerklik, üniversite binalarında ve eklerinde suçların ve suçluların kovuşturulmasına engel olmaz. Üniversiteler, Devletin gözetimi ve denetimi altında, kendileri tarafından seçilen organları eliyle yönetilir, özel kanuna göre kurulan Devlet üniversiteleri hakkındaki hükümler saklıdır*” (Resmi Gazete, 22 Eylül 1971, S. 13964: 519). Son düzenlemeyle üniversitelerin muhtariyeti yani özerkliği kaldırılmış ve üniversiteler Milli Eğitim Bakanlığının denetimine bırakılmıştır.

1961 Anayasası'nda yapılan en önemli değişiklik devlet memurlarına verilen sendika hakkının kaldırılmasıdır. Konuyla ilgili anayasanın 119. Maddesi şu şekildedir: “ *Memurlar ve Kamu iktisadi Teşebbüslerinin yönetim ve denetim işlerinde çalışanlar ve kamu yararına çalışan derneklerden özel gelir kaynakları ve özel imkânla kanunla sağlanmış olanların merkez kurullunda görev alanlar, siyasi partilere ve sendikalara üye olamazlar. Memurlar ve Kamu iktisadi Teşebbüsle rinde çalışanlar, görevlerini yerine getirirken, vatandaşlar arasında, siyasi kanaatlerinden dolayı her hangi bir ayırım yapamazlar. Bu esaslara aykırılık hareketleri mahkeme hükmüyle sabit olanlar, kamu hizmetinden temelli çıkarılır. İşçi niteliği taşımayan kamu hizmetlilerinin meslekî menfaatlerini korumak ve geliştirmek amacını güden kuruluşlara bağlı olacakları hükümler kanunla düzenlenir*” (Resmi Gazete, 22 Eylül 1971, S. 13964: 518). Esasında 1961 Anayasası ile güvence altına alınan ve kişi hak ve hürriyetleri bağlamında son derece önemli bir durum arz eden memurların sendika haklarının kaldırılması demokrasi açısından son derece olumsuz bir durum olarak değerlendirilmelidir.

1973 yılında anayasada yapılan düzenlemeyle Askeri Yüksek Mahkemesi denetiminde Milli Güvenlik Kurulu kurulmuştur. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulduğuna ve bunun anayasaya eklendiğine dair 11 Temmuz 1973 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Konuyla ilgili anayasa maddesi şu şekildedir: “ *Devletin ülkesi ve*

milleti ile bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri anayasada belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devlet güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevli, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur. Ancak, Sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır” (Resmi Gazete, 11 Temmuz 1973, S. 14591: 782).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde demokratikleşme çabaları kapsamında 1876 yılında ilk anayasa olan Kanun-i Esasi kabul edilmiş ve böylece Türkiye'de adı geçen tarihten başlayarak günümüze kadar devam eden anayasal süreç başlatılmıştır. Türkiye'de 1876'dan 1982'ye kadar toplamda beş farklı anayasa kullanılmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'de dönemlere ve durumlara bağlı olarak bağlı olarak anayasa değişikliklerine gidilmiş ve bu da yukarıda izah edildiği üzere birbirinden farklı anayasaların ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. 1961 Anayasası da, söz konusu durum bağlamında değerlendirilmelidir.

1961 Anayasası'nın hazırlanmasından önce Türkiye'de 27 Mayıs 1960 tarihinde bir askeri darbe yaşanmıştır. 1960 Askerî Darbesi'ni yapanlar, 1924 Anayasası'nı ilga ederek yerine 1961 Anayasası'nı oluşturmuşlardır. Esasında 27 Mayıs 1960 Darbesi'ni yapan MBK, söz konusu anayasayı yaptıkları darbeye hukuki zemin oluşturmuşlardır. Tıpkı 1980 Askeri Darbesi'ni yapanların 1982 Anayasası'nı oluşturmaları gibi. Bu çerçevede, Türkiye'de 1961'den itibaren darbeler neticesi hazırlanmış olan iki anayasa mevcuttur.

1961 Anayasası'nın hazırlanması ile alakalı olarak Ankara ve İstanbul Üniversiteleri Hukuk Fakülteleri tarafından farklı tasarılar hazırlanmış ve söz konusu tasarılar MBK üyeleri tarafından incelenmiştir. İki üniversite tarafından hazırlanan anayasa tasarılarından Ankara Üniversitesi'ninki daha uygun bulunmuş ve üzerine eklemeler yapılarak yeni anayasa ortaya çıkarılmıştır. Bu anayasa, TBMM tarafından halk oylamasına sunulmuş ve seçime katılan halkın % 61'i bu anayasaya kabul oyu vermiştir. Söz konusu halk oylamasından sonra 20 Temmuz 1961'de Resmi Gazete'de yayınlanarak yeni anayasa yürürlüğe girmiştir. 1961 Anayasası, Türkiye'de halkoylamasına sunulan ilk anayasa olması bakımından önem taşımaktadır.

1961 Anayasası'nda Yasama, Yürütme ve Yargı görevleri ayrıntılı bir biçimde işlenmiş ve Güçler Ayrılığı ilkesi kesin olarak kabul edilmiştir. 1921 Anayasası'nda tam bir şekilde uygulanan güçler birliği ilkesi, 1924 Anayasası'nda Yasama ve Yürütme yetkileri TBMM'de bırakılmış iken; yargı yetkisi bağımsız mahkemelere bırakılmıştır. Yani 1924 Anayasası'nda güçler birliği ilkesi biraz daha yumuşatılmıştır. Her ne kadar anayasada yapılan değişikliklerle güçler ayrılığı için ortam hazırlanmış olsa da; güçler ayrılığına tam olarak geçilememiştir. Ancak bu durum, 1961 Anayasası'nda tam olarak ayrılmış ve gerçek anlamda güçler ayrılığına geçilmiştir. Bu çerçevede, 1961 Anayasası'nda yapılan düzenlemeyle Yasama yetkisi TBMM'ye, yürütme gücü Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na ve son olarak da yargı yetkisi bağımsız mahkemelerin denetimine bırakılmıştır. Bu da, modern demokrasiler için gerekli olan güçler ayrılığının Türkiye'de uygulanmaya başladığı açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye'deki beş anayasa içerisinde iki tanesi çift parlamentolu yönetimi öngörmektedir. Bunlar 1876 ve 1961 anayasalarıdır. 1961 Anayasası'nda Millet Meclisi ve Senato olmak üzere iki adet meclis vardır. Millet Meclisi yani TBMM üyeleri seçimle belirlenirken; senaton üyelerinin bir kısmı halkın oylarıyla bir kısmı da Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Bu durum, 1982 Anayasası'na kadar devam etmiştir. 1982 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle çift parlamentolu sistemden vazgeçilmiş ve yeniden tek

meclise geçilmiştir. Bu anlamda 1961'den 1982'ye kadar geçen 21 yıllık süreçte yönetimde iki parlamento etkili olmuştur.

1924 ile 1961 Anayasaları arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan birisi milliyetçilik ile ilgilidir. 1924 Anayasası milliyetçi devlet ifadesini kullanırken; 1961 Anayasası Türk milliyetçiliği ibaresini kullanır. Yani her iki anayasada milliyetçilik kavramı var iken; iki anayasanın milliyetçiliği farklı bir şekilde ele aldığı görülmektedir. 1924 ve 1961 Anayasaları rejim olarak Cumhuriyeti yani ulusal egemenliği temel alır. Her iki anayasa da, egemenliğin millete ait olduğunu kabul eder. Ancak adı geçen anayasalarda yasama, yürütme ve yargıyla alakalı farklı bir bakış açısı bulunmaktadır. 1924 Anayasası, yumuşatılmış güçler birliği ilkesini kabul ederken; 1961 Anayasası'nda güçler ayrılığı ilkesi vardır.

1876, 1921 ve 1924 Anayasalarında geçmeyen hukuk devleti anlayışı, 1961 Anayasası'nda geçmektedir. Bu durum, 1961 Anayasası'na ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu anayasa ile Mustafa Kemal Atatürk devrinden beri yapılmaya çalışılan hukuk devleti anlayışı Türkiye'ye getirilmiş oluyordu. Zira 1876 yılından beri Anayasalarla yönetilen ve hukukun etkin bir duruma getirilmeye çalışıldığı Türkiye'de gerçek anlamda hukuk devleti ilkesi, 1961 Anayasası'yla etkin duruma getirilebilmiştir. Bunun dışında, Türkiye'de parlamento tarafından çıkarılan yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek amacıyla ilk defa, 1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bu özellik, daha önceki anayasalarda yer almamaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere, Türkiye'deki anayasalardan 1921 ve 1924 Anayasalarında tek meclis anlayışı vardır. 1961 Anayasası'nda ise çift meclis öngörülmektedir. 1961 Anayasası, bu yönüyle Kanun-i Esasi'ye benzemektedir. 1876 Kanun-i Esasi'de de Meclisi-i Mebusan ve Meclisi-i Ayan olmak üzere iki adet parlamento vardır. 1961 Anayasası'ndaki bu özellik 1982 Anayasası ile ortadan kaldırılmış ve yeniden tek parlamentolu sürece geçilmiştir.

1876, 1921 ve 1924 Anayasalarında farklı olarak, 1961 Anayasası'nda kişi hak ve hürriyetleri daha fazla yer tutmuştur. Türkiye'de gerçek anlamda hak ve özgürlükler konusunu ele alan ve ayrıntılı bir biçimde irdeleyen 1961 Anayasası olmuştur. Bu anayasada kişi hak ve özgürlükleri bağlamında, halka çok sayıda haklar tanınmıştır. Türkiye'de hak, özgürlük ve eşitlikler bağlamında en özgürlükçü anayasa, 1961 Anayasası'dır. Bu bağlamda, 1961 Anayasası Türk demokrasi tarihinde en özgürlükçü anayasa olarak bilinmektedir.

Diğer anayasalardan farklı olarak 1961 Anayasasında sosyal devlet ilkesi vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, 1961 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne kazandırdığı en önemli nitelikler arasında sosyallik gelmektedir. Esasında Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşundan sosyal politikalara önem verilmeye çalışılmıştı. Ancak bunun anayasaya girmesi 1961 Anayasası ile olmuştur. Anayasanın gösterdiği sosyal adalet hedefi, kişilere ve gruplara tanıdığı sosyal haklar, devlete yüklemiş olduğu sosyal ödevler ve bir yenilik olarak getirilen kalkınma planları, sosyal devlet ilkesinin gereklilikleri arasında gösterilebilir.

1961 Anayasası'nda özellikle de 12 Mart 1971 Muhtırasından sonra birtakım değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, Bakanlar Kurulu'na gerekli durumlarda Kanun Hükmünde Kararname (KHK) yetkisi verilmiş ve üniversitelerin özerkliği ciddi oranda zayıflatılmıştır. Bunun yanında memurların sendikalaşmasını engellemek amacıyla memurların sendikalara üye olma olmaları tamamen yasaklanmıştır.

Ayrıca yapılan anayasal değişikliklerle ülke yönetiminde ordunun etkinliği artırılmış ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kurulmuştur. Böylece söz konusu anayasal değişikliklerle, kişi hak ve hürriyetleri ciddi bir biçimde sınırlandırılmıştır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F. (2006). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (çev. Sedat Cem Karadeli). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AKAÜNDÜZ, A. (1986). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
- AKIN, F. (2006). "1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/3:1-12.
- AKIN, R. (2012). "1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Hukuk Tarihimizdeki Önemi". *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. (ed. Fethi Gedikli). İstanbul: 599-605.
- AKINCI, A. (2014). "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. IX/1: 55-71.
- AKŞİN, S. (1997). *Türkiye'nin Yakın Tarihi I*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Yayınları.
- AKTAŞ, H. E. (2013). "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının Din ve İnanç Hürriyeti Açısından Demokratik Bazı Ülkelerin Anayasalarıyla Karşılaştırılması". *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XVII/3-4: 1-25.
- ALDIKAÇTI, O. (1968). "1961 Anayasasında Devlet Başkanı ve Kararnamelerinin İmzalanması". *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*. I/2: 30-46.
- ARASLI, U. (2015). *Anayasa Mahkemesi İptal Kararları Açısından Anayasal Temel İlke ve Kavramlar*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- ARMAĞAN, S. (1971). "1961 Anayasasının Son Değişikliğinden Sonra Anayasa Mahkemesi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XXXVII/1-4: 121-134.
- AYAN, S. (2007). Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. VIII/2: 1-24.
- AYDEMİR, Ş. S. (1993). *Menderes'in Dramı (1899-1960)*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AYDEMİR, Ş. S. (2011). *II. Adam*. III. Cilt. 19. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- BAKIRCI, F. (1994). "Başkanlık Sistemi, Parlamenter Sistem, Meclis Hükümeti Sistemlerinin Karşılaştırılması ve Türkiye Örneği". *TBMM Genel Sekreterliği Uzmanlık Tezi*. Ankara.
- BERKES, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (hzl. Ahmet Kuyaş) 19. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BULUT, S. (2009). "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu". *Akademik Bakış Dergisi*. II/4: 125-145.

- CANIKOĞLU, M. D. (2001). "Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız". *DEÜ Hukuk Fakültesi Mahmut Tevfik Birsal Armağanı*. İzmir: DEÜ Yayınları: 461-494.
- ÇAKMAK, F. (2014). "Cumhuriyet Halk Partisi'nin "Ege Vazife Gezisi" ve 1959 Yılı Uşak-İzmir Olayları". *Turkish Studies*. IX/10: 1239-1258.
- ÇALEN, M. K. (2012). "1909 Kanun-i Esasi Tadilatı". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. II/4: 129-140.
- ÇAVDAR, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*. 5. Baskı. Ankara: İmge Yayınevi.
- ÇİMEN, H. - S. BAKAN (2019). "Türkiye'de Demokrasinin Gelişim Süreci Bakımından Dönemsel Kritiği". *Birey ve Toplum Dergisi*. IX/17: 121-156.
- DEMİR, F. (2000). "Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri". *Prof. Dr. Seyfullah Edis'e Armağan*. (hzl. Zafer Gören). İzmir: DEÜ Yayınları.
- DİNÇKOL, B. (2015). "1924 Anayasası Döneminde Siyasal Muhalefet". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. XXI/2: 339-353.
- DUNBAY, S. (2016). "1961 Anayasası Perspektifinden Parlamenter Bağışıklıklar". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. 124: 153-182.
- EKŞİ, Ö. (2005). (ed.). *Türkiye'de Anayasalar*. Ankara: TBMM Yayınları.
- EMİROĞLU, A. (2011). "27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti'nin Tasfiyesi". *Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*. I/1: 13-27.
- ERDEN, Ö. (2013). "Ziya Gökalp'in 1924 Anayasası İle İlgili Çalışmaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XXIX/85: 47-72.
- ERDOĞAN, M. (2012). *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*. 8. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.
- EREN, B. (2013). "Anayasal Çerçeve Türkiye'de Çalışma Hakkı". *Çalışma Dünyası Dergisi*. I/2: 66-84.
- EROĞUL, C. (1994). "Anayasa ve Tüze Dilinin Türkçeleştirilmesi". *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. XLIX-3/4: 119-148.
- ERTAN, T. F. (2007). "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. XXXIX: 409-423.
- FEYZİOĞLU, B. (1981). "Üniversite Özerkliği". *Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları*. 28: 127-133.
- GOLOĞLU, M. (2006). *Milli Mücadele Tarihi IV Cumhuriyete Doğru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- GÖZLER, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- HAKYEMEZ, Y. Ş. (2003). "Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı, Rousseau ve Türk Anayasaları Üzerindeki Etkisi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. II/4: 69-92.
- İÇEL, K. (1975). "Türkiye'de Radyo-Televizyon Rejimi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. XLI/3-4: 121-144.

- KANETİ, S. (1994). "Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Yasama Yetkisi ile Yürütmenin Düzenleme Yetkisinin Sınırları". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. LIV/1-4: 33-44.
- KARPAT, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KIRILMAZ, H. - S. KIRILMAZ KILIÇ (2014). "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Kamu Yönetimi: Anayasal Sistem, Yönetim Yapısı, Bürokrasi ve Reform Uygulamalar". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XL: 25-44.
- KİLİ, S. - A. Ş. GÖZÜBÜYÜK (1985). *Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifaktan Günümüze*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KUZU, B. (1994). "Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. LIV/1-4: 71-101.
- KÜÇÜK, A. (2016). "1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler". *Liberal Düşünce Dergisi*. LXXXII: 5-54.
- LEWİS, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (çev. Metin Kıratlı). 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- METİN, Y. (2012). "Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. II/1: 92.
- MUMCU, A. (1986). "1924 Anayasası". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 2: 383-400 .
- NARİN, S. (2018). "1921 Anayasasının Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi". *İzmir Barosu Dergisi*. LXXIX: 79-110.
- OĞUZ, A. (2015). "Birinci Meşrutiyet Meclisi'nin Kapatılmasının Sonuçları Üzerine". *Nevşehir Baro Dergisi*: 41-68.
- OKUR, M. (2000). "Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu". *Atatürk Dergisi*. III/1: 289-304.
- ORTAYLI, İ. - İ. KÜÇÜKKAYA (2012). *Cumhuriyetin İlk Yüzyılı (1923 - 2023)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖZGER, Y. (2018). "İkinci Meşrutiyet Döneminde İktidarın Yeni Sembolü Olarak Hazırlanan Kanun-i Esasi Madalyası". *Tarih Okulu Dergisi*. XI/35: 1-19.
- ÖZKAN, H. - D. ÖZCAN (2016). "Üniversite-Toplum, Devlet, Piyasa/Sermaye İlişkileri Bağlamında Üniversite Özerkliği". *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*. VI/1: 31-40.
- ÖZKAYA, Y. (1987). "Birinci Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Hakkında Ortaya Konulan Görüşler ve Parlamento Usulü Hakkında Bir Layiha". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXXI-1/2: 397-415.
- ÖZBUDUN, E. (1985). "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Niteliği". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. I/2: 475-504.
- ÖZBUDUN, E. (2012). "Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri". *Liberal Düşünce Dergisi*. XVII/68: 5-18.
- ÖZBUDUN, E. (1985). "1961 ve 1982 Anayasalarında Kanun Hükmünde Kararnameler". *Anayasa Yargısı*. AYM. 2: 227-238

- ÖZGİŞİ, T. (2012). *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*. Ankara: TBMM Basımevi.
- ÖZMEN, A. (2012). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasalarda Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri". *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. II/2: 171-175.
- PARLA, T. (1991). *Türkiye'de Anayasalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- SUNAY, C. (2010). *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri 27 Mayıs-12 Mart-12 Eylül ve Sonrası*. Ankara: Orion Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. N. (1991). "Ankara'nın Başkent Oluşu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/20: 189-122.
- TANÖR, B. (1994). *İki Anayasa 1961-1982*. 3. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayıncılık.
- TANÖR, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 26. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TANÖR, B. (1985). "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TEZİÇ, E. (1986). "Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Esas Açısından Denetimi". *Anayasa Yargısı*. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları. 2: 21-38.
- TOPÇU, İ. - S. A. TOPÇU, (2017). "Adnan Menderes'in Yargılanması ve İdamı". *Akademik Bakış Dergisi*. LXI: 59-80.
- TOPÇU, İ. (2019). "Adnan Menderes'in Gözünden İstanbul ve Ankara Olayları". *Journal of Social and Humanities Sciences Research*. VI/42: 2458-2469.
- TORUN ÇELİK, E. (2002). *İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimlere Yol Açan İç ve Dış Etkenler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TUĞLUOĞLU, F. (2019). "1961 Anayasa Referandumunu ve DP Tabanı". *Akademik Bakış Dergisi*. XII/24: 135-162.
- TUNAYA, T. Z. (1985). "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TUNÇ, B. (2020). "Demokrat Parti Kocaeli Milletvekili Nüzhet Unat'ın Siyasi Hayatı ve Yassıada Mahkemelerindeki Yargılanma Süreci (1954-1961)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XVII/66: 365-384.
- TUNÇ, B. (2017). "Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti Dönemi Uygulamalarından Vatan Cephesinin Sakarya'daki Yansımaları". *Current Resarch Social Sciences*. III/3: 155-169.
- TUNÇ, B. (2017). "Milletvekili Genel Seçimlerinde Demokrat Parti'nin Kocaeli'ndeki Seçim Faaliyetleri (1950-1957)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. VII/1: 250-264.
- TURHAN, M. (1991). "Meclis Hükümeti (Konvansiyon Kuramı)". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. XLVI/1: 453-463.
- URAN, P. (2016). "Anayasaların Başlangıç Kısımları". *Journal of Istanbul University Law Faculty*. LXXXIII/1: 223-248.

- UYAR, H. (2001). *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*. İstanbul: Büke Yayınları.
- ÜLKER, İ. (2013). "Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-i Esasi'deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XXI/2: 101-124.
- ÜNAL ÖZKORKUT, N. (2004). "1876 Anayasasının Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*.V/1: 173-184.
- YAMAÇ, M. (2014). "İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi)". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*. III/5: 54-68.
- YAZICI, S. - F. YAZICI (2011). "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması". *Bilig Dergisi*. 59: 235-254.
- ZÜRCHER, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (çev. Yasemin Saner Gönen). 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Arşiv Belgeleri

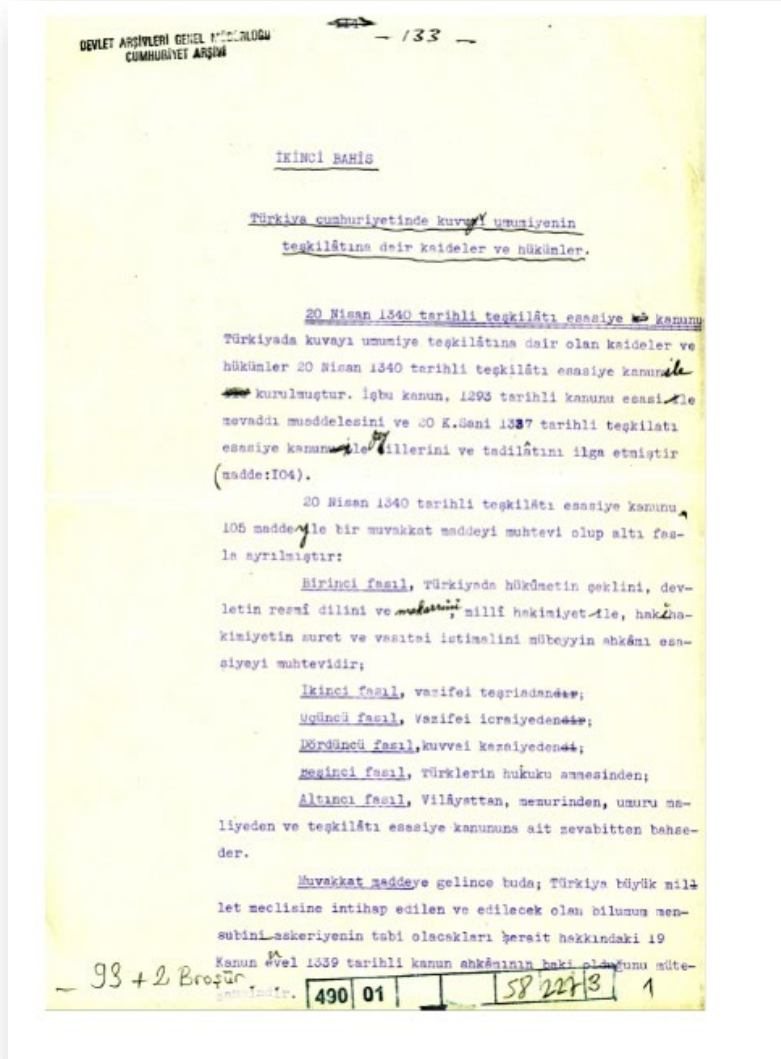
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 58.227.3.
- Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 58.227.3/1.
- Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 59.229.8.
- Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 569.2264.2.

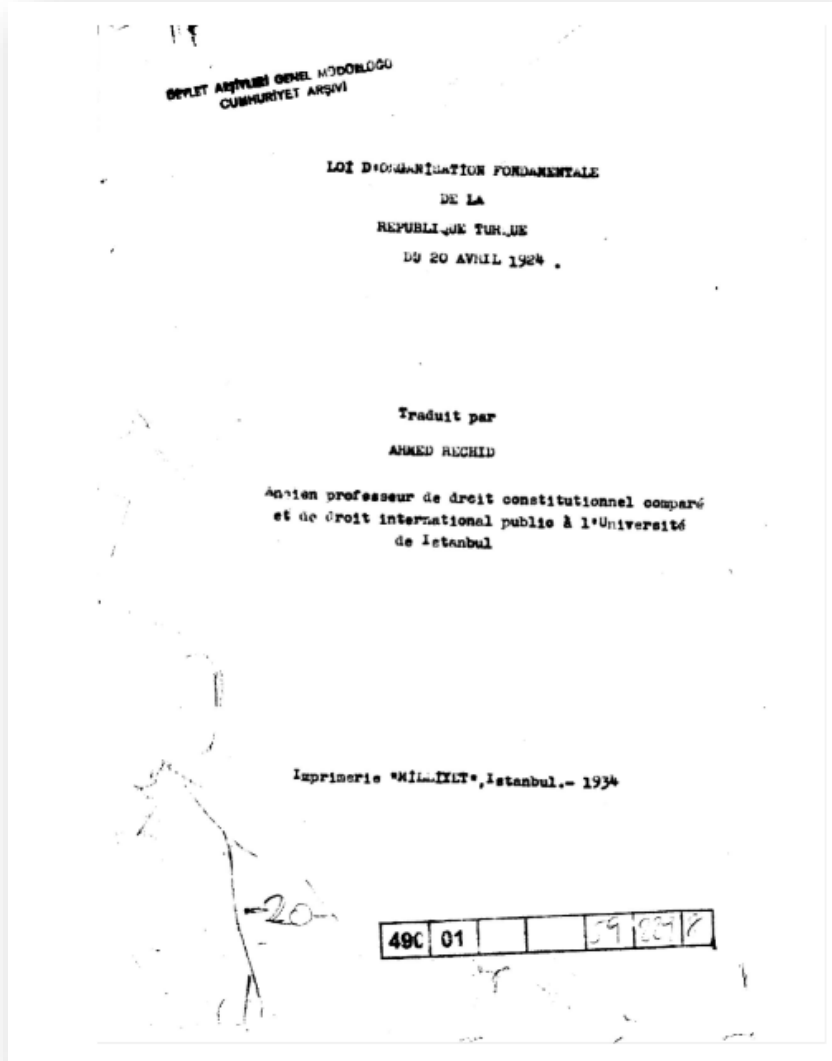
Gazeteler

- Akşam* (1934.10.06). S. 5796: 1.
- Cumhuriyet* (1934.10.06). S. 3794: 1.
- Milliyet* (1934.10.06). S. 3171: 1.
- Haber* (1934.10.06). S. 931: 1.
- Son Posta* (1937.01.06). S. 2342: 1.
- Kurucu Meclis Tutanak Dergisi* (1961.05.27) C. 2, 15. Birleşim: 107.
- Resmi Gazete* (1961.05.31). S. 10.316: 4201-4214.
- Resmi Gazete* (1961.07.20). S. 10.859: 4641-4653.
- Resmi Gazete* (1971.09.22). S. 13964: 517-519.
- Resmi Gazete* (1973.07.11). S. 14591: 782.
- Ulus* (1937.02.06) S. 5578: 1.
- Ulus Sesi* (1937.02.06) S. 545: 1

EKLER

EK 1: 1924 Teşkilat-ı Esasiye Hakkındaki Görüşme Zabıtları

EK 2: 1924 Anayasası'nın Fransızca Olan Metnin Kapağı

**T. C.
KURUCU MECLİSİ
TUTANAK DERGİSİ**

On beşinci Birleşim

27 . 5 . 1961 Cumartesi

İçindekiler

	Sayfa
1. — Geçen tutanak özeti	108
2. — Görüşülen işler	109
1. — Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın açık oya sunulması	109,111 :113
3. — Söylevler	109,110
1. — Kurucu Meclis Başkanı Kâzım Orbay'ın, Anayasanın Kurucu Meclisçe kabulü münasebetiyle söylevi	109:110
2. — Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in, Anayasanın Kurucu Meclisçe kabulü münasebetiyle söylevi	110

EK 3: Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Cilt:2, 15. Birleşim, (27 Mayıs 1961).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Halk Oylamasına Sunulmasına Dair Meclis Görüşmeleri

T. C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi : 7 Ekim 1336 - 1920

İdare ve yasa işleri için
Başbakanlık Neşriyat ve Müdeveemat
Genel Müdürlüğüne
müracaat olunur

20 TEMMUZ 1961
PERŞEMBE

Sayı : 10859

KANUN

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI

Kanun No : 334

Kabul tarihi : 9/7/1961

BAŞLANGIÇ

Tarihî boyunca buğumuz yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertlerini, kadere, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve millîyetini, dünya milletleri ailesinin en değerli üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yitirmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden ilham alarak ve;

«Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesinin, Millî Mücadele ruhusunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

II. Cumhuriyetin nitelikleri. MADDE 2 — Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirlenen temel ilkelere dayanarak, millî, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.

III. Devletin bütünlüğü, resmî dil, başkent. MADDE 3 — Türkiye Devleti, birleşik ve bölünmez bir bütündür. Resmî dil Türkçedir. Başkent Ankara'dır.

IV. Egemenlik. MADDE 4 — Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletindedir.

Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır.

Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, sınıma veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz.

V. Yasama yetkisi. MADDE 5 — Yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez.

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdi ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle korumak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabul ve ilân ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllüğünde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adalete ve faziletle şükûk evlâtlarının uyanık bekliliğine emanet eder.

BİRİNCİ KISIM

GENEL ESASLAR

I. Devletin şekli.

MADDE 1 — Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.

VI. Yürütme görevi. MADDE 6 — Yürütme görevi, kanunlar çerçevesinde, Cumhurbaşkan ve Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir.

VII. Yargı yetkisi. MADDE 7 — Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.

VIII. Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı. MADDE 8 — Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır.

IX. Devlet şeklinin değişmezliği. MADDE 9 — Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki Anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.

EK 5: 1961 Anayasası'nın 20 Temmuz 1961'de Resmi Gazete'de

Yayınlanan Halinin Birinci Sayfası

EK 6: Akşam Gazetesi,

6 Ekim 1934 Kadınlara Seçilme Hakkının Verilmesi Üzerine Seçimlerin Yenilenmesine Karar Verilmesi

EK 7: Milliyet Gazetesi,

11 Temmuz 1961, Anayasa'nın Halk Oylamasına Sunulmasının Sonucu

EK 8: Tercüman Gazetesi,

11 Temmuz 1961, Anayasa'nın Halk Oylamasına Sunulmasının Sonucu

EK 9: Cumhuriyet gazetesi,

6 Aralık 1934, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi

AMASYA MERKEZ BÜYÜK KIZILCA KÖYÜ İSTASYON CAMİ*

Neslihan KORKMAZ**

ÖZET

Büyük Kızılca Köyü, Tokat-Amasya karayolu üzerinde, şehir merkezine 22 km uzaklıkta Amasya merkez ilçeye bağlı bir köydür. Araştırmamıza konu olan İstasyon Cami'nin yapımına 1956 yılında başlanmış 1958 yılında tamamlanmıştır. 2011 yılında tescillenen yapı sağlam ve ibadete açık durumdadır. Yapının ustası Zileli Mehmed Çavdar'dır. Caminin yapımı esnasında köy halkının da katkılarının bulunduğu, inşaat alanının yakınında gezici bir atölye kurulduğu bilinmektedir. Cami zaman içerisinde çeşitli onarımlar geçirmiştir. Orijinal minare korunurken, kuzeyine 1995 yılında yeni bir minare eklenmiştir. Kuzeydeki kapalı bir mekân durumundaki son cemaat yeri yapıya sonradan eklenmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir alana oturan yapı, cephelerden dışa taşkın, saçaklı kırma çatıyla örtülüdür. Yapı harimi örten ahşap bindirme tavanıyla önem taşımaktadır. Harim tam ortada kareye yakın dikdörtgen tabana oturan, girişlemesi alttan kaplamalı, iç içe üç katlı ahşap bindirme tavan ile örtülüdür. Tavanda geometrik ve bitkisel bezemeler kullanılmıştır. Gezici atölyede hazırlanan kök boyalarla renklendirilen tavan önem taşımaktadır. Çalışmamızda yapı, ahşap bindirme tavan kurgusu ve bezemeleriyle ele alınmıştır. Cumhuriyet döneminde geleneksel yapı öğeleri kullanılarak inşa edilen cami hem bu yönüyle, hem de ustasının Zileli olması sebebiyle geçmişinden getirdiği bilgi ve deneyimlerinin 20.yüzyıla aktarılması ve bu geleneği yaşatan son ustalardan biri olması açısından önemlidir. Yapıdaki geleneksel uygulamalar da dikkate alınarak değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Cami, Ahşap, Tavan.

"BÜYÜK KIZILCA" VILLAGE MOSQUE IN AMASYA CENTER

ABSTRACT

Büyük Kızılca Village, which is on the Tokat-Amasya highway, is 22 km away from the city center. It is a village connected to the central district of Amasya. The construction of the İstasyon Mosque which is the subject of our research, started in 1956 and was completed in 1958. The building registered in 2011, is intact and open to worship. The master of the building is Mehmed Çavdar from Zile. It is known that the village people also contributed to the construction of the mosque and a mobile workshop was established near the construction site. The mosque has undergone various repairs over time while the original minaret was preserved, and a new minaret was added to its north in 1995. The portico of mosque, which was a closed space in the north, was added to the building later. The building which sits on a rectangular plan in the north-south direction is covered with a fringed hipped roof from the facades. The building is noteworthy with its wooden overlapping ceiling covering the bland. The enceinte is covered with a rectangular three-stories wooden overlapping ceiling with the beam at the bottom, with a rectangular floor near the square in the middle. Geometric and botanical decorations are used on the ceiling. The ceiling colored with root points prepared in the traveling workshop is important. In our study, the structure was handled with wooden overlay ceiling constructions and decorations. The mosque which was built using traditional building elements in the Republican era is important in terms of transferring the knowledge and experiences it has brought from its past to the 20th century and this mosque's master also holds a significant place since he is one of the last masters who follow this tradition. Evaluations were made by taking into consideration the traditional practices in the building.

Keywords: Amasya, Mosque, Wooden, Ceiling.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.07.2020; Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2020

* Bu çalışma 2016 yılında Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalına sunulan, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi 2012/88 No'lu BAP projesi ile desteklenen "Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, TOKAT;
ORCID: 0000-0002-5864-9924, E-posta: neslihan.korkmaz@gop.edu.tr

Giriş

Büyük Kızılca Köyü İstasyon Cami ahşap bindirme tavan kurgusu ve Zileli bir ustanın geleneksel yapı sanatı birikimini 20.yüzyıla aktarması açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda öncelikle bindirme tavan uygulamasının tarihi geçmişine, sonra da Zile'deki ahşap tavan geleneğine değinmekte fayda bulunmaktadır.

Ahşap tavan, Anadolu'da eski çağlardan bu yana kullanılagelen oldukça ekonomik bir örtü biçimidir. Tavanların şekli bunların örttüğü hacimlerin plan şemaları ve üst yapılarıyla ilgili olmasına karşın, tam olarak bunlara bağlı değildir. Ahşap tavan sistemi daha çok kare ya da kareye yakın dikdörtgen planlı mekânların, nadiren de dairesel alanların örtülmesinde kullanılmış; mekânı bölen taşıyıcılara gereksinim duyulmadan da alanı örtme imkânı sağlamış bir sistemdir (Önge 1975: 181). Ahşap kirişler yardımıyla genellikle mekânı bölen herhangi bir taşıyıcıya gerek duyulmaksızın, çok değişik biçim ve tekniklerde mekân boşluğu kolayca geçilerek örtülebilmektedir. Oldukça ender görülen alttan kaplamasız iki yana kırma tavan ve türevleri dışında ahşap tavanlar genellikle düz ve bindirmeli olmak üzere iki teknikte yapılırlar.

Bindirme terimi aynı yapısal ögenin tekrarından oluşan yapısal bileşimlerde, bir alttaki ögenin üzerine biraz daha ileri çıkacak biçimde yerleştirilen diğer öge ya da ögelerin birlikteliğinden oluşan (Sözen vd. 1999: 55), bir alttakinin bir üstündeki ögeyi taşıdığı yapısal kuruluşları ifade etmekte; bir yandan biçimi diğer yandan uygulanan yöntemi açıklamaktadır (Korkmaz 2016: 21). Bindirme terimi ayrıca bir duvarda cumba, çıkma gibi taşkın ve altı boş olarak yapılan ve bindirmelik ya da destek üzerinde taşınan yapı parçası olarak da tanımlanmaktadır (Hasol 1998: 89).

Bindirme tekniğinin yapıların duvar örgüsünden, tavan örtüsüne kadar hemen her bölümünde basitten karmaşığa uzanan geniş bir yelpazede uygulanabilir oluşu, insanoğlunun en erken tarihlerden bu yana, bu teknikle kâgir ve ahşap malzeme kullanarak yapılar oluşturmaya imkân vermiştir.

Bindirme tekniğinin, basit uygulamalarından oluşan kubbemsi konik örtülerin dışında, kâgir ve ahşap malzemeye gerçekleştirilmiş yapısal kuruluş ve biçim olarak belirgin, mekânın duvarlarıyla tavanının kesin olarak ayrıştığı daha karmaşık uygulamaları bulunmaktadır. Bindirme tekniğinin her türlü malzemede uygulanabilmesi tavan kuruluşlarında değişik statik kuruluşların ve biçimlerin elde edilmesine imkân vermekte ve kolay statik çözümler sağlamaktadır. Bindirme tekniğinin, taşıyıcı tavan kirişlerinin kuruluşuna göre her biri kendi içinde alt başlıklara ayrılabilen başlıca iki uygulama biçimi vardır. Bunlardan ilki, paralel taşıyıcı kiriş; diğeri köşeli bindirilen taşıyıcı kiriş esasına dayanır (Korkmaz 2016: 22). Büyük Kızılca Köyü Cami'nin tavanı ikinci tipe girmektedir¹.

Birbiri üzerine köşe (açı) oluşturacak biçimde bindirilen taşıyıcı kiriş esasına dayanan tavan kuruluşları, üst üste bindirilmiş kapalı geometrik biçimli katlara sahiptirler. Duvarlardan mekânın merkezine doğru giderek küçülen, tek merkezli kademeli kare ya da çokgen yüzeyler meydana getirecek şekilde ahşap ya da kâgir kirişlerin, birbirleri üzerine bindirilmeleri suretiyle oluşturulurlar (Parla 2005: 221). Öртеcekleri mekânların büyüklükleri ve kullanılan malzemeye bağlı olarak kirişlerin yerleştirilmesinde ve yükseltilmesinde kuruluş ve biçim farklılıkları gösterirler. Kirişleri köşeli birleşen taşıyıcı kiriş esasına dayanan bu tür tavanlar, tavan katlarının birbiri

¹ Caminin tavanı köşeli bindirilen taşıyıcı kiriş esasına dayanan tavan kuruluşuna sahip olduğundan bu tip üzerinde durulacak, diğer tipler farklı çalışmalarda ele alınacaktır.

üzerindeki dizilişlerinde oluşturdukları biçimlere göre, kat girişlerinin giriş eksenlerinin birbiri üzerine gelmeyecek biçimde döndürülerek yerleştirildiği, döner eksenli bindirme tavanlar ve iç içe bindirmeli tavanlar olmak üzere başlıca iki sınıfta toplanabilmektedir. Büyük Kızılca Köyü Cami tavanı iç içe bindirmeli tavan kuruluşuna sahiptir.

Yapının ustası Mehmed Çavdar Zile'lidir. Zile 5000 yıllık tarihi geçmişe sahip, 14 uygarlığa ev sahipliği yapmış önemli bir yerleşim yeridir (Özçağlar 1995: 146). 1397 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılan Zile, 1878 yılına kadar Amasya'ya bağlı bir kaza merkezi konumundadır². Bu tarihten sonra Tokat'ın mutasarrıflık olması üzerine Tokat'a bağlanmıştır (Özçağlar 1995: 148). Zile'de Cumhuriyet devrinde oluşturulan mahalleler ile eski isimlerini muhafaza eden mahalleler halen bulunmaktadır (Özçağlar 1995: 149-151). Mahalle adları içinde 'Nakkaş Mahallesi' adı geçmektedir (Özçağlar 1995: 151). Ancak mahallenin ismine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 15.-16. yy. kayıtlarında rastlanmamaktadır (Hanılçe 2014: 80). XV. yy.'a ait kayıtlarda Zile'deki esnaf ve zanaatkârlara ait bilgiler bulunmaktadır. Buna göre XV. yy.da mimari ile alakalı olarak ele alabileceğimiz meslek grupları içinde benna (inşaat ustası), neccar ve nakkaş yer almaktadır (Hanılçe 2014: 160). XV.-XVI. yy. kayıtlarında Zile'de Nakkaş Mescidi adıyla günümüzde mevcut olmayan bir de mescid ismi geçmektedir (Hanılçe 2014: 493). Mescidin vakıf gelirleri arasında Nakkaşyeri adında bir kıt'alık zeminin gelirinden söz edilmektedir (Açıkel 2012: 18). Ancak arazi ile ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bir mahalleye ve mescide 'Nakkaş'³ adının verilmesi mahalledeki sanatsal faaliyetlerin sonucu olarak doğmuş olmalıdır ve bu açıdan dikkat çekmektedir. Bu bilgiler ışığında Zile'de bezeme ile ilgili olarak çalışma yapılan bir yer belki de atölyelerin yer aldığı bir mahallenin bulunma ihtimalinden söz edilebilir. Dolayısıyla Zile'de mimari bezeme alanında da yetişmiş ustalar olduğunu kabul etmek gerekir ki bu geleneği yaşatan en önemli nakkaşlardan biri Zileli Emin'dir. Önemli bir halk ressamı olarak bilinen sanatçı XIX. yy. sonunda eserlerini ortaya çıkarmıştır. Halk ressamı olarak anılmasının sebebi alaylı olarak bu işle uğraşması, usta-çırak ya da baba-oğul mirası ile bu sanatı öğrenmesi, gelenek ve görenekleri göz önüne alarak kendi sentezini yaratmasıdır (Arık 1975: 9). Eserleri arasında Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami şadırvanı (Tanman 1993: 491-517), Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami kubbesi (Arık 1975: 12), Amasya Gümüşlü Cami (Arık 1976: 82), Amasya Sultan II. Bayezid Cami şadırvanı (Arık 1975: 13), Tokat Zile Şeyh Nusrettin Türbesi (Çal 1987: 427-461) bulunmaktadır. Zileli Emin'in eserlerinde görülen kompozisyon unsurlar dikkate alındığında ya tarikat ehlinden ya da tekke sanatı ile bağlantısı olan halk ressamlarının çevresinden geldiği düşünülmektedir (Tanman 1993: 496). Zileli Emin'in dönemindeki bilgi, görgü ve deneyimlerini eserlerine aktarmadaki tutumunun; Büyük Kızılca Köyü İstasyon Cami'nin ustası Mehmet Çavdar için de benzer şekilde gerçekleşebilmiş olduğunu düşünmek mümkündür.

Yapının Mimari Tanıtımı

Amasya merkeze 22 km uzaklıktaki Tokat-Amasya karayolu üzerinde, Büyük Kızılca Köyü'nde bulunan yapının inşasına 01.03.1956 tarihinde başlanmış, inşa 30.09.1958 tarihinde tamamlanmıştır. Yapının yapımına ilişkin kesin tarih aralıkları bindirme tavanın ilk katının, doğu ve batı kenarları üzerine yazılmıştır. Yapı, Zileli usta Mehmet Çavdar tarafından köy halkının da katkılarıyla yapılmıştır. Köy halkı ile yapılan görüşmeler sonucunda tavanın ustanın beraberinde getirdiği kalfası ile birlikte yaptığı öğrenilmiştir.

² Özçağlar bu tarihi 1397, Şahin 1392 olarak vermektedir. bk. Özçağlar 1995: 148; Şahin 2013: 219-220.

³ Osmanlıcada renkli, iki boyutlu yüzey düzenleme sanatıyla, nakışla uğraşan kişidir. Nakkaşın mesleki etkinliğini diğer yüzey bezeme çalışmalarında ayıran şey nakış için fırça kullanılmasıdır. bk. Sözen vd. 1999: 170.

Köy halkının da yardımıyla inşa edilen yapının ahşap işlemeli tavanı da yine imece usulü şeklinde cami yakınında kurulan gezici bir atölyede yapılmıştır. Tavanda kullanılan renkler yine bu atölyede bitkisel boyalar hazırlanarak gerçekleştirilmiştir⁴.

Harimi örten tavan üzerinde usta kendi ismini Arap harfleriyle yazmıştır. Amasya Müftülüğü'nün 0500/811-1012/0510074 numaralı cami kütük defterinde usta ismi Mehmet Çavdaroğlu şeklinde geçmektedir. Geçirdiği onarımlar sonucunda orijinal kuruluş biçimi hakkında tam olarak bilgi edinemediğimiz son cemaat yerinin, 1995 yılında kapalı bir mekân haline dönüştürüldüğü bilgisi elde edilmiştir. Orijinal minare korunmuş, eski minarenin kuzeyine yeni bir minare yapılmıştır. Köylülerin isteği, eskimesinden dolayı orijinal minarenin yıkılması talebi iken, yapı tescilli olduğundan bu talep reddedilmiş ancak yeni bir minarenin eklenmesine izin verilmiştir⁵.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan yapı, cephelerden dışa taşkın, saçaklı kırma çatıyla örtülüdür (Çizim: 1). Kuzeybatı köşesinde iki minare bulunmaktadır (Fot. 1). Orijinal minareye yapının kuzeybatı köşesindeki on dört basamaklı ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Orijinal minarenin kare kesitli kaidesinin doğu duvarı ile harimin batı cephe duvarı bitişik vaziyettedir (Fot. 2). Kaide bugün badanalı olduğundan malzemesi tam olarak anlaşılammaktadır. Kaidenin pabuçlukla birleştiği kısımda, iç kısmı pahlanmış, yaklaşık 30 cm eninde dikdörtgen bir silme kaidenin çevresini dolanmaktadır. Pabuçluk kısmı beton sıvalı olup, sade bırakılmıştır. Tuğla malzemeden inşa edilen minare gövdesini, şerefe altında bir sıra testere dişi çevrelemiştir. Şerefe altı beş sıra testere dişlidir. Tuğlaların bir sıra tuğla bir sıra boşluk şeklinde dizilmesiyle şerefe korkuluğu oluşturulmuştur. Petek sacdan yapılmış konik külahla örtülmüştür.

1995 yılında yapılmış olan onarımlar sonucu eklenen ikinci minareye çıkış, son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde açılan kapıyla sağlanmaktadır (Fot. 3). Minare kaidesinin doğu duvarı ile yine bu onarımlar sonucu yapılmış olan son cemaat yerinin batı duvarı aynı düzlemde yer almaktadır. Kaidenin zeminden yaklaşık 1m kadar yükseklikteki kısmı kırmızı badanalı olup, minare kaidesi kesme taştan yapılmıştır. Pabuçluk kısmı beton sıvalı olup, sade bir düzenlemeye sahiptir. Kesme taştan inşa edilen minare gövdesini, şerefe altında ince bir bilezik çevrelemektedir. Gövde kısmında aralıklı olarak aynı hizada açılmış beş adet oyuk bulunmaktadır. Şerefe beş sıra mukarnaslıdır. Şerefe korkuluğu uzunlamasına dikdörtgen olarak yerleştirilmiş on iki kesme taşın birleşmesinden oluşmaktadır. Petek sacdan yapılmış konik külahla örtülüdür.

Yapının kuzey cephe önünde bulunan sundurmalı, altı basamaklı bir merdivenle, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı, sonradan yapıya eklenmiş olan kapalı bir mekân durumundaki son cemaat yerine çıkılmaktadır (Fot. 4). Son cemaat yerinin kuzey cephe ekseninde dikdörtgen çerçeveli 1.64m genişliğinde bir kapı açıklığı; kapının batısında 1.97m, doğusunda 1.99m genişliğinde altı üstlü dikdörtgen çerçeveli birer; kapının üstünde de 1.49m genişliğinde dikdörtgen çerçeveli bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Yapının doğu ve batı cephelerinde altta üç, üstte iki dikdörtgen çerçeveli pencere açıklığı yer almaktadır (Fot. 5-6). Alttaki pencereler 99cm-1.01m, üstteki pencereler 90cm. genişliğindedir. Güney cephede ise biri 1.06m diğeri 1.01m genişlikte dikdörtgen çerçeveli iki alt pencere açıklığı, genişlikleri 78cm ve 73 cm olan dikdörtgen çerçeveli iki üst pencere açıklığı yer almaktadır (Fot. 7). Harimin kuzey cephesinde 1.64m

⁴ Bilgiler 16.07.2014 tarihinde 1938 doğumlu Necmettin Şahin ve 1943 doğumlu Fahrettin Sezikli adlı köylülerle yapılan görüşme sonrası edinilmiştir.

⁵ Bilgiler 16.07.2014 tarihinde görüştüğümüz 1938 doğumlu Necmettin Şahin ve 1943 doğumlu Fahrettin Sezikli adlı köylülerden edinilmiştir.

genişliğinde dikdörtgen çerçeveli bir giriş açıklığı, bunun üzerinde en geniş yeri 1.30m en dar yeri 1.10m olan mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Girişin doğusunda ve batısında alt seviyede genişlikleri 94-95cm olan toplam iki pencere açıklığı yer alır.

Son cemaat yerine yapının kuzey cephesindeki çift kanatlı, ahşap kapıyla girilmektedir. Mekânın kuzeydoğu köşesinde, harime girişi sağlayan açıklığın hizasından itibaren kuzeye doğru duvar örülerek, kurs öğrencileri için 3.49mx3.54m boyutlarında kareye yakın dikdörtgen planlı ayrı bir bölüm oluşturulmuştur. Bu bölüme, örülen duvarın kuzeyinde açılan tek kanatlı kapı açıklığı ile girilmektedir. Bu bölümün dışında kalan 3.49mx6.08m boyutlarındaki alan ayakkabılıkların da bulunduğu bir hazırlık mekânı olarak düzenlenmiştir. Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde bulunan tek kanatlı ahşap kapı ile minareye çıkış sağlanmaktadır. Son cemaat yeri, kirişleri kuzey-güney doğrultulu, kirişlemesi üstten kaplamalı ahşap tavan ile örtülmüştür.

9.88mx10.85m boyutlarındaki uzunlamasına dikdörtgen planlı harime son cemaat yerinden geçilerek, bir basamak yükseltilmiş olan, kuzey cephenin doğu köşesine yaklaştırılmış, çift kanatlı, ahşap, 1.64m genişlikteki dikdörtgen biçimli bir kapıdan girilmektedir. Harim tam ortada kareye yakın dikdörtgen tabana oturan, kirişlemesi alttan kaplamalı, kirişleri birbiri ile köşeli birleşen, iç içe üç katlı ahşap bindirme tavanla örtülüdür (Fot. 8). Bu bölümün dışında kalan dört yöndeki alan kirişlemesi alttan kaplamalı düz tavanla örtülmüştür. Tavanın tahtalarının birleşme noktalarında ince çitalar çakılmıştır.

Harimin doğu ve batı duvarlarının güney kenarlarından geçen doğu batı hattına dört serbest, altları ve üstleri kare kesitli, orta kısımları kenarları pahlanarak çokgen forma dönüştürülen destek yerleştirilmiştir. Bu destekler üzerine doğrudan atılan doğu-batı doğrultulu kalın bir ahşap kirişi, bu kiriş de doğu-batı doğrultusunda kirişlemesi üstten kaplamalı, dikdörtgen bir tabanı bulunan kadınlar mahfilini taşımaktadır (Fot. 9). Tavanı ve tabanı ahşap olan mahfilin korkulukları ince çitaların aralıklı olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuş sade bir biçimdedir. Mahfil tavanı kirişlemesi alttan kaplamalı olarak düzenlenmiştir. Mahfilin tabanı, ana giriş üzerine yerleştirilen profilli çıkmalarla biraz yükseltilmiş ve harime doğru kaydırılmıştır. Mahfilin orta kısmı harimden güneye doğru yarım daire şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Bu çıkıntının başladığı doğu ve batı köşelerinde küçük boyutlu iki ahşap direk tavana kadar yükselmektedir. Bu kısmın altında kalan çıkmalar diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur. Mahfile çıkış girişin kuzeybatı köşesine yerleştirilmiş olan 'ters u' biçimli sekiz basamaklı ahşap bir merdivenle sağlanmaktadır. Merdiven basamakları yapıdaki özene karşın düzensiz bir biçimdedir. Mahfilin kuzey duvar ekseninde, harime girişin üst hizasına denk gelen kısımda, sonradan yapılmış mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır.

Mahfilin kuzeyinde son cemaat yerinin üst kısmında yer alan mekân sonradan eklenmiştir (Fot. 10). Bu mekâna giriş batı duvarındaki eski minareye çıkışı sağlayan merdivenle yapılmaktadır (Fot. 11). Mekân, kirişleri doğu batı doğrultulu, kirişleri üstten kaplamalı ahşap tavan ile örtülüdür.

Harimin güney duvar ekseninde yarım daire kesitli mihrap nişi yer almaktadır (Fot. 12). Mihrabın batısında on basamaklı minber (Fot. 13); doğusunda ise iki basamakla çıkan, aşağıda dar, yukarı doğru genişleyen dikdörtgen kesitli ahşap vaaz kürsüsü bulunmaktadır (Fot. 14).

Mihrabın iki yanında harime doğru 50 cm taşan, yaklaşık 30cm yüksekliğinde lambri ile kaplanmış alçak bir seki tüm duvar boyunca uzanmaktadır. Harimin tüm duvarlarında yerden yaklaşık 1m kadar yükseklikte lambri kaplanmıştır.

Betonarme olan yapının duvarları dıştan ve içten badanalıdır. Dışta zeminden yaklaşık 1m kadar yükseklikte duvarlar ve tüm pencerelerin söveleri kırmızı ile boyanmıştır. Harimin tavanında, kadınlar mahfilinin tabanında ve tavanında, korkuluklarında, minberde ve vaaz kürsüsünde, son cemaat yerinin tavanında ve tabanında, kapılarda, mahfil merdiveninde ahşap malzeme; orijinal minarede tuğla, yeni yapılan minarede kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Yapıda ahşap ve kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Harime girişi sağlayan kapıda, minberde ve özellikle tavanda ahşap süslemeler; duvarlarda, tavanda kalem işi süslemeler mihrapta yağlıboya ile yapılmış bezemeler yer almaktadır. Turkuaz renkte yağlıboya ile boyanmış çift kanatlı ahşap giriş kapısının her bir kanadı alttaki ve üstteki boylamasına dikdörtgen, ortadaki enlemesine dikdörtgen ve daha küçük boyutta sade düzende üç tablaya ayrılmıştır. Üstteki iki panonun kenarları pahlanarak hafif piramidal bir form kazanmıştır (Fot. 15).

Yapının minberinin kapısında, aynalıklarında, korkuluklarında, köşk ve köşk altında, süpürgeliklerinde bezemeler bulunmaktadır. Turkuaz renge boyalı kapının sütuncelerinin üzerinde bugün doğudaki sütuncede bulunmayan, kıvrımlı bir mumluk görülmektedir (Fot. 16). Kapı tacının iki yanında bulunan sütuncelerin üstünde 's' ve ters 's' kıvrımları üst üste yerleştirilmiştir. Altın yaldızlı olan bu kıvrımların üzerinde üç kademeli kare kaidesi olan birer mum imgesi yer almaktadır. Tacın alt kısmında bulunan dikdörtgen pano içinde 'Lâ ilahe illallah Muhammedur Resulullah' yazısı yazılmıştır. Bu panonun üstünde tacın asıl süslemeli kısmı bulunmaktadır. Ajur tekniği ile yapılan bu bölümün alt kısmı dilimli formdadır. Üst kısım kaş kemer formuna benzer şekilde düzenlenerek, kenarları testere dişi biçiminde kesilmiştir. Bu formun tepe noktasında altın yaldızlı bir alem yer almaktadır. Alemin alt kısmında, testere dişlerinin kesişme noktasında iki 'c' kıvrımının ters ve düz olarak simetrik biçimde yerleştirildiği görülmektedir. Bu kıvrımlar birbirine altlı üstlü ikişer yaprakla birleşmiştir. Kemer formu ve alttaki dilimli form arasında kalan alanın ortasında 'Maşallah' yazısı yer almaktadır. Yazının etrafı kıvrık dal ve yapraklarla çevrelenmiştir. Minberin aynalık kısmı pembe renkli düz ahşap zemin üzerine çakılan parçalardan oluşmaktadır (Fot. 17). Aynalığın dış çerçevesini kalın bir bordür oluşturmaktadır. Bu bordürde kalın tahtalar oyma tekniği ile bezenerek buraya çakılmıştır. Altın yaldız rengi ile boyalı olan bu parçalarda altlı üstlü palmet motiflerinin her altı sırada bir yukarı aşağı yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bir bezeme programı bulunmaktadır. Palmetlerin alt kısmında çıkan iki kıvrım ortada birleşerek eşkenar bir dörtgen meydana getirmiştir. Bordürlerin birleşme noktalarında üst kısmı dar, alt kısmı geniş 's' formu simetrik biçimde birleşmiştir. Bu bordürden sonra içe doğru turkuaz renkte ince çıtalılar birbirine bitişik olarak çakılarak ikinci bir bordür oluşturulmuştur. Bu çıtalının ortasında kalan ince hat açık kahve boya ile renklendirilmiştir. Aynalığın ortasında kalan alan pembe renkle boyanmış; bunun iç kısmına iç içe iki küçük dik üçgen yerleştirilmiştir. En içteki üçgen ve dıştaki üçgeni çevreleyen bezemeler altın yaldızlıdır. Tabanı yeşil olan bu üçgenlerden içtekinde oyma tekniği ile palmet motifi uygulanmıştır. Dıştaki üçgeni çevreleyen bordürde, üçlü girift yapraklar sağa ve sola dönük yerleştirilerek dekoratif bir görünüm kazandırılmıştır. Uzun kenarların birleştiği noktada çiçek motifi yer almaktadır. Minberin korkuluk kısmında aynalıktaki en dış bordürdeki bezeme ufak bir farkla tekrar edilmiştir. Palmetler altlı üstlü olarak değil kuzey-güney yönünde yerleştirilmiş dörtlü palmet şeklindedir. Bu palmetlerin birleştiği kısımlarda altta iki üstte

iki daire bulunmaktadır. Minberin süpürgelik bölümünde dilimli kemer formunda yan yana beş niş yer almaktadır. Minberin konik köşk külahının tepesinde altın yaldızlı bir alem vardır. Külahın yüzeyine ajur tekniği ile hazırlanmış kıvrımlı parçalar çakılmıştır. Aynı parçalar vaaz kürsüsünün üst hizasında da uygulanmıştır. Köşkün dıştaki üst kısmını çepeçevre dolanan pembe renkli bir bordür bulunmaktadır. Bu bordür de köşk yüzeyine sonradan eklenmiştir. İki at nalı formundaki süslemenin ortasında çiçek motifinin yer aldığı bir bezemeye sahiptir. Köşk altında üstten alta doğru sırasıyla korkuluktaki bordürün devamı; enine dikdörtgen mavi zemin üzerine pembe renkte ortasında çiçek motifinin çakma tekniği ile yerleştirildiği kenarları pahlanmış bir pano bulunmaktadır. Bunun altında boyuna dikdörtgen, soldan menteşe ile köşk altına tutturulmuş, sağdan ahşap küçük bir parça ile açılıp kapanabilen bir kapak tasarlanmıştır. Bu kapağın üzerinde ortasında çiçek motifinin bulunduğu, pembe renkli, eşkenar dörtgen formunda bir parça merkeze yerleştirilmiştir. Kapağın altında, üstteki enine dikdörtgen panonun tekrarı vardır.

Mihrabı yağlıboya ile yapılmış dıştan içe doğru beş bordür kuşağı çevrelemektedir. En dışta dışbükey formdaki bordürde, diyagonal olarak üst üste pembe, kahverengi, turkuaz ve koyu yeşil renklerde enli olarak boyanmış kısımlar bulunmaktadır. Bunu takip eden kısımda pembe renkte düz silme ve koyu yeşil renkte burmalı silme yan yana yer almaktadır. Daha sonraki bordürde üçgen biçimindeki zencireklerin arasında kalp motifine benzer bir motif görülmektedir. Bu bordürü beyaz, pembe ve turkuaz renkte düz üç silme takip eder. Kaş kemer formundaki mihrap kavsarası ters ve düz küçük üçgenlerin farklı renklere boyanarak bezenmiştir. Kavsaranın altına bordo renkli, altı saçaklı perde motifi uygulanmıştır.

Harimin batı ve doğu duvarının güneyine yaklaştırılmış, üst pencerelerin hemen altında üçer adet sıva üzerine kalem işi tekniğinde madalyon içinde hat yazıları bulunmaktadır. Batı duvarındaki madalyonların etrafı on üçer adet lâle motifi ile çevrelenmiştir. Batı duvarının kuzeyindeki madalyon içinde 'Ebu Bekir Radiyallahu anh' (Fot. 18), ortadaki 'Osman Radiyallahu anh' (Fot. 19), güneyindeki madalyonda ise 'Hasan Radiyallahu anh' (Fot. 20) yazılıdır. Mihrabın üst kısmında dikdörtgen bir kartuş içinde 'Esselatu İmadüddin' (Fot. 21), Türkçesi: 'Namaz dinin direğidir' yazılıdır. Mihrabın doğusunda ve batısında bulunan alt ve üst pencerelerin arasında yer alan iki madalyon içerisinde batıdaki 'Allah Celle Celalühü' (Fot.22), doğudaki 'Muhammed Aleyhisselam' (Fot.23) yazısı okunmaktadır. Doğu duvarının kuzeyindeki madalyonun içinde 'Hüseyin Radiyallahu anh' (Fot. 24), ortadaki 'Ali Radiyallahu anh' (Fot. 25), güneyinde ise 'Ömer Radiyallahu anh' (Fot. 26) yazılıdır.

Yapının asıl süsleme içeren ögesi harimi örten tavanıdır. Üç katlı bindirme tavanın bu kademeli bölümünü çevreleyen, kirişlemesi alttan kaplamalı düz tavan biçimindeki yan kısımlar, kök boya ile yeşil ve kırmızı tonlarında renklendirilmiştir (Fot. 27)). On adet ahşap parçanın yan yana dizilmesiyle tasarlanan bu kısımlarda, beş ve altıncı parçalarda kafes tekniği ile yapılan bir bezeme söz konusudur (Fot. 28). Parçaların birleşme noktaları ince çıtalar çakılarak gizlenmiştir. Dıştan içe doğru bindirme tavanın ilk ekseninde bezemeli bir bordür bulunmaktadır. Bordür her ekseninde tek bir ahşap parçanın oyma tekniği ile lacivert, sarı ve kırmızı renkler kullanılarak bezenmesinden oluşmuştur. Alt ve üst kısımları dilimli formda, bir düz diğeri ters karşılıklı iki 'c' şeklindeki motifin yer aldığı, merkezde gülbezek motifinin bulunduğu motifler sıralı olarak devam etmiştir (Fot. 29). 'C' motiflerinin alt kısımda birleştiği yerde yarım papatya motifi uygulanmıştır. Bu bordür tavanın tüm eksenlerinde aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bu katın eksen kenarlarında, bordürün hemen üstünde siyah zemin üzerine beyaz renkle Arapça harflerle yazılmış

yazılar bulunmaktadır. Güney yüzünde 'Allah', 'Bismillahirrahmanirrahim' ve 'Muhammed' yazıları (Fot. 30-31-32); doğu yüzünde 'Ömer', '1956.3.1.B' ve 'Ali' (Fot. 33-34-35); kuzey yüzünde 'Hasan', 'Mehmed Çavdar' ve 'Hüseyin' (Fot. 36-37-38); batı yüzünde 'Osman', '1958.9.30' ve 'Ebubekir' yazıları okunmaktadır (Fot. 39-40-41). Yazılar kısa kenarları dilimli, stilize bitkisel bezemeler bulunan bir kartuş içerisinde. İkinci katın oturduğu taban kenarları beş ahşap parçanın birleştirilmesinden meydana gelmiş ve birleşme yerleri ince çıtalarla kapatılmıştır. Ortada kalan bölüm yanlara göre daha enli tutulmuştur. Bu kısımda altta kalan ahşap parçanın üzerine yeşil renge boyanmış, köşelerinden ve ortasından oyulmuş başka bir parça çakılmıştır. Bu şekilde oyulan kısımların altında diğer ahşap parça görünmektedir ve bu görünen kısımda ara ara ayrıca parçalar şeklinde hazırlanarak buraya çakılan, ortasında gülbezek motifinin bulunduğu altı kollu yıldızlar yerleştirilmiştir (Fot. 42). İkinci katın kenarları diğer katlara göre daha geniş tutulmuştur. Bu katın eksen kenarlarında uzunlamasına dikdörtgen panolar yer almaktadır. Bir panoda ortasında penç motifi yapılmış ahşap parçalar çakılırken, bir pano sade olarak bırakılmış, sadece üst kısmında stilize bitkisel bezemeye yer verilmiştir. Bu panolar ardı sıra eksen kenarlarını dolanmaktadır (Fot. 43). Kuzey ve güney eksen kenarının tam ortasına denk gelen panoda ise yine ayrıca yapılaburaya çakılan hilâl ve yıldız motifi bulunmaktadır (Fot. 44). Son bindirme katın oturduğu taban kenarları üç ahşap parçanın birleştirilmesinden meydana gelmiş; birleşme yerlerine ince çıtalar çakılmıştır. Bu üç parçadan yanlardakilerin üzerine, koyu yeşil renkte, kenarları dilimli formda ahşaplar çakılmıştır. Ortadaki parçanın üzerine ince yatay çıtaların çapraz olarak çakılmasıyla baklava dilimleri oluşturulmuştur. Köşelerde penç motifli parçalar çakılmıştır (Fot. 45).

Tavanın en dikkat çekici süslemesine sahip olan son kademe, kareye yakın dikdörtgen biçimlidir. Köşelerde, üzerlerinde küçük yivlerin bulunduğu, iç içe beş adet çeyrek daire motifi bulunmaktadır. Bu motiflerden içe doğru ahşap çıtalarla sekizgen bir alan; bu alanın içinde bir dörtgen oluşturulmuştur. Bu şekilde köşelerde oluşan boşluklara ince çıtalar dörtgenin kenar köşelerine degecek biçimde çakılmış; böylece dokuz adet mavi, sarı ve yeşil renklerle hareketlendirilmiş ışınal kol meydana getirilmiştir (Fot. 46). Kolların uç kısımlarına çakılan çıtalarla küçük üçgenler oluşturulmuştur. Dörtgenin kenarlarında zencirek ve 'c', 'ters c' motiflerinden oluşan iki bordür görülmektedir. Dörtgenin merkezinde dışa doğru genişleyen, beş kademeli, dairesel, yüzeyleri yivli göbek bulunmaktadır. Göbeği penç ve hatayı motifleriyle doldurulmuş bir sekizgen çevrelemektedir. Yapının en süslü kısmını bu alan oluşturmaktadır. Pençlerin bir kısmı ve hatayiler ayrı ayrı yapılmış ve daha sonra tavana çakma tekniğiyle yerleştirilmiştir (Fot. 47). Sekizgenin dört köşesine kalem işiyle stilize bitkisel bezemeler yapılmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk-İslam cami mimarisinde ahşap malzeme erken devirlerden itibaren kullanılmagelmıştır. Anadolu'da ahşap kullanımı gelenek, teknik, kolay ulaşılabilirlik, ekonomik nedenlerden ötürü yaygın bir örtü malzemesi olmuştur. Amasya merkeze bağlı Büyük Kızılca Köyü'nde bulunan İstasyon Cami 20. yy. ikinci yarısı başlarında inşa edilmiş, bindirme ahşap tavan uygulamasını özenli bir işçilikle bu yüzyıla taşımış bir örnek olarak önemlidir. Yapıda zaman içerisinde bazı değişiklikler yapılmış olmasına karşın tavanın günümüze sağlam ve orijinal olarak gelmesi sevindiricidir. Zira yaşadığımız yüzyılda geleneksel özellikleri barındıran camileri tescil kararı yoksa yıkılmadan kurtarmak ve tespit etmek güçleşmektedir.

Caminin ahşap bindirme tavan uygulaması kirişleri köşeli birleşen, kareye yakın dikdörtgen tabana oturtulmuş iç içe üç kat bindirmeli şekilde düzenlenmiştir. Amasya'da 20. yy. öncesine ait iç içe bindirmeli ahşap tavanla örtülü camiler arasında 17. yy.'a tarihlenen Merzifon Eyüp Çelebi Cami (Çerkez 2005: 252-259), 1714 tarihli Merzifon Büyük Hacı Hasan Cami (Erken 1983: 309) 1870-1871 tarihli Amasya Taşova İlçesi Yukarı Baraklı Köyü Cami (Korkmaz 2017: 387-391), 19. yy.'a tarihlenen Şıhlar Köyü Cami (Korkmaz 2016: 126-130) bulunmaktadır. Amasya dışında iç içe bindirmeli ahşap tavanla örtülü camiler arasında 1850 tarihli Artvin Düzköy Merkez Cami (Aytekin 1999: 176-178), 1853-57 tarihli Rize İkizdere Şimşirli Köyü Cami (Karpuz 2017: 191), 1900 tarihli Giresun Bulancak Kızılot Mahalle Cami (İltar 2017: 77) örnek gösterilebilir. İç içe bindirmeli, bindirmeleri üç kat oluşturan ve bindirme katları dörtgen biçimli benzer tavana sahip yapılar arasında 1810 tarihli Erzurum Pasinler Yeni Cami (Gündoğdu vd. 2010: 360-361), 1902 tarihli Biga Bakacak Köyü Cami (Çetin 2011: 49-52), 1902 tarihli Biga Kazmalı Köyü Cami (Çetin 2011: 66-68), 1959 tarihli Ordu Kumru Şenyurt Mahallesi Helvacıoğlu Cami (Bayhan 2019: 230-234) bulunmaktadır. Yapı tavan uygulaması dışında bezemeleri açısından yüzyılına göre dikkat çeken bir yapıdır. İnşaat alanında oluşturulan atölyede Mehmet Çavdar'ın yanında getirdiği bir usta ile köylülerin de katkılarıyla ahşap parçalar bizzat yerinde oyulmuş, şekillendirilmiş ve boyanmıştır. Tavanın bindirme katlarındaki bezemelerde çakma, oyma, kabartma ve çitakâri tekniği ile oluşturulan ve birleştirilen parçalarda bitkisel ve geometrik motifler görülmektedir. Çitakâri tekniği ile dekorlanmış ahşap tavana sahip örnekler arasında Amasya'da 14. yy.'a tarihlenen Gümüşhacıköy Darphane Cami (Nemlioğlu 1987: 23-28), 17. yy.'a tarihlenen Merzifon Hacı Hüseyin Ağa Cami (Nemlioğlu 1989: 44-45), Merzifon Büyük Hacı Hasan Cami, 1826 tarihli Merzifon Hanife Hatun Cami (Çerkez 2005: 289-290), 17. sonu-18. yy. başına tarihlenen Eyüp Çelebi Cami (Çerkez 2005: 252; Erken 1983: 309), Göynücek Şıhlar Cami'nde rastlamaktayız. Amasya dışında da kirişlemesi alttan kaplamalı ahşap tavanlı çitakâri tekniğinin bezeme amaçlı kullanıldığı yapılar arasında Tokat Üzümlü Köyü Cami (14. yy. Atak 2019: 99-130; 1535 tarihi Gündoğdu vd. 2006: 502-504), 17. yy.'a tarihlenen Tokat Mahmut Paşa Cami (Uysal 1987: 353: 356), 1675-76 tarihli Bafra Ulu Cami (Bayraktar 2005: 67-77), 1679 tarihli Tokat Ulu Cami (Erdemir 1987: 298-300), 17. yy. son çeyreğine tarihlenen Erbaa Fidi Kasabası Silahdar Ömer Paşa Cami (Erdemir 1987: 300-302), 1795 tarihli Zile Elbaşoğlu Cami örnek verilebilir. Bezemenin kolay uygulanabilir olması sebebiyle bu tavan tipinde kalem işi ve çitakâri tekniği yaygındır. Yapıda yazının da bezeme amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Ahşap tavanla bindirme katı kenarlarında Arapça Besmele, Hz. Muhammed (S.A.V.) ve dört halifenin isimleri, usta ismi yer almaktadır. Bu şekilde ahşap bindirme tavanlı ve bindirme katlarında Arapça yazıların yer aldığı Amasya'da bir başka yapı örneği 1714 tarihli Merzifon Büyük Hacı Hasan Cami'dir (Korkmaz 2016: 148-153). Harimin duvar yüzeyindeki madalyonlu yazılar inşa tarihinden biraz daha sonra yapılmış olmalıdır. Özellikle madalyon kenarlarındaki uygulamalar Amasya'daki 1966 tarihli Karasenir Mahallesi Cami, 1968 tarihli Sarılar Köyü Cami örnekleriyle benzerlik göstermektedir (Korkmaz 2016: 107-111, 77-80).

Sonuç olarak, ahşap tavan uygulaması camilerde ekonomik, kolay bulunabilir ve uygulanabilir bir malzeme olması sebebiyle sıklıkla tercih edilmiştir. Özellikle Karadeniz Bölgesi'nde coğrafi şartların uygunluğu bu malzemeyi, hem tavanı kaplamada hem de yapıyı süslemede tercih sebebi yapmıştır. Büyük Kızılca Köyü İstasyon Cami 20. yy. ikinci yarısında inşa edilmesine karşın, geleneksel yapı ve süsleme özelliklerini bu yüzyıla taşıyan önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Ustanın yetiştiği çevrenin geleneklerini de göz ardı etmeden inşa ettiği bu yapının tescillenmiş olması ve gelecek kuşaklara aktarılması büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

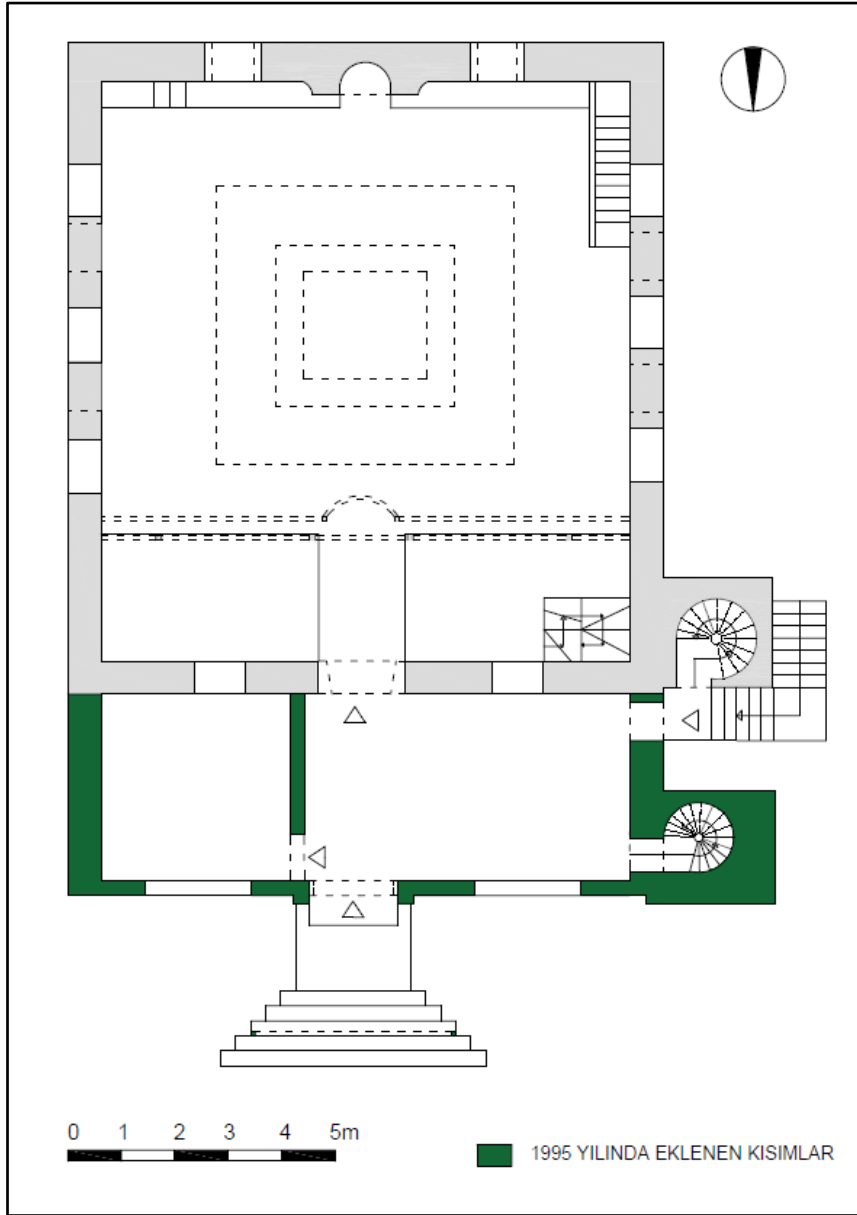
- AÇIKEL, A. (2012). "583 Numaralı Evkaf Defterine Göre Zile Vakıfları". *Tarihi ve Kültürü ile II. Zile Sempozyumu*. İzmir: Zile Belediyesi Kültür Yayınları: 13-25.
- ARIK, R. (1975). "Anadolu'da Bir Halk Ressamı: Zileli Emin". *Türkiyemiz*. 16: 8-13.
- ATAK, E. (2019). "Tokat'tan Ahşap Direkli Bir Yapı: Üzümlü Ulu Cami". *Vakıflar Dergisi*. 51: 99-130.
- AYTEKİN, O. (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAYHAN, A. A. (2019). *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*. Ordu: Ordu Belediyesi Kültür Yayınları.
- BAYRAKTAR, M. S. (2005). *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇAL, H. (1987). "Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. Ankara: Gelişim Matbaası: 427-461.
- ÇETİN, G. (2011). *Biga İlçesi Osmanlı Dönemi Yapıları*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇERKEZ, M. (2005). *Merzifon'da Türk Devri Mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERDEMİR, Y. (1987). "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. Ankara: Gelişim Matbaası: 295-312.
- ERKEN, S. (1983). *Türkiye'de Vakıf ve Abidevi Eski Eserler I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜNDOĞDU, H. vd. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaası.
- HANİLÇE, M. (2014). *XV. ve XVI. Yüzyılda Zile Kazası (1455-1574)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HASOL, D. (1998). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- İLTAR, G. (2017). "Giresun Camileri". *Sevgi ve Sabır Abideleri Doğu Karadeniz Camileri*. İstanbul: Seçil Ofset: 75-128.
- KARPUZ, H. (2017). "Trabzon-Rize". *Sevgi ve Sabır Abideleri Doğu Karadeniz Camileri*. İstanbul: Seçil Ofset: 129-335.
- KORKMAZ, N. (2016). *Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KORKMAZ, N. (2017). "Amasya Taşova İlçesi Özbaraklı Köyü Camileri". *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. IV/13: 385-408.
- NEMLİOĞLU, C. (1987). "Amasya'da Gümüş Nahiyesi ve Darphane Cami". *Türkiyemiz*. 53: 23-28.
- ÖNGE, Y. (1975). "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar ". *Atatürk Konferansları*. 5: 170-197.

- ÖZÇAĞLAR, A. (1995). "Zile'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri". *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 3: 145-161.
- PARLA, C. (2005). *Sivrihisar Bindirme Tavanlı Camiler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- SÖZEN, M.- U. TANYELİ (1999). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ŞAHİN, M. (2013). "İlk ve Ortaçağlarda Zile". *History of Studies*. V/3: 207-222.
- TANMAN, M. B. (1993). "Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı 'Osmanlı Dünyası' ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği". *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 491-517.
- UYSAL, A. O. (1987). "Tokat'taki Osmanlı Camileri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. Ankara: Gelişim Matbaası: 313-364.

EKLER

1. Çizim

Çizim: 1 Büyük Kızılca Köyü İstasyon Cami günümüz planı

2. Fotoğraflar

Fot. 1 Yapının minareleri

Fot. 2 Orijinal minarenin kaidesi

Fot. 3 Son cemaat yerinden minareye çıkış

Fot. 4 Yapının kuzey cephesinden görünüm

Fot. 5 Yapının doğu cephesinden görünüm

Fot. 6 Yapının batı cephesinden görünüm

Fot. 7 Yapının güney cephesinden görünüm

Fot. 8 Harimin tavanından genel görünüm

Fot. 9 Kadınlar mahfilinden görünüm

Fot. 10 Mahfilin kuzeyindeki ek bölüm

Fot. 11 Mahfilin kuzeyindeki ek bölüme orijinal minare tarafından giriş

Fot. 12 Mihraptan görünüm

Fot. 13 Minberden görünüm

Fot. 14 Vaaz kürsüsünden görünüm

Fot. 15 Harime girişi sağlayan kapı

Fot. 16 Minber kapısından görünüm

Fot. 17 Minberin aynalık kısmından görünüm

Fot. 18 Ebu Bekir Radiyallahu anh yazısı

Fot. 19 Osman Radiyallahu anh yazısı

Fot. 20 Hasan Radiyallahu anh yazısı

Fot. 21 Mihrap üzerindeki yazı

Fot. 22 Allah Celle Celalühü yazısı

Fot. 23 Muhammed Aleyhisselam yazısı

Fot. 24 Hüseyin Radiyallahü anh yazısı

Fot. 25 Ali Radiyallahü anh yazısı

Fot. 26 Ömer Radiyallahü anh yazısı

Fot. 27 Bindirme tavandan görünüm

Fot. 28 Tavanın yanlarından görünüm

Fot. 29 Bindirme tavanın ilk katının kenar detayı

Fot. 30 Bindirme tavandaki Allah yazısı

Fot.31 Bindirme tavandaki Bismillahirrahmanirrahim yazısı

Fot. 32 Bindirme tavandaki Muhammed yazısı

Fot. 33 Bindirme tavandaki Ömer yazısı

Fot. 34 Bindirme tavandaki İnşa başlangıç tarihi

Fot. 35 Bindirme tavandaki Ali yazısı

Fot. 36 Bindirme tavandaki Hasan yazısı

Fot. 37 Bindirme tavandaki Mehmed
Çavdar yazısı

Fot. 38 Bindirme tavandaki Hüseyin yazısı

Fot. 39 Bindirme tavandaki Osman yazısı

Fot. 40 Bindirme tavandaki inşa bitiş tarihi

Fot. 41 Bindirme tavandaki Ebubekir yazısı

Fot. 42 Bindirme tavandaki altı kollu yıldız motifi

Fot. 43 Bindirme tavandaki ikinci katın kenarı

Fot. 44 Bindirme tavandaki hilal ve yıldız motifi

Fot. 45 Bindirme tavandaki köşe motifi

Fot. 46 Bindirme tavanın göbeği

Fot. 47 Bindirme tavanın göbeğinden detay

SİNOP İLİNİN ALTERNATİF TURİZM ÇEŞİTLERİ AÇISINDAN SWOT ANALİZİ*

H. Kutay AYTUĞ**
Çağrı ERYILMAZ***
Semra UÇAR****
Okan CAN*****

ÖZET

1970'lerden beri dünyanın farklı bölgelerinde uygulamaları görülen alternatif turizm, genellikle deniz kum ve güneş üçlüsü dışında, küçük ölçekli ve büyük ölçüde yerel nüfusu ilgilendiren projeleri tanımlamakta kullanılan bir kavramdır. Kültür, turizm ve eğitim kenti olarak konumlandırılan Sinop'taki en önemli ekonomik faaliyetlerden biri turizmdir. Bununla birlikte, yaz sezonunun kısıllığından kaynaklı olarak Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül gibi en fazla 4 ay süren bir turizm sezonu, kentin turizme dayalı gelişmesini sınırlamaktadır. Buna karşın Sinop ili sahip olduğu bakir doğası, tabiat parkları, gölleri, mağaraları, yaban hayatı, en az 5000 yıllık tarihinden kaynaklı kültürel ve arkeolojik değerleri ile büyük bir alternatif turizm potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada ilin alternatif turizm potansiyelini değerlendirmek için turizm paydaşlarıyla 2018 Kasım ayında yapılan açık-uçlu 22 görüşme sonucunda elde edilen veriler ışığında, öncelikle kentin alternatif turizm destinasyonları değerlendirilmiştir. Daha sonra ise Sinop'taki turizm paydaşlarıyla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler sonucunda bir SWOT analizi tablosu oluşturulmuş ve değerlendirilmiştir. Turizm paydaşlarına göre, Sinop kültür turizmi, kırsal turizm ve spor turizmi gibi alternatif turizm türleri açısından önemli bir destinasyon olma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte kent özellikle alt yapı ve şehir içi ulaşım sorunları ile turizm paydaşları arasında yeterince eşgüdüm sağlanamaması nedeniyle bu potansiyeli yeterince hayata geçirememektedir. Son olarak hem SWOT analizinin sonuçları hem de kentin alternatif turizminin nasıl daha fazla geliştirilebileceğine yönelik görüşmelerdeki paydaşların verdiği bilgiler de dikkate alarak öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sinop, Alternatif Turizm, Kırsal Turizm, Doğa Turizmi, SWOT Analizi.

A SWOT ANALYSIS OF ALTERNATIVE TOURISM POTENTIAL OF SINOP PROVINCE

ABSTRACT

Alternative tourism, which is used to define small-scale projects based on local population since 1970s, is a different concept than mass tourism depending on sea, sun and sand. Tourism is one of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 16.08.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.09.2020

* Bu çalışma Sinop Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir.
Proje No: FEF-1901-18-18.

** Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, MANİSA;

ORCID: 0000-0002-6353-7468, E-posta: kutayaytug@yahoo.com

*** Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, İZMİR;

ORCID: 0000-0001-9972-9245, E-posta: cagrideniz@gmail.com

**** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, SİNOP;

ORCID: 0000-0002-9813-7640, E-posta: semraucar@gmail.com

***** Yüksek Lisans Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, MANİSA;

ORCID: 0000-0003-4863-5534, okancan718@gmail.com

the most important economic activities in Sinop that is promoted as a city of culture, tourism and education. Short summer season limits current tourism activities and so the development of city depending on tourism. However, Sinop has an enormous tourism potential thanks to its untouched nature, national parks, lakes, caves, wild life, cultural and archaeological values with 5.000 years of history. In order to assess the alternative tourism potential and destinations of Sinop, this study conducted 22 semi-structured interviews with local stakeholders in 2018 October. Following, a SWOT analysis was performed within the framework of the findings of interviews. According to the tourism stakeholders, Sinop has a potential to become an important destination for alternative tourism types such as cultural tourism, rural tourism and sports tourism. However, the city is not able to realize this potential sufficiently due to lack of coordination among tourism stakeholders and poor infrastructure and urban transportation. Finally, suggestions depending on both the results of SWOT analysis and findings of interviews, are proposed to develop alternative tourism in Sinop.

Keywords: Sinop, Alternative Tourism, Rural Tourism, Nature Tourism, SWOT Analysis.

Giriş

Tarih boyunca, Karadeniz coğrafyasında oldukça önemli bir yeri olan ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Sinop'ta ilk yerleşim izinin kalkolitik (M.Ö. 4500-3000) döneme kadar uzandığı görülmektedir. Karadeniz'deki önemli doğal limanlardan biri olan kent, antik çağdan beri parlak, yoğun bir ticari ve kültürel yaşantıya sahip olmuştur. Bizans, Selçuklu, Çandaroğlu ve Osmanlı yönetimlerinde de bu önemini koruyan ve Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Sinop Baskınına (1853) kadar, kale ve tersanesi ile bölgenin en önemli askeri üslerinden biri konumunda olan kent, izleyen süreçte önemini kaybetmiştir. Günümüzde kendini kültür, turizm ve eğitim kenti olarak tanımlayan Sinop, yaz sezonunun kısalığı nedeniyle sadece deniz, kum ve güneşe dayalı kitle turizmiyle sürdürülebilir bir ekonomik başarı elde etmekte zorlanmaktadır. Bu nedenle Sinop, yıl boyunca çok daha uzun bir zaman dilimine yayılan; deniz, kum, güneş dışındaki turizm türlerini ifade etmek için kullanılan alternatif turizm çeşitlerini önceleyen bir turizm stratejisini uygulamaya çalışmaktadır.

1970'li yılların sonu ile 1980'lerin başlarında hayata geçirilen, genellikle küçük ölçekli, daha az önemli ve büyük ölçüde yerel nüfusu ilgilendiren turizm projelerini tanımlamak için kullanılmaya başlanmış bir kavram olan alternatif turizm, çoğunlukla kitle turizmine karşı tercih edilen stratejileri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Sinop ilinin alternatif turizm çeşitlerini SWOT analizi ile irdelemeyi hedefleyen bu çalışma, öncelikle kavramsal bir çerçeve çizmek için turizm, kitle turizmi ve alternatif turizm kavramlarını açıklayarak alternatif turizm türlerine değinmiştir. Daha sonra metodoloji başlığı altında nitel araştırma yöntemleri hakkında bilgi verilerek kullanılan araştırma yöntemi açıklanmıştır. İzleyen bölümde Sinop turizminin genel durumu ve kentin alternatif turizm potansiyeli gerek istatistiksel veriler, planlar ve raporlar doğrultusunda, gerekse sahada yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen nitel veriler çerçevesinde ortaya konulmuştur. Daha sonra, yapılan görüşmelerden elde edilen nitel veriler ışığında, Sinop'un alternatif turizm potansiyelinin SWOT analizi yapılmış ve yorumlanmıştır. Sonuç ve öneriler kısmında ise çalışma boyunca elde edilen veriler değerlendirilmiş, kentin alternatif turizm destinasyonlarının özellikleri özetlenmiş ve var olan sorunların giderilmesi ve kentin turizminin geliştirilmesi için öneriler sunulmuştur.

1. Kitle Turizmi ve Alternatif Turizm

Sosyal bilimlerin birçok alanında olduğu gibi turizm konusunda da kavramlar üzerinde tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Farklı açılardan konuya yaklaşan uzmanlar

turizmi farklı şekillerde tanımlamakta ve sınıflandırabilmektedir (Mill 1990: 17; Pender 2005: 4). Yazında genel olarak turizm kavramı bir kişinin; yaşadığı yerden 24 saatliğine seyahat etmesi, boş zamanını seyahat etmek ve tatil yapmak için kullanması ve iş için yolculuk yapmasıyla ilintili olarak kullanılmaktadır (Page vd. 2006: 4). Bu çalışmada turizm kavramı aşağıdaki şekilde kullanılacaktır (Aytuğ 2011: 8):

“İnsanların sürekli ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan gereksinmelerini karşıladıkları yerler dışına yerleşmemek ve kazanç sağlamak amacıyla çalışmamak koşuluyla dinlenme, eğlenme, merak, macera, kültür, spor, sağlık, iş, din v.b. nedenlerle kişisel ya da toplu olarak yaptıkları seyahatlerden, konaklamalardan ve turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep etmelerinden doğan iş ve ilişkiler bütünü”

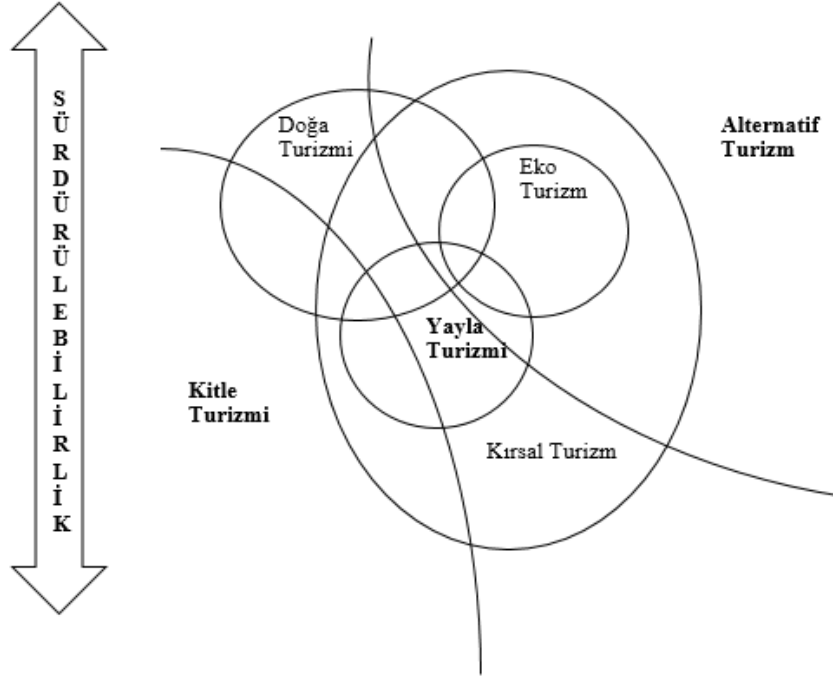
Turizm sınıflandırmaları katılımcıların yaş düzeyi ele alınarak gençlik turizmi ve üçüncü yaş turizmi; katılımcıların gelir düzeyine odaklanılarak sosyal turizm, geleneksel turizm ve lüks turizm; katılımcıların sayısı temel alınarak bireysel turizm, kolektif turizm ve kitle turizmi olarak yapılabilmektedir. En çok tercih edilen sınıflandırmalardan biri turistlerin konaklama süresine göre yapılmaktadır. Bu sınıflandırmada turizm gününbirlik turizm, hafta sonu turizmi ve uzun süreli turizm olarak gruplandırılır. Turizm faaliyetlerinin gerçekleştiği dönem dikkate alındığında yaz turizmi, kış turizmi veya sezon içi ve sezon dışı turizm olarak sınıflandırılır. Özellikle istatistiki verilerin tutulmasında önem arz eden turistlerin menşeyini temel alan sınıflandırmada turizm iç ve dış turizm ya da uluslararası turizm olarak gruplandırılır. Ayrıca seçilen ulaşım araçlarına göre karavan turizmi, kruvaziyer turizm, yat turizmi, demiryolu turizmi vb. ya da konaklama biçimine göre otel, motel, pansiyon, kamping, tatil köyü vb. şekillerde de sınıflandırılabilir (Yılmaz 2007: 13-15; Usta 2008: 14-17; Fletcher vd. 2018: 2-4). Bilimsel yazında, turizmin amaçları bakımından sınıflandırılması da oldukça yaygındır. Buna göre turizm 3 grupta sınıflandırılır. İlk olarak boş zaman ve dinlenme (rekreasyon) turizmi içinde tatil, spor ve kültürel turizm ile arkadaş ve akrabaları ziyaretleri yer almaktadır. Diğer turizm amaçlarına ise sağlık turizmi örnektir. Son olarak iş turizmi ise konferans ve toplantılara katılımı içermektedir (Cooper vd. 2008: 15).

Bu çalışmada turizm, turizme katılan kişi sayısı ve gidilen yerle turistlerin etkileşimlerinin türü ve düzeyi esas alınarak kitle turizmi ve onun karşıtı olan alternatif turizm olarak sınıflandırılmıştır.

Kitle turizmi, ilk bakışta kolay anlaşılır gibi görülmekle birlikte kesin olarak tanımlaması oldukça zor bir kavramdır (Robinson vd. 2005: 2; Egresi 2016b: 5). Kitle turizmi; geniş bir tüketici kitlesini hedef alan, görece düşük fiyatlı, sıkı bir şekilde standardize edilmiş büyük ölçekli katılımın olduğu turizm ürün ve hizmetlerini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır (Vanhove 1997: 44; Robinson vd. 2005: 2; Egresi 2016b: 5). Dünya tarihindeki bilinen ilk kitle turizmi Orta Çağ'daki hac hareketleri olmakla birlikte (Digence 2006: 36), bugünkü anlamda kitle turizmi modern dönemde II. Dünya Savaşı sonrası başlamıştır. Savaş sonrası dönemde Kuzeybatı Avrupalı turistler tatillerini Akdeniz sahillerinde geçirmeye başlamışlardır. Söz konusu bu turist hareketi öncelikle İspanya, İtalya ve Fransa'ya daha sonra Malta, Yunanistan ve Kıbrıs'a, 1980'lerde ise Türkiye'ye yönelmiştir (Egresi 2016b: 5).

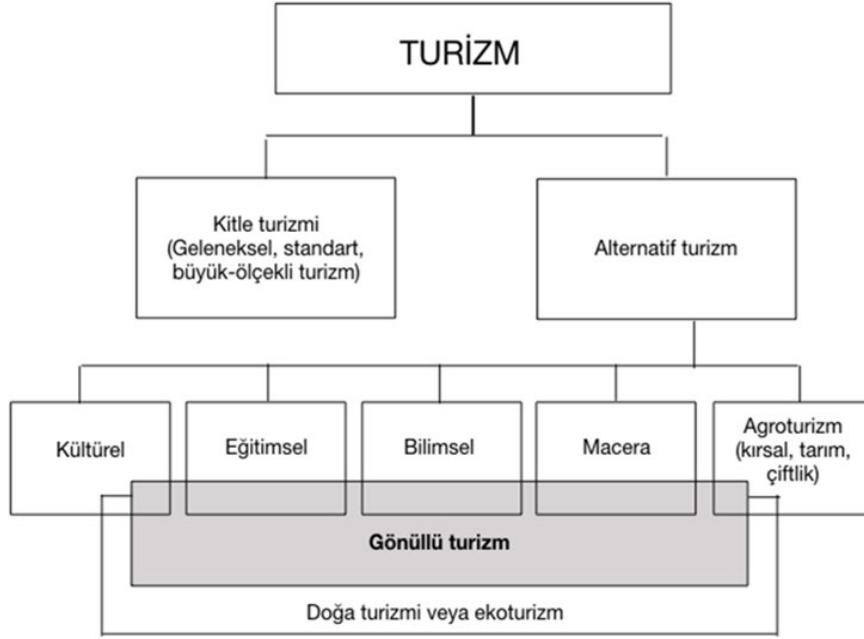
Herkes tarafından üzerinde uzlaşmış bir kitle turizmi tanımı bulunmamakla birlikte, dört temel özelliği ön plana çıkmaktadır. Bunlar “çok sayıda kişinin katılımı, genellikle seyahatin toplu olarak örgütlenmesi, toplu olarak konaklama ve seyahat grubundaki tatil yapan bireylerin bilinçli bir bütünleşmesidir”(Vanhove 1997: 44). Bugün kitle turizminin birçok alt dalı bulunmakla birlikte, bu sınıflandırmada bir fikir birliği

içinde olunmadığı görülmektedir. Bu durum genelde farklı turizm türlerinin birbirlerinin içine girmesinden ve kesin çizgilerle ayıramamasından kaynaklanmaktadır. Şekil 1’de görüldüğü üzere kitle turizmi ile alternatif turizm iki farklı uçta olmakla birlikte, devam eden bir yapı oluşturmaktadırlar. Tüm alternatif turizm türleri hem ekolojik olarak hem de sosyal olarak sürdürülebilirliği mümkün kılarken, aynı zamanda ekonomik bir şekilde yaşamayı da amaçlamaktadır (Aytuğ 2016: 162).

Şekil 1: Kitle Turizmi ve Alternatif Turizm
(Aytuğ 2016: 162)

Kitle turizmi denilince ilk akla gelen deniz, kum, güneş üçlüsü olmakla birlikte (Pons vd. 2009: 2; Egresi 2016a: 6) tarih ve kültür turizmi, eğlence ve kumar turizmi, spor turizmi, iş turizmi, kongre turizmi ile inanç turizmi de kitle turizmi başlığı altında gruplanabilmektedir (Aytuğ 2011: 21-38). Birçok çalışmada doğa temelli turizm türleri ve kış sporları alternatif turizm grubu içinde ele alınırken McGehee ve Andereck yaptıkları çalışmada bunları kitle turizmi içinde gruplandırmıştır (2009: 40). Wearing gönüllülük turizmi (Volunteer Tourism) üzerine yaptığı çalışmasında turizmi iki ana kategoriye ayırmış ve kültürel turizm, eğitim turizmi, bilimsel turizm, macera turizmi, tarımsal turizm (agroturizm), kırsal turizm, eko-turizm ve gönüllülük turizmini alternatif turizm başlığı altında gruplamıştır (Wearing 2001: 30):

Şekil 2: Alternatif Turizmin Kavramsal Şeması

(Wearing 2001: 30)

1970'lerden beri dünyanın farklı kesimlerinde uygulamaları görülen alternatif turizm, üzerinde uzlaşmış bir tanımı bulunmayan kavramlardan biridir (Wearing 2001: 23; Holden 2008: 232). Günümüzde çok değişik anlamlarda kullanılabilen ve birçok farklı faktörle ilişkilendirilebilen alternatif turizm (Egresi 2016a: 60) zaman zaman çeşitli yazarlar tarafından “yeni turizm” (new tourism) (Poon 1994: 91-92), “yavaş turizm” (slow tourism) (Conwey vd., 2010), “apart turizmi” (homestay tourism) (Demoi, 1981), “toplum temelli turizm” (community-based tourism) (Manyara vd., 2007) olarak da ifade edilebilmektedir. Alternatif turizm Pearce’a göre, 1970’li yıllarda ve 1980’lerin başlarında desteklenen turizm projelerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu projeler genellikle küçük ölçekli, daha az önemli ve büyük ölçüde yerel nüfusu ilgilendiren projelerdir (Pearce 1992: 15). Pigram’a göre ise alternatif turizm, kitle turizmine karşı tercih edilen stratejileri göstermek için benimsenmiş bir kavramdır (Pigram 1992: 77).

Türkçe yazında da bir kavramsal uzlaşma yoktur. Örneğin Zeyrek, alternatif turizmi kırsal turizm, eko-turizm, doğa turizmi, “soft” (çevreye zarar vermeyen) turizm ve yeşil turizm, dağ-doğa yürüyüşü (trekking), kamp-karavan, bisiklet, foto safari, sportif olta balıkçılığı şeklindeki turizm türlerinin genel bir çerçevesi olarak tanımlayarak deniz, kum ve güneşe dayalı kitle turizminin karşısında konumlandırmıştır (Zeyrek, 2008). Ovalı ise, sürdürülebilir turizm, “soft” turizm, alternatif turizm ve eko-turizm kavramlarının aynı amacı temsil eden kavramlar olduğunu ve çalışmasında ekolojik turizm kavramını kullanmayı tercih ettiğini belirtmektedir (Ovalı 2007: 66). Tosun vd. alternatif turizmi daha küçük çaplı, yerel kişiler tarafından geliştirilmekte olan sürdürülebilir turizmi de

içine alan, doğal kaynakların korunması, yerel kültürü ve toplumu ilgilendiren konulara dikkat edilmesi gibi anlayışları önemseyen, büyük tur operatörlerinden çok bölgesel ya da konuyla ilgili uzmanların ilgilendiği bir turizm çeşidi olarak kabul etmektedir (Tosun 2003: 2). Yukarıda da vurgulandığı üzere kavramsal uzlaşa eksikliği olan alternatif turizm Macleod'a göre aşağıdaki unsurları içermektedir (Macleod 2005: 124):

- "Yöre halkıyla kısa temaslar,
- Ev sahibi aile yanında daha uzun konaklama; yerel toplum ve yaşam tarzıyla daha çok bütünleşme,
- Ticari olmayan öğrenme fırsatları (inceleme turları, çalışma kampları, değişim ziyaretleri),
- Çeşitli ülkelerdeki üçüncü dünya turizmiyle ilgili örgütler ve toplumsal gruplar,
- Ev sahibi ve ziyaretçilerin ülkelerindeki alternatif turizm seyahat acenteleri; varış yerinin kültür ve sorunlarından ziyade, çevreyi koruyan turistler ile ilgilenmektedir."

Alternatif turizm fikrini kitle turizminin karşısında önemli bir pazar bölümü olarak gören Holden, alternatif turizm kavramının en azından iki farklı şekilde yorumlanabileceğini vurgulamaktadır. Bunlar; çevresel farkındalığın çok daha fazla öne çıktığı bir turizm formu veya ana akım turizm formundan farklılaşan ancak daha düşük düzeyde çevresel hasarın şart olmadığı bir turizm formudur (Holden 2008: 232). Bununla birlikte Holden alternatif turizmin temel niteliklerini şöyle sıralamaktadır (Holden 2008: 233):

- "Yüksek ölçüde yerel sahiplikle küçük ölçekli gelişme,
- Çevresel ve sosyal etkileri en aza indirmek,
- Tarım gibi yerel ekonomik sektörler ile ekonominin diğer sektörleri arasındaki bağlantıları maksimize etmek ve ithalata olan bağımlılığı azaltmak,
- Turizm harcamalarının çoğunluğunun yerel halkta kalması,
- Güç paylaşımının yerelleşmesi ve karar alma süreçlerine yerel halkın da katılması,
- Gelişim hızının dış etkilerden ziyade yerel insanlar tarafından yönetilmesi ve kontrol edilmesi"

Tüm bu farklı tanımlamaların ve kavramsal çerçevelerin ışığında alternatif turizm "planlı ve programlı olarak yöre halkının katılımıyla ve onların kontrolünde uzun vadede gelişme sağlayan, değişime karşı direnç gösteren, küçük ölçekli işletmeler ile yerel mimariye uyumlu, çevreye ve kültüre karşı duyarlı ve onlarla bütünleşme sağlayan ve kitle turizminin (deniz kum güneş üçlüsü) dışında kalan bir turizm çeşidi" (Aytuğ 2011: 240) olarak tanımlanabilir. Olabildiğince geniş kapsamlı olarak çizilen bu çerçeveden hareketle bu çalışma; sağlık turizmi, termal turizm, yayla turizmi, akarsu (rafting) turizmi, dağcılık turizmi, kültür turizmi, mağara turizmi, av turizmi, botanik turizm, kuş gözlemciliği, ekoturizm, kırsal turizm, tarımsal turizm, inanç turizmi, kruvaziyer¹, yat ve yelkenli turizmini² alternatif turizm kategorisinde değerlendirecektir.

¹ Her ne kadar katılımcı sayısı açısından büyük bir yoğunluk olduğu için kitle turizmi olarak değerlendirilmesi daha mantıklı görülse de karaya ayak basan turistlerin indikleri limandaki yerel ve küçük ölçekli işletmelerden aldıkları ürün ve hizmetler nedeniyle bu çalışmada bir alternatif turizm formu olarak değerlendirilmiştir.

2. Metodoloji

Bu çalışmada nitel yöntem kullanılmıştır. Kümbetoğlu (2015) nitel görüşmeleri üçe ayırmaktadır: Enformel sohbet tarzı görüşme, görüşme formu kullanılan derinlemesine görüşme ve yapılandırılmış açık-uçlu görüşme. Enformel görüşmelerde araştırmacı alanda, diğer tekniklere göre daha fazla zaman geçirmiş olmalıdır. Sorular önceden hazırlanmaz, araştırmacının yönlendirdiği sohbet esnasında ortaya çıkar. İkinci tipte ise görüşme, belli konu başlıkları ve sorulardan oluşan bir görüşme formu rehberliğinde gerçekleştirilir. Sistematiik bir biçimde; konu ve soru listesi tüm görüşülenlere "aynı düzende sorulmalıdır." Yapılandırılmış açık-uçlu görüşmeler ise kısıtlı araştırma zamanlarında uygulanır. Bir kez gerçekleşen görüşmelerde aynı bilgi alınmaya çalışılır. Görüşmeci etkisi azaltılmıştır ve sistematiik bir biçimde elde edilmiş verinin çözümlenmesi daha kolaydır (Kümbetoğlu 2015: 73-77). Bir alan çalışmasında araştırma sorusunun cevaplarına ulaşmak üzere kimlerle görüşüleceği; örnekleme kimlerin dâhil olduğu konusu önemlidir. Nitel araştırmalarda nicel araştırmalardan farklı olarak rastlantısal olmayan örneklem seçilmektedir. Zira araştırmanın amacı sosyal gerçekliğe dair bir genellemeye varmak değildir (Patton 1987: 51'den aktaran; Kümbetoğlu 2015: 97). Örneklemin araştırma problemi ile ilgili deneyimi ve fikri olan kişilerden oluşması tercih edilir. Nitel çalışmalarda kullanılan örneklemler içinde amaçsal, kartopu, kota ve teorik örneklemler öne çıkmaktadır. Nitel çalışmalarda sıklıkla kullanılan kartopu örnekleminde "kaynak kişilerden doğru diğer görüşülecek kişilere ulaşılması ve bir kartopu gibi, ilerledikçe yeni kişilere ulaşılması" hedeflenmektedir (Kümbetoğlu 2015: 96-101).

Araştırma kapsamında Sinop'ta turizm sektörünün zayıf ve güçlü yönleri; fırsatları ve tehditlerine dair farklı ilgi gruplarıyla yüz yüze yapılandırılmış açık-uçlu görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşülenler kartopu örneklemi ile seçilmiştir. Nitel çalışmalarda görüşülenlerin verimli katılımı için güven oluşturma safhası önemlidir. Bu nedenle, Sinop'taki önemli turizm aktörleri ile görüşebilmek için hâlihazırda bu aktörleri tanıyan ilgi gruplarıyla görüşme yapılmış ve güven oluşturulmuştur. Sonraki süreçte, bu aktörlerin yönlendirmeleri ve aracılıklarıyla mülki amirlerden pansiyonculara kadar turizm alanındaki diğer aktörlere erişim sağlanabilmiştir.

2018 Kasım ayı boyunca ilgi grupları temsilcileri ile ortalama bir saat süren yüz yüze yapılandırılmış açık-uçlu görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşülenlerin bilgisi ve rızası dâhilinde görüşmelerin ses kaydı alınmıştır. Görüşmelerde turizm sektöründeki ilgi gruplarının genel ve özgün görüşlerinin alınmasının yanı sıra araştırmanın çerçevesini oluşturan SWOT analizi başlıkları eksenindeki fikirleri öğrenilmiştir. Görüşmelerde SWOT analizini temel alan sorular sorulmuştur. Ayrıca, nitel araştırmanın doğasına uygun olarak her görüşme, sonraki görüşmelere temel olabilecek yeni sorular ve bakış açıları sağlamıştır. Aşağıdaki listede görüşülenlerin listesi ve ilgili bilgiler sunulmuştur:

Ayrıca yazında kruvaziyer turizminin alternatif turizm türü olarak değerlendirildiği çalışmalar da (Örneğin Günlü ve Şahin 2007: 152) mevcuttur.

² Yat limanı gibi ihtiyaç duyulan tesislerin büyüklüğü ve maliyeti düşünüldüğünde kitle turizmi olarak değerlendirilmesi çok daha uygun olsa da, bu çalışmada yelken yarışları ve yelken kursları gibi eğitim ve sportif aktivitelerle öne çıkan Sinop özelinde bu turizm türleri alternatif turizm olarak değerlendirilecektir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı da yat turizmini alternatif turizm türü olarak değerlendirmektedir (TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018)

Görüşülen Listesi			
No	Cinsiyet	Yaş	Meslek
G-1	Erkek	55-64	Kamu Personeli
G-2	Erkek	55-64	Kamu Personeli
G-3	Erkek	40-54	Kamu Personeli
G-4	Erkek	18-24	Kamu Personeli
G-5	Erkek	25-39	STK Temsilcisi
G-6	Erkek	40-54	Kamu Personeli
G-7	Erkek	40-54	Kamu Personeli
G-8	Kadın	40-54	Kamu Personeli
G-9	Kadın	40-54	Akademisyen
G-10	Kadın	40-54	Kamu Personeli
G-11	Erkek	40-54	STK Temsilcisi
G-12	Erkek	40-54	Turizmci
G-13	Erkek	40-54	Turizmci
G-14	Kadın	40-54	STK Temsilcisi
G-15	Kadın	25-39	STK Temsilcisi
G-16	Erkek	40-54	STK Temsilcisi
G-17	Erkek	65 ve üzeri	Turizmci
G-18	Kadın	25-39	Turizmci
G-19	Kadın	40-54	Akademisyen
G-20	Erkek	65 ve üzeri	Turizmci
G-21	Kadın	40-54	Akademisyen
G-22	Erkek	40-54	Akademisyen

Tablo 1: Görüşülen Turizm Paydaşlarının Listesi

3. Sinop İli ve Alternatif Turizm Potansiyeli

Bu bölümde ilk olarak öncelikle Sinop ili hakkında kısaca bilgi vermek ve ilin turizmini genel olarak değerlendirmek üzere Sinop özelinde resmi turizm istatistikleri ve görüşmelerin yapıldığı paydaşlardan aktarılan bazı veriler ortaya konulacaktır. Daha sonra ise Sinop'taki alternatif turizm destinasyonları kısaca incelenecektir.

3.1. Sinop İli ve İl Turizminin Genel Durumu

Orta Karadeniz'de yer alan Sinop, Karadeniz kıyı şeridinin kuzeye doğru en çok sivrilerle uzanmış bulunan Boztepe Burnu ve yarımadası üzerinde kurulmuş olup, 41 derece 12 dakika ve 42 derece 06 dakika kuzey enlemleri ile 34 derece 14 dakika ve 35 derece 26 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır (T.C. Sinop Valiliği, 2018). Boztepe yarımadası üzerinde konumlandırılan kent, doğuda Samsun, güneyde Çorum, batıda Kastamonu ile sınır komşusu olup, 300 km kara sınırına ve 175 km kıyı şeridine sahiptir. Sinop yarımadası çevresinde ve kıyı kesiminde, kıyıya paralel uzanan 100 ile 500 m. arasında değişen tepeler mevcut olup, il sınırları içindeki en yüksek dağlar 2000 metrenin altında bir yükseltiye sahiptir (KUZKA 2011: 64).

Sinop'un bu coğrafi konumu ve yüzey yapısı, kentin iklimi üzerinde de etkilidir. Kentin iklimi Doğu Karadeniz ve Batı Karadeniz iklimi arasında bir geçişkenlik gösterir. Sürekli esen rüzgârların etkili olduğu kentte yılın büyük bir bölümü nemli ve yağışlı geçmektedir. Karadeniz ikliminin daha az hissedildiği ilin güney tarafında yağışlar ve sıcaklıklar azalır (KUZKA 2011: 66).

Yapılan araştırmalarda ilk yerleşim izinin kalkolitik (M.Ö. 4500-3000) çağa kadar uzandığı görülen Sinop (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı 2013: 41), tarihsel süreçte Anadolu'nun kuzeyindeki en uç noktası olan İnceburun'a doğu yönünde bağlanan Boztepe Burnu kıstağında bir kale-kent olarak kurulmuş ve tarih boyunca doğu yönünde gelişmiştir. Tarihsel süreçte kale dışına pek taşmayan bir liman kenti özelliği taşıyan Sinop, antik çağdan beri parlak ve yoğun bir ticari ve kültürel yaşantıya sahip olmuştur. Bu özelliğini Bizans, Selçuklu, Çandaroğlu ve Osmanlı yönetimlerinde de korumuş, ayrıca kale ve tersanesi ile bölgenin en önemli askeri üslerinden biri olmuştur. Bu askeri ve stratejik konumunu 1853 tarihli Sinop Baskınından sonra kaybetmeye başlayan kentteki gelişim süreci, güneydoğu ve batı yönündeki kentleşme ile surların dışına taşmıştır (T.C. Sinop Valiliği, 2018).

Nüfus açısından Türkiye'deki küçük kentlerden biri olan Sinop'un nüfusu 207.427 kişi (TÜİK, 2018) olup, yetersiz ekonomik koşullar nedeniyle sürekli göç veren bir ildir³. Kentin ekonomik ve sosyal gelişmesi son dönemde her ne kadar turizm, kültür ve eğitim üzerine konumlandırılırsa da kentin turizm tesisleri yönünden alt yapısı oldukça zayıftır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018). Söz konusu tesisler deniz, kum ve güneş üçlüsünden oluşan kitle turizmine yönelik hizmet vermektedirler. Görüşmeler esnasında paydaşlardan G-1 bu rakamları teyit eder biçimde "Sinop bir turizm kenti değil kendine bunu vizyon biçmiş bir kent... Bunu değiştirmek için kimsenin ajandasında bir şey yok" demiştir. Sinop İlinde Turizm İşletme (Bakanlık) Belgeli Tesislere geliş, geceleme, ortalama kalış süresi ve doluluk oranına bakıldığında Sinop'taki otellerin doluluk oranı (örneğin 2019 yılı için %33,14) oldukça düşüktür (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). Sahada yapılan görüşmelerde, tüm paydaşlar otellerdeki doluluğun yazın %100'e ulaştığını, fakat Eylül sonu itibarıyla keskin bir düşüşe geçtiğini belirtmişlerdir. Yaz sezonunun kısalığına bağlı olan bu durum nedeniyle yeni otel yapılması konusunda yatırımcılar isteksiz davranmaktadırlar.

Sinop'taki turist yoğunluğunun önemli bir kısmını belediye belgeli konaklama tesisleri çekmekle birlikte (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020) önemli miktarda konaklama neredeyse tamamı kayıt dışı bir şekilde çalışan ve ev pansiyonculuğu olarak hizmet veren günlük kiralanılan evlerde yapılmaktadır. G-1'in belirttiği üzere yaz sezonu boyunca oldukça yüksek bir doluluğa sahip olan bu pansiyonların sayılarının 500'ün üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Yapılan görüşmelerde tüm paydaşlar Sinop'u ziyaret eden turistlerin öncelikle deniz, kum, güneş için geldiklerini, alternatif turizm türleri için yapılan ziyaretlerin ikinci planda kaldığını vurgulamışlardır. Bu durum yaz sezonunun kısalığı ile birlikte dikkate alındığında otellerin doluluk oranlarındaki düşüklüğü açıklamaktadır. Sinop'ta deniz turizmi özelinde öne çıkan alanlar (KUZKA 2011: 70-71) şunlardır: Karakum il merkezine 15 km. mesafedeki Karakum doğal plajı ve siyah iri taneli kumları ile ünlenmiş bir kumsaldır. Bu kumsalın çevresinde kamu ve özel kişilere ait otel, tatil köyü, kafe, restoran, bungalov evler ile karavan ve çadır alanları mevcuttur. Hamsilos Koyu Sinop merkeze 11 km. mesafedeki bu koy küçük bir akarsuyun ağzında yer alan 300-400 m.'lik bir deniz girintisi olup, 1991 yılında Kültür Bakanlığı tarafından birinci derece doğal sit alanı ilan edilmiştir. Söz konusu alan sadece yüzme açısından değil, doğa turizmi açısından da oldukça önemli bir yerdir.

³ (KUZKA 2011: 66). Bununla birlikte çevre illerden ve köylerden bir göç hareketi olduğu bilgisi yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. Bunu TÜİK verileri de doğrulamaktadır. Örneğin 2017 yılında Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre 207.427 nüfuslu olan kent 11.015 kişi göç almış, 10.086 kişi göç vererek net göç 929 kişi ve net göç hızı % 4,5 olmuştur (TÜİK, 2018).

Aklıman Koyu, Hamsilos Koyu'ndan hemen önce Sinop merkeze yaklaşık 9 km. uzaklıkta olan 15-20 m. genişliğinde ve kilometrelerce uzunlukta denize girmeye son derece müsait olan, motel, piknik alanları, mesire yerleri ve kamp alanları gibi olanakları bulunan önemli bir destinasyondur.

Merkez ilçeye bağlı bir köy olan Sarıkum'da 4 km. uzunluğunda bir plaj mevcuttur. Ayrıca Tabiatı Koruma Alanı olarak ilan edilen bu bölge, sahip olduğu Sarıkum Gölü ve Kuş Cenneti gibi alanlarla alternatif turizm açısından da önem taşımaktadır.

3.2. Sinop'taki Alternatif Turizm Destinasyonları

Sinop ilini ziyaret eden turistler öncelikle deniz, kum ve güneş temelli kitle turizmine ilgi duysalar da il, alternatif turizm açısından birbirinden kıymetli destinasyonlara sahiptir. Çalışmanın bu bölümünde öne çıkan alternatif turizm destinasyonları incelenecektir.

3.2.1. Kültür Turizmi

Sinop'ta deniz, kum, güneş üçlüsünden sonra en çok dikkat çeken turizm türü kültür turizmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda kentte bulunan Tarihi Cezaevi en çok ziyaret edilen yerdir. Görüşmeler esnasındaki tüm katılımcılar, Sinop'a gelen turistlerin büyük çoğunluğunun ilk uğrak yeri olarak tarihi cezaevini vurgulamışlardır. Sinop'a turlar ile gelen ziyaretçiler kente kültür turizmi için gelmekte ve en çok Tarihi Cezaevini ziyaret etmektedirler. Çoğu Sinop'ta konaklamayan bu turlar arkeoloji müzesini ve/veya etnografya müzesini ziyaret etmemektedirler. G-1 ve G-6'nın vurguladığı üzere bu durumun da temelinde ildeki konaklama imkânlarının çok kısıtlı ve özellikle yaz sezonunda oldukça pahalı olması yatmaktadır. Bir diğer önemli etken ise tur operatörlerinin programlarıdır. Bu durumu G-6, *"Turlar arkeoloji müzesine ve/veya etnografya müzesine gelmiyor. Tur programı içinde bunlar yok. Bu turların çoğu Sinop'ta konaklamıyor. Sinop bir uğrak noktası ve kısıtlı bir süre kalıyor. Turlar bizi yolda arıyorlar; akşamüzeri 05:00, 05:30 gibi. Aman cezaevini kapatmayın! Programımızda var. Ta Bursa'dan çıktık..."* şeklinde ifade ediyor.

Yabancı turistlerin tercihleri müze seçimi konusunda farklılaşıyor. Kente 2013-2015 yılları arasında kruvaziyer ile gelen yabancı ziyaretçiler özellikle arkeoloji ve etnografya müzelerini tercih etmişlerdir. Ancak kruvaziyer ziyaretlerinin kesilmesinden sonra her iki müzenin ziyaretçi sayısında ciddi bir düşüş görülmektedir. G-7 *"Sinop'a kruvaziyer turizminin gelmesinin Ukrayna'da yaşanan savaş ile ilgili olduğunu, savaş nedeniyle Yalta limanına gidecek gemilerin rotasını geçici olarak bize kaydırmasından kaynaklanan geçici bir durum"* olduğunu belirtmiştir. Görüşmeler esnasında G-1 *"2019 yılında Sinop'a tekrardan kruvaziyerlerin geleceği, 2019 yılı için 12 kruvaziyer ziyareti planlandığı"* bilgisini vermiştir.

Müzeler dışında Sinop'ta öne çıkan başka kültürel varlıklar da bulunmaktadır. Söz konusu varlıklar⁴; UNESCO kültürel mirasının geçici listesinde bulunan sur duvarları, tarihi Boyabat Kalesi, 19. yy.da Osmanlı-Rus savaşları sırasında denizden gelen tehlikeleri önlemek amacıyla yapılan Sinop Yarımadası'nın güney doğusunda bulunan Paşa Tabyaları, Antik dönemden kalma Sülüklü Göl mevkiinde bulunan tarihi su kanalı, oldukça tahrip olmasına rağmen Bizans yapı tekniğinin güzel bir örneği olan Balatlar Klisesi'dir.

⁴ Görüşmeler sırasında kültür turizmine değinen hemen tüm paydaşlar söz konusu varlıkların altını çizmiştir. Ayrıca Sinop'un kültürel, tarihî ve ekolojik değerleri için ayrıntılı bir özet için bk. T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMPGM 2013: 46-52.

3.2.2. Kırsal Turizm ve Doğa Turizmi

Şekil 1’de de görüldüğü üzere kırsal alanlarda yapılan birçok turizm modeli için kapsayıcı olarak kullanılabilen kırsal turizm kavramı ve bununla ilintili doğa turizmi bakımından oldukça zengin bir potansiyele sahip olan Sinop, bu değerlerini yeterince turizme açamamıştır. Bu konuda, görüşme yapılan paydaşlar arasında bir fikir birliği vardır. Çalışmanın bu kısmında özellikle paydaşların daha çok vurguladığı ve görece turizmin etkin olarak yapıldığı veya kısa dönemde yapılmasının planlandığı bölgelere yoğunlaşılacaktır.

Sinop Merkeze 14 km. uzaklıkta olan Hamsilos Tabiat Parkı, Hamsilos Koyu (Hamsaroz) ve Aklıman Koyu gibi eşsiz güzellikte iki limanı barındırmaktadır. Bölge, sahip olduğu bataklık-kumul-deniz ve ormanlık alanları ile zengin biyolojik çeşitliliği nedeniyle kentin en önemli destinasyonlarından biridir. Birinci derece doğal sit alanı olan tabiat parkı sınırları içinde 6 adet endemik, 12 adet de tıbbi amaçlı kullanılabilen bitki türü mevcuttur (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMPGM 2013: 98-110).

G-9’un da vurguladığı üzere *“Sinop’a gelen doğa ile ilgi ziyaretçilerin ve turistlerin mutlaka ziyaret etmek istedikleri yerlerin başında gelen Hamsilos Tabiat Parkı”* sahip olduğu doğal yapısı ve konumu nedeniyle birçok turizm çeşidine imkân vermektedir. Özellikle; botanik gezileri, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, koşu, fotoğraf çekimi, böcek ve hayvanları inceleme, kuş gözlemciliği, piknik, deniz gibi aktiviteler açısından önemli bir potansiyele sahiptir (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMPGM 2013: 100). G-10’un belirttiği üzere *“Hamsilos Tabiat Parkı’nda son iki yılda doğal yapıyla uyumlu şekilde seyir terasları, yürüyüş yolları, tuvalet, mescit vb. sosyal tesisler yapılmış; piknik üniteleriyle birlikte gününbirlik ziyaretçiler için yeni bir kullanım alanı oluşturulmuştur. Ancak işletmesinin olmadığı için kaç kişinin kullandığı ile ilgili güncel bir bilgi bulunmamaktadır.”*⁵

Hamsilos’tan sonra her türlü kırsal turizm türü için en çok dikkat çeken alanların başında Sarıkum Tabiatı Koruma Alanı gelmektedir. Söz konusu alan, Sinop merkeze 21 km. uzaklıkta olan Sarıkum Köyü sınırları içinde 785 hektarlık bir sahadır. 785 hektarlık alanın 102 hektarı lagün gölü, 82 hektarı bataklık, 385 hektarı ormanlık ve 216 hektarı ise açık alandan oluşmaktadır. Zengin biyolojik çeşitlilik ve kaynak değerlerine sahip; deniz, kıyı, kumul, göl, sulak alan ve orman ekosistemlerini barındırmasından dolayı 1987 yılında Tabiatı Koruma Alanı olarak ilan edilmiştir.

Farklı ekosistemlerin dar bir alanda bulunmasıyla öne çıkan Sarıkum Tabiatı Koruma Alanı, birçok canlı türünü de barındırmaktadır. Bölge özelinde en çok öne çıkan türler Dikkuyruk Ördeği, Karaca, Yabandomuzu, yırtıcı ve ötücü orman kuşları, kartal türleri, kış göçmeni ördek türleri ve gececilerdir. Ayrıca bölgede 17 endemik bitki türü ve 30’dan fazla kelebek türü bulunmaktadır (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMPGM 2013: 88-93). G-7’nin belirttiği üzere *“Türkiye’de bulunan 500’e yakın kuş türünün 250’sinden fazlası Sarıkum kuş gözlem evinde mevcuttur”*.

Sarıkum Tabiatı Koruma Alanı özellikle; kuş gözlemciliği, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, fotoğrafçılık, botanik gezileri, ekosistem tabanlı doğa eğitimi programları ve bilimsel geziler ile botanik gezileri gibi alternatif turizm türleri açısından oldukça avantajlıdır (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMP 2013: 90). Ayrıca G-3’ün de vurguladığı üzere *“burada bulunan Sarıkum Köyü ev pansiyonculuğu konusunda teşvik*

⁵ Bununla birlikte 2013 tarihli T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı - Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Sinop Doğa Turizmi Master Planında yaklaşık 100.000 kişilik bir ziyaretçi talebi olduğu belirtilmiştir.

edilirse” Sinop’taki turizme sağlanacak katkının yanı sıra, hem köydeki üreticiler tarım dışında turistlerin konaklamasından ek gelir elde edecekler, hem de ürettikleri ürünleri ilk elden aracısız olarak turistlere ve/veya ziyaretçilere satma olanağına kavuşacaklardır.

Kuş gözlemciliğine dayalı bir şekilde bölgede turizmin gelişmesine katkı sağlanması açısından G-1’in de belirttiği üzere *“sahada kuş gözlem kuleleri yapılmış katı atık sorunu kısmen çözülmüştür”*. G-9’dan ise *“bölgede tabela, bilgi panosu, ikaz vb. işaretlemelerin kurulduğu, lakin ziyaretçi merkezi ile hayvanlar için rehabilitasyon merkezinin yapımının tamamlanmasına rağmen açılmadığı”* bilgisi alınmıştır. Bölgede özellikle kuş gözlemciliği başta olmak üzere yukarıda vurgulanan alternatif turizm türlerinin teşvik edilerek sürdürülebilir ve etkin bir şekilde hayata geçirilmesi, Sinop’taki turizmin gelişmesine ve turizm sezonunun tüm yıla yayılmasına katkı sağlayacaktır.

G-6’nın da belirttiği üzere *“özellikle tur operatörleriyle gelen turistler tarafından en çok ziyaret edilen turistik mekânlardan biri de Erfelek’teki Tatlıca Şelaleleri’dir”*. Sinop ili Erfelek ilçesi Tatlıca köyü sınırları içinde kalan bu tabiat parkı ilin en önemli kırsal turizm destinasyonlarından biridir. G-10’un dikkati çektiği üzere *“yılıda yaklaşık 200.000 kişinin ziyaret ettiği, uzun süredir yatırım yapılan ve yapılmaya devam edilen yerlerden biridir. Bununla birlikte ulaşımda halen biraz sorun bulunmaktadır”*. Tabela, bilgi panosu, ikaz vb. işaretlemeler yapılmış olmakla birlikte alandaki tuvalet, otopark düzenlemeleri vb. temel ihtiyaçların karşılanması için gerekli altyapı zayıftır. Özellikle Mayıs sonu veya Haziran başından, yılsonuna kadar keyifle gezilebilse de asil yoğunlaşma yaz aylarında olmaktadır.

İrili ufaklı peş peşe sıralanan 28 adet şelaleden oluşan bu tabiat parkı, ziyaretçilere botanik gezileri, doğa ve dağ yürüyüşleri, şelale tırmanışı, koşu, fotoğraf çekimi, böcek ve hayvanları inceleme, kuş gözlemciliği, piknik, gibi farklı turizm türlerini sunma potansiyeline sahiptir (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMP 2013: 111). G-11, özellikle *“Erfelek bölgesindeki şelaleler ve üstündeki yürüyüş parkurlarının, sonbaharda çok güzel olduğunu, doğa ve dağ yürüyüşü yapanlar tarafından ilgi gördüğünü”* vurgulamıştır. G-9 da alana fotoğrafların ilgisini vurgulamaktadır:

“Özellikle fotoğrafçılıkla ilgilenen turistler ilkbahar ve sonbahar aylarında bölgeye rağbet gösteriyorlar. Söz konusu turistler Sinop Fotoğraf Amatörleri Derneği (SİFAD)’nin⁶ düzenlediği toplantılara katılanlar olabildiği gibi dernek üyeleriyle münferiden temasa geçen bireyler de olabiliyor. Özellikle sonbahar dönemindeki yaprak dökümü zamanı fotoğrafçıların en çok ziyarette buldukları dönemdir.”

G-1, G-9, G-13 ve G-19’un da belirttiği üzere yapılan yatırım ve düzenlemelerle büyük oranda çözülsün de Tatlıca Şelaleleri Milli Parkında özellikle yazın çok kalabalık gruplar geldiği için pet şişe başta olmaz üzere katı atık sorunu olabilmektedir.

Görüşmeler sırasında vurgulanan önemli destinasyonlardan biri de Bektaşğa Göleti⁷ ve çevresindeki tesislerdir. G-19’a göre *“restoran, kahvaltı, mangal ve kır düğünü gibi aktiviteler için yöre halkı tarafından da tercih edilen”* bölgede, G-11’in belirttiği üzere *“300 yatak kapasiteli bungalov tipi konaklama tesislerinin inşaatı devam etmektedir”*. Sinop il merkezine 17 km. uzaklıktaki bu yapay gölet, etrafındaki orman parçaları, yürüyüş yolları, yağmur barınakları, seyir teraslarıyla kırsal turizm açısından önemli bir çekim noktasıdır. G-10, *“planlama aşamasında son evreye ulaşan Çatak Kanyonu ve Akgöl Tabiat Parkı ile Gerze Sorkun Şelaleleri Tabiat Anıtının birkaç yıl içinde gerekli yatırımların yapılmasıyla etkin bir şekilde turizme kazandırılacağını”* vurgulamıştır.

⁶ Sinop Fotoğraf Amatörleri Derneği için bk. SİFAD, 2018.

⁷ Bektaşğa Göleti ve buradaki Park Yıldız Tesisleri için bk. Parkyıldız, tarih yok.

Ayrıca bu bölümde bahsi geçen alanlar dışında kırsal turizm ve/veya doğa turizmi başlığı kategorisinde değerlendirilebilecek; Boyabat ilçesindeki Bürnük yaylası, Durağan ilçesindeki Buzluk yaylası, Ayancık ilçesindeki Karlık ve Akgöl yaylaları, Türkeli ilçesindeki Hacıağaç, Bozarmut ve Kurugöl yaylalarıyla, Sinop yayla turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Bununla birlikte görüşmecilerin hemen hiçbiri münferit yapılan geziler ve yürüyüşler dışında buralarda turizm ile ilgili kayda değer faaliyetler olduğunu söylememiştir. G-7 *“ilan edilen parkurların olduğunu lakin altyapı çalışmaları olmadığı için bu şekilde kaldığını... Eğer hız verilirse bu yaylaların birkaç yıl içinde turizme açılacağını ancak hem talep olmadığını, hem de gündeme getirilmediğini”* belirtmiştir.

Sinop'ta yer alan önemli doğa turizmi türlerinden biri de mağaralardır. Bu bağlamda Ayancık İlçesindeki İnalıtı Mağarası ile Durağan İlçesindeki Buzluk Mağarası en çok dikkati çeken yerler olmakla birlikte söz konusu alanlara ulaşım G-5'e göre *“zahmetli ve görece uzun bir yolculuk gerektirmektedir”*. G-7 ise turizm açısından standartlara uygun ziyaret edilebilir tek mağara olarak İnalıtı Mağarasını vurgulamış; Buzluk Mağarasının turistik amaçlı ziyaret edilebilir olmadığını ne kadarlık bir alanı kapladığı ve derinliği hakkında net bir bilginin bulunmadığını belirtmiştir. Son olarak Sinop'taki önemli doğal güzelliklerden biri olan Boyabat ilçesindeki, ilçe merkezine 15 km uzaklıktaki, Bazalt Kayalıkları da gerek Boyabat'taki konaklama imkânlarının kısıtlılığı gerekse Sinop merkeze uzaklığı nedeniyle yeterince tercih edilmeyen destinasyonlardandır.

3.2.3. Spor Turizmi

Sinop ilinde profesyonel, amatör ya da tamamen turistik amaçlı birçok spor dalının yapılabilmesi mümkündür. Bunlardan özellikle yelkencilik, off road, motor sporları ve yamaç paraşütü öne çıkmaktadır. G-7 *“hemen hemen bütün spor federasyonlarının etkinlikleri için gözlerini Sinop'a çevirdiklerini ancak ilin alt yapı olarak zayıf kalmasından dolayı bu etkinliklerinin sürdürülebilirliğini düşük olduğunu”* belirtmiştir.

2018 yılında Türkiye off-road şampiyonluğunu elde eden Sinop'ta G-5'in belirttiği üzere *“2007 yılından beri her yıl 2 tane (en kötü 1 tane) off-road yarışı düzenlenmektedir. 2018 yılında son etabın gerçekleşmesinden dolayı katılım sayısı görece az olmuştur. 700-800 kişi; ancak ara etaplarda katılımcı sayısı 1000 kişiye kadar ulaşmaktadır”*. Hem federasyonun tercihlerinden hem de etapların uygunluğu sebebiyle Haziran, Temmuz, Ağustos ayları ile Eylül ayı sonlarına kadar yarışların düzenlenmemesi turizm sezonunun uzatılması açısından kente önemli bir katkı sağlamaktadır. Bunun dışında G-5'in vurguladığı üzere *“Sinop'ta 3 yıldan beri gerçekleştirilen motor sporları festivali de kentin tanıtımına katkı sağlamaktadır. Ağustos ayında yapılan bu festivallere katılanlar kamp yaptıkları için oteller üzerinde bir talep baskısı”* yaratmamaktadırlar.

G-16'ya göre *“kentte bulunan Sinop Karadeniz Yelken İhtisas Kulübü esas olarak gençlere deniz ve yelken sporunu sevdirmeyi hedeflese de”* G-14 ve G-15'in belirttiklerine göre *“gerek zaman zaman ulusal yelken yarışlarının Sinop'ta yapılmasına neden olmasıyla, gerekse yetişkinler için verdikleri özel dersler ve kurslarla kentin turizmine sınırlı da olsa katkı sağlamaktadır”*. Sinop özelinde rüzgâr şartları açısından yetişkinler ve profesyoneller için her mevsim yelken sporu yapmak mümkün olmakla birlikte özellikle Mayıs ve Ekim ayları arası yelken sporu için hava şartları en elverişli dönemdir. Genellikle ölü sezonlarda gerçekleştirilen yelken yarışlarının bir ayağının en azından 2 yılda bir Sinop'ta gerçekleştirilmesi ilin turizmine önemli bir katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte G-14'ün belirttiği üzere *“bu yarışların Sinop'a çekilmesi için sponsorlar bulunması ve/veya yerel yönetimlerden STK'lardan mali destek alınması da gerekmektedir”*.

Son olarak Sinop'un ilçelerinde yeni yeni başlayan yamaç paraşütü de sportif turizm kapsamında değerlendirilmesi gereken faaliyetlerdir. Görüşmeler esnasında G-5 "Boyabat'ta 2 yıldır yamaç paraşütü yapıldığını" belirtirken G-7 "yamaç paraşütü ile ilgili parkurların Gerze ilçesinde ilan edilme aşamasına geldiğini" vurgulamıştır.

4. Sinop'un Alternatif Turizm Potansiyelinin SWOT Analizi

Kurumların, firmaların, sektörlerin uzun dönemli yaşamsal ve stratejik karar alma süreçlerinde yararlandığı analiz yöntemlerinden biri olan SWOT analizi, günümüzde birçok sahada kullanılmakla beraber özellikle büyük işletmelerde ve/veya sektörlerde yönetim ve pazarlama süreçlerinde kullanılmaktadır. Herhangi bir sektördeki, kurumdaki veya firmadaki çevresel şartları anlamak, planlamadaki ana konuların başında gelmektedir (Hill vd. 1997: 46-52). 1960'lı yıllardan beri stratejik karar vermede çok boyutlu bir araç olarak (Seth 2015: 6) oldukça fazla kullanılan ve nitel araştırmalara dayanan klasik SWOT analizi zaman zaman yanlış kararlar verilmesine neden olabildiği için eleştiri de almıştır (Coman vd. 2009: 5678; Phadermroda vd. 2016: 194). En temel düzeyde, SWOT analizi incelenen kuruluşun, sektörün, olgunun, tekniğin, sürecin veya durumun güçlü ve zayıf yönlerini (içsel faktörler) belirlemekte ve dış çevreden kaynaklanan fırsat ve tehditleri saptamakta kullanılan bir yöntemdir.

Sinop turizmi üzerine yapılan çalışmalarda sınırlı sayıda da olsa SWOT analizinin kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan öne çıkanlar 2011 yılında KUZKA tarafından yapılan *TR82 Düzey 2 Bölgesi (Çankırı, Kastamonu, Sinop İlleri) Turizm Master Planı* (KUZKA, 2011), İpar ve Tırl tarafından yazılan *Sinop İlinin Kırsal Turizm Potansiyeli ve Geliştirilmesine Yönelik Öneriler* (İpar vd., 2014) adlı makale ve T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı - Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Sinop Doğa Turizmi Master Planı* (T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-DKMP, 2013) dır.

Güçlü Yanlar	Zayıf Yanlar
<p>Kentin liberal kültürü ve diğer Karadeniz kentlerine göre daha dışa açık bir toplumsal yapıya sahip olması</p> <p>Kentte bulunan üniversitenin bünyesinde Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu bünyesinde lisans ve meslek yüksekokulları bünyesinde ön lisans düzeyinde turizm programlarının bulunması</p> <p>Sinop Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu bünyesindeki bir uygulama otelinin bulunması</p> <p>Eğitimli bir nüfusun olması</p> <p>Havalimanı</p> <p>Karayolu ulaşımı kolaylığı</p> <p>El değmemiş doğal güzellikler</p> <p>Tarihi yapılar ve güçlü kültürel miras</p> <p>Kent merkezinden 2 km uzaklaşılınca doğal alanların başlaması</p> <p>Küçük ve kompakt bir kent olması</p> <p>Sahip olduğu 250'den fazla kuş türü nedeniyle kuş gözlemciliği için ideal bir bölge olması</p> <p>Çoğu kayıt dışı da olsa çok yoğun bir şekilde</p>	<p>Kente gelen yoğun turist akımını karşılamakta sektörün yetersiz kalması</p> <p>Kentte yaz aylarında oluşan trafik sıkışıklığı ve otopark sorunu</p> <p>Tanıtım faaliyetlerinin zayıflığı ve hedef pazar seçimi sorunu</p> <p>Kentin, turizmi öncelikle planlanmaması</p> <p>Türkiye'nin ve Sinop'un Avrupalı ülkeler ve kentlerle karşılaştırıldığında, tarihi ve kültürel mekânları koruma konusundaki deneyim ve toplumsal bilinç eksikliği</p> <p>Kentte devam eden imar planı sorunu</p> <p>Nitelikli personel eksikliği</p> <p>Kentte turizme yönelik altyapı eksikliği (otel-konaklama, yeme-içme vb.)</p> <p>5 yıldızlı otel bulunmaması</p> <p>Turizm sektörü için yatırımcı çekilememesi</p> <p>Kamu idaresinin turizme yeterince destek vermemesi ve kaynaklarının kısıtlı olması</p> <p>Mavi bayraklı sahil bulunmaması</p>

<p>ev pansiyonculuğunun yapılması Plaj voleybolu için tercih edilebilen kumsalların varlığı Motor sporları ve yelkencilik konusunda güçlü bir alt yapının varlığı Turların Sinop'a kültür turizmi için gelmesi Sinop sur duvarlarının UNESCO kültür mirasının geçici listesine girmiş olması Yamaç paraşütüne uygun bölgelerin varlığı Hamsilos, Erfelek, Sarıkum gibi tabiat parklarının ve tabiat koruma alanlarının varlığı Sınırlı da olsa var olan bir av turizmi deneyimi Turizm amacıyla kullanılacak yaylaların varlığı Birçok kırsal alanda bisiklet ve yürüyüş için uygun topografyanın bulunması Sahip olduğu orijinal peyzaj ve biyolojik çeşitlilik Türkiye'deki en mutlu kent olarak bilinmesinin getirdiği olumlu imaj Ortalama yaşam süresinin en uzun olduğu kentlerden biri olması Türkiye'deki en az trafik ışığına sahip olan kent olması Gerze ilçesinin Cittaslow (yavaş kent) ilan edilmesi</p>	<p>Turizmde çeşitliliğin olmaması; yaz sezonuna sıkışan deniz kum güneş turizminin ağırlığı Yaz döneminde otel fiyatlarının aşırı pahalılığı Sinop'un yol güzergâhı üzerinde olmaması Özellikle kent merkezi dışındaki alternatif turizm destinasyonlarına giden yollardaki altyapı eksikliği Turların çok azının konaklaması Yerli turistlerin arkeoloji ve etnografya müzelerini ziyaret etmemeleri İmar planında yüksek kapasiteli turizm tesisleri için yer olmaması Yoğun yapılaşmadan kaynaklı molozlar ve çevre kirliliği Marina eksikliği Yaylalarda konaklama imkânının olmaması Kent merkezinde aktif bir turizm enformasyon bürosunun olmaması Birçok turistik potansiyele sahip mekânın gerçek anlamda turizme kazandırılmaması Tabiat parkları gibi koruma alanlarındaki personel eksikliği Bazı yaylalarda elektriğin olmaması Sinop sur duvarları içindeki tarihi kent merkezinde dikey ve çarpık yapılaşma Yerel paydaşların üniversite ile yeterince işbirliğine girmemeleri</p>
<p>Fırsatlar</p>	<p>Tehditler</p>
<p>Dünyada her geçen gün başta kırsal turizm olmak üzere alternatif turizm türlerine yönelik artan talep Kruvaziyer turizminin tekrardan başlayacak olması Hemen hemen bütün spor federasyonlarının etkinlikler için Sinop'a ilgi duymaları Fotoğrafçılık derneği, yelken kulübü vb. STK'ların zaman zaman yaptıkları ulusal toplantılar Fotoğrafçıların yaz sezonu dışında özellikle ilkbahar ve sonbaharda Sinop'a gelmesi Bilgi teknolojileri ve coğrafi bilgi sistemlerindeki ilerlemeler</p>	<p>Kentteki yapılaşmaya yönelik rant kavgası sonucu Sinop'un tarihi dokusunun tahrip olması Aşırı korumacılığa dayalı uygulamalar ve/veya tercihler sonucu koruma-kullanma dengesinin doğru kurulamaması İşletmecilerin turizme nitelikli personel yetiştirmek için bakanlık tarafından açılan kurslara personellerini göndermedeki isteksizlikleri Karadeniz'deki balıkçılığın yaşadığı sorunlar Yaz döneminde nüfusun 4-5 kat artması Nükleer santralin yapılma süreci</p>

	<p>Hızlı ve kontrolsüz büyüme Turizmdeki paydaşların kendi aralarındaki çekişmeler Ziyaretçilerin çevreyi koruma bilinçlerinin olmaması Ormanlık alanlara kaçak moloz dökümü Kayıt dışı pansiyonculuğun yarattığı haksız rekabetin uzun dönemde turizmin gelişmesini olumsuz etkileme potansiyeli Yerel mimarinin korunması konusunda Sinop halkının hassasiyet göstermemesi Derin deşarj ve katı atıklar konusunda zaman zaman yaşanan çevresel sorunlar Turistik ürün ve hizmetlerin fiyatlarındaki pahalılık nedeniyle ziyaretçilerin tekrar Sinop'a gelme talebinin azalması Yaylacılığın azalma eğiliminde olması</p>
--	--

Tablo 2: Sinop İli Alternatif Turizm Potansiyelinin SWOT Analizi

Sinop'taki turizm paydaşlarıyla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler sonucunda oluşturulan SWOT analizi tablosu incelendiğinde (Tablo 2), kentin alternatif turizm yönünden oldukça güçlü bir potansiyele sahip olduğu görülmekle beraber, genelde turizmin özde ise alternatif turizmin gelişmesini zorlaştıracak birçok zayıflığı olduğu da dikkati çekmektedir. Sinop'un sahip olduğu zayıf yanların en azından bir kısmı eğer doğru politikalar uygulanabilirse kısa, orta ve uzun vadede çözülebilecek sorunlardır.

Kısa vadede ortadan kaldırılabilecek zayıflıkların başında nitelikli personel istihdamındaki eksiklik gelmektedir. Turizm işletmeleri özellikle yaz dönemlerinde, Sinop Üniversitesi, Turizm Meslek Yüksekokulu öğrencilerinden ihtiyaç duydukları nitelikli personel açığını kapatabilirler. Ancak sahada yapılan görüşmelerde hemen hemen tüm görüşmeciler; bu işletmelerin Ege ve Akdeniz'deki işletmelerle kıyaslandığında yazın hem daha düşük ücret ödediklerini hem de öğrencilerin konaklama gibi taleplerini karşılamadıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle öğrenciler tarafından Sinop'un yaz aylarında çalışmak için tercih edilmediği bilgisini vermişlerdir. Öğrencilerin bu taleplerinin en azından kısmen de olsa karşılanması ihtiyaç duyulan nitelikli personel sorununu önemli oranda çözebilecektir. Özellikle kırsal turizm ve doğa turizmi açısından önem arz eden tabiat parkları gibi koruma alanlarındaki personel eksikliğinin giderilmesi, bu sahaların korunması ve kaçak moloz dökülmesi ile ziyaretçilerin bilinçsiz hareketleri sonucunda çevreye verdikleri zararı en aza indirmeye katkı verecektir. Görüşmeler esnasında hemen hemen tüm paydaşların vurguladığı kentteki imar planı sorunu ve tartışmaları sürdürülebilir bir turizmi önceleyerek sona erdirilebilir. Hiç mavi bayraklı sahili bulunmayan Sinop'ta, görüşmecilerin vurguladığı üzere, il genelinde bulunan 100 km. üzerindeki denize girilebilir sahillerin bulunduğu dikkate alındığında, uygun yerlere ivedilikle mavi bayrak alınması sağlanmalıdır. Sinop ili sınırları içinde birçok alanda gerçekleşen yasadışı moloz dökümlerinin engellenebilmesi için hafriyat işiyle uğraşan firmaların tüm araçlarına GPS takılarak bunların izlenmesi ve kurallara uymayanlara ceza kesilmesi sağlanabilir. Böylece kırsal alanların peyzajının korunmasına katkı verilebilir. Alternatif turizmle, turizm sezonunun yılın 4 mevsimine yayılması hedeflendiğinde kent

merkezinde, sahil kenarında 12 ay açık bir turizm enformasyon bürosunun kurulması gereklidir.

Orta ve uzun vadede turizmi önceleyerek yapılan imar planlarıyla uyumlu bir şekilde yarımada dışında yapılacak turizm tesisleriyle özellikle yazın karşılaşılan yoğun turizm talebi karşılanabilir. Ayrıca yapılan yeni tesisler tur operatörlerinin kentte çok daha fazla konaklamasına imkân sağlayacağından kentin turizmden elde edeceği gelir artacaktır. Turizm yatırımlarının ve kentin yarımada dışına kaydırılması kent merkezinde yaşanan trafik sıkışıklığı ve otopark sorununun çözülmesine de katkı sağlayacaktır. Kent dışındaki alternatif turizm destinasyonlarına giden yollar başta olmak üzere altyapı sorunlarının çözülmesi sonucunda turizm sezonunun uzaması sağlanacağından otellerin kışın düşen doluluk oranları yükselecektir.

Sinop'ta alternatif turizmin gelişmesi için kentin sahip olduğu güçlü yanlara odaklanılıp bunların turizmde sürdürülebilirliği önceleyerek geliştirilmesi ve/veya hayata geçirilmesi de gerekmektedir. Bu bağlamda kâğıt üzerinde belirlenmiş olan bisiklet ve yürüyüş güzergâhlarının hayata geçirilmesi, turizm amacıyla kullanılacak yaylalardaki bazı evlerin gerekli onarımlardan geçirilerek konaklama hizmetinin verilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca Sinop için önem arz eden sporlardan yelken ve yamaç paraşütüne odaklanılarak turizme daha fazla entegre edilmesine yönelik politikalar geliştirilmelidir.

Yapılan görüşmelerde paydaşların önemli bir kısmı nükleer santral yapılmasını bir tehdit olarak görmekte birlikte, bazıları daha gerçekleşmeyen bu yatırımın turizm üzerinde bir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Sınırlı sayıda görüşmeci ise nükleer santralin turistlerde merak uyandırdığını ve Sinop'un tanınırlığını arttırdığını vurgulamışlardır. Zaman zaman ortaya çıkan derin deşarj ve katı atıklarla ilgili sorunlar turizmi ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bu konuda yerel yönetimler ve üniversite işbirliği ile uzun vadeli bilimsel planlar çerçevesinde yatırımların hayata geçirilmesi uzun dönemde kentin sürdürülebilir turizmine katkı sağlayacaktır. Tablo 2'de görülen diğer tehditler konusunda ise yukarıda zayıf yönler için getirilen çözüm önerilerine ilaveten özellikle orta ve uzun vadede hem yerel hem de ulusal düzeyde eğitim verilmesi; yerel mimarinin ve kültürel mirasın korunması ile ziyaretçilerin çevreyi koruma konusundaki bilinçlerinin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Son olarak fırsatlar grubunda bulunan, alternatif turizm türlerine küresel düzeyde artan talep, eğer gerekli altyapı yatırımları sağlanırsa Sinop'un uluslararası turizm pazarından daha fazla pay almasına imkân sağlayabilecektir. Paydaşlarla yapılan görüşmelerden elde edilen bilgilere göre, 2019 yılından itibaren tekrardan kruvaziyer turizminin Sinop'a uğrayacak olması, başta arkeoloji ve etnografya müzesi ziyaretleri gibi kültürel turizme önemli bir katkı verecektir. Bu çerçevede orta-uzun vadede kente bir kruvaziyer limanının yapılmasına yönelik fizibilite çalışmalarının yapılması ve elde edilen sonuçlara göre kruvaziyer turizminin planlanması kentin turizmine önemli katkı sağlayacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Özellikle deniz, güneş, kum turizmiyle ön plana çıkan Sinop, sahip olduğu bakir doğası, tarihi ve kültürel varlıkları, il sınırları içinde gerçekleştirilen birçok ulusal ve uluslararası spor karşılaşmalarıyla, önemli bir alternatif turizm merkezi olma olanağına sahip olmakla birlikte, bu değerlerini turizme yeterince kazandıramamıştır.

Kentte bulunan arkeoloji, etnografya ve tarihi cezaevi müzeleri, UNESCO kültürel mirasının geçici listesinde bulunan sur duvarları, tarihi Boyabat Kalesi, Paşa Tabyaları,

Sülüklü Göl mevkiinde bulunan tarihi su kanalı ve Balatlar Kilisesi kenti kültür turizmi açısından önemli bir çekim merkezi yapmaktadır. Bununla birlikte çalışmada da ortaya konulduğu üzere arkeoloji ve etnografya müzelerinin yerli turistler tarafından tercih edilmemesi, bu değerlerin yeterince turizme kazandırılmamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda tur operatörleri ile görüşmeler yapıp, söz konusu müzeler tur programlarına dâhil edilebilir ve Sinop'u tanıtan reklam, broşür ve internet sayfalarında yer alan "Sinop'a gittiğinizde yapmadan dönmemeniz gereken şeyler" listelerine müzeler alınabilirse, kısa vadede söz konusu iki müzeye yönelik talep arttırılabilir. Ayrıca uzun vadeli bir süreçte Türk eğitim sisteminde tarih ve kültür turizmini olumlu anlamda etkileyecek şekilde müze ve müzecilik sevgisi aşılırsa sadece Sinop'ta değil tüm Türkiye'deki müze ziyaretlerinde önemli bir artış sağlanabilecektir.

Sinop'un bakir doğası birçok kırsal turizm ve doğa turizmi türü için kentin çekim merkezi olmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda il sınırları içinde birçok destinasyon dikkat çekmektedir. Hamsilos Koyu ile Aklıman Koyu gibi önemli destinasyonları içine alan ve kent merkezine 14 km uzaklıkta bulunan Hamsilos Tabiat Parkı, botanik gezileri, doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, fotoğraf çekimi, böcek ve hayvanları inceleme, kuş gözlemciliği, piknik, koşu ve deniz gibi aktiviteler açısından ön plana çıkmaktadır.

Birçok canlı türüne ev sahipliği yapan ve dar alanda farklı ekosistemleri bir arada bulundurmasıyla öne çıkan Sarıkum Tabiatı Koruma Alanı, Türkiye'de bulunan 250'den fazla kuş türünü barındırdığı için özellikle kuş gözlemciliği açısından öne çıkmaktadır. Ayrıca doğa yürüyüşleri, bisiklet turları, fotoğrafçılık, botanik gezileri, ekosistem tabanlı doğa eğitimi programları ve bilimsel geziler ile botanik gezileri gibi alternatif turizm türlerine de ev sahipliği yapabilecek önemli bir destinasyondur.

Sinop'ta Tarihi Cezaevi ile birlikte en çok ziyaret edilen destinasyonlardan biri olan, Erfelek'teki Tatlıca Şelaleleri Tabiat Parkı özellikle turların önemli uğrak noktalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli ölçüde turizm yatırımı almakla birlikte, şelalelere giden yolun bazı bölümleri iyileştirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Özellikle yaz aylarındaki ziyaretçi yoğunluğu nedeniyle, alandaki tuvalet, otopark düzenlemeleri vb. temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik altyapı yetersiz kalmaktadır.

Çevresinde bulunan turistik tesislerin varlığıyla dikkat çeken Bektaşoğlu Göleti, hem kent merkezine 17 km mesafede bulunmasıyla, hem de etrafındaki orman parçaları, yürüyüş yolları, yağmur barınakları ve seyir teraslarıyla kırsal turizm açısından önemli bir çekim noktasıdır. Bunların dışında çalışmada vurgulanan diğer kırsal turizm destinasyonlarından İnaltı Mağarası dışındakiler gerçek anlamda aktive olmuş etkin bir şekilde hizmet veren destinasyonlar değildir.

Sahip olduğu coğrafi konumu ve doğal güzellikleri nedeniyle, hemen hemen bütün spor federasyonları zaman zaman etkinliklerini gerçekleştirmek için Sinop ile ilgilenseler de, ilde bulunan alt yapı eksiklikleri bu etkinliklerin sürdürülebilirliğini zorlaştırmaktadır. Sinop özellikle yelkencilik, off road, motor sporları konusunda elde ettiği başarılar ve bu spor dallarındaki yarışmalara ve/veya festivallere ev sahipliği yapmasıyla öne çıkmaktadır. Söz konusu sportif aktiviteler kentin ulusal basındaki tanınırlığına da katkı yapmaktadır. Ayrıca son dönemde yeni yeni başlayan yamaç paraşütü de sportif turizm kapsamında değerlendirilmesi gereken faaliyetlerdendir. Bu çalışmanın sonucunda elde edilen veriler ışığında Sinop'taki alternatif turizmi geliştirmek için getirilebilecek öneriler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Kentteki önemli sorunlardan olan trafik sıkışıklığı ve otopark yetersizliğini çözmeye yönelik stratejiler oluşturulmalıdır. Ciddi oranda çevresel sorun yaratan kaçak moloz

dökümü sorunuyla etkin mücadele edilmelidir. Bu bağlamda hafriyat işiyle uğraşan firmaların tüm araçlarına GPS takılarak bunların izlenmesi ve kurallara uymayanlara ceza kesilmesi sağlanabilir. İmar planları turizmi önceleyecek şekilde yeniden gözden geçirilmelidir. Kent merkezi tarihi yarımada dışına çıkarılmalıdır. Böylece vatandaşların günlük işleri için tarihi yarımadaya geliş gidişleri azalacak ve yarımadaadaki trafik sıkışıklığı ve otopark sorunu azalacaktır.

Turizm sektörü ile üniversite arasındaki işbirliği geliştirilmeli ve turizmin ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücünün Sinop Üniversitesi, Turizm Meslek Yüksekokulu'ndan temini konusunda hem öğrencileri hem de işletmeleri tatmin edecek bir uzlaşmaya varılmalıdır. Tabiat parkları gibi koruma alanlarındaki personel eksikliği acilen giderilmelidir. En kısa zamanda denize girilen yerlerde mavi bayrak almak için çalışmalara başlanmalıdır.

Koruma kullanma dengesi çok dikkatli gözetilerek kültürel ve tarihi mirasın gelecek kuşaklara en iyi şekilde aktarılmasını ve sürdürülebilirliği hedefleyen yeni bir turizm master planı hazırlanmalıdır. Yeni turizm tesislerinin yapılması konusunda yatırımcıları kente çekecek stratejiler ve teşvikler geliştirilmelidir. Kent dışındaki alternatif turizm destinasyonlarına giden yollar başta olmak üzere bu bölgelerin diğer altyapı sorunlarının çözümüne odaklanılmalıdır.

Alternatif turizm açısından önem arz eden kâğıt üzerinde belirlenmiş olan bisiklet ve yürüyüş güzergâhlarının hayata geçirilmesi sağlanmalıdır. Turizm amacıyla kullanılabilecek yaylalardaki bazı evlerin gerekli onarımlardan geçirilerek konaklama hizmeti vermeleri sağlanmalıdır. Kayıt dışı ev pansiyonculuğunun kayıt altına alınmasına yönelik projeler geliştirilmelidir. Bu bağlamda söz konusu ev sahipleri ve bunlara aracılık eden emlakçıların örgütlenip kooperatif kurması teşvik edilebilir.

Yukarıdaki önerilerin ve yenilerinin hayata geçirilmesi için üç somut adıma ihtiyaç vardır. Birincisi Sinop'ta turizm ile ilgili tüm kamu ve özel paydaşların valiliğin ve belediyenin önderliğinde bir araya gelerek Sinop İli Turizm Komisyonu'nu kurmasıdır. İkinci olarak bu komisyon, tüm ilgi gruplarının katılacağı birkaç çalıştay düzenleyip Sinop'ta turizm ve özellikle alternatif turizm konusunda yukarıdaki önerilerin yer aldığı ve *Sinop Doğa Turizmi Master Planı'nın* geliştirildiği bir yol haritasını; yani Sinop İli Alternatif Turizm Planı'nı oluşturmalıdır. Somut etkinlikler listesinden oluşan bu planda her etkinliğin bütçesi, sorumlu kuruluşları ve gerçekleştirme zaman aralığı olmalıdır. Üçüncü ve en önemlisi ise planın komisyon yönetiminde ve tüm paydaşlarla birlikte adım adım uygulanmasıdır. Komisyonun aylık toplantıları ve tüm paydaşların katılacağı yıllık toplantılar neticesinde plan hem sürekli güncellenir hem de tüm ilgi gruplarının planı sahiplenmesi sağlanır.

KAYNAKÇA

- AYTUĞ, H. K. (2011). *Avrupa Birliği Ülkelerinde Tarımsal Turizm Uygulamaları ve Türkiye'de Gelişme Potansiyeli: Yeşilköy Örneği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AYTUĞ, H. K. (Kış 2016). "Avrupa Birliği Turizm ve Çevre Politikaları Bağlamında Doğu Karadeniz Yeşil Yol Yayla Turizminin Değerlendirilmesi". *Karadeniz Araştırmaları*. 52: 159-170.
- COMAN, A.-B. RONEN (2009). "Focused SWOT: Diagnosing Critical Strengths and Weaknesses". *International Journal of Production Research*. XLVII/20: 5677-5689.

- CONWEY, D.-B. F. TUMMS (2010). "Re-branding Alternative Tourism in the Caribbean: The Case for 'Slow Tourism' ". *Tourism and Hospitality Research*. X/4: 329-344.
- COOPER, C. vd. (2008). *Tourism: Principles and Practice*. Harlow, United Kingdom: Pearson.
- DEMOI, L. A. (1981). "Alternative Tourism: Towards a New Styl in North-South Relations". *Tourism Management*: 628-644.
- DIGENCE, J. (2006). "Religious and Secular Pilgrimage Journeys Redolent with Meaning". *Tourism, Religion and Spirituel Journeys*. (ed. Dallen Timothy-Daniel Olsen). New York: Routledge: 36-48.
- EGRESI, I. (2016a). "Alternative Tourism: Definition and Characteristics". *Alternative Tourism in Turkey - Role Potential Development and Sustainability*. (ed. Istvan Egresi). Cham, Switzerland: Springer International Publishing: 57-69.
- EGRESI, I. (2016b). "Globalization, Mass Tourism, and Sustainable Development". *Alternative Tourism in Turkey - Role, Potential Development and Sustainability*. (ed. Istvan Egresi). Cham, Switzerland: Springer International Publishing: 3-22.
- FLETCHER, J. vd. (2018). *Tourism: Principles and Practice*. Harlow, UK: Pearson.
- GÜNLÜ, E.-N. ŞAHİN (2007). "Turizmde Ürün Geliştirme ve Alternatif Turizm". *Genel Turizm Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler*. (ed. O. İçöz). Ankara: Turhan Kitabevi: 141-165.
- HILL, T.-WestbrookRoy. (1997). "SWOT Analysis: It's time for a Product Recall". *Long Range Planning*. XXX/1: 46-52.
- HOLDEN, A. (2008). *Enviroment and Tourism*. Londra: Routledge.
- İPAR, M. S.-A. TIRIL (2014). "Sinop İlinin Kırsal Turizm Potansiyeli ve Geliştirilmesine Yönelik Öneriler". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*. VII/2: 45-54.
- KUZKA (Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı). (2011). *TR82 Düzey 2 Bölgesi (Çankırı, Kastamonu, Sinop İlleri) Turizm Master Planı*.
- KÜMBETOĞLU, B. (2015). *Sosyoloji ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- MACLEOD, D. V. (2005). "Alternative Tourism: A Compatative Analysis of Meaning and Impact". *Global Tourism*. (ed. William F. Theobald). Londra: Routledge: 123-139.
- MANYARA, G.-E. JONES (2007). "Community-based Tourism Enterprises Development in Kenya: An Explorations of Their Potential as Avenues of Poverty Reduction". *Journal of Sustainable Tourism*. XV/6: 628-644.
- MCGEHEE, N. G.-K. ANDERECK (2009). "Volunteer Tourism and She "Voluntoured": The Case of Tijuana, Mexico". *Journal of Sustainable Tourism*. XVII/1: 39-51.
- MILL, R. C. (1990). *Tourism The International Bussiness*. Singapore: Prentice-Hall International Editions.
- OVALI, P. K. (2007). "Kitle Turizmi ve Ekolojik Turizmin Kavram, Mimari ve Çevresel Etkiler Bakımından Karşılaştırılması". *YTÜ Mimarlık Fakültesi E-Dergisi*. II/2: 64-79.
- PAGE, S.-J. CONNELL (2006). *Tourism: A Modern Synthesis*. Londra: Thomson Learning.
- PEARCE, D. G. (1992). "Alternative Tourism: Concepts, Clasifications and Questions". *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*. (ed.

Valene L. Smith-William R. Eadington). Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 15-30.

PENDER, L. (2005). "Introduction". *The Management of Tourism*. (ed. I. Pender-R. Sharpley). London: Sage Publication: 1-3.

PHADERMRODA, B. vd. (2016). "Importance-Performance Analysis Based SWOT Analysis". *International Journal of Information Management*. 44: 194-203.

PIGRAM, J. J. (1992). "Alternative Tourism: Tourism and Sustainable Resource Management". *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*. (ed. Valene L. Smith-William R. Eadington). Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 76-87.

PONS, P. O. vd. (2009). "Introduction: Taking Mediterranean Tourists Seriously". *Cultures of Mass Tourism Doing the Mediterranean in the Age of Banal Mobilities*. (ed. P. O. Pons, M. Crang, P. Travlou). Burlington: Ashgate Publishing: 1-20.

POON, A. (1994). "The 'New Tourism' Revolution". *Tourism Management*. XV/2: XX-XX.

ROBINSON, M.-M. NOVELLI (2005). "Niche Tourism: An introduction". *Niche Tourism: Contemporart Issues, Trends and Cases*. (ed. M. Noveli). Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann: 1-11.

SETH, C. (2015). *SWOT Analysis*. Namur: 50Minutes.

USTA, Ö. (2008). *Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım*. Ankara: Detay Yayıncılık.

VANHOVE, N. (1997). "Mass Tourism". *Tourism Development and Growth: The Challenge of Sustainability*. (ed. S. Wahhab-J. J. Pigram). New York: Routledge: 44-69.

WEARING, S. (2001). *Volunteer Tourism Experiences that Make a Difference*. Oxon: CABI Publishing.

YILMAZ, Ö. D. (2007). "Turizm Sektörünün Tanımı, Yapısı ve Özellikleri". *Genel Turizm, Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler*. (ed. O. İçöz). Ankara: Turhan Kitabevi: 1-20.

ZEYREK, A. N. (2008). "Besni'de Alternatif Turizm Potansiyeli". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. VII/2: 451-466.

İnternet Kaynakları

PARKYILDIZ. (tarih yok). Erişim Tarihi: 07.11.2018.

<http://www.parkyildiz.com/>

SİFAD (2018). Erişim Tarihi: 07.12.2018.

<http://www.sifad.org.tr/news.php?readmore=73>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2020). Erişim Tarihi: 01.02.2020.

<http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR-201121/isletme-bakanlik-belgeli-tesis-konaklama-istatistikleri.html>

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2018). "Tesis İstatistikleri". Erişim Tarihi: 06.08.2020.

<http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR-201131/tesis-istatistikleri.html>

- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı 10. Bölge Müdürlüğü (2013). "Sinop Doğa Turizmi Master Planı".
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı-Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü (2013).
- T.C. Sinop Valiliği (2018). Erişim Tarihi: 10.11. 2018.
<http://www.sinop.gov.tr/cografya>
- T.C. Sinop Valiliği (2018). "Tarih-Sinop Şehri". Erişim Tarihi: 30.11.2018
<http://www.sinop.gov.tr/tarih>
- TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2018). "Turizmde Ürün Çeşitliliği". Erişim Tarihi: 26.11.2018.
<http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR-9872/turizmde-urun-cesitliliği.html>
- TOSUN, C. (2003). "Alternatif Turizm ve Turistik Ürün Çeşitlendirme Stratejileri: Hatay Örneği". *Türkiye'nin Alternatif Turizm Potansiyeli ve Güncel Sorunları Konferansı* (3-4 Mayıs 2003). Erişim tarihi: 12.06.2019.
<http://cmyo.ankara.edu.tr/~iktisad/TURKONF/program.html>
- TÜİK (2018). "İllerin Aldığı, Verdiği Göç, Net Göç ve Net Göç Hızı 1980-2017". 26.11.2018.
<http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>
- TÜİK (tarih yok). "Yıllara Göre İl Nüfuslar 200-2017". 30.11.2018.
<http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

GİRESUN VE YÖRESİ AĞIZLARINDAKİ BAZI FARŞÇA ALINTI KELİMELEER

Yasin YAYLA*

ÖZET

Türkçe ile Farsçanın yaklaşık iki bin dört yüz yıllık bir münasebeti bulunmaktadır. Bu münasebet dikkate alınca iki dil arasındaki kelime alışverişi de kaçınılmaz hâle gelmektedir. Bu alışverişin yazı diline yansımış hâli bulunmakla birlikte bir de halk ağızı yönü mevcuttur. Farsçadan Türkiye Türkçesi ağızlarına geçen birçok kelime mevcuttur. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki yabancı kelimeler üzerine yapılan çalışmalar Andreas Tietze ile birlikte başlamıştır. Bu çalışma Tietze'nin 1967 yılında Oriens dergisinde yayımlanan "Persian Loanwords in Anatolian Turkish" adlı makalesine ek sayılabilecek Farsçadan Giresun ve yöresi ağızlarına geçmiş on yedi kelimeye odaklanmaktadır. Bu kelimelerden bazıları sadece Giresun ağızında bulunurken bazıları öbür Türkiye Türkçesi ağızları ile birlikte Giresun ağızında da bulunmaktadır. Çalışmada üzerinde durulan kelimeler şunlardır: **biçik, carmuk, cazu, cilim, cü cü, cücük, çangal, çencik, çor, haccak, keyfanı, kef, merülcen, şah, şenlik, tay, tıman**. Bu çalışma kapsamında, mezkûr kelimelerde gerçekleşen ses değişimleri gösterildikten sonra her kelime kendisine ayrılan madde başında köken ve fonetik olarak ayrıca değerlendirilecektir. Bu on yedi kelimeden bazıları Derleme Sözlüğü'nde yer almamaktadır. Bazıları ise Derleme Sözlüğü'nde bulunmasına rağmen sözlükte Giresun ağızında kullanıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Derleme Sözlüğü'nde yer almayan kelimeler için Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü'ne ve mezkûr çalışma sahasındaki halka müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi ağızları, Giresun ve yöresi, Farsça alıntılar, Etimoloji.

SOME PERSIAN LOANWORDS DIALECTS OF GİRESUN AND ITS REGION

ABSTRACT

Turkish language and Persian language have a relationship approximately for 2400 years. Considering this relationship, the exchange of words between the two languages becomes inevitable. As this exchange is reflected in the writing language and it is also reflected in the folk language. There are many words that have passed from Persian language to Anatolian Turkish. Studies on foreign words in Anatolian Turkish started with Andreas Tietze. This study focuses on the seventeen words that passed from Persian to the dialects of Giresun and its region, which can be considered as a supplement to Tietze's article "Persian Loanwords in Anatolian Turkish" published in the journal in 1967. While some of these words are found only in Giresun dialects, the others are also present in modern Turkish dialects along with Giresun dialect. The words that are emphasized in the study are: **biçik, carmuk, cazu, cilim, cü cü, cücük, çangal, çencik, çor, haccak, keyfanı, kef, merülcen, şah, şenlik, tay, tıman**. Within the scope of this study, after showing the phonetic changes in the aforementioned words, each word will be evaluated separately in terms of origin and phonetics at the beginning of the entry that allocated to it. Some of these seventeen words are not included in the Derleme Sözlüğü. and there is no record of being in the dialect of Giresun, but some of them are in the Derleme Sözlüğü. Although some of them are in the Compilation Dictionary, there is no record in the dictionary that they are used in Giresun dialect. For the words not included in Derleme Sözlüğü, we apply to Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü and the people in the aforementioned study area.

Keywords: Anatolian Turkish dialect, Giresun and its region, Persian loanwords, Etymology.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.03.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.09.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRKLARELİ;
ORCID: 0000-0001-5726-884X, E-posta: yasinayla@klu.edu.tr

Giriş

Türkçe ile Farsçanın kelime alışverişi ve etkileşimi neredeyse Eski Türkçe dönemine kadar uzanır. Farsça kelimelerin Türkçede kullanılması özellikle Orta Türkçe döneminden başlayarak hız kazanır ve Türkçe edebî dilde 20. yüzyıla kadar sürer (Özçelik 2002: 1033). Balcı'ya göre yaklaşık 2400 yıllık bir dönemi muhtevi Farsça-Türkçe ilişkisinin nerede başladığını belirlemek mümkün değildir (2014: 42). Bugün Türkiye Türkçesi ile Farsça arasında geçmişteki gibi canlı bir ilişki olmasa da Farsçanın hâkim olduğu İran ve Afganistan gibi coğrafyalarda yaşayan Türkler münasebetiyle Türkçe-Farsça ilişkisi devam etmektedir. Ne Farsçanın akraba dilleri olan Sanskritçe, Toharca ve Soğutca ile münasebeti ne de Türkçenin Arapça ve Çince ile olan münasebeti Farsça-Türkçe münasebeti kadar geniş bir zaman dilimini kapsamaz (Balcı 2014: 10).

İki dil arasındaki bu münasebet dikkate alınca diller arasında kelime alışverişi de kaçınılmaz hâle gelmektedir. Bu kelime alışverişinin yazı dilinde birçok yansıması mevcuttur ve sözlüklerde de açıkça görülmektedir. Bahse konu alışverişin bir de halk ağzı yönü bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan yabancı kelimeler üzerine yapılan çalışmalar Andreas Tietze ile başlamıştır. Tietze'nin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Slavca, Yunanca, Arapça ve Farsça kelimeler ile ilgili çalışmaları şöyle sıralanabilir: Tietze, Andreas: "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch [=Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Yunancadan alıntı kelimeler]", *Oriens*, 1955, 8. C, No. 2, 204-257; Tietze, Andreas: "Slavische Lehnwörter in der Türkischen Volkssprache [=Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Slavcadan alıntı kelimeler]", *Oriens*, 1957, 1-47; Tietze, Andreas: "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch [=Türkiye Türkçesi ağızlarına doğrudan Arapçadan giren kelimeler]", *Jean Deny Armağanı/Melanges Jean Deny*, Haz. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu, Ankara 1958, 255-333. Türk Dil Kurumu Yayınları; Tietze, Andreas: "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch [=Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bazı Yunancadan alıntı kelimelerin devamı]", *Nemeth Armağanı*, Haz. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1962, 373-388; Tietze, Andreas: "Persian Loanwords in Anatolian Turkish [=Türkiye Türkçesi ağızlarındaki Farsçadan alıntı kelimeler]", *Oriens*, 1967, 20. C, 125-168. Tietze'nin bu çalışmaları Mehmet Ölmez tarafından kitaplaştırılmıştır (bk. Tietze 1999). Tietze'nin makalelerini yazdığı dönemde Türk Dil Kurumunun *Derleme Sözlüğü* (I-XII, Ankara 1963-1982) tamamlanmamıştı. *Derleme Sözlüğü* haricinde de Tietze'nin bu makalelerinden sonra Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili birçok derleme çalışması yapılmıştır. Bu sebeple, gerek *Derleme Sözlüğü* gerekse öbür derleme çalışmaları taranarak Türkiye Türkçesi ağızlarında birçok yabancı kelimenin tespiti mümkündür.

Tietze'nin mezkûr çalışmalarının yanı sıra Hasan Eren'in aynı dönemde yaptığı ve "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler (bk. Eren 1960) başlıklı makalesinin zikredilmesi de yerinde olacaktır.

Bahse konu çalışmaların ardından Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan yabancı kelimelerdeki fonetik değişiklikleri inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Birol İpekli, *Anadolu Ağızlarında Yabancı Kelimeler -Fonetik İnceleme-*: Elazığ 1997, XII+159, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.; Murat Küçük: "Anadolu Ağızlarındaki Doğu Kökenli Sözcüklerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri -Ünsüzler-", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*: Ankara 2013, 20 (2), 39-78.

Bu çalışmada Tietze'nin "Persian Loanwords in Anatolian Turkish" adlı makalesine ek sayılabilecek bazıları sadece Giresun ili ve yöresi ağızlarında bulunan, bazıları da öbür

Türkiye Türkçesi ağzlarıyla birlikte Giresun ili ve yöresi ağzlarında da bulunan on yedi kelime üzerinde durulmuştur. Çalışmaya kaynaklık eden kelimelerin tespiti *Derleme Sözlüğü*'nden, *Giresun ve Yöresi Ağz Sözlüğü*'nden, *Giresun ve Yöresi Ağzları* kitabından ve çalışma sahasında yaşayan halktan yapılmıştır. Giresun ağzı Ahmet Caferoğlu'nun 1959'daki tasnifine göre Kuzeydoğu Anadolu Ağzları içinde, E, Piet Kral tasnifinde Orta Karadeniz Ağzı Grubu içinde, Leyla Karahan tasnifinde ise Batı Grubu Ağzları içinde V. (Şebihkarahisar, Alucra hariç) ve VI. (Şebihkarahisar ve Alucra) alt grupta gösterilmektedir (Tekin vd. 2014: 35'ten aktaran Buran, 2011). Giresun ağzı Karadeniz bölgesinde özellikle Ordu ağzı ile yakın benzerlikler gösterirken Şebihkarahisar, Alucra ve Çamoluk ise daha çok Gümüşhane, Erzincan ve Sivas ağzları ile benzerlik göstermektedir (Tekin vd. 2014: 35). Bu çalışmadaki kelimeler Karahan'ın tasnifindeki V. grubu ilgilendirmektedir. Bahsedilen on yedi kelimedenden bir tanesi (haccak) Arapça kökenli olsa da ilgili madde başı altında tartışıldığı üzere kelimenin Farsça üzerinden Türkçeye geçmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple çalışmada bu kelimeye de yer verilmiştir. Kelimelerden bazıları Tietze'nin makalesinin başında yaptığı fonetik sınıflamaya girerken bazıları bu sınıflama dışındadır. Ses değişimleri ile ilgili incelemede bu husus da göz önüne alınmıştır.

İncelenen kelimelerde, Tietze'nin aksine, Farsça kelimeler esas kabul edilip madde başı olarak gösterilmemiş, kelimelerin Giresun ve yöresi ağzlarında yaşayan hâli madde başı olarak gösterilmiştir. Çalışmaya konu olan kelimelerde görülen ses olayları verildikten sonra kelimelerin incelenmesine geçilmiştir. Ses olaylarının nasıl gerçekleştiği her kelimenin altında, kelime incelenirken ayrıca verilmiştir.

1. Fonetik Değişmeler

1. 1. Ünlüler

1. 1. 1. Uzun Ünlülerin Normal Süreli Ünlüye Dönmesi¹

Tietze'nin ifade ettiği gibi Farsçadan Türkiye Türkçesi ağzına giren kelimelerde Farsça uzun ünlüler Türkiye Türkçesi ağzına kısalarak geçmiştir² (1967: 126). Malzememizde bu konuya örnek olabilecek kelimeler şunlardır: 2. *çār-mīh* > carmuğ, 3. *cādū* > cazu, 4. *gilīn* > cilim, 6. *cūceg* > cücük, 10. *hāsscağ* > haccak, 11. *ked-bānū* > keyfanı, 14. *şāh* > şah, 16. *tāy* > tay, 17. *tunbān* > tıman.

1. 1. 2. Kalın Ünlülerin İncelmesi

u > ü³: 5. *çūj* > cü, 6. *cūceg* > cücük

1. 1. 3. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

e > a: 7. *çengel* > çangal

1. 1. 4. Geniş Ünlülerin Daralması

e > i: 1. *beçe* > biçik, 8. *çengek* > çencik

e > ü: 6. *cūceg* > cücük

1. 1. 5. Dar Ünlülerin Genişlemesi

¹ Arapça ve Farsça kelimeler Türkçeye geçerken birçok uzun ünlü kısalarak geçer. Bu konuyla ilgili bk. (Zülfiyar 1995:521; 1996: 532). Ayrıca "normal süreli ünlü" adlandırması için bk. (Korkmaz 2011: 2).

² Türkçede aslı uzun ünlüler için bk. (Tekin 1975).

³ Tietze'nin malzemesinde bu değişme uzun "ü"nun değişiklikleri başlığında verilmiştir. Malzememizdeki değişikliğe örnek olabilecek şu değişiklik bulunmaktadır: *cūca* > *cüce* (1967: 127).

Çalışmamıza konu olan malzemede dar ünlülerin genişlemesine örnek teşkil edebilecek herhangi bir kelime bulunmamaktadır. Nitekim yabancı dillerden Türkçeye geçen kelimelerde dar ünlülerin genişlemesi yaygın değildir (İpek 1997: 25).

1. 1. 6. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

e > ü: 6. *cūceg* > cücük

i > u: 2. *çār-mīh* > carmuğ

1. 1. 7. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

u > ı: 11. *ked-bānū* > keyfanı, 17. *tunbān* > tıman

Görüleceği üzere uzun ünlülerin kısalması dışında yabancı kelimeler Giresun ve yöresi ağızlarında ünlülerini düşürmeyerek muhafaza etmişlerdir. Demir ve Aydoğdu'nun çalışması da bu bilgiyi destekler niteliktedir (2009: 157).

1. 2. Ünsüzler

1. 2. 1. Ön Seste Ünsüz Değişmeleri

ç > c⁴: 2. *çār-mīh* > *carmuğ*, 5. *çūj* > cü, 6. *çūceg* > cücük

g > c: 4. *gilīn* > cilim

ş > ç: 9. *şor* > çor

1. 2. 2. İç Seste Ünsüz Değişmeleri

g > c: 8. *çengek* > çencik

s > c: 10. *hāsscağ* > haccağ

d > y: 11. *ked-bānū* > keyfanı

b > f⁵: 11. *ked-bānū* > keyfanı

nb > m: 17. *tunbān* > tıman

1. 2. 3. Son Seste Ünsüz Değişmeleri

h > k: 2. *çār-mīh* > carmuğ

n > m: 4. *gilīn* > cilim

Ses değişimleri dışındaki ses olayları madde başı olan her kelimenin altında ayrıca incelenmiştir:

2. KELİMELER

2. 1. **biçik** (<Far. *beçe/beççe* < [S. *vatsa*] + Far. *k/T. Cık*): [III] 'dana' [Şebinkarahisar, Keşap -Giresun] (DS 1965: II, 683; Demir 2006: III, 36; Demir vd. 2009: 583). Kelimenin *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü* çalışmasında **beçik**, **bicik** şekli (Tekin vd. 2018: 54) ayrıca literatürde rastlanmayan fakat halk ağzında yaşayan "biççik, biccik"

⁴ Tietze'nin malzemesinde bu değişme örnek olarak verilen kelimelerden bazıları şunlardır: *çah* > *cağ*, *çambar* > *cember*, *çarb* > *cerp* (1967: 129).

⁵ Tietze'nin malzemesinde bu değişme "b > v(f) değişmesi" başlığı ile verilmiştir ve örnek kelimeler şunlardır: *gazangubin* > *gezengevi*, *kabin* > *kevin*, *sarbarça* > *serverce*, *tabxana* > *tafana* (1967: 129).

şekilleri de bulunmaktadır⁶. Kelime Farsça *beçe* / *beççe* 'yavru, çocuk' (Vullers 1855: 1, 192; Steingass 1892: 157; Şükûn 1984: 1, 269; Muin 1985: 1, 474), kelimesine yine Farsça küçültme eki olan "+k"nin (Şahinoğlu 1997: 51) ya da Türkçe +Cık küçültme ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş olabilir. +Cık ekindeki "c"nin ya da kelimenin kendisinde bulunan "ç"nin ya da her ikisinin inceltici ve daraltıcı etkisinden dolayı (Demir 2006: I, 207) "e" harfi daralıp "i" olmuş olmalıdır. Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerde e > i yönünde benzeşmelere örnek olmak üzere: kelit > kilit, şemşir > şimşir, terîd > tirit, zencîr > zincir (Özçelik 2002: 1035). DS'de de bulunan (1965: I, 683) ve Tietze'ye göre (2002: 336) Gürcüceden⁷ Türkiye Türkçesi ağzına giren [Arhavi] 'erkek çocuk' manasına gelen **biçi** kelimesi de göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca; Dinç tarafından, kelimenin "bicik" şeklinde "çocuk dili"nde kullanıldığı (2019: 45) ve buradan halk ağzına geçtiği ileri sürülmüşse de bu görüşü destekleyen herhangi bir delile ulaşılamamıştır.

2. 2. carmuk (<Far. çār-miḥ): 'yanlama, serentilerin köşe direklerine çaprazlama olarak verilen destek' (Demir 2006: III, 46; Demir vd. 2009: 693). Ayrıca, DS'de farklı yörelerde "çarmuḥ" ve "çarmıḥ" şeklinde benzer manalı kelimeler de bulunmaktadır: 'yıkılmaması için direklere, ağaçlara vurulan ikinci ağaç, destek' [İğneciler, Mudurnu, Seben -Bo.; Akyazı -Sk.; Taşköprü -Ks.] (III, 1082). Söz konusu manaya gelen kelime Giresun ağzlarında **cablama**, **caplama** (DS 1968: III, 838; Tekin vd. 2018: 71) şeklinde yaşamaktadır. Kaynak kişilerden de tespit edilemeyen kelime sadece Demir'in çalışmasında bulunmaktadır⁸ (Demir vd. 2009: 693). Kelime Farsça *çār-miḥ* 'the wooden frame of saddles or of packsaddles [=Eyerin veya semerin tahta çerçevesi]; a cross [=çarpı], a gibbet [=darağacı]' (Vullers 1855: 1, 553; Steingass 1892: 385), 'dört çivi; çarmıḥ, gergi' (Şükûn 1984: 1, 678) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Ön sesteki "ç" "c" değişmesi (Demir 2001: 81), Farçadan geçen bütün kelimelerde görülen uzun ünlülerin kısalması (Tietze 1967, 126) ve "m" dudak ünsüzünden sonra düz ünlünün yuvarlaklaşması (Demir 2006, I, 187) hadisesi görülmüştür. Farsçadan geçen kelimelerde ön sesteki "ç"lerin Türkiye Türkçesi ağzlarında "c"leşmesine örnek olmak üzere: çenber > cember, çereş > cerez, çûnki > cüngü (Küçük 2013: 44). Ayrıca, nadir de olsa görünen *h* sesinin *k* sesine dönme hadisesi (Tietze 1967: 129)⁹ bu kelimedede de gerçekleşmiştir.

2. 3. cazu/cazı/cazi (<Far. cādū/cāḏū < S. yātu-dhāna): 'cadı, fesat kadın; kurnaz, hırçın kadın' (Tekin vd. 2018: 72). DS'de de bu manayı destekleyebilecek **cazu gülü** 'yaban gülü' ve **cazu tikenî** 'böğürtlen ağacının dikenli dalları' [Ünye-Ordu] (1968: III, 871) kelimeleri bulunmaktadır. Kelime, Farsça *cādū* 'conjunction [=büyü, büyücülük], magic [=sihir, sihirbazlık]' (Vullers 1855: 1, 498; Steingass 1892: 349) ya da *cāḏū* 'wizard [=büyücü, sihirbaz], necromancer [=ruh çağıranı]' (Steingass 1892: 349) kelimelerinden halk ağzına girmiştir. Farsçadaki manalara bakınca "*cāḏū*" kelimesinin sadece uzun ünlüleri kısalarak **cazu** şeklinde Giresun ağzına girmiş olabileceği düşünülse de bunu ispatlamak güçtür. Kelime, "d"li şekli ile girip Türkçede *d* > *ḏ* değişmesine uğrayıp halk ağzında "*ḏ*"li hâliyle de kalmış olabilir. Yine bu noktada Farsçanın kendi içinde olan *d* > *ḏ* değişmesi (Şahinoğlu 1997: 26) de hesaba katılıp kelimenin Türkçeye "*ḏ*"li şeklinin girip ardından günümüz Türkçesine geçerken yazı dilinin tesiriyle Türkiye Türkçesinde "*d*"li

⁶ Kelimenin bu şekilleri için kaynak kişiler: İdris S. (1948 Hisareriş köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, emekli), Ayşe Y. (1952 Çukur köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, ev hanımı), Ali T. (1962 Sayca köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, emekli), Ali O. G. (1963 Akköy köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, öğretmen).

⁷ ბიჭი [biçi] 'erkek çocuk' (Arısoy 2010: 46).

⁸ **Carmuk** kelimesinin Demir'in Trabzon ve yöresi ağzları ile ilgili çalışmasında (2006) da bulunduğu göz önüne alınca Trabzon ağzındaki bu kelimenin zuhulen Giresun ağzı çalışmasına karışmış olduğu da düşünülebilir.

⁹ Mesela çark < Far. çarh (Ayverdi 2008: 1, 539).

şeklinin kalmış olduğu da düşünülebilir. Ayrıca, hicrî IX/miladi XV. yüzyıla kadar uzun ve kısa bir sesliden sonra gelen ve bugün Farsçada *ḍ* (d) diye telaffuz edilen ses, *ḏ* (ḏ) diye yazılıp *ḏ* (z) diye telaffuz edildiğinden (Şahinoğlu 1997: 10) *d* ~ *ḏ* değişmesinde bu imlanın etkisi de göz ardı edilmemelidir. Farsçada “*d*”li şeklin mi “*ḏ*”li şeklin mi daha eski olduğunu tespit etmek mümkün değildir (Şahinoğlu 1997: 25). Şayet “*ḏ*”li şekil daha eski ise kelimenin daha erken bir dönemde Farsçadan Türkçeye geçtiğini söylemek mümkün olabilir. Bu duruma yeni Farsçada *ī* ve *ū* sesleri ile temsil edilen Farsça *ē* ve *ō* seslerinin Türkiye Türkçesinde *e*, *o* ve *ö* şekliyle görülmesi ve bunun da Farsça kelimenin daha erken bir dönemde ödünç alındığının kanıtı olması (Tietze 1967: 126) örnek gösterilebilir.

2. 4. cilim (< Far. *gilīn*): (III) ‘çok su çeken, sıcaktan hemen etkilenerek çatlayan toprak.’ [Giresun köyleri] (DS 1968: III, 966; Tekin vd. 2018: 81), ‘çok yapışkan bir tür çamur; su geçirmez bir tür çamur, yapışkan madde barındıran çam ağacı’ (Tekin vd. 2018: 81). Kelime Far. *gilīn* ‘made of clay or mud [=kilden veya çamurdan yapılmış], clayey [=killi]’ (Vullers 1855: 2, 1029; Steingass 1892: 1096) ~ Far. *gil* ‘clay [=kil], mud [=çamur]’ (Steingass 1892: 1092) kelimelerinden gelmiş olmalıdır. Kelime ön seste *g* > *c* değişmesi, uzun sesin kısılması ve kelime sonunda geniz harfleri arasında bir değişme ile oluşmuştur.

2. 5. cü cü (<Far. *çüce/çüj*): [Şebinkarahisar –Gr.; Kr.; -Ezm.; Erciş –Vn.; Arapkir –Ml.; Elbistan, Afşin –Mr.] ‘Tavukları çağırma ünlemi’ (DS 1968: III, 1021). Kelimenin Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğünde **cüç cüç** (Tekin vd. 2018: 84) şekli de bulunmaktadır. Kelime, Farsça *çüj* ‘piliç, yavru’ (Kāmûs-ı Fârsî: 2. cüz, 47) ~ *cüce* ‘a chicken [=tavuk]’ (Steingass 1892: 377; Tietze 1967: 144), ‘kümes hayvanlarının yavrusu’ (Dâî 1362 (hş): 2, 413), ‘civciv’ (Şükûn 1984: I, 666) ~ *çüze* ‘a chick [=piliç]’ (Steingass 1892: 402) ~ *cüje* ‘a chicken [=tavuk]’ (Steingass 1892: 378) ~ *çüçü* ‘sparrow [=serçe]’ (Steingass 1892: 402) kelimelerinden gelmiş olmalıdır. Ayrıca, Türk dili üzerinden Arapça ve Farsça birçok kelime geçen Sırbistan’ın Sancak bölgesinde de tavukları çağırma için “*ćuk ćuk*” (Begović vd. 2012: 87) şeklinde benzer bir kelimenin kullanılıyor olması da dikkat çekicidir. Kelimenin, Giresun ve yöresi ağızlarında **cüç cüç** (Tekin vd. 2018: 84) şeklinin de bulunması, *ç* > *c* yönünde bir değişimin dışında uzun ünlünün kısılması ile Türkçeye geçmiş olabileceğini göstermektedir. *ç* > *c* yönünde ötümsüzleşme örnekleri **carmuk** maddesinde verilmiştir. Türkçede “*c*” ile başlayan kelimeler, yabancı dilden girme bir kelime değilse tabiat taklididir ya da çocuk dilinden gelmedir (Ergin 2019: 79). Nitekim kelimenin çocuk dili olduğu da söylenmektedir (Dinç 2019: 60). Ses tekrarı bulunması ve “*c*” ile başlıyor olması çocuk dilini akla getirirse de Farsçadaki mezkûr kelimeler göz önüne alınca Farsçadan Türkçeye girme kelime olabilmesi ihtimalini de düşünmek muvafık olacaktır.

2. 6. cücük (<Far. *çüj/cüje/cüce/cüceg* + Far. +*k*/T. *Clk*): ‘Kümes hayvanlarının yavrusu, civciv’ [Şebinkarahisar, Tirebolu –Giresun] (DS 1968: III, 1022; Tekin vd. 2018: 83). Türkiye Türkçesi ağızlarında sadece Giresun’da değil Türkiye’nin birçok yerinde ufak tefek farklı şekillerde kullanılan bu kelime, Farsça *çüj* ‘piliç, yavru’ (Kāmûs-ı Fârsî: 2. cüz, 47) kelimesine ya da aynı manada *cuce* (Muin 1985: 1, 1253) kelimesine Türkçe +*Clk* küçültme eki getirilerek oluşturulmuş veyahut Farsça küçültme eki “+*k*”nin (Şahinoğlu 1997: 51) getirilmesi ile oluşan *cüjegek* (Muin 1985: 1, 1253) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olmalıdır. Farsçadaki “*j*” seslerinin Türkçede “*c*”ye döndüğü (Tietze 1967: 128) göz önüne alındığında *cüj*, *cüje* ve *cüjegek* kelimelerindeki “*j*”lerin Türkçede “*c*”ye dönmesi izah edilebilir. Bu durumda kelime ya **cüj+cuk** > **cücük** ya da **cüce+k** > **cücük** şeklinde Türkçeleşmiş olmalıdır. *Kubbealtı Lugatı*’nda ve *Nişanyan Sözlük*’te **cücük** kelimesinin Farsça *cüce*’den Türkçeye girdiği ifade edilse de (Ayverdi vd. 2008: 1, 513; Nişanyan 2018: 136) kelimenin Türkçe +*Clk* küçültme eki ile meydana gelmiş olma ihtimali de göz önünde

bulundurulmalıdır. Tietze, Bläsing'in kelimenin Ermenice *cucik*'ten Türkçeye girdiği iddiasını dile getirmekle birlikte **cücük** kelimesinin *cü cü* ses taklidinden türediğini ileri sürmektedir (2002: 385). Tietze'nin de ifade ettiği gibi Bläsing bu iddiasının ispatı son derece güçtür (2002: 385). Kelimenin *cü cü* ses taklidinden türediği iddiasına gelince; **cü cü** maddesinde yapının ses taklidi değil Farsçadan Türkçeye girme bir kelime olduğu üzerinde durulmuştu. Tıpkı **cü cü** yapısı gibi **cücük** kelimesinin de çocuk dilinden geldiği söylenmektedir (Dinç 2019: 60). Kelimenin, çocuk dilinden gelme ihtimali göz ardı edilmese de akraba Türk dillerinde de benzer şekilde var olması¹⁰ çocuk dili ihtimalini geri plana atmaktadır. Yukarıdaki örnekler dikkate alındığında Farsçadan Türkçeye girme bir kelime olması daha muvafık görülmektedir. Ayrıca, bu kelime ile hem imla hem de mana olarak yakın olan **çocuk** kelimesi birçok etimolojik sözlükte 'domuz yavrusu' manasındaki "cocka" kelimesi ile ilişkilendirilse de (Clouston 1972: 400; Tietze 2002: 458; Nişanyan 2018: 156; Ayverdi vd. 2008: 602) Türklerin, İslamiyeti kabul etmeden önce de domuz besleme, domuz eti yeme gibi âdetleri bulunmamaktadır. Konargöçer toplumların domuz besleyemeyeceği için domuz eti yemediği gibi bir görüş bulursa da 981 yılında tamamen yerleşik hayata geçen Uygurların da domuz eti yemedikleri bilgisi mevcuttur (Kılıç vd., 2012: 710). Koraş "Çocuk Kelimesinin Etimolojisi" adlı makalesinde kelimenin "çağ-a+cuk" şeklinden "çocuk" olduğunu (2003: 209), Aydemir ise "Çocuk kelimesinin etimolojisi üzerine" adlı makalesinde kelimenin "çoğa+cuk" şeklinden "çocuk" olduğunu (2018: 14) dile getirmiştir ve Koraş da (2003: 195) Aydemir de (2018: 9) kelimenin Türkçe kökenli olmasında herhangi bir şüpheleri bulunmadığını dile getirmişlerdir. Bu iddiaların aksine kelimenin Farsça kökenli olabileceği üzerinde de durmak yerinde olacaktır. Kelime Far. **çüj** > **çüc** > + T. +Clk > **çüc/cüce+Clk** > **çocuk** şeklinde bir gelişme ile Farsçadan Türkçeye girmiş olabilir. Kelimenin **cuceye** +Clk eklenerek oluşturulduğu varsayılabilir. Nitekim Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerde birleşme sonucunda ünlü düşmesi örnekleri (cebe+hâne > cephane, sâye-bân > sayvan) (Özçelik 2002: 1038) mevcuttur. *çuj* ve *cuce* kelimelerinin 'piliç, yavru' (*Kâmûs-ı Fârsî*: 2. cüz, 47; Muin 1985: 1, 1253) manası düşünüldüğünde, ayrıca **cücük** kelimesinin Giresun ve yöresi ağzlarında 'Bebek, ufak çocuk' manası ile yaşadığı göz önüne alındığında (Tekin vd. 2018: 83) "çocuk" kelimesinin bu kökten türediğini ve hayvan yavrusundan veya insan yavrusundan teşmil ile bütün canlıların yavrusu için kullanıldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Buna bir örnek olmak üzere köken olarak 'hayvan yavrusu' manasında olan **bala** kelimesi Türkiye Türkçesinde hem 'küçük çocuk, yavru' manasında hem de 'hayvan yavrusu' manasında kullanılırken (Ayverdi vd. 2008: 275) *DLT*'de 'kuş ve hayvan yavrusu' manasında kullanılmaktadır. Yine Kazakçada da **balapan**, 'civciv' manasında yani Türkiye Türkçesi ağzlarında **cücük** dediğimiz kelime için kullanılmaktadır (Ercilasun vd. 1991: I, 106). Türkiye Türkçesinde 'keçi yavrusu' manasına gelen ve Farsçada da yaşayan **çebiç** kelimesi (Ayverdi vd. 2008: 566) akraba Türk dillerinde 'yavru' manasına gelerek "civciv" kelimesini karşılamak için Başkurtçada "tavık sibişi" (Ercilasun vd. 1991: I, 106), Tatarcada "tavık çibişi" (10 Ercilasun vd. 1991: I, 107) şeklinde yaşamaktadır.

2. 7. çangal (<Far. çengel < S. jangala): 'Fasulye sırtığı' [Sarayköy köyleri -Dz.; -Ist.; Sn.; Çarşamba -Sm.; Ünye, Perşembe -Or.; Kayadibi, Bulancak, Şebinkarahisar -Gr.; Palha, Divriği -Sv.; Ermenek -Kn.; Datça -Mğ.] (*DS* 1968: III, 1069; Tekin vd. 2018: 87). Kelime Farsça *çengel* 'a wood [=ağaç, odun], *jungle* [=orman]' (Vullers 1855: 1, 596; Steingass

¹⁰ Azerbaycan Türkçesinde "cücä" (Ercilasun vd. 1991: I, 106) Kırgızcada "cöcö" (Ercilasun vd. 1991: I, 106), Özbekçede "cöcä" (Ercilasun vd. 1991: I, 107), Tatarcada "tavık çibişi" (Ercilasun vd. 1991: I, 107), Türkmencede "cüyce" (Ercilasun vd. 1991: I, 107), Uygurcada "cücä" (Ercilasun vd. 1991: I, 107), Karayay-Malkar Türkçesi "cücek" (Tavkul 2000: 161).

1892: 401), ‘çengel, pençe; orman’ (Şükûn 1984: 2, 727) kelimesinden ince ünlülerin kalınlaşması (Demir 2009: 168) ile halk ağzına girmiş olmalıdır. *Kubbealtı Lugatı*’nde Far. *çengâl*’den halk ağzına girdiği (Ayverdi vd. 2008: 1, 534) söylene de *çengâl* kelimesinin manası ‘parmak, insan pençesi, kuş tırnağı, yırtıcı hayvan kınağı’ (Şîrâzî 1608: 2, 1800; Steingass 1892: 400, Şükûn 1984: 2, 726; Dâî 1362 (hş): 2, 478) şeklindedir. Azmun’a göre Türkçe ile Farsça arasında bazı kelimelerde fonetik ve semantik zıtlama vardır. Azmun’un bu görüşü için verdiği örneklerden bazıları şunlardır: Far. *gol* > T. *gül*, Far. *bolbol* > T. *bülbül*, Far. *hefte* > T. *hafta*, T. *anne-baba* Far. *peder-mâder*, T. *kıyı köşe* Far. *güşe kenâr* (2007: 52-53). Farsçasındaki ince ünlülerin Türkçede kalınlaşmasıyla oluşan **çangal** kelimesi de bu zıtlamaya bir örnektir.

2. 8. çencik (<Far. çengek): ‘Kilidi takmak için kullanılan halka’ [Perşembe –Or.; Tirebolu, Kayadibi –Gr.] (*DS* 1968: III, 1133), ‘üç parçalı kapı kilidi, kapı kilit mandala, kapının demir sürgüsü’ (Tekin vd. 2018: 92). Far. *çengek* ‘kanca’ (Vullers 1855: 1, 596; Steingass 1884: 401; Muin 1985: 1, 1317), ‘çengel, hususıyla fil sürececek çengel; *çengin* küçültülmüşü, pençecik’ (Şükûn 1984: 2, 727) kelimesinden tıpkı yukarıda bahsedilen *gilîn* > **cilim** kelimelerindeki *c* > *g* değişmesi ve son hecedeki “e”nin daralarak “i”ye dönüşmesi (Demir vd. 2009: 168) sonucu halk ağzına **çencik** şeklinde geçmiştir.

2. 9. çor (<Far. şor): ‘zehir gibi’ [Çarşamba –Sm., Kayadibi –Gr.; -Rz.] (*DS* 1968: III, 1270), ‘dert, keder, hastalık; yara; tuzlu’ (Tekin vd. 2018: 100). Kelime, Far. *şor* ‘tuz’ (Vullers 1855: 2, 476; Steingass 1892: 765), *şûr* ‘tuzlu şey’ (Şükûn 1984: 2, 1336) kelimesinden halk ağzına geçmiştir. Farsça “ş”ler Türkçede “ç” olabilmektedir (Eren 1999: 98). *şagâl* > *çakal* (Tietze 2002: 397) değişmesi de buna örnek gösterilebilir. Kelimenin Giresun ve yöresi ağzında kullanılan ‘zehir gibi’ mefhumu da aslında ‘çok tuzlu’ demek olmalıdır. Nitekim kelimenin ‘tuz’ manası da Giresun ağzında yaşamaktadır (Tekin vd. 2018: 100).

2. 10. haccak (<Ar. hâss + T. CAk): ‘güzel, iyi’ [-Gr. ilçe ve köyleri] (*DS* 1974: 2248; Tekin vd. 2018: 165). Kelime Arapça *hâss* (Steingass 1884: 309) kelimesinden Türkçeye geçen “has” kelimesine küçültme sıfatı yapan +CAk ekinin (Korkmaz 1961: 27) getirilmesi ile oluşturulmuştur. Nitekim kelimenin *DS*’de “hasçak” şekli de bulunmaktadır (*DS* 1974: 2298). “Has” kelimesi güncel Türkçe sözlüklerde ‘bir şeye veya bir kimseye ait olup başkasında bulunmayan, ona mahsus olan, özgü’ (Ayverdi vd. 2008: 1210; *DS* 2011: 1052) manalarında kullanılsa da kelime halk ağzında ‘iyi, güzel’ (Tietze 2009: 264) manalarıyla yaşamaktadır. Kelimenin Farsçada hem *hâss* hem *hâs* (Steingass 1892: 439) şeklinin bulunması¹¹ ve Farsça üzerinden Türkçeye geçen Arapça kelimelerin bulunduğu [Ar. *canna*^t (Steingass 1884: 247) > Far. *cennet* (Steingass 1892: 373) > T. *cennet*¹², Ar. *hâtim* (Steingass 1884: 308) > Far. *hâtem* (Steingass 1892: 436) > T. *hatem*¹³; Ar. *maskit* ‘düşme yeri’ (Steingass 1884: 1001) > Far. *maskat* ‘düşme yeri’ (Steingass 1892: 1238) > T. *maskat*]] düşünüldüğünde kelimenin Farsçadan Türkçeye geçmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

¹¹ Kelimenin Farsçada tek *s* ile bulunması ve Türkçede de tek *s* ile yaşamasına bir örnek olmak üzere: “has etmek” Giresun ve yöresi ağzlarında ‘iyi yapmak’ manasındadır. Arapçadan gelen “af” kelimesi “etmek” ile kullanılırken Arapça aslına dönerek “affetmek” olmaktadır. “has” kelimesi ise tek “s”li hâliyle kalmaktadır.

¹² Arapçada müenneslik ifade eden kelime sonundaki “s” (yuvarlak “t”)ler cezimli olunca “h” diye okunur. Bu sebeple kelime Arapçada “cannah” diye telaffuz edilebilirdi. Farsçada “t”li telaffuz edilen kelime Türkçeye de “t”li geçerek “cennet” olmuştur (Kaçalın, 2003-2017).

¹³ Güncel Türkçe sözlüklerde Kelimenin Arapça *hâtem*den geldiği ifade edilse de Arapçada kelime *hâtem* değil *hâtim*dir. Kelime Farsçada *hâtem* olup Farsça üzerinden Türkçeye girmiş olmalıdır.

2. 11. keyfanı/keyveni/keyfam/keyfeni/keyvan/keyvani/keyvene (<Far. *ked-bānū*): [Perşembe –Or; Nefsiköseli Görele –Gr.] ‘yaşlı kadın’ (DS 1975: 2779). Kelimenin DS’de bulunmayan **keyfanı** şekli Giresun ağzında yaşamaktadır (Tekin vd. 2018: 200). Kelime, Far. *ked-bānū* ‘a married woman [=evli kadın], *mistress of a family* [=ailenin hanımefendisi], *lady* [=hanımefendi], *matron* [=baş kadın] (Steingass 1892: 1018), ‘evi idare eden kadın, ki ev sahibinin karısıdır’ (Şükûn 1984: 1512), ‘*zenī ki hāne-rā idāre kuned* [=evi idare eden kadın] (Muin 1985: 1, 2926) kelimesinin *d > d̄ > y* ve *b > f ~ v* değişmesi ve ünlü uyumu etkisiyle *u > ı* değişmesine uğraması neticesinde oluşmuştur. **Keyfanı** kelimesinin Giresun ağzında “evin uslusu” yani ‘sözü dinlenen yaşlısı, sözü geçeni’ (Tekin vd. 2018: 273) manasında kullanılması Farsçadaki manası ile de mutabıktır. Yeri gelmişken şu da belirtilmeli, ki bir kadın ismi olan “kezbān” da Ar. *kazbān* ‘a liar [=yalancı]’ (Steingass 1884: 879) kelimesinden değil Farsça *ked-bānū* kelimesinden gelmiştir. Farsçada *d ~ d̄* için krş. *ked-hudā ~ ked-ḥudā* (Muin 1985: 1, 2926). Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerde kelime sonu ünlüsünün düşmesi için krş. *cân-fizâ > canfes*, *lâşe > leş*, *aluça > alıç* (Özçelik 2002: 1038) Ayrıca **cazu** maddesinde de zikredildiği üzere hicrî IX/miladi XV. yüzyıla kadar uzun ve kısa bir sesliden sonra gelen ve bugün Farsçada *ḍ* (d) diye telaffuz edilen ses *ḍ* (d̄) diye yazılıp *z* (z) diye telaffuz edilirdi (Şahinoğlu 1997: 10). *d ~ d̄* değişmesinde bu imlânın etkisi de göz ardı edilmemelidir.

2. 12. kef (<Far. *kef* < San. *kapha*): Güncel Türkçe sözlüklerde ‘köpük’ (Ayverdi vd. 2008: 1652), ‘kaynayan pekmezin, pişen etin üstünde oluşan köpük’ (DS 2011: 1377) manalarında bulunan kelime DS’de bulunmamaktadır. Kelime, Giresun ağzında ‘curuf, tortu’, aynı kökten **keflen-** ‘kirlenmek’, **kefli** ‘kirli, pis, bakımsız, pasaklı (kimse) manalarıyla bulunmaktadır (Tekin vd. 2018: 196). Ayrıca halk ağzında da ‘ağz kenarlarındaki kurumuş tükürük ve salya lekeleri’ manasıyla bulunmaktadır.¹⁴ Kelime Far. *kef* ‘froth [=köpükçük], *foam* [=köpük], *scum* [=pis köpük], *spittle* [=tükürük, salya]’ (Steingass 1982: 1036) kelimesinden Türkçeye geçmiştir.

2. 13. merülcen/merevcen/merevucen (<Far. *mār-çobe*): ‘Yemeği yapılan bir dikenin ucu, yabancı sebze’ [Seyit –Gr.] (DS 1977: IX, 3170), **merocan**, **merovcan**, **merulcan**, **melocan**, **melavcan** ‘diken sürgünü filizi’ (Tekin vd. 2018: 216, 217). Kelime Far *mār-çobe* ‘*asparagus, a kind of grass*’ (Steingass 1892: 1139)’den gelmiş olmalıdır. Halîmî *helyun* maddesinde şöyle söylemektedir: “*mār-çobe* dedikleri ot ki âmme tahrif edip *merelcu* derler (2013: 423), *Burhân*’a göre ise *mār-çobenin* tahrif edilmiş hâli “marulcu/maralcu”tur (Tebrîzî 2000: 2, 170). Bu durumda **merülcen** kelimesindeki değişmeyi *mār-çobe* üzerinden değil “*merelcu/maralcu/maralcu*” üzerinden düşünmek gerekmektedir. Kelime Farsçadan Türkçeye geçen galat denilebilecek analogi yoluyla oluşmuş kelimelerdendir. Krş. *cevân-merd > cömert*, *çâder-i şeb > çarşaf*, *donbek > dümbelek*, *ked-huda > kahya*, *yâd-dest > lades*, *mîve-yi huşk > meyhoş*, *bend-keşe > menteşe*, *tîz-âb > kezzap*, *bâdingân > patlıcan*, *rasuht > rastık*, *tahte-pûş > tahtaboş*, *ter-bend > tül bend*, *simurg-i ankâ > zümrüdüanka* (Özçelik 2002: 1040).

2. 14. şah (<Far. *şāḥ*): ‘Yeni sürgün, filiz’ [Atabey-Isp.; Oğuz Acıpayam –Dz.; Afşin ve köyleri –Mr.] (DS 1978: X, 3733). DS’de geçerse de fındık dallarının dibinden biten yeni fındık fidanlarına, yeni sürgünlere Giresun halk ağzında “şah” denir¹⁵. Kelime Far. *şāḥ*

¹⁴ Kelimenin bu manası için kaynak kişiler: İdris S. (1948 Hisargeriş köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, emekli), Ayşe Y. (1952 Çukur köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, ev hanımı), Ali T. (1962 Sayca köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, emekli), Ali O. G. (1963 Akköy köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, öğretmen).

¹⁵ Kelimenin bu manası için kaynak kişiler: İdris S. (1948 Hisargeriş köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, emekli), Ayşe Y. (1952 Çukur köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, ev hanımı), Ali T. (1962 Sayca köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, emekli), Ali O. G. (1963 Akköy köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, öğretmen).

'branch [=dal]' (Steingass 1892: 720; Stahowski 1998: 94), *şāk* 'Ağacın dibinden süren ince ufak fidan' (*Kāmûs-ı Fârsî*: 13, 44); 'dal, boynuz' (*Şîrâzî* 1608: 1, 378, Tebrîzî 1251: 2, 114, Şükûn 1984: 2, 1260). Güncel Türkçe sözlüklerde 'dal, budak' manası ile yaşayan bu kelimenin halk ağzında 'yeni sürgün, filiz' manası ile kullanılması dikkat çekicidir.

2. 15. şenlik (Far. şen+T. lik): 'Ev önündeki bahçe, bostan' [Gr. ve köyleri] (*DS* 1978: X, 3761; Tekin vd. 2018, 257), **şennik** 'sebze bahçesi' (Tekin vd. 2018: 257). Kelime Far. *şen* kelimesine T. +lik ekinin eklenmesiyle oluşmuş olmalıdır. *şen* kelimesi OFa 'meskûn' manasında kullanılmaktadır. Kelimenin Yeni Farsça biçimi mevcut değildir; ancak *Erm şén*, *Gürc şeni* ve *Süry şainā* 'meskun yer' biçimleri ortak İrani kaynağa işaret ederler (Nişanyan 2018: 808). Bugün 'meskûn' manasında dilimizde "gülşen" kelimesinde bir ek olarak yaşayan Fa. +şen yer ismi yapar ve eklendiği ismin çok bulunduğu yeri tarif eder (Tietze 2009: 204). Tıpkı Türkçe gibi Yeni Farsçada da bir ek olarak yaşayan +şen kelimesi anlaşıldığı üzere Orta Farsça 'meskûn' manasındaki *şen* kelimesinden gelmektedir. Bu kelimeye benzer olarak Farsçada ekleşmiş olarak +zār ve +istān yapıları da bulunmaktadır. Bu ekleşmiş kelimeleri "gül" kelimesi ile birlikte kullanırsak *gul-zār* 'güllük' *gulistan* ise 'gül yeri' manasını vermektedir (Tebrîzî 2000: 827). Kelimenin Giresun ağzında "gülşen" kelimesindeki gibi bir ek olarak değil de 'bahçe' manasıyla ayrı bir kelime olarak yaşaması eski bir dönemde Türkçeye girmiş olabileceğini göstermesi bakımından son derecede dikkate şayandır. Ayrıca, zaten bir mekânı belirten "şen" kelimesine yine Türkçede bir mekânı belirten +llk ekinin getirilmesi "çaydânlık" kelimesinde aynı vazifeyi gören Farsça +dânın üzerine bir +llk getirilmesi örneği ile izah edilebilir.

2. 16. tay/tey (<Far. tây): (I) 'eşit, denk, yaşıt' [-Çarşamba -Sm.; Bayadı -Or.] (*DS* 1978: X, 3850). Kelimenin *DS*'de bulunmayan fakat Giresun ağzında aynı manada kullanılan **tey** şekli de bulunmaktadır¹⁶. *DS*'de aynı manada **teğ** şekli de vardır fakat Giresun kaydı bulunmamaktadır. Ayrıca *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğünde*'ki **tayla-** 'Hayvanlara yük yüklenirken iki yana eşit ağırlık koymak' (Tekin vd. 2018: 261) manası da 'eşit, denk' manasını destekler niteliktedir. Kelime Far. *tây* 'like [=gibi, benzer]' (Steingass 1892: 278), 'denk, benzeyiş' (Şükûn 1984: 1, 556) kelimesinden halk ağzına girmiştir. Giresun ağzında bulunan **tey** şekli uzun ünlünün kısalıp "e"ye dönmesi neticesinde oluşmuştur. Nitekim Giresun halk ağzında *azıcık* > *ecük*, *askere* > *eskere*, *ama* > *emme* (Demir vd. 2009: 167) gibi *a* > *e* değişmesinin birçok örneği bulunmaktadır.

2. 17. tıman/tımman/toman/tomman/tumman/tüman/tümen (<Far. tunbān ≈ Ar. tubbān): 1. Don, şalvar [Burhaniye -Ba.; Kayadibi, Şebinkarahisar, Seyit -Gr.] (*DS* 1978: X, 3990), **tıman** 'gece yatarken giyilen içlik, don.' (Tekin vd. 2018: 266). Kelime **tuman** şeklinde *Türkçe Sözlük*'te de bulunmaktadır. Kelimenin **tıman** şekli *DS*'ye göre sadece Balıkesir ve Giresun'da kullanılmaktadır. Kelime, Far. *tunbān* 'drawers [=paçalı don]; *wrestlers' leathern breeches* [=kısbet]' (Steingass 1892: 327), 'iç donu, bütün ayağa giyilen şeyler, hususıyla güreşçi donu. Türkçe *tuman* ya bundan yahut Arapça bu manaya gelen *tabbān*dan alınmıştır. Kamus mütercimi *tubbān*¹⁷ vücudu muhafaza edici manasına Fârsî *tenban* muarrebidir diyorsa da Farsçasında "t" ötreder.' (Şükûn 1984: 1, 603) kelimesinden halk ağzına girmiştir. Arapçada *tubbān* (Steingass 1884: 161) şeklinde bulunan kelimenin aslının Arapça mı Farsça mı olduğu konusunda ihtilaf mevcuttur.

¹⁶ Kelimenin bu şekli için kaynak kişiler: İdris S. (1948 Hisarçeriş köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, emekli), Ayşe Y. (1952 Çukur köyü/Merkez/GİRESUN, ilkokul, ev hanımı), Ali T. (1962 Sayca köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, emekli), Ali O. G. (1963 Akköy köyü/Merkez/GİRESUN, üniversite, öğretmen).

¹⁷ *tubbān* 'short trousers of a sailor' (Steingass 1884: 161); 'kısa don, külot; can kurtaran yeleği' (Atay 1964: I, 187).

Nitekim kelime Farsçada *tubbān* şeklinde de bulunmaktadır (Şu'ûrî 1682: 1303, Steingass 1892: 327) ve bu şeklinin Arapçadan Farsçaya girdiği söylenmektedir (Steingass 1892: 327). *Ferheng-i Nizâm*'a göre de kelime Arapça *tubbān*dan Farsçaya geçmiş olabilir. Çünkü *Nizâm*'a göre Farsçanın eski lügatlerinde bu kelime yerine *şelvār* kelimesi bulunmaktadır (Dâî 1362: 2, 309); fakat "Arapçadaki Farsça kelimeleri" muhtevî kaynaklarda kelimenin Farsçadan Arapçaya geçtiği söylenmektedir (Şuşterî 1347: 121; Altuncî 1980: 190; Altuncî 1998: 41). Bu kaynakların bazıları tıpkı Şükûn gibi bu bilgiyi *Kamus Tercümesi*'ne dayandırmaktadır¹⁸. Muin de kelimenin muarreb olduğunu söylemektedir. (1985: 1, 1147). Kelimenin Farsçada hem *tunbān* hem de *tubbān* şeklinde yaşıyor olması ve Steingass'ta *tubbān* şeklinin Arapçadan geçtiğinin söylenmesi (1892: 327) Farsçadan Arapçaya geçen kelimenin Arapçada değişikliğe uğrayıp Farsçaya geri gelmiş olabileceği fikrini akıllara getirmektedir. Nitekim Türkçe "kağan" kelimesi Farsçaya gidip "hakan" olup sonra Türkçeye Farsça şekliyle geri gelmiştir. Netice itibarıyla köken olarak Arapça ya da Farsça olan kelimenin Farsçada iki şeklinin de bulunması göz önüne alınca Farsça üzerinden Türkçeye geçmiş olma ihtimali daha yüksektir. Kelime Far. *tunbān*dan *penbe* > *penbe*, *sünbül* > *sümbül* örneklerinde olduğu gibi *-nb* > *-mb* değişmesi, ardından *sümbül* > *sümmül*, *lamba* > *lamma* gibi örnekleri de bulunan (Demir vd. 2009: 187) *-mb* > *-mm* değişmesi ile halk ağzına girmiş olmalıdır. Bu sebeple kelimenin **tumman**, **tomman**, **tımmān** şekilleri de bulunmaktadır. Giresun ağzında *yumurta* > *yımırta*, *çubuk* > *çıbık* gibi örnekleri bulunan "u"nun düzleşerek "ı"laşması (Demir vd. 2009: 169) hadisesi görülmektedir. Kelimedeki *u* > *ı* değişmesi böyle izah edilebilir. Türkiye Türkçesi ağzlarında bünyesinde ikiz ünsüz olan Doğu kökenli kelimelerde, ikiz ünsüzden kaçma yönünde bir görünüm bulunmaktadır (Korkmaz 1956: 81'den Küçük 2013: 64). Kelimelerin söyleyiş kolaylığı olarak değerlendirilen ikiz ünsüzlerin tekleşmesi olayının örnekleri bütün yörelerimizde görülmektedir (Küçük 2013: 64). Ayrıca Farsçadan dilimize giren kelimelerde de tekleşme yönünde bir değişme bulunmaktadır. Krş. çille > çile, şâhterre > şahtere (Özçelik 2002: 1039). Bu Farsça değişmeler dışında *amma* > *ama*, *eme*; *hammam* > *hamam*; *temmuz* > *temüs*, *temuz*; *ümme* > *ömet* gibi örneklerinin bulunduğu bu ünsüz tekleşmesi olayı *tunbān* kelimesinin halk ağzına girişinde de gerçekleşmiş olmalıdır. Bu durumda kelime şöyle bir değişme ile halk ağzına girmiş olmalı: *tunbān* > *tumban* > *tumman* > *tuman* > *tıman*.

Sonuç

Farsçadan Giresun ve yöresi ağzları özelinde Türkiye Türkçesi ağzlarına geçen kelimeler Türkçenin yapısına tamamen uyum sağlamıştır. Bunlardan **cilim**, **haccak**, **merülcen**, ve **şenlik** kelimeleri *DS*'de yalnızca Giresun kaydı ile bulunmaktadır. **biçik** kelimesinin "biccik" ve "biççik" şekilleri, **keyveni** kelimesinin "keyfanı" şekli ve **tay** kelimesinin "tey" şekli *DS*'de bulunmama ile birlikte **keyfanı** kelimesi *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde, öteki kelimelerin adı geçen şekilleri de Giresun Merkez köylerinden yapılan derleme ile tespit edilmiştir. *DS*'de ve *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde bulunmayan **carmuk** kelimesi sadece *Giresun İli ve Yöresi Ağzları* kitabında mevcuttur. Giresun ağzı ile ilgili başka bir kaynakta ve yöre halkından yapılan derlemede tespit edilemeyen bu kelime, Demir'in Trabzon ağzı çalışmasında (2006) da yer almaktadır. Bu durum göz önüne alınca söz konusu kelimenin Trabzon ağzı çalışmasından zuhulen Giresun ağzı çalışmasına girmiş olduğu da düşünülebilir. Giresun ağzında 'cadı, fesat

¹⁸ bk. Şuşterî 1347: 121. *Kamus Tercemesi*'ndeki madde şöyledir: *tubbān* rummān vezninde. Avret-i mugallaza yerini setredek küçük serāvile denir, ki tahrifile tuman ve iç donu tabir olunur. Mütercim der, ki muarrebatta *tenbān*-ı Fârsî muarrebi olmak üzere mersumdur. Bedeni hifzedici manasına olup badehu serāvîl-i mezbûrda alem oldu ve Muhammed bin Tubbān muhaddistir (Fîrûzâbâdî 1272: 3, 604).

kadın; kurnaz, hırçın kadın' manasına gelen **cazu** kelimesi *DS*'de bulunmamakla birlikte *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde mevcuttur. Ayrıca *DS*'de bulunmayıp *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde bulunan **kef** kelimesi, güncel Türkçe sözlüklerde de mevcuttur; fakat Giresun ağzında 'curuf, tortu; ağız kenarındaki kurumuş salya lekeleri' manalarıyla kullanılan bu kelime güncel Türkçe sözlüklerde 'köpük' manası ile yer almaktadır. *DS*'de **çencik** kelimesinin sadece Giresun ve Ordu'da; **çor** kelimesinin sadece Rize, Giresun ve Samsun'da; **tuman** kelimesinin **tuman** şeklinin de sadece Balıkesir ve Giresun'da kullanıldığı kaydedilmiştir. **şah** ve **tay** kelimelerinin Giresun'da kullanıldığına dair *DS*'de de *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde de herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. **Tay** kelimesinin 'eş, denk' manasını destekleyici nitelikte *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde 'Hayvanlara yük yüklenirken iki yana eşit ağırlık koymak' manasına gelen **tayla-** kelimesi mevcuttur. Hem *DS*'de hem *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*'nde bulunan **merülcen** kelimesi ise analogi yoluyla oluşmuş bir kelimedir.

Anadolunun bir yerlerinde doğup çocukluğunu doğduğu yerde geçiren birçok kişi eğitim almak ya da para kazanmak için büyük şehirlere gitmekte ve herkesin malumu olduğu üzere bu kişilerin birçoğu yaşamak için köyüne dönmeyip büyük şehirlerde hayat kurmaktadır. Büyük şehirlerdeki iş yoğunluğu ve hayatın hızı düşünüldüğünde bu insanların ve ailelerinin birçoğunun Anadolu ile bağlarının tamamen kopması işten bile değildir. Hâl böyle olunca "Dili, kullanan yaşatır; kullanmayan aksatır." kaidesine göre, kullanılmayan Türkiye Türkçesi ağızları maalesef yok olmaya mahkûmdur. Bu sebeple, Anadolu ile hâlâ bağı bulunan ve Türk dili ile ilgilenen ilgililerin derleme çalışmaları yapması son derece mühimdir. Zaten bunun farkında olan bilim adamları da *DS*'nin ardından Türkiye Türkçesi ağızlarından birçok derleme yapmışlardır. Bu bağlamda Giresun ve yöresi ağızları özelinde Necati Demir ve Özkan Aydoğdu'nun *Giresun İli ve Yöresi Ağızları* (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük) çalışması ile Feridun Tekin ve Samet Cantürk'ün *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü* çalışmalarını zikretmek yerinde olacaktır. Bu derleme çalışmalarının devam etmesi son derece mühimdir. Çünkü kullanılmayan dil ancak kitap yapraklarında korunabilir. Küçük'ün de dediği gibi yapılacak derleme çalışmalarından Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin tespit edilmesi, yapılmış ve yapılacak olan araştırmaların ve incelemelerin tek bir eserde toplanması (2013: 73) büyük bir ehemmiyete sahiptir.

KISALTMALAR

Ar. Arapça; **Ba.** Balıkesir; **DS** Derleme Sözlüğü; **Dz.** Düzce; **Ezm.** Erzurum; **Far.** Farsça; **Gr.** Giresun; **Isp.** Isparta; **Ist.** İstanbul; **Kn.** Konya; **Kr.** Kars; **Mğ.** Muğla; **Ml.** Malatya; **Mr.** Kahramanmaraş; **OFa.** Orta Farsça; **Or.** Ordu; **Rz.** Rize; **S.** Sanskritçe; **Sm.** Samsun; **Sn.** Sinop; **Sv.** Sivas; **TDK** Türk Dil Kurumu; **T.** Türkçe; **Tr.** Trabzon; **Vn.** Van.

KAYNAKÇA

- ALTUNCİ, M. (1998). *Mu'cemu 'l-mu'arrebâti 'l-fârisiyya*. Beyrut: Maktabat Lubnân Nâşirûn.
- ALTUNCİ, M. (1980): *Mu'cemu 'z-zehebî Fârsî-Arabî*. Beyrut: Dâru 'l-ilmi 'l-melâyîn.
- ATAY, H. vd. (1964). *Arapça Türkçe Büyük Lûgat*. Ankara: Bayrak Matbaası.
- ARISOY, İ. (2010). *Gürcüce-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AYDEMİR, H. (2018). "Çocuk Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine". *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 12: 1-18.
- AYVERDİ, İ.-A. TOPALOĞLU (2008). *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- AZMUN, Y. (2007). "Türkçe-Farsça Semantik İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 17: 23-82.
- BALCI, M. (2014). *Türkçe Farsça İlişkileri Türkçenin Farsça Üzerine Etkilerine Dair Bir İnceleme*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- BEGOVIĆ, D.-Š. LIČINA (2012). *Sandžački Rječnik*. Fojnica: Štamparija d.d.
- CAFEROĞLU, A. (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde ilbaylıkları Ağızları, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yürüklerinin Gizli Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. University Press.
- DÂÎ, M. (1362). *Ferheng-i Nizâm*. Tahran: Şirket-i Dâniş.
- DEMİR, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEMİR, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- DEMİR, N.-Ö. AYDOĞDU (2009). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Giresun: Giresun Valiliği Yayınları.
- DİNÇ, A. (2019). *Çocuk Dili Sözlüğü*. İstanbul: Litera.
- ERCİLASUN, A. B vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ERGİN, M. (2019). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, M. (1268). *Al-Okyânûsu 'l-Basît fî Tercemeti 'l-Kâmûsi 'l-Muhît*. (çev. Mütercim Âsim Efendi). İstanbul: Takvimhâne-yi Âmire.
- HALÎMÎ, L. (2013). *Lügat-i Halîmî*. (hzl. Adem Uzun). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İPEK, B (1997). *Anadolu Ağızlarında Yabancı Kelimeler -Fonetik İnceleme-*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAÇALIN, M. S. (2003-2017). *Yayımlanmamış Ders Notları*. İstanbul.
- Kâmûs-ı Fârsî*. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi. Etüt 80/1, 93/1, 93/2.
- KILIÇ, S.-A. ALBAYRAK (2012). "İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler". *Turkish Studies*. Ankara: 7: 707-716.
- KORAŞ, H. (2003): "Çocuk Kelimesinin Etimolojisi". *Diriözler Armağanı*. (ed. M. Fatih Köksal-Ahmet Naci Baykoca). Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- KORKMAZ, Z. (2011). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KORKMAZ, Z. (1961). "Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme Edatı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 13-29.
- KÜÇÜK, M. (2013). "Anadolu Ağzlarındaki Doğu Kökenli Sözcüklerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri -Ünsüzler-". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. 20: 39-78.
- MUİN, M. (1364/1985). *Ferheng-i Fârsî*. Tahran: Müessese-yi İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- NİŞANYAN, S. (2018). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus.
- NİYÂZÎ (2011). *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar* (hzl. Mustafa S. Kaçalin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, S. (2002). "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları". *Türk Dili*. Ankara: 612: 1033-1041.
- REDHOUSE, J. W. (1890). *Turkish and English Lexicon / Kitâb-i Ma'ânî-yi Lehce*. İstanbul.
- STACHOWSKI, S. (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*. (Hzl. Mehmet Ölmez). İstanbul: Simurg.
- STEINGASS, F. J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- STEINGASS, F. J. (1884). *The Student's Arabic-English Dictionary*. London.
- ŞAHİNOĞLU, N. (1997). *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*. İstanbul:Kitabevi.
- ŞİRÂZÎ, M. C. (1980). *Ferheng-i Cehângîrî*. (Hzl. Rahim Affî). Meşhed: Dânişgâh-ı Meşhed.
- ŞUŞTERÎ, M. A. (1347). *Vâjehâ-yi Fârsî der Zebân-i Arabî*. Tehrân.
- ŞU'ÛRÎ, H. (1682). *Lisânu 'l-Acem Ferheng-i Şu'ûrî*. (hzl. Ozan Yılmaz (2019)). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- ŞÜKÛN, Z. (1984). *Farsça-Türkçe Lûgat Gencine-i Güftar Ferhengi Ziya*. İstanbul: Millî Eğitim.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEBRÎZÎ, H. (2000). *Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-yi Burhân-ı Kati'*. (çev. Mütercim Âsim Efendi, hzl. Mürsel Öztürk-Derya Örs). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, F. -S. CANTÜRK (2018). *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*. İstanbul: Arı Sanat.
- TEKİN, F. -S. CANTÜRK (2014). "Giresun ve Yöresi Ağzlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar". *Diyalektolog*. 9: 33-46.
- TEKİN, T. (1975). *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1 A-E*. İstanbul-Wien: Simurg.
- TIETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı İkinci Cilt F-J*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TIETZE, A. (1999). *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch-Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü*. (hzl. Mehmet ÖLMEZ). İstanbul: Simurg.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (I-XII) (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VULLERS, I. A. (1855). *Lexicon Persico-Latinum*. Graz. Akademische Druck - u. Verlagsanstalt.

ZÜLFİKAR, H. (1995). “Doğu Kökenli Kelimelerin Son Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması”. *Türk Dili*. 521: 435-448.

ZÜLFİKAR, H. (1996). “Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecelerindeki Ünlülerin Kısalması”, *Türk Dili*. Ankara: 532: 1083-1094.

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NDE YANLIŞ TANIMLANMIŞ BAZI KELİMELER ÜZERİNE

Ferdi GÜZEL*

ÖZET

Derleme Sözlüğü, Türkiye Türkçesi ağızları söz varlığı alanındaki en kapsamlı ve en önemli çalışmadır. Fakat sözlükçülük ilkeleri açısından ele alındığında bu önemli çalışmada birtakım yanlışlar göze çarpmaktadır. Derleme Sözlüğü'nde görülen önemli yanlışlardan biri de tanımlama yanlışlarıdır. Sözlük'teki birçok kelime yanlış tanımlanmıştır. Bazı maddelerdeki tanımların yetersiz olduğu, birçok madde başının çok genel bir ifade ile açıklandığı, bazı maddelerde de anlam belirsizliğinin söz konusu olduğu görülmektedir. Yanlış tanımlamanın en önemli sebebi derleyicilerin uzman olmamasıdır. Derleyiciler, derledikleri metinlerde anlamını bilmedikleri kelimeleri bağlama göre yorumlamaya çalışmış, yanlış anlamlar çıkarmışlardır. Madde başlarını tanımlamak için verilen cümleler bazı kelimelerin yanlış tanımlandığını açık bir şekilde göstermektedir. Kelimenin farklı varyantları da yanlış tanımlamaları tespit etmek için önemli bir rol üstlenmektedir. Derleme Sözlüğü'nü hazırlayanlar tanık cümlelere yeterince dikkat etmedikleri, kelimelerin farklı varyantlarını tespit edemedikleri ve farklı madde başı olarak ele aldıkları için Sözlük'te yanlış tanımlanmış birçok madde bulunmaktadır. Ağız araştırmaları sahasındaki en önemli çalışma olan Derleme Sözlüğü'nün yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sözlükçülük, Derleme Sözlüğü, Tanımlama Yanlışları.

ON SOME WORDS MISIDENTIFIED IN "DERLEME SÖZLÜĞÜ"

ABSTRACT

Derleme Sözlüğü is the most comprehensive and the most important work in the field of Turkey Turkish dialects vocabulary. But according to lexicography principles, there are some mistakes in this important study. One of the important mistakes seen in the Derleme Sözlüğü is the definition mistakes. Many words in the Dictionary have been incorrectly defined. It is seen that the definitions in some items are insufficient. Many items have been explained with a very general expression, and in some items there is ambiguity. The most important reason for misidentification is that compilers are not experts. Compilers have tried to interpret incomprehensible words in context and have inferred from that context mistaken meanings. The sentences given to testify the headwords clearly show that some words are misidentified. Different variants of the word also play an important role in detecting misidentifications. There are many misidentified items in the dictionary because those who prepared Derleme Sözlüğü did not pay enough attention to the witness sentences and could not notice the different variants of the words. It is a must to reorganize the Derleme Sözlüğü which is the most important work in the field of dialect research.

Keywords: Lexicography, Derleme Sözlüğü, Definition Mistakes.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.06.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.08.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, BAYBURT;

ORCID: 0000-0002-5601-5661, E-posta: guzelferdi@hotmail.com

Giriş

Derleme Sözlüğü (DS), hiç şüphesiz bugüne kadar Türk dili için yapılmış en zengin, en önemli diyalektoloji sözlüğüdür (Tezcan 1991: 151). Fakat sözlük bilimi ilkelerine göre yapılan incelemeler DS’de birçok yanlışın olduğunu göstermektedir.

Aslında “Söz Derleme Dergisi” ile karşılaştırmalı bir şekilde incelendiğinde DS’de sözlük biliminin gerektirdiği ölçüler bakımından mevcut imkânlarla büyük bir aşama kat edilmiş olduğu görülür (Korkmaz 2000: 11). DS’de iç ve dış yapı kuramsal açıdan çok iyi düzenlenmiştir.

Bir kelimenin bütün varyantlarını tek maddede toplamak, yazılışları aynı fakat anlamları birbiriyle ilgisiz olan sözleri ayrı madde başı yapmak, birbiriyle ilgili birkaç anlamı bulunan kelimelerin her anlamını aynı madde içinde sırasıyla vermek (DS-I: VIII) modern sözlük bilimi ilkelerine uygundur. Fakat kuramdaki başarının uygulamaya yansıdığı söylenemez. DS, kuram açısından çok iyi bir sözlük olmasına rağmen uygulamada birçok hata görülmekte, iyi hazırlanmış olan kuram, uygulamada çökmektedir. Sözlük, kuramda belirlenen ilkelere uymayan, bu ilkelerle çelişen binlerce maddeyi barındırmaktadır. Bir kelimenin varyantlarının fark edilemediği için farklı maddelerde bulunması (bk. Abik, 2010), gerçek ağız verileri dışında birtakım sözlere yer verilmiş olması (bk. Eren, 1988), ekler ve çekimli kelimeler gibi sözlükbirim olmayan unsurların madde başı yapılması (bk. Demir, 2000), yanlış okumadan kaynaklanan hatalı maddelerin bulunması (bk. Eren, 1990, 1992, 1993, 1995) DS’de görülen önemli yanlışlar arasındadır.

Sözlüğü hazırlayanlar da DS’de birçok eksik ve hatanın bulunduğunun farkındadır. Meraklı ve gönüllülerin yardımları ile oluşturulan bir eserin mükemmel olamayacağı, eksikleri ve yanlışları daha az bir eser için çok sayıda yetişmiş dilcinin yurdu karış karış dolaşmaları ve her yerde uzun zaman kalarak incelemelerde bulunmalarının gerektiği vurgulanmıştır (DS-I: V).

Böyle hacimli ve kapsamlı bir çalışmanın hatasız olması elbette beklenemez. Derleme faaliyetlerini işin uzmanı olmayan gönüllüler yürüttüğü, gelen fişleri sadece birkaç uzman inceleyip değerlendirdiği için bu büyük eserde birçok hatanın bulunması kaçınılmazdır (Canpolat 1964: 186; Demir 2000: 20).

Çeşitli çalışmalarda DS’deki hatalar ve eksikler üzerinde durulmuş, bu çalışmalarda DS bazen sert bazen de yapıcı eleştirilere konu olmuştur (Aksan, 1972; Eren, 1988, 1990, 1992, 1993, 1995; Demir, 2000; Koraş, 2009; Abik, 2010; Gökter, 2010; Güzel, 2019b...). Doğrudan DS üzerine olmayan bazı çalışmalarda da DS’de görülen eksik ve hatalara temas edilmiştir.

DS’deki yanlışlar içinde tanımlama yanlışları önemli bir yer tutmaktadır.

Derleme Sözlüğü’nde Tanımlama Yanlışları

Sözlük biliminde tanımlama genellikle en zor ve en önemli kısım olarak kabul edilmektedir. Sözlük hazırlamada tanımların verilmesi en çok özen isteyen iştir (Aksan 1998: 85). Aksan sözlük yazarlığının ayrı bir uzmanlık ve geniş bir kültür gerektirdiğini vurgulamıştır (1998: 85).

Derleyicilerin büyük bir kısmı konunun uzmanı olmadığı için DS’deki tanımların kayda değer bir kısmında sorun vardır. Derleyiciler, derledikleri metinlerde anlamını bilmedikleri kelimeleri bağlama göre yorumlamaya çalışmış, yanlış anlamlar

çıkarmışlardır. Ne yazık ki DS'yi hazırlayan uzmanlar da fişlerde yer alan bu tür yanlışların bir kısmını tespit edememişlerdir.

Bazı maddelerin yanlış tanımlandığı kesindir. Tanık cümleler ve kelimenin diğer varyantları için verilen anlamlar bunu açık bir şekilde göstermektedir. Bazı maddelerde yer alan tanımların anlamı ise belirsiz veya şüphelidir. Bu tür verilerin kontrol edilmesi gerekmektedir.

DS'de yanlış tanımlanmış olduğunu düşündüğümüz kelimelerden bir kısmına aşağıda yer verilmiştir:

Kütahya'dan gönderilen bir fişte *alacığer* kelimesi "evin içi" biçiminde tanımlanmış, kelimeyi tanıklamak için "Alacığeri görüyor." cümlesi verilmiştir (DS: 179). Tanımlamanın yanlış olduğu muhakkaktır. Belki "(birinin) içinden geçenleri anlamak, (birinin) zihnini okumak, (birini) çok iyi tanımak" anlamında *alacığeri görmek* şeklinde bir deyimden söz edilebilir. Kütahya ile ilgili ağız çalışmalarında böyle bir kelime veya kelimenin geçtiği deyim yer almamaktadır (Gülensoy, 1998). Türkçede "bir kimsenin ne düşündüğünü çok iyi bilmek" anlamında ciğerle kurulmuş *ciğerini okumak, ciğerinin içini bilmek* gibi deyimler (Aksoy 1984: 567; Sinan 2015: 326) vardır fakat *alacığeri görmek* biçiminde bir deyim şimdiye kadar tespit edilememiştir.

"İlgisiz, uzak durma hali" biçiminde tanımlanan *anıt (I)* verisi DS'ye Isparta'dan gönderilmiştir (DS: 271). Türkiye Türkçesi ağızlarında *angut, angıt, ankıt* vb. (DS: 262) birçok varyantı bulunan, argoda da *angut* biçiminde görülen (Aktunç 1998: 40) kelime "ahmak, aptal, sersem, hödük" anlamlarını taşımaktadır. DS'de *anıt (I)*'den sonraki maddede kelimenin gerçek anlamı yer almaktadır: *anıt (II)* "ahmak, sersem, akılsız, dangalak, angıt" (DS: 271). *anıt (I)* için verilen "Anıt gibi ne duruyorsun, yardım etsene." cümlesi *anıt (I)* ile *anıt (II)*'nin aynı kelime olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Salahaddin Erkap'ın "Gül Dili Isparta Ağzı" adlı çalışmasında kelimeye "alılık, aptal, budala" karşılığının verilmiş olması (199: 217), Isparta'da kelimenin DS'de belirtilen anlamda kullanılmadığını doğrulamaktadır. Ayrıca Erkap'ın çalışması kelimenin Isparta ağzında damaksız n ile *anıt* biçiminde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

DS'de Kütahya'dan gönderilmiş olan *atleş-* için "düzelmek, ayrılmak", *atleştir-* için "düzeltmek, ayırmak" açıklaması yapılmıştır (DS: 371). Birinci madde için verilen "Güzellikle birbirimizden atleştik.", ikinci madde için verilen "İpi atleştüramadım." tanık cümlelerinden de anlaşıldığı gibi *atleş-* "ayırmak", *atleştir-* "ayırmak" anlamını taşımaktadır. Birinci maddeden "düzelmek", ikinci maddeden "düzeltmek" açıklamalarının çıkarılması gerekir. Üstelik aynı sayfada *atlaş-* "ayırt etmek" ve *atlaştır-* "kavga eden insan ve hayvanları ayırmak" (DS: 371) kelimeleri bulunmaktadır. Ayrıca DS'de *adleştir-* "ayırmak, çözmek" (DS: 67) fiili de madde başı olarak yer almaktadır. Bu maddeler birleştirilmeli, *atlaş-* (*atleş-*) maddesi "ayırmak, ayırt etmek", *atlaştır-* (*atleştir-*, *adleştir-*) maddesi ise "ayırmak" biçiminde tanımlanmalıdır. Bu kelimelerin türediği *ayırtla-* (< ET *ağirtla-*, bk. Clauson, 1972: 70) fiili, DS'de "ayıklamak, seçmek, temizlemek" anlamı ile yer almakta, kelimenin *ayıtlamak, ayıtmak, ayitlemek, aytlamak* vb. varyantları da görülmektedir (DS: 421).

Dilimize Farsçadan giren ve Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kullanılan *becit* kelimesi (Tietze 2002: 301; TS: 472-474) Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygındır (DS: 593). "Lüzumlu, gerekli, önemli, acele" anlamını taşıyan bu kelimenin Ordu'nun Ünye ilçesinde "güç, zor, çetin" anlamında kullanıldığı bilgisi DS'de yer almakta, kelime "*Bu iş çok becit.*" cümlesi ile tanıklanmaktadır (DS: 593). Tarihî metinlerde kelimenin bu anlamda

kullanıldığını gösteren bir örnek yoktur (TS: 472-474; Paçacıoğlu 2016: 113). Yazı dilinde unutulmuş olan bu kelimenin Ünye dışında bir yerde bu anlamda kullanıldığını gösteren bir kayıt da bulunmamaktadır (DS: 593). “*Bu iş çok becit.*” örnek cümlesi kelimenin, “acil, önemli” anlamından farklı bir anlamı olduğunu göstermemektedir. Derleyici, kelimeyi bağlama göre değerlendirmeye çalışıp kendince bir anlam vermiş olmalıdır.

DS’de *bel* (VI) için verilen “seviye” (DS: 605) karşılığı şüphelidir. Kelimeyi tanıklamak için “*İki köyde bir belde.*” cümlesi örnek verilmiştir. Cümlede *köy* kelimesinden sonra gelen *de* bağlacı yanlış yazıldığı için ilk başta örnek cümleyi doğru anlamak da mümkün olmamaktadır. Derleyici, örnek cümleyi yanlış değerlendirmiş olmalıdır. Örnek cümle, iki köyün de aynı *bel*’de (yamaçta) bulunduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla bu maddenin sözlükten çıkarılması, yazım yanlışlığı giderilmiş örnek cümlelerin ve derleme yeri bilgisinin *bel* (III)’e aktarılması gerekmektedir.

Artvin’in Yusufeli ilçesinden gönderilen bir fişte yer alan *bubaştan* kelimesinin “hemen, yakınca” anlamına geldiği kayıt altına alınmıştır (DS: 774). DS’de “Yola, bubaştan çıkarsak serinde yürürüz.” cümlesi ile tanıklanmış olan bu kelime Artvin ile ilgili ağız çalışmalarında yer almamaktadır. Fakat ilgili ağız çalışmalarında “şafak vakti, sabahın çok erken vakti” biçiminde tanımlanan *obaş / obaştan* kelimesi bulunmaktadır (Tokdemir 1993: 659; Şenol 2015: 492). Kars’ın Arpaçay ilçesinde de *obaş* kelimesi aynı anlamda kullanılmaktadır (DS: 4608). Eğer bir kayıt veya baskı hatası söz konusu değilse farklı işaret sıfatları ile kurulan iki kelimenin de aynı anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır. “Yola, bubaştan çıkarsak serinde yürürüz.” tanık cümlesi de kelimenin “şafak vakti” anlamına geldiğini doğrulamaktadır.

DS’de Denizli kaydı ile yer alan *çişet-* için yapılan “işemek” açıklamasının yanlış olduğunu tanık cümle açıkça göstermektedir: “Gız, çocuğu çişet.” (DS: 986). Tanık cümleye göre açıklamanın “işetmek” biçiminde düzeltilmesi gerekir. Kelime Dîvânu Lugâti’t Türk’te de aynı anlam ile yer almaktadır: *çişet-* “*çiş ettirmek, abdest bozdurmak*” (Atalay 1985: 154). C. Vedat Uygur’un “Denizli İli Ağız Sözlüğü” adlı çalışmasında kelime *çişet-* biçiminde düzeltilmiş, fakat DS’deki anlam olduğu gibi alınmıştır (2007: 92).

erpimek (IV) için DS’de “çoğalmak (yaralar için)” açıklaması yapılmıştır. Sivas’ın Divriği ilçesinde kullanıldığı bildirilen kelimenin bu anlamı için “Ali’nin yaraları hep erpimiş.” örnek cümlesi verilmiştir (DS: 1776). Bu kelime Eski Türkçe *opra-* (Clauson 1972: 14) kelimesinin varyantlarından biridir. Bu kelime, DS’de üzerinde durduğumuz madde ile aynı sayfada yer alan *erpimek* (I), *erpimek* (II) ve *erpimek* (III) maddelerinde gösterildiği gibi “çürümek, ezilmek, yumuşamak, yıpranmak” anlamlarını taşır (DS: 1776), kelimenin “çoğalmak” anlamı yoktur. “Ali’nin yaraları hep erpimiş.” örnek cümlesinde kelimenin “çürümek” anlamında kullanıldığı açıktır. Ayrıca DS’deki *erpi-* maddelerinin hepsinin tek maddede birleştirilmesi ve daha yaygın olan *epri-* (DS: 1763) maddesine gönderilmesi icap etmektedir.

Samsun kaydıyla DS’de yer alan *gövcüt* kelimesi “pek hafif” şeklinde açıklanmıştır (DS: 2167). “*İstanbul ekmekleri sargut, bizimkiler daha çok gövcüttür.*” tanıklamasına göre *sargut*’un da “ağır” anlamını taşıması gerekir. Ama DS’de *sargut*’a “açık saman rengi, sarımsı” (DS: 3544) anlamı verilmiştir. İki kelime de sadece Samsun’dan gönderilmiştir. Aynı ilden gönderilen fişlerde verilen bilgiler birbirini tutmadığına göre bir hata olduğu kesindir. *sargut* (< sargıt < sarı+gilt)¹ için verilen anlam doğru, *gövcüt* için verilen anlam

¹ Renk tonlarını gösteren benzerlik sıfatları türeten +gll ve genişlemiş şekilleri için bk. Banguoğlu 1988: 24-25; Güzel 2019a: 156.

ise yanlışdır. *gövcüt* için verilen örnek cümlede geçen *sargut* kelimesi, *sargut* maddesinde açıklandığı gibi “açık saman rengi, sarımsı” anlamını taşımaktadır. *sargut* bir renk tonu olduğuna göre *gövcüt* için de aynı şeyi düşünmek gerekir. Kanaatimize göre *gövcüt* “kırmızıya çalan sarı” veya “kahverengi” anlamına gelmektedir. krş. *gövez rengi* “sarımtırak, kirli kahverengi” (DS: 2170).

göy- kelimesine DS'de iki anlam verilmiştir: “1. katlanmak, beklemek, sabretmek. 2. izin vermek.” (DS: 2171). DS'deki kayda göre Isparta'da tespit edilmiş olan kelimenin ikinci anlamı için “Göymedi de onun için geriye kaldım.” cümlesi tanık gösterilmiştir. Derleyicinin kelimeyi bağlama göre yorumladığı ve yanlış anlam çıkardığı anlaşılmaktadır. Tanık cümledeki anlam ile kelime için DS'de verilen birinci anlam arasında bir fark yoktur, dolayısıyla bu maddedeki ikinci anlam çıkarılmalı, yer bilgisi birinci anlama taşınmalıdır. Ayrıca DS'de aynı anlamda *güymek*² (DS: 2242) maddesi de bulunduğu için iki maddenin birleştirilmesi gerekmektedir.

DS'de *hedime* maddesi “bir çeşit başlık” şeklinde tanımlanmıştır (DS: 4516). Tanım belirsizdir, tanımlamaya göre Afyon'dan derlenen bu kelimenin bir şapka türünün adı olduğu da düşünülebilir. Fakat kelimenin daha yaygın olan *hedeme* biçimi “evlenmelerde kız tarafının erkek tarafından aldığı para, armağan” anlamı ile kayıt altına alınmıştır (DS: 2326). Dolayısıyla tanımın düzeltilmesi gerekmektedir.

Gaziantep'ten derlenen *kayrak (II)* “uçurtma” (DS: 2707) maddesindeki anlam şüphelidir. Ö. Asım Aksoy'un “Gaziantep Ağzı” (1946) adlı çalışmasında bu kelime bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *kayrak (I)* (DS: 2707), *gayrak* (DS: 1949) ve *kayrak* ile aynı gövdeden türemiş olan *kayran* kelimeleri (DS: 2707), kaygan ve çabuk ufalanan bir taş türünü, taşlı ve verimsiz alanları ve kaygan yerleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu verilere göre kelimenin anlamı “kaygan yer, uçurum” olabilir.

Sivas'tan derlendiği bildirilen *keçkere* için yapılan “testere” (DS: 2717) açıklamasının “teskere” olarak düzeltilmesi gerekir. Ağızlarda *dezzene*, *keşgere*, *keşgüre*, *keşkere*, *keşkerek*, *kestere*, *tesgire*, *teşkere*, *tezzere*, *tezkere* vb. biçimleri görülen bu kelime “yapılarda harç taşımaya yarayan, tahtadan yapılmış, iki kişinin taşıdığı bir çeşit araç” (DS: 3896) anlamına gelmektedir.

İstanbul'dan gelen bir fişte yer alan ve “ölü” anlamı verilen *kurukan* (DS: 3011) kelimesi kontrol edilmelidir. *Kurukan*, “mezar, mezar höyüğü” anlamını taşıyan *kurgan* kelimesini çağrıştırmaktadır. Bu verinin yazılı kaynaklardan gönderilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Isparta'dan gönderilen bir fişte “Senin entari hepten sarılıgt yahu!” cümlesi ile tanıklanmış olan *sarılıgt* kelimesi için yapılan “çok renkli” (DS: 3546) tanımı düzeltilmelidir. *Sarı* kelimesinden benzetme, yakınlık eki (bk. Banguoğlu 1988: 24-25; Güzel 2019a: 156) ile türetildiği anlaşılan bu kelime “sarımsı” anlamını taşıyor olmalıdır. bk. *sargut* “açık saman rengi, sarımsı” (DS: 3544), krş. *kızıktırt* “kızılımtırak, beyazla karışık kırmızı renk” (DS: 2868), *gızılgıt* “kızıla yakın renk” (DS: 2070).

DS'nin ek cildinde Kayseri'den derlendiği bildirilen *sındı (II)* için yapılan “inci” açıklaması yanlışdır (DS: 4689). Kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında çok yaygındır ve DS'deki kayıtlara göre Kayseri dışında bir yerde “inci” anlamı tespit edilmemiştir. Üstelik aynı sayfada “makas” anlamı verilen *sındı (I)* (DS: 4689) ve 10. ciltte *sındı* (DS: 3610) kelimesinin derlendiği yerler arasında Kayseri de bulunmaktadır. Hüseyin Hüsnü'nün

² *güy-* < ET *küd* - (Clouston 1972: 701).

“Kayseri Sözlüğü” adlı eserinde de kelimenin Kayseri’de “makas” anlamını taşıdığı kayıt altına alınmıştır (1934: 78). “Sındı gibi dişleri var.” cümlesindeki “makas” anlamına gelen *sındı* (< ET *sindu*, bk. Clauson 1972: 836) muhtemelen derleyici tarafından yanlış anlaşılmalı, sözlüğü düzenleyenler de bu yanlışlığı fark etmemiştir. Bu bağlamda dişlerin makasa benzetildiği açıktır. *sındı (II)* maddesinin silinmesi, örnek cümlelerin *sındı (I)*’e taşınması gerekir.

Kars’tan gönderilen *südümek* için yapılan “yemek” (DS: 3705) açıklaması da yanlıştır. *Süt* isminden türetilmiş olan bu kelimenin tanımı, “(bebek) süt emmek” biçiminde düzeltilmelidir. Kelimenin bir varyantı Kerkük ağzında da bulunmaktadır: *sücümek* “emmek” (DS: 4709).

“Uygun biçimde gelmek, sağına gelmek” şeklinde tanımlanan ve “Tölübüme gelse bu taşı kaldırırım” cümlesi ile tanıklanan *tölübüne gelmek* (DS: 4772) verisindeki “sağına gelmek” açıklaması yanlıştır. DS’deki *tölüne gelmek* “sırasına gelmek, uygun gelmek” (DS: 3979). Ayrıca yanlış madde başı yapılmış olan *töl (IV)* “elverişli, uygun durum: *Tölüne gelirse kazanırım.*” (DS: 3980) ve *tölep* “yerinde, biçimli, uygun, doğru: *Sol elimle yazı yazmak tölebime gelmez.*” (DS: 3980), maddeleri kelimenin nasıl tanımlanması gerektiğini açıkça göstermektedir.

Samsun’dan derlenmiş olan *tüğündürmek* kelimesi “bir şeyi gereğinden çok yapmak” şeklinde tanımlanmış, “Salıncağı tüğündürme, çocuk korkacak” cümlesi ile tanıklanmıştır. ET *teñ- / tün-* “havalanmak, havaya yükselmek” (Clauson 1972: 599) fiilinin türevi olan bu kelimenin yanlış tanımlanmış olduğu açıktır.

Kars’tan gönderilmiş bir fişte yer alan *zozo* kelimesi “bir maymun çeşidi” biçiminde tanımlanmıştır (DS: 4398). Bizce bu veri de yanlış tanımlanan kelimelerden biridir. Kanaatimize göre tanımda geçen *maymun*’un bir hayvan türü olduğu şüphelidir, maymunun olmadığı bir coğrafyada bir maymun türünün adının bulunması inandırıcı görünmemektedir. Kars ağzı ile ilgili çalışmalarda (Ercilasun, 1983; Olcay vd., 1998) böyle bir kelimeye tesadüf edilmemiştir. DS’deki kayıtlara göre Amasya, Tokat ve Samsun’da *maymun*, “topaç” anlamına gelmektedir. Büyük olasılıkla burada da *maymun* kelimesi “topaç” veya benzeri bir nesnenin yöresel adıdır. Derleyici, tanımlamayı yöresel bir kelime ile yapmış olmalıdır. Kelimenin ses yapısı, yansıma izlenimini vermekte, *zozo* adlandırmasının topacın dönerken çıkardığı sesle ilgili olabileceğini düşündürmektedir. Daha zayıf bir ihtimal ise adı geçen kelimenin özel ad olabilme ihtimalidir. Derleyici masal vb. bir anlatıda geçen ve bir maymunun adı olan *Zozo* kelimesini yanlış değerlendirmiş, tanımlamayı “bir maymun çeşidi” biçiminde yapmış olabilir.

DS’de yanlış tanımlanmış birçok veri bulunmaktadır. Bu verilerden bir kısmı da aşağıda açıklama yapılmadan sıralanmıştır. Bu kelimeler için verilen tanık cümleler, tanımların yanlış olduğunu çok açık göstermektedir:

ahayt: Üstünlük bildiren ünlem: *Ahayt diye bir bağırdım hepsi korkudan dağılıverdi.* (DS: 126)

aktarma (II): Tavla ve domino gibi oyunlarda kullanılan bir söz: *Oyun iki parti, bir de aktarma olur.* (DS: 163)

akur (II): ... 4. Çokluk ve yer anlamında: *Orası taş akuru (çok taşlık) bir yerdir.* (DS: 164)

allım şallım: Suçsuz görünmeye çalışan, suçsuz gibi davranan: *Allım şallım geliyor.* (DS: 225)

azberi: Çok güzel, iyi: *Şu çocuk azberi değildir.* (DS: 436)

barça: Büyük, asık: *Barça dudaklı adam.* (DS: 527)

büllü (III): Oyunlarda oyunbozan mızıkçıların resmine denir: *Fadime'nin büllüsünü çizdin mi?* (DS: 820)

dabre bıçak: Bıçağını çekip: *Dabre bıçak üstüme geliyordu.* (DS: 1316)

edük düdük (I): Şu, bu: *Evde edük düdük ne varsa topladım.* (DS: 1666)

gepirti: Birdenbire kaçmayı anlatır: *Dışarda bir gepirti oldu.* (DS: 1993)

tasitamam: Gösteriş: *Bu kız sade tasitamamdır.* (DS: 4741)

üstünbüllük: ... 2. En üste: *Yemeğimi bitireyim elmayı üstünbüllük yapacağım.* (DS: 4796)

Sonuç

Sözlük bilimi ilkeleri açısından değerlendirildiğinde Türkiye'deki en hacimli ve en önemli ağız sözlüğü olan DS'de birçok yanlışın olduğu dikkat çekmektedir. Tanımlama yanlışları, bu yanlışlar içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bazı maddelerdeki tanımların yetersiz olduğu, bazı maddelerde de anlam belirsizliğinin söz konusu olduğu görülmektedir. Yanlış tanımlamaların en önemli sebebi derlemelerin uzman olmayan derleyiciler tarafından yapılmış olmasıdır. Derleyiciler, derledikleri metinlerde anlamını bilmedikleri kelimeleri bağlama göre yorumlamaya çalışmış, yanlış anlamlar çıkarmışlardır.

Yanlış tanımlanmış maddeler üzerine yapılan bu inceleme, ağız sözlüklerinde tanık cümlelerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Yanlış tanımlamaların önemli bir kısmı bu tanık cümleler sayesinde belirlenmiştir. Kelimenin farklı varyantları da yanlış tanımlamaları tespit etmek hususunda önemli bir rol oynamaktadır.

Derleme Sözlüğü'nü hazırlayanlar tanık cümlelere yeterince dikkat etmedikleri, kelimelerin farklı varyantlarını tespit edemedikleri ve bu varyantları farklı madde başı olarak ele aldıkları için Sözlük'te yanlış tanımlanmış birçok madde bulunmaktadır.

Böylesine hacimli bir çalışmada bu türden hataların olması kaçınılmazdır. DS'deki eksik ve yanlışlar üzerine yapılan çalışmalar, DS'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ABİK, A. D. (2010). "Derleme Sözlüğü'nde Madde Birleştirme Önerileri ve Bu Maddeler Üzerine Değerlendirmeler". *Türk Dilleri Araştırmaları*. 20: 7-34.
- AKSAN, D. (1972). "Bir Sözlük [Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI., G Harfi]". *Türk Dili*. 254: 224-226.
- AKSAN, D. (1998). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) 3. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSOY, Ö. A. (1946). *Gaziantep Ağzı III*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- AKSOY, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2, Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AKTUNÇ, H. (1998). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ATALAY, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, T. (1988). Türkçede Benzerlik Sıfatları. *TDAY-B* 1957: 13-27.
- CANPOLAT, M. (1964). "Derleme Sözlüğü I: Türk Dil Kurumu Yayınları, 211, LVI+444 s., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963". *Türkoloji Dergisi*. 1: 183-186.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- DEMİR, N. (2000). "Derleme Sözlüğü'nde Şimdiki Zamanla İlgili Veriler". *İlmi Araştırmalar*. 10: 19-27.
- DS: TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (1983). *Kars İli Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- EREN, H. (1988). "Sırça Köşkte... (Başlangıç)". *Türk Dili*. 442: 188-207.
- EREN, H. (1990). "Sırça Köşkte... I". *Türk Dili*. 457-458: 1-68.
- EREN, H. (1992). "Sırça Köşkte... II". *Türk Dili*. 489: 161-213.
- EREN, H. (1993). "Sırça Köşkte... III". *Türk Dili*. 499: 1-82.
- EREN, H. (1995). "Sırça Köşkte... IV". *Türk Dili*. 517: 26-62.
- ERKAP, S. (1999). *Gül Dili Isparta Ağzı*. Ankara: Mina Ajans.
- GÖKTER, B. (2010). *Sözlükbilim Temelinde Türkiye'de Ağız Sözlükçülüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜLENSOY, T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜZEL, F. (2019a). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜZEL, F. (2019b). "Derleme Sözlüğü'nde Tanımlama ve Tanıklama Yanlıları". *Bayburt Üniversitesi İTBF Dergisi*. 4: 55-70.
- Hüseyin Hüsnü (1934). *Kayseri Sözlüğü*. Kayseri: Yeni Matbaa.
- JACKSON, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş*. (çev. M. Gürlek-E. Patat). İstanbul: Kesit Yayınları.
- KORAŞ, H. (2009). "Derleme Sözlüğü'nün Yeniden Düzenlenmesi ve Yeniden Söz Derlenmesi Hakkında". *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* (25-30 Mart 2008, Şanlıurfa). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 459-466.
- KORKMAZ, Z. (2000). "Türkiye'de Ağız Sözlükleri". *Türk Dili*. 583: 7-14.
- OLCAY, S. vd. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PAÇACIOĞLU, B. (2016). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Ankara: Kesit Yayınları.
- SİNAN, A. T. (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ŞENOL, S. (2015). *Ardanuç Ağzı*. Bursa: Rota Barışçı Matbaacılık.

- TEZCAN, S. (1991). "Türk Dil Kurumu *Yağma Hasan'ın Böreği* mi Oldu?". *Çağdaş Türk Dili*. 40: 149-156.
- TİETZE, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I (A-E)*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TOKDEMİR, H. (1993). *Artvin Yöresi Fokloru*. Ankara.
- TS: TDK (1963). *Tarama Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UYGUR, C. V. (2007). *Denizli İli Ağız Sözlüğü*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

MİLLÎ KÜLTÜR DİL-DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN YANSIMASI OLARAK HİTAPLAR

Ahmet KESKİN *

ÖZET

Kültürdilbilim; dil, kültür, insan ve toplum arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimlere odaklanan disiplinlerarası çalışmaların bir sonucu olarak XX. yüzyılın son çeyreği itibarıyla ortaya çıkan ve inşa süreci devam eden bir disiplindir. Bireyin ve toplumun her türlü dil kullanımı ile farklı toplum, kültür ve dillerin birbirlerinden ayrı düşünme ve dil kullanma süreçlerindeki farklılıkları çözümlenmeye odaklanan kültürdilbilim, düşüncenin dile yansımasına yönelik her türlü konuyu kendine özgü yöntem ve yaklaşımlarla incelemektedir. Kültürdilbilim çerçevesindeki başlıca yaklaşımlardan ve çalışma alanlarından biri de dil, toplum ve kültür arasındaki etkileşimlerin yansıması ve sonucu olarak değerlendirilen dil-dünya görüşüdür. İnsanlar arasındaki iletişim ve etkileşimlerin başlangıç aşamasını temsil eden hitaplar da bu çerçevede toplumun ve kültürün düşüncelerinin, görüşlerinin yansıması olarak kültürdilbilimin inceleme alanına giren bir konudur. Bu çalışmada, iletişim süreçlerinin başlangıç aşamasını temsil eden hitaplar konusu, yazılı kaynaklardan elde edilen veriler üzerinden, kültürdilbilim çerçevesinde ve millî kültür dil-dünya görüşü kapsamında incelenmiştir. Türk toplumunun inanç ve kültür değerlerinin, düşüncelerinin, kabullerinin ve dünya görüşlerinin hitaplara nasıl yansımış olduğu konusu, çeşitli yönleriyle analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültürdilbilim, Millî Kültür, Dil-Dünya Görüşü, Hitaplar.

ADDRESSING AS A REFLECTION OF THE NATIONAL CULTURE LANGUAGE-WORLDVIEW

ABSTRACT

Cultural linguistics; it is a discipline that emerged at the end of the 20th century as a result of interdisciplinary studies focusing on the mutual relations and interactions between language, culture, people and society. Cultural linguistics, which focuses on analyzing the differences in the individual and society's use of all kinds of language, and the different societies, cultures and the processes of thinking and using language separately from each other, examines all kinds of issues related to the reflection of thought into language with its own methods and approaches. One of the main approaches and fields of study within the framework of cultural linguistics is the reflection of the interactions between language, society and culture and the reflection of the language world view on different language elements as a result. Addresses representing the initial stage of communication and interactions between people are also within the scope of cultural linguistics as a reflection of the thoughts and opinions of society and culture. In this study, the subject of address, as the starting stage in communication styles, has been examined through the data obtained from written sources within the framework of cultural linguistics and the national culture language-worldview. The issue of how the beliefs and cultural values, thoughts, acceptances and world views of Turkish society are reflected in the addresses has been analyzed from various aspects.

Keywords: Cultural linguistics, National Culture, Language-Worldview, Addressing.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.07.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.08.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN; ORCID 0000-0002-3422-5000, E-posta: ahmet.keskin@samsun.edu.tr

Giriş

Bilimin çeşitli alanlarında antropolojik yaklaşımların, sosyal, toplumsal ve kültürel odaklanmaların ağırlık kazanması dil alanında da kültür temelli kuramların gelişmesine ve bu kuramlarla gerçekleştirilen çalışmaların artmasına yol açmıştır. Dilin toplumsal ve kültürel yönüne, dil-insan-toplum-kültür arasındaki karşılıklı ilişkilere odaklanan disiplinlerarası çalışmalar sonucunda son dönemde ortaya çıkan kültürdilbilim yaklaşımı da bu çerçevede dille ilgili olguların açıklanmasında kültür ağırlıklı bir yaklaşımı benimsemektedir. Kültürdilbilim içinde, her dilin kendi dünya görüşüne sahip olduğu ve konuşurların bağlı buldukları kültürün dünya görüşünü dilde yansıttıkları düşüncesinden hareketle şekillenen “dünya görüşü” yaklaşımı da önemli bir yer tutmaktadır (Kozan 2018: 151).

Günlük yaşamda çeşitli bağlamlarda karşısındaki kişi ya da kişilerle iletişimi başlatmak için kullanılan hitap biçimleri her toplumsal düzen ve grup içinde kendine özgü nitelikler kazanabilmekte, çeşitli dönemlerdeki yazılı eserlere yansımış olan hitap biçimleri ilgili dönemin sosyokültürel özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayabilmektedir. Bu yönüyle hem sözlü iletişime dayalı konuşma durum ve bağlamlarındaki hitaplar hem de yazılı eserlere yansımış hitaplar; hitabı kullanan insanların, onlar arasındaki iletişim ve etkileşimlerin, bağlı oldukları kültürel değerlerin, bir dil malzemesi olarak ortaya çıkan hitapları şekillendiren dünya görüşlerinin izlerini taşımaktadır. Hitaplar bu bakımdan aynı zamanda, millî kültürün, dili ve kültürü şekillendiren insan ve toplumların dünya görüşlerinin de doğrudan yansımalarını içeren dil birimleridir. Bütün bu özellikleriyle kültürdilbilimin inceleme alanına giren hitaplar, millî kültür dil-dünya görüşü çerçevesinde ele alınabilecek başlıca konular arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada Türk düşünce ve inanç sistemlerinin, dünya görüşlerinin ve bu anlamda Türk sosyokültürel değerlerinin, normların, kabullerin hitaplara ne şekilde yansımış olduğu ve hitapların da söz konusu olguları nasıl yansıtmakta olduğu konusu kültürdilbilim ve millî kültür dil-dünya görüşü kapsamında ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak kültürel göstergeler sistemi olarak dil, kültürdilbilim ve millî kültür dil-dünya görüşü konuları ele alınmıştır. Ardından, söz konusu disiplinin ve bu kapsamda ilgili yaklaşımın inceleme alanına giren konulardan biri olarak hitaplar hakkında günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan çalışmalar ile hitapların tanımı ve özellikleri üzerinde genel hatlarıyla durulmuştur. Çalışmanın devamında, hitapların millî kültür dünya görüşü kapsamındaki nitelikleri ile Türk kültüründe hitaplar konusu, millî kültür dünya görüşü kapsamında belirli alt başlıklar altında analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan hitap örnekleri, hitaplar üzerinde daha önce yapılmış çalışmalar kapsamındaki yazılı kaynaklardan elde edilmiştir.

1. İletişim ve Kültürel Göstergeler Sistemi Olarak Dil

Her kültür, kendini meydana getiren toplumun iletişimi için gerekli en az bir dile, aynı zamanda kendine özgü değerlere sahiptir. Dil sadece iletişim için bir araç değil aynı zamanda bir milletin kültürüne ait bilgilerin de kaynağıdır. Dil, insan yığınlarını topluma dönüştüren, kültürün, geleneklerin ve aynı dile sahip toplulukların öz bilincinin saklanması ve aktarılması sayesinde milleti ortaya çıkaran, insanoğlunun uzun yıllar boyunca evreni ve bu evrenin içerisinde kendisini anlama ve sürdürdüğü yaşamı açıklığa kavuşturma çabalarının kaydını tutan güçlü bir toplumsal araçtır. Dil ve kültür, tarihî seyir içinde birbirinden ayrılmamakta ve dil, asıl işlevi kapsamında kültürle karmaşık bir bütün oluşturmaktadır. Kültürün içerisinde gelişen dil, aynı zamanda kültürün gerçekleştiği bir

olguya dönüşmekte ve kültürün oluşum şartlarından biri, onun önemli bir parçası ve ürünü niteliği taşımaktadır. İnsan, dünyanın kendisi ile değil, dünyanın zihinsel imgelemi, bilişsel dünya görüşleri ve modelleri ile ilişki içerisinde olduğundan bu kavramlar arasında yoğun bir etkileşim bulunmaktadır. Başka bir deyişle insan, dünyayı dil ve kültür prizmasından algılamaktadır (Alimjanova 2016: 4, 15, 39). Bu bakımdan dil ve kültür birbirleriyle olan karşılıklı ilişki ve etkileşimleri kapsamında, toplumun iletişim modellerinin ve süreçlerinin bir toplamı olarak tanımlamak da mümkündür.

Dil, kültür, sanat ve edebiyat inceleme ve analiz çalışmaları kapsamında; kendi dışında bir şeyi temsil eden ve dolayısıyla bu temsil ettiği şeyin yerini alabilecek nitelikteki her türlü olgu, nesne, biçim; sözcük, simge ve işaretlerin her biri “gösterge” olarak kabul edilmektedir (Rifat 2009: 11). Adı geçen olguların tümünü bünyesinde barındıran dil, dünyayı tanımada, anlaşmayı sağlayan bütün işaretleri içine alan ve inceleyen göstergebilimin de başlıca unsuru olmaktadır. Semiyotik uzam içerisinde de temel, eşsiz ve evrensel göstergeler sistemi olarak kabul edilen dil, kod nesnesi olarak kullandığı araçları ve verileri göstergelere kaydederek verici ile alıcının bu bilgiyi hem şifrelemesini hem de deşifre etmesini sağlamaktadır. Dil bu işlevini, göstergeyi oluşturan, gösteren ve gösterilen arasında yaşanan etkileşimle gerçekleştirmektedir. İşte bu bakımdan dil ve kültür, toplumun bütün inançlarının, değerler dünyasının göstergeler sistemine karşılık gelmektedir (Saussure, 1998; Barthes 2012: 27-43; Aksan 2017: 43-47).

Söz konusu iletişim süreçleri bilgiyi paylaşmanın, dil aracılığıyla karşı tarafa bir mesaj göndermesiyle başlamakta, dil bu esnada, iletilmek istenen dil göstergelerine kaydetmekte ve aynı zamanda iletilmek istenenler, dil göstergesinin içine kodlanmaktadır. İletinin gönderildiği alıcı ise dil işaretlerinde şifrelenen mesajı yine dil (kod) yardımıyla deşifre ederek iletiye ve ileti aracılığıyla gönderilen mesajlara ulaşmış olmaktadır. Bu çerçevede “kod kültürleri” toplumdan topluma, kültürden kültüre değişiklik göstermekte ve onları sadece ilgili kültür ortamını tanıyan fertler anlayıp yorumlayabilmektedir. Böylece, diyalog hâlinde bulunan verici ile alıcı arasındaki iletişim sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmektedir (Saraç 2019: 280-281).

İşte bu iletişim sisteminin işleyişini dil, kültür, insan ve toplum dörtgeninde inceleyip çözümleme amacını taşıyan kültürdilbilime göre dil, kültürel bilgilerin biriktirilip korunduğu ve gelecek kuşaklara aktarıldığı, kültür ise dili etkileyebilen ve dilde yansıyan göstergeler dizgesi olarak değerlendirilmektedir (Kozan 2018: 155). Böylece kültürdilbilim dili, kültürü ve düşünceyi karşılıklı etkileşim içinde bulunan, birbirini etkileyen ve aynı zamanda yansıtan olgular şeklinde değerlendirirken dilin yansıttığı kültürel unsurların da büyük ölçüde ilgili millî kültür dünya görüşünden kaynaklandığı düşüncesi üzerine temellenmektedir.

2. Kültürdilbilim ve Millî Kültür Dil-Dünya Görüşü

Kültürdilbilim; antropolojik yaklaşımlarla geliştirilen ve özellikle de kültürün dil, dilin de kültür üzerindeki etkilerine odaklanan çalışmalarla şekillenmiş bir disiplindir. Bu bağlamda W. Humbolt’un, dili millete ait ve millî ruhun ve kültürün ruhsal süreçlerinin yansıması olarak değerlendirdiği görüşlerini geliştiren L. Wisgerber de dili, “dünyayı söze dönüştürme olayı” olarak düşünmüş, insanların bir dil ara dünyasında yaşadıkları görüşünü savunmuştur. Buna göre dilin anlattığı gerçek de ancak insanların zihninin süzgecinden geçmiş gerçeklerdir ve dil bu nedenle, zihnin dış dünyadan kavrayıp aldığı, birbiriyle sınırlanmış öğelerden oluşmaktadır. Amerikalı dilbilimciler E. Sapir ve B. Whorf’un 1920’li yıllarda benzer düşünceler üzerine temellendirdikleri yaklaşımlarda da aynı doğrultudaki görüşler dikkati çekmektedir. Buna göre farklı dillerde konuşan ve farklı

kültürel değerlere sahip toplumlar gerçeği birbirinden farklı şekillerde algılayıp yorumladıklarından farklı kültür, tarih, coğrafya ve dinî inançlara sahip toplumların düşüncelerinin dile izdüşümü de birbirinden farklı görünümlere ve sonuçlara yol açmaktadır. Buna göre diller gerçeği ve dünyayı değil bunların insanoğlunun zihin süzgecinden geçmiş biçimlerini yansıtmaktadır. Her dil, anlatım ve dışavurum süreçlerinde diğer dillerden farklı kavramlara başvurarak kendine özgü yöntemler kullanmaktadır. Tüm bu görüşlerin vardığı ortak sonuç; toplumların yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansıdığından, bir milletin kültürel, tarihsel ya da sosyal yapısının tanınmasının o dilin yapısının bütünlüklü bir şekilde incelenmesiyle mümkün olabileceği yönündedir (Aksan 2009: 69-72; Gluşetskaya 2014: 33; Alimjanova 2016: 16-17; Saraç 2016: 1582-1583).

Humboldt ile başlayan ve adı geçen araştırmacılarla devam eden, literatüre “dille gerçek ya da anlatım yolu sorunu” olarak geçen, “dil ve gerçek”, “dil içi dünya görüşü” adıyla da incelenen ve her dilde özel bir dünya görüşü bulunduğu anlayışına dayanan söz konusu yaklaşım, özellikle Malinowski’nin görüşlerinin de etkisiyle 1940’lı ve 1950’li yıllardan itibaren dilbilim çalışmalarında insan, toplum ve kültür arasındaki etkileşimlerin odağında gerçekleşen yeni eğilimlere ve bu doğrultuda gerçekleştirilen yeni çalışmalara yol açmıştır. Böylece, Humboldt’un, her dilde özel bir dünya görüşünün bulunduğu ve dolayısıyla da dil, kültür ve millî kimlik etkileşiminde -Herder’in de vurguladığı- millî kültürün (halk ruhunun) dile yansıtıldığı düşüncesi ile Malinowski’nin işlevsel yaklaşımları zamanla antropolojik dilbilim, budundilbilim, etnodilbilim, sosyodilbilim, toplumsal dilbilim vb. adlarla anılan çok sayıda disiplinin şekillenmesine temel teşkil etmiştir. Söz konusu süreçleri takiben, ilgili görüşler üzerine temellenen disiplinlerden biri de kültürdildilbilim olmuştur. Bu bağlamda dili, millî dünya görüşünün yansıtıcısı ve dünyayı yaratma aracı (insanın anadili aracılığıyla dünyayı algılaması) olarak yorumlayan çalışmaların hız kazanmasının, yirminci yüzyılın son çeyreği itibarıyla, özellikle Rus bilim insanlarının çalışmalarıyla kültürdibilimi doğurduğu görülmektedir.

Kültürdibilim yaklaşımında kültür ve dil, dünya görüşünü yansıtan iki olgu olarak birbirleriyle eşleştirilmekte ve dilin kültürle olan çok boyutlu ilişki ve etkileşimleri irdelenmektedir. Bu yaklaşımın ve çalışmaların dayandığı temele göre dil, kültürü simgelerle ifade eden bir kılavuz, bu nedenle de kültürel olguları incelemek için kullanılacak en önemli araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Alimjanova 2016: 20-27). Kültür, bir toplumun ortak duygu, düşünce, dünya görüşü ve kıymetler sistemleri olarak o toplumun dünya görüşünü temsil eden fenomen; dil ise onu koruyan ve ifade eden ulusal kimlik aracıdır. Böylece hayatı nasıl yorumladığımız, ne şekilde yaşadığımız, neleri kabul ettiğimiz veyahut etmediğimiz, nelerden hoşlandığımız yahut nelerden hoşlanmadığımız, tecrübelerimiz, bakış açımız, yaşam tarzımız gibi hayata dair olumlu ya da olumsuz her şey “kültür” kavramının içine girmekte ve tüm bunlar dilde karşılığını bulmaktadır. Bahsedilen tüm toplumsal ve kültürel olguları, ortak toplumsal ve kültürel değerleri dil göstergelerine kodlayıp kaydeden dil, bu kültürel bilgileri özellikle deyimlerin, atasözlerinin, özlü sözlerin vb. içinde muhafaza etmektedir. Dil bu açıdan, bilgiyi şifreleme yöntemiyle toplumsal ve kültürel hafızaya kaydettiği düşünülen ulusal ve kültürel bir “kodlar sistemi”ne dönüşmektedir (Saraç 2019: 273-279).

Dil işaretlerinde kaydedilen, sonrasında kalıplaşmış söz ve söz öbeklerine yansıyan ve korunan, bir topluma ait ekonomik, sosyal ya da kültürel değer, yargı ve görüşlerin tümü olarak değerlendirilen dil bu bakımdan, bir milletin tarihî serüveninin, kültürel imgelerinin, dinî inançlarının, yaşam tarzının yansımaları anlamına da gelmektedir. Dil-dünya görüşü bütün bunların kısaca bir ifadesi olarak “Dünyaya ait tüm bilgilerin dile

yansıması şekli” şeklinde tanımlanmaktadır (Svetonosova 2014: 64; Saraç 2016: 1597). Kültürdilbilim kapsamında bu çerçevede şekillenmiş olan “dünya görüşü”, “dil-dünya görüşü”, “kültür dünya görüşü”, “millî kültür dünya görüşü”, “millî kültür dil-dünya görüşü” gibi kavramlar da önemli yer tutmaktadır. Bazı frekans nitelikleri bakımından ayrıştığı görülse de bu kavramların tamamında, kültürdilbilim kapsamında ifade edilmek istenenler, birbirinin aynısı ya da büyük ölçüde benzeridir. Bu bakımdan, söz konusu terimlerin karşıladığı anlam alanlarını biraz daha aydınlatmak yerinde olacaktır.

Kültürdilbilimin üzerine temellendiği düşüncede dil, insanın dünya hakkında sahip olduğu bilgilerin ortaya çıkmasını ve şekillenmesini sağlayan en önemli araçlardan biridir. İnsan, gerçeğin ortaya çıkma sürecinde nesnel dünyayı yansıtarak bilgileri sözcüğe kaydettiğinden, dil-dünya görüşü, gerçekliğe ilişkin nesnel bilgileri sağlayan bir araçtır. Dil ile kaydedilen tüm bilgiler artalandaki, “dilsel ara dünya”, “dünya dil görünümü”, dünya dil modeli”, “dil-dünya görüşü” gibi farklı şekillerde adlandırılan kavramlarla ifade edilmektedir. Buna göre dil-dünya görüşü, bir dilin içerisinde somutlaşmış gerçeği kendine özgü algılamaya yönelik düşünsel bir çerçeve, bir toplumun dünyayı algılayış penceresinden görülen evren, dünya düzeni, koordinatlar ağıdır. Millî dil-dünya görüşü ise belirli dilde sabitleşmiş, o dil ve dilin toplumuna özgü gerçeği algılama sistemidir (Alimjanova 2016: 34-38). Her toplum, dil yardımıyla korunan, millî ve kendine özgü kültür alanına sahiptir. İnsanın daha sık karşılaştığı olaylar ve nesnelere ilgili anlayışları, belirli bir toplumun sabit dil-dünya görüşünü oluşturmada ve biçimlendirmektedir. Kültürdeki dünya modeli “zaman”, “mekân”, “sebebe”, “kader”, “tarih” gibi birbiriyle bağlantılı evrensel kavramların dizgisinden oluşmaktadır. Aynı zamanda millî dünya görüşleri doğa ve yaşam tarzıyla ilgili kendine özgü nitelikleri içerisinde barındırmaktadır. Her doğal dil-dünyayı algılama ve konseptleştirmede belirli bir yöntem yansıttığından, farklı dillerin taşıyıcıları, gerçeğin konseptleştirilmesinde farklı yöntemlere sahip dillerinin prizmasından bakarak dünyayı farklı görürler. Bu durum, millî dünya görüşü kapsamında açıklanabilir (Gorobets 2014: 82-85).

Dil, konuşurlarının günlük bilincinde oluşmuş dünya ile ilgili bilgilerin tümünü dil işaretlerinin içine kaydettiği ve kodladığı bir alandır. Ulusal kimliğe büründürülen dil bu nedenle, farklı toplum ve kültürler örneklemine farklı dil-dünya görüşlerini temsil eder. Bu yönüyle her dil; ilgili kültürün ve toplumun dünyayı kendine göre sınıflandırma, kendine özgü kavramlaştırma yöntemidir ve bu yöntemlerin tamamı, millî kültürün dil-dünya görüşünü ifade etmektedir (Sobol 2014: 38; Saraç 2019: 282). Kültürel değeri olan bilgilerin yazılı ve sözlü olarak nesilden nesile aktarılması ile etkin hâle gelmiş bütünlüğünü temsil eden dil-dünya görüşü, insanın dünyayla olan ilişkisinin şeklini, insan davranışlarının kurallarını da belirlemektedir. Her doğal dil, dünyayı belirli bir kavrama ve düzenleme yöntemini yansıttığından, dilin rolü sadece bilgiyi aktarmak değil aynı zamanda bilgiyi yapılandırmaktır. Toplum bilincinde şekil almış, gerçekliğe yönelik elde edilen bilgilerin düzenli hâli ve toplamı niteliğindeki “dünya görüşü” kavramı; her toplumun ve daha özel anlamda her bireyin kendi kültürüne özgü dünya görüşüne karşılık gelmektedir. Bu bakımdan belirli bir millete özgü olan ve bu milletin dil birimlerinde yansıyan gerçekliği algılama dizgesi olan birimlere millî kültür dil-dünya görüşü adı verilmektedir. Kültürdilbilimde en temel görüş ve yaklaşımlardan biri olan ve bu disiplinindeki diğer görüşlere göre daha dolu, zengin ve derin bir nitelik taşıyan millî kültür dil-dünya görüşüne göre her dil, dünyayı algılama ve düzenleme (kavramlaştırma) yönünde belirli bir yöntemdir. Dile getirilen kavramlar ortak görüş dizgesine, bir nevi tüm dil taşıyıcılarına dayatılan müşterek dünya görüşüne dönüşmektedir. Millî kültür dil-dünya görüşü, insanın dünyaya (doğaya, hayvanlara, diğer insanlara ve toplumun bireyi

olarak kendisine) ilişkin tutumunu, yönelimini, düşünce biçimlerini, yaklaşımlarını ve davranış kurallarını belirlemekte ve konuşma davranışları da bu davranış kurallarına dâhil olmaktadır. Dil; millî dil-dünya görüşü kapsamındaki tüm bu değerleri oluşturmakta, bilgi ve düşünceyi söze dökmekte, kültürde saklamakta ve nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktadır (Alimjanova 2016: 3, 9, 38, 81, 88, 92, 248).

Buradan hareketle, “dünya hakkında bilgilerin toplamı”, “bir dildeki sözcüksel birimlerin ve deyimlerin içeriğinin oluşturduğu dünyaya dair bilgilerin toplamı”, “dilsel biçimlerin çözümlenmesi sonucunda ortaya çıkan dünyaya dair bilgilerin toplamı” vb. biçimlerde tanımlanan dil-dünya görüşünün betimlenmesi için “karşılığı olmayan sözcükler”, “boşluklar”, “deyimler”, “kalıplar”, “basmakalıplar”, “semboller”, “eğretilmeler”, “dilün üslup özellikleri”, “atasözleri”, “anıştırma metin/söz/olgu” gibi dilsel birimlerin çözümlenmesi esas konuları ve çalışma alanlarını teşkil etmektedir (Kozan 2018: 155-156). Bu kapsamda örneğin, bir nesnenin bir dilde karşılığı varken diğerinde olmayabilmektedir. Türkçede “baş dönmesi” biçiminde adlandırdığımız ve “başım dönüyor” şeklinde ifade ettiğimiz durum, herkesin başına gelebilmektedir; ancak her dil bu durumu farklı biçimlerde ifade edebilmektedir. Fransızlar baş dönmesini, sahip olunan bir nesne gibi düşündüklerinden, *vertige* sözcüğünden hareketle *j'ai le vertige* “baş dönmem var” şeklinde ifade ederler. Almanlar ise “gücsüz, bilinçsiz kalmak” anlamındaki *shwindeln* eyleminden yararlanarak *es schwindelig* “başım dönüyor, gözlerim kararıyor” ifadesine başvururlar. İyi olduğunu bildirmek için Türkler “ben iyiyim” derken Fransızlar “ben iyi gidiyorum”, Almanlar “bana iyi gidiyor” şeklinde iyi durum bildirirler. *Giymek* sözcüğünün anlattığı iş Fransızcada “koymak”, “taşımak” sözcükleriyle de karşılanırken İngilizcede “yuva”, “ev”, “yurt”, “aile ocağı”, “sığınak” anlamlarında kullanılan *home* sözcüğünün yerini tutacak Fransızca bir sözcük bulunmamaktadır. Yine her dildeki renklerin adlandırılma ve tanımlamaları kendine özgü dünya görüşünü yansıtır ve birbirlerinden farklıdır (Aksan 2009: 69-71).

Daha önce de ifade edildiği üzere kültürdilbilimde her türlü olgu birimsel anlamda “millî kültür ögesi” olarak kabul edilir. Bu bakımdan da millî kültür dünya görüşünün yansımalarını içermesi bakımından incelemeye alındığından, bir dilin söz varlığını oluşturan her türlü alanı, kültürdilbilim ve dil-dünya görüşü çerçevesinde incelemek mümkündür. Bu çerçevede başta atasözleri, deyimler, alkışlar ve kargışlar, her türlü adlandırma biçimi ve lakapların yanında daha pek çok konuyla birlikte hitaplar da kültürdilbilimin ve dil-dünya görüşünün temel çalışma ve araştırma alanları arasındadır. Bu çerçevede diğer tüm iletişim biçimleri, süreçleri ve araçları gibi iletişimin başlangıcı niteliğindeki hitaplar da toplumun millî kültür özelliklerine göre şekillenen ve toplumun dünya görüşünü yansıtan kodlar olarak dikkat çekmektedir. Gündelik yaşamda çeşitli iletişim bağlamlarında sıklıkla karşımıza çıkan hitaplar bir toplumun düşünce sisteminin, inanç ve değerlerinin, tutumlarının dildeki karşılıkları olmaları bakımından kültürdilbilim ve dil-dünya görüşü bağlamında incelenmesi gereken bir konudur.

3. Hitapların Başlıca Nitelikleri, Tanımı ve Tasnifi

Dünya dilbilim literatüründe farklı toplumların hitap biçimleri üzerinde çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir (Chao 1956; Brown vd. 1961; Philipsen-Huspek 1985; Braun 1988; Dunkling 1990; Hwang 1991; Dickey 1997). Hitaplar konusunda günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan çalışmalarda seslenme öğelerinin ve terimlerinin kullanım koşullarına, ilişki durumlarına göre değerlendirilerek seslenme öğelerinin kültürlere özgü özelliklerinin ve çeşitli dilbilimsel niteliklerinin ele alındığı gözlemlenmektedir. Türk dilinde ve kültüründe hitaplar konusunun da günümüze kadar ağırlıklı olarak yapısal dil

çalışmaları kapsamında ve özellikle de sentaktik çerçevede ele alındığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde seslenme biçimleri üzerinde gerçekleştirilen çalışmaların bir kısmında konunun senkronik ve diyakronik çerçevede ve sentaktik düzlemde (dil bilgisi, cümle bilgisi, sözcük ve ek bilgisi vb. özellikleri bakımından) ele alındığı (Alyılmaz, 1998; Yüceol Özezen, 2004; Azap, 2008; Alyılmaz, 2015a; 2015b; Demirbaş, 2017a; 2017b; Doğru, 2018; Şahbazova-Ahmedova, 2019) görülmektedir. Çalışmaların bir kısmında ise (Karaş, 1989; Eğit, 1996; Peçenek-Ay, 1996; Dragolovcanin, 1997; Sakaoğlu, 2015; Küçük, 2016; Aça, 2018; Alkan Ataman, 2018; 2019; Yüceol Özezen, 2019) yazılı ya da sözlü kültürden, metinlerden hareketle hitapların kültürel yönünün bütüncül veya semantik çerçevede, bazen de kuşaklararasılık bağlamında ele alınıp incelendiği dikkati çekmektedir.

Türk dil ve kültür tarihinde hitaplar konusundaki en kapsamlı ve bütüncül çalışmanın ise Hanife Alkan Ataman tarafından gerçekleştirilen doktora çalışması (2018) olduğu görülmektedir. Alkan Ataman çalışmasında, Türkiye Türkçesinin en eski dönemlerinden başlayarak günümüzdeki konuşma dilindeki hitaplara kadar söz konusu evrelere ait çeşitli metinlerden derlediği hitap biçimlerini günümüzde kullanılan hitaplar bağlamında inceleyip değerlendirmiştir. Türk dilinin daha önceki dönemlerinde kullanılan hitaplar ile günümüz hitaplarının karşılaştırmalı bir şekilde incelediği ve böylece bütüncül görünümünü ortaya koyduğu çalışmasında Alkan Ataman'ın, hitapların seçiminde belirleyici olan toplumsal etkenler ile tarihî süreç içinde geçirdikleri değişimleri de çok yönlü bir biçimde ele aldığı görülmektedir (Alkan Ataman, 2018). Türk kültürü kapsamında hitapların kültürdilbilim ve millî kültür dil-dünya görüşü yaklaşımıyla ele alındığı bir çalışmanın -araştırmalarımız kapsamında- henüz gerçekleştirilmediği görülmektedir. Diğer bir anlatımla; hitapların dil ve kültür arasındaki etkileşimler odağında ve özellikle de Türk inanç ve düşüncelerinin, yaşam biçimlerinin, sosyokültürel değerlerinin dile yansımaları olarak ele alındığı müstakil çalışmaların henüz yeterli düzeyde gerçekleştirilmediği görülmektedir.

Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “Sözü birine veya birilerine yöneltme, seslenme” (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2020) şeklinde tanımlanan hitap hakkında araştırmacılarla gerçekleştirildiği görülen başlıca tanımlardan bazıları; “...hitap, tek bir kişiye olduğu gibi, bir gruba, bir topluluğa karşı da yapılan bir tür seslenmedir” (Dragolovcanin 1997: 56); “...anlatının akışı hakkında fikir veren; seslenme, iltifat ve hakaret olgularını bünyesinde barındıran önemli dil birimleridir”; “yer aldıkları anlatılarda konuşmacının dinleyiciye yönelik bakış açısını yansıtabilen dil birimleridir” (Şen 2008: 627); “herhangi bir konuşmaya ya da yazılı bir metne başlarken söz konusu metnin hedef seçtiği alıcı grubuna ilişkin seslenme şekilleridir” (Oğuz 2011: 1203); “...kişinin karşısındakine yönelik iletişim amacıyla bulunduğu sözel çağırma eylemidir”; “bir toplumun kültür dünya görüşünün dile yansımış olan başlıca uzantılarıdır” (Alimjanova 2016: 1); “... seslenme, saygı, sevgi, sitem, heyecan, aşk gibi duyguları ifade etmek için kullanılan sözcük veya sözcük öbekleridir” (Yıldırım 2017: 123); “...seslenen tarafından muhatabının dikkatini konuşmaya çekmek, onun konuşmaya olan ilgisini sürdürmeyi sağlamak amacıyla kullanılan, içinde seslenenin duygu ve düşüncelerini, niyetini barındıran genellikle cümle başı vurgulu sözcük türleridir” (Alkan Ataman 2018: v); “...bir diyalog ya da konuşma esnasında konuşanın muhatabına çağrı, emir veya istek gibi çeşitli maksatlarla sarf ettiği sevgi, saygı, incelik belirten, genellikle cümle başı vurgulu sözcüklerdir” (Alkan Ataman 2018: 2, 677); “Kullanıldıkları yer, zaman, durum ve miktar bakımından dilden dile farklılıklar gösterse de her dilin söz varlığında bir şekilde yer alan, dilin ifade gücünü ve o dilin konuşurlarının kültürel kimliğini yansıtan önemli dil birimlerinden biridir (Alkan Ataman 2018: 7);

“...birilerine ya da bir şeylere, onların birtakım özelliklerine göre yöneltilerek söylenen veya yazılan sözler, seslenme sözleridir” (Doğru 2018: 135-136) şeklindedir.

Tanımlara bakıldığında, bunlarda ön plana çıkartılanların, hitapların sözlü ya da yazılı çeşitli iletişim bağlamlarında, diyaloglarda, konuşmalarda, edebî eserlerde, konuşmanın ya da iletişimin başlangıç aşamasını temsil eden ana birim olarak vurgulanmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan hitaplar, sözü ya da yazıyı muhatap ya da muhataplara ulaştırmak, o kişiden söz etmek için seslenmek, çağırmak, konuşulan ya da ifade edilmek istenilen şeylere dikkati çekmek işlevi üzerinde temellenmiş dil birimleri olarak tanımlanabilir. Bu doğrultuda, insanın faaliyet alanındaki iletişim ve etkileşimlerin bir parçası ve başlangıç bildirişimi olarak hitaplar, iletişim sürecinin bütün aşamalarının düzgün gelişmesinde önemli bir rol oynayan ve bireylerin günlük konuşmalarında oldukça sık rastlanan dil birimleridir. Bu birimler, birinin dikkatini çekme, muhatabın kim olduğunu belirtme, sosyal bir ilişkiyi pekiştirme ve sürdürme, etkili ve başarılı iletişimin devamını sağlama, saygı ve samimiyeti gösterme, muhatabı onurlandırma gibi temel görevleri yerine getirmekle yükümlüdür (Alkan Ataman 2019: 290). Çeşitli bağlamlarda bireylerin gereksinimleri çerçevesinde, bireyler arası iletişimlerini başlatan, sürdüren, düzenleyen hitapların kültürdilbilim çerçevesinde belirlenebilecek başlıca işlevleri ise şöyle sıralanabilir:

1. İletişim kuranlarda ilgi uyandırma işlevi/Bildirişime giren kimselerin dikkatini çekmek
2. Bildirişime girenler arasındaki irtibatın kurulması ve sürdürülmesini sağlamak
3. Seslenme eylemini başlatmak, oluşacak bildirişim için yönelinen kişiye çağrıda bulunmak
4. Konuşucunun, yöneldiği kişiye karşı olan yaklaşımını bildirmek, onu değer açısından nitелеmek
5. Yönelinen kişiyi etki altında bırakmak, hitap edilen şahsın, bildirişim esnasında belirli bir tonlamaya girmesini sağlamak (onu kendisiyle hemfikir ve dikkatli bir dinleyici yapmak/yönelinen kişiyi ekşi altına almak; yani onda belirli bir bildirişim tonlaması oluşturmak, onu kendisiyle hemfikir ve dikkatli bir dinleyici yapmak)
6. Hitap edilen kişiyi potansiyel diğer dinleyicilerden ayırmak (Alimjanova 2016: 191, 242-243).

Söz konusu nitelikleriyle ve işlevleriyle çok çeşitli iletişim bağlamlarında kullanılan hitapları bu çerçevede belirli yaklaşımlarla tasnif ederek incelemek de mümkündür. Hitapların bu doğrultuda; “kişilerin toplumsal konumlarına göre”, “tanıdık kimselere yönelik hitaplar”, “alt katmandaki kişinin üst katmandaki kişiye yönelik hitapları”, “üst katmandaki kişinin alt katmandaki kişiye yönelik hitapları”, “eş katmanlardaki kişiler arasındaki hitaplar”, “erkeklerle yönelik hitaplar”, “kadınlara yönelik hitaplar”, “kişilerin yakınlık durumlarına göre hitaplar” (hısım ve akrabalara yönelik hitaplar, tanıdık kimselere yönelik hitaplar), “kullanım amacına göre hitaplar”, “kaynağına göre hitaplar”, “kuşaklara göre hitaplar” (Alkan Ataman 2018) gibi başlıklar altında sınıflandırılarak incelenmesi mümkündür.

Hitap biçimleri kültürden kültüre, bağlamdan bağlama, aileden aileye, kişiden kişiye, psikolojik durumdan bir başka psikolojik duruma göre, yani her iletişimin bileşenlerine ve bunlar arasındaki etkileşimlere göre yeniden organize olarak şekillenebilen, gerçekleştirildikleri iletişim bağlamına ve bu bağlamdaki paydaşlara göre şekil alıp

çeşitlenebilen iletişim birimleridir. Bir kişiye her zaman aynı ya da benzer biçimde hitap edilmediği; severken, överken, kızarken, söverken farklı hitap biçimleri kullanıldığı, bu bakımdan hitap etme biçimlerinin bir yakınlık-uzaklık bildirimi, duyguların dışı vurumu niteliği taşıdığı da görülmektedir. Örneğin aynı kişiye aile içinde, arkadaşları arasında, sokakta, işyerinde, kutsal bir mabette, sınıfta; kısacası her ortamda farklı biçimde hitap edilebilmekte, hatta bu bağlamların her biri özelinde farklı hitap biçimleri de ortaya çıkabilmektedir. Bir kişiye hitap edilirken kullanılan yöntemlerden bazılarını ise şu şekilde belirlemek mümkündür:

1. Kendi önadıyla (asıl adıyla)
2. Kendi adının başka ifade edilmiş biçimleriyle
3. Lakap veya takılan başka adlarla
4. Hitapta kullanılan herhangi bir sözcükle
5. Herhangi birinin ya da bir şeyin adıyla
6. Soyadıyla
7. Diğer (Zengin, 2014: 49).

Başka bir kişiye hitap etmek için seçilen form muhataplar arasındaki ilişkinin seviyesine, duruma uygun beklenen davranış normuna ve konuşmacının muhatapla ilişkide vurgulamak istediklerine göre belirlenmekte ve bu doğrultuda her iletişim bağlamında kullanılan hitap biçimleri çeşitlenmiş olmaktadır (Oyetade 1995: 533). Dolayısıyla da burada oldukça dinamik bir üretim sürecinden söz edilmektedir ki bu durum folklorun, kültürün, dilin, insanlar arasındaki canlı ve dinamik iletişim biçimleri olmasından ve dolayısıyla da kendi iç yapısından kaynaklanmaktadır. Kişilerin toplumdaki uzaklık yakınlık ya da ast-üst ilişkilerine dayalı sosyal konum ve ilişkileri hitapları doğrudan etkilediğinden, içinde, konuşanın muhatabına yönelik ön kanaatlerini saklı olan hitaplar aracılığıyla kişilerin toplumdaki konumları da rahatlıkla belirlenebilmektedir. Bireyler arası ilişkilerin seviyesinin ve niteliğinin belirgin sosyal bir yansıtıcısı olan hitap sözleri; seslenen ve seslenen kişinin yaş, cinsiyet, sosyal statü, eğitim durumu, iletişimdeki amaç ve niyet gibi olgulara göre şekillenmekte olduğundan, hiç tanınmayan iki kişinin konuşmaları üçüncü bir kişi tarafından dinlendiğinde, kullanılan hitaplar üzerinden iletişimdekilerin birbirleriyle ilişkileri, paylaştıkları duygular gibi çok sayıda hususa yönelik bilgi sahibi olunabilmektedir (Alkan Ataman 2018: 289, 677).

Bu özellikleriyle konuşmacı, konuşulan kişi, konuşmanın geçtiği bağlam ve toplumsal yapı ile anlamsal değer kazanan seslenme öğeleri, dil kullanımlarında toplumsal yapı ile ilgili pek çok ipucu sunmakta, toplumsal ilişkilerin ve toplumsal konumun imleyicileri olarak değer kazanmaktadır (Akata 2018: 67). Bu bakımdan bir iletişimin niteliği, iletişimdeki kişiler arasındaki yakınlık-uzaklık ilişkileri, birbirlerine karşı besledikleri duygular, sosyal statü gibi hususlar hitaplar üzerinden takip edilebilmektedir. Bireysel ve toplumsal anlamda insan ilişkileri ve sosyal etkileşimler için her zaman geçerli olacak durum ve yargılardan söz etmek mümkün olmamakla birlikte, gündelik hayatta bir iletişimin nasıl başlayıp sürdürüldüğü ve tamamlandığı, iletişimin başlangıcındaki hitap biçimlerinden belli olabilmektedir.

Söz konusu tüm bu özellikleriyle hitaplar, bir toplumun sosyokültürel değerlerinin, görgü kurallarının, normlarının, kısacası millî kültür dünya görüşünün de en belirgin ve dile en çok yansıdığı göstergelerden birine dönüşmektedir. Bu yönüyle hitaplar, kültürdilbilimin başlıca yaklaşımlarından biri olan “millî kültür dil-dünya görüşü”

kapsamında incelenebilecek konular arasında yer almaktadır. Çalışmanın devamında hitaplar konusu, Türk millî kültür dil-dünya görüşü bağlamında çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

4. Millî Kültür Dil-Dünya Görüşü Bağlamında Hitaplar

Çeşitli sosyal/toplumsal bağlamlarda ya da bireysel iletişim ortamlarında bir insan diğerini, hangi durum ve bağlamda nasıl çağırmaktadır? İletişim başlatılırken başvuru seslenme biçimleri ve yöntemleri olarak hitaplar bireyin, toplumun ve kültürün değer yargılarını, dünya görüşünü, inançlarını, millî kültür dünya görüşlerini hangi boyutlarıyla ve nasıl yansıtmaktadır? Toplumdan topluma, bağlamdan bağlama değişebilecek bu durum, dil, insan, kültür ve toplum arasındaki etkileşimlerin bir sonucudur. Bu yönüyle, insanların birbirleriyle iletişim ve etkileşimlerinin en belirgin örnekleri, toplumsal ve kültürel değerlerin yansıtıcısı olarak hitaplar, toplumların millî ve kültürel değerlerine, kimliklerine yönelik bilgi sahibi olmamızı sağlayan kültürel kodlardır. Her toplum ve kültüre göre değişebilecek bu durum, kültürdilbilimin ve millî kültür dil-dünya görüşünün başlıca meselelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Hitap biçimleri her dilde ve farklı iletişim süreç ve bağlamlarında, ilgili toplum ve kültürün yazılı olmayan fakat gizil bir öğrenme yoluyla edinilen kuralları çerçevesinde şekillenmekte ve bu nedenle de toplumdan topluma değişebilmektedir. Bir dilin konuşurları hitap biçimlerini, dil edinimi sürecinde hazır bulurlar. Toplumun ve kültürünün dil gerçekliği ile olan güçlü bağlarının yansımaları olan bu durum, hitaplara değişik anlamlar yüklediği için, aynı toplumun farklı katmanlarında aynı hitabın farklı bağlam ve katmanlardaki algılarının da farklı olabilmesine yol açmaktadır. Bu yönüyle hitapların toplumun kültürel tutum ve değerleriyle, özellikle de nezaket anlayışı ve kurallarıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Tüm bu nedenlerle hitaplar; yaş, konum, zümre, sosyo-ekonomik durum ve statü, eğitim, kültür, yaşanan bölge, cinsiyet vb. gibi birçok etkene göre değişiklik gösteren, toplumla ve kültürle sıkı sıkıya bağlantılı olan dil birimleridir (Alkan Ataman 2018: v, 678).

Hitaplar, dilin zenginliğini, sözcüklerin farklı anlamlar yüklenecek şekilde kullanımını, milleti oluşturan bireylerin dili etkili kullanma yetisini gözler önüne serer. Seslenme ifadelerinde kullanılan sözcükler, dilin etkileyici şekilde kullanımının, edebî söylemin somut örnekleridir. Bundan dolayı hitaplar, dilin zenginliğini ortaya koymakta ve o dili konuşan bireylerin/milletin dili kullanabilme yeteneğini göstermektedir (Yıldırım 2017: 124). Toplumdaki her bireyin konuşmasında sık sık başvurduğu hitaplar, dilin ifade gücünün, toplumun kültürünün, yaşama biçiminin ve değer yargılarının yanı sıra konuşanların kültürel birikiminin, eğitim seviyesinin, hayata bakış açısının da göstergeleridir (Alkan Ataman 2018: v). Bu bakımdan hitapları, kültürel kodları bünyesinde taşıyan ve yansıtan, bu yönüyle de bir bakıma kapsülleşmiş bilgi birimleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda bir kültürde anneye nasıl, babaya nasıl, çocuğa nasıl, büyük ve küçüklere, asta ve üste nasıl hitap edileceği vb. hususlar, kültürün dünya görüşünde şekillenmiş, kültürel haritada yerleşik bir durumda bulunmaktadır.

Bununla birlikte hitaplar, çeşitli durumlara, bağlamlara ve bunların özelliklerine göre şekillenerek çeşitlenmektedir. Ancak bu farklılıklar, çeşitlenmeler ve yenilikler de zaten kültürün kendi dinamik yapısı içinde ve bağlı bulunduğu kültür dünya görüşünde mevcut olduğundan, burada bir çelişkidir söz etmek doğru olmayacaktır. Çeşitli toplumların günlük hayattaki iletişimi esnasında bir isim, birden fazla kısaltılmış biçime sahip olabilmekte, aile içinde veya arkadaş ortamında kişinin gerçek adı çoğu zaman

telaffuz edilmeyip bireye adından türetilen kısaltılmış adla hitap edildiği görülmektedir (Aktay 2019: 270). Bu kapsamda, bir hitap biçimindeki her türlü olgu dikkatle irdelendiğinde, hiçbir unsurun boş ve anlamsız olmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin, İbrahim adlı birisine “İbo” şeklinde hitap etmek bir sosyal mesafe ve statü durumuyla ilgilidir. Bu bakımdan, dilde en az çaba ilkesinden hareketle isimlerin kısaltılarak hitaba dönüştürülmesi öylesine bir durum değil, kültürel ve toplumsal, eylemsel ve işlevsel boyutları bulunan bir konudur.

Yalnızca gündelik yaşamdaki temel iletişim süreçlerinde değil, sözlü ve yazılı edebî metinlerde de hitaplara sıklıkla rastlanmaktadır. Bu bakımdan hem hitapların genel özellikleri hakkında hem de içinde olduğu dilin ve kültürün, sanat ve estetik algısının, millî kültür dünya görüşünün yansıması olarak söz konusu edebî tür ve metinlerdeki hitap biçimlerinin de değerlendirilmesi mümkündür. Bu çerçevede hitaplar; yer aldıkları anlatılarda konuşmacının dinleyiciye yönelik bakış açısını yansıtabilen, anlatının akışı hakkında fikir veren önemli dil birimleridir (Şen 2008: 627). Bir milletin dil davranışlarının özgül özelliklerini geniş ölçüde yansıtan dil birimleri olarak hitaplar, yalnızca dilsel değişmezleri değil, aynı zamanda farklı dil ötesi etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan millî kültür anlamlarını da yansıması bakımından benzersiz biçim ve içerik, etkileşim özelliklerine sahip, karmaşık semantik yapıya kültürelbilimsel birimlerdir. Dildeki konuşma tutumlarından, millî kültürel özelliklerden, dil-dünya görüşü vb. hususlardan hareketle incelenip çözümlendiğinde hitapların yapı, üslup ve semantik özelliklerinin sosyokültürel değerler, iletişim biçimleri vb. hususlarla yakından ilişkili olduğu görülebilmektedir (Özer 2014: 161). Bu düşünceden hareketle çalışmanın devamında hitapların Türk kültüründeki görünüm biçimleri kültürelbilimsel bir yaklaşımla, millî kültür dil-dünya görüşü bağlamında, üç alt başlık kapsamında incelenip çözümlenmiştir.

4.1. Kültürel Derinliğin ve Millî Kültür Dil-Dünya Görüşündeki Temel Tutumların Yansıması Olarak Hitaplar

Hitapların her toplum ve kültürün kendi iç dinamikleri doğrultusunda biçimlenen yapısı onların iletişimde dil bilincinin millî ve kültürel özelliklerinin yanı sıra, bir toplumun tamamının ya da toplumun bir grubunun kendine has olan kültürünü ilgilendiren sosyo-kültürel ve pragmatik bilgileri, duygu değerlerini ortaya çıkarmasına da yol açmaktadır. Bu kapsamda örneğin, hitaplarda adın dışında en çok kullanılan sözcükler arasında hayvan ve bitki adları önemli yer tutmaktadır. Bu bitki ve hayvan adları da çoğu zaman, bu türlere ve adlara kültürde yüklenen anlamlarla ilişkilendirilerek hitaplara yansıtılmış olduğundan hitaplarda kullanılan adlandırma ve tanımlamalar, toplumun ve kültürün değerleriyle, dünya görüşüyle doğrudan ilişkili olmaktadır. Örneğin, Türkçede takdir etme işlevi de bulunan, “cesur, yiğit, korkusuz, gözü pek” gibi anlamlara gelen *koçum* ifadesi Rusçaya kelimesi kelimesine aktarıldığında *moy barana* karşılık gelmekte ve olumsuz anlam içeren bir yapıya dönüşmektedir. Rusçada, Türkçedeki *koçum* sözcüğünün değer karşılığı olabilecek münferit bir sözcük olmadığı gibi, içinde *baran* sözcüğü geçen bir deyimden karşılığı da “koyun gibi, alık alık bakmak” şeklinde olmaktadır. Böylece *baran* sözcüğü Rusça deyimlerde anlambilimsel açıdan “ahmak, uysal” gibi anlamlar taşıyarak olumsuz bir karşılık bulmaktadır. Yine, “yürekli, kuvvetli” manasına gelen ve Türkçede sıklıkla erkekler için kullanılan *aslanım* hitap ifadesinin Rusça çevirisi olan *moy lev* ifadesinin Rusçada kullanılmaması; hitapların semantik içeriğinin toplumdaki değerler sistemi kapsamında biçimlendiğinden, ancak yine bu değerler sisteminden yorumlanabileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Özer 2014: 157-158). Bu, millî kültür dil-dünya görüşüyle ilgili bir durumdur.

Hitaplar üzerinden, toplumun millî kültürü, dünya görüşü, nezaket anlayışı hakkında önemli bilgiler edinilebilir. Bu doğrultuda Türkler, değer verdiği insanlara isimleri ile seslenmek yerine duygu ve düşüncelerinin daha güçlü anlatıldığını düşündükleri hitap biçimlerini kullanmışlardır. Bu aktarmalar muhataba yönelik sevginin, samimiyetin büyüklüğünü ve muhataba verilen önemi ifade etmek maksadıyla tercih edilmektedir (Alkan Ataman 2018: 15-16). Her kültürün hitap konusundaki tutumu kendine özgüdür. Örneğin, Japonların bir kimseye hitap edebilmesi için öncelikle o kişiyle tanışması gerekmektedir (Zengin 2014: 48). Türk toplumsal düzeni içinde ise hiç tanınmayan bir kimseye dahi “kardeşim” diye hitap edebilmenin kültürel olarak hiçbir sakıncası bulunmamaktadır. Braun’un, Türkiye Türkçesinde tanınmayan kişilere bile hitap edilirken genellikle akrabalık adlarına başvurulduğuna yönelik tespiti (Braun 1988: 22) günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bu bakımdan Türk dilindeki hitaplar, Türk toplumsal yapısında, dil-dünya görüşünde, tanınmadık kişilere dahi “kardeş” ya da yakın akraba olarak bakıldığının ve bu şekilde çağırıldığının göstergeleridir. Türkçede anne babaya, akrabalara ismiyle hitap etme geleneği söz konusu değilken pek çok toplumda bu durum geçerli olmayabilmektedir. Bu durum, dil-dünya görüşünün, kültürün dile ve iletişim biçim ve birimlerine olan yansımalarının basit bir örneğidir. Bu kapsamda, yolda giderken parasını düşüren bir kimsenin arkasından “kardeşim” diye seslenildiğinde, aslında kardeş olunmayan bu kişiye yöneltilen söz konusu hitap kültürel bir gösterge olarak tanımlanır. Bu gösterge, Türkçenin dil-dünya görüşünün özelliklerini yansıtır.

Bu bakımdan dilde hitap sözcüğü olarak kullanılan birimler ve ekler, toplumun ve kültürün duygu durumlarının, nezaket anlayışının, samimiyet algısının vs. doğrudan yansımalarını içermektedir. Örneğin, Türk toplumunda kişinin sevdiği kimselere karşı kullandığı *kozi*, *kuzu(m)*, *maya(m)*, *kulun(um)*, *sıpa(m)*, *kuş(um)*, *kekliğ(im)*, *arslan(im)*, *tosun(um)*, *koç(um)*, *şahbaz(im)*, *sun(a)m*, *doru(m)* gibi çeşitli hayvanlardan; *çiçeğ(im)*, *gül(üm)*, *papatya(m)*, *mimoza(m)*, *manolya(m)*, *aşk merdiven(im)*, *gelinciği(im)*, *feslika(n)im*, *çitlembiğ(im)* gibi bitkilerden; *göz(üm)*, *göz bebeği(m)*, *kalb(im)*, *ciğer(im)*, *ciğerimin köşesi* gibi vücudun baş kısmındaki ya da hayati öneme sahip organ adlarından; *şeker(im)*, *kaymak(im)*, *bal(im)*, *tatlı(m)*, *fındık(im)*, *fıstık(im)*, *şekerpare(m)* gibi yiyecek adlarından; *elmas(im)*, *inci(m)*, *pırlanta(m)* gibi ender bulunmaları, kıymetlerinin hiçbir zaman değişmeyeceği ve güzel görünmeleri yönlerine vurgu maksadıyla değerli maden adlarından; *peri(m)*, *melek(im)* gibi uhrevi varlıklardan; *ay parça(m)*, *güneş(im)*, *yıldız(ım)* gibi güzel, pırıltılı ve ulaşılmalarının imkânsız olmaları yönlerine gönderme yapmak için çeşitli gök cisimlerinden aktarmalar yoluyla kurulan hitapların her biri (Alkan Ataman 2018: 15-16) hem toplumun kullandığı hitap sözcüklerini nasıl seçtiği ve hem de bunlara hangi anlamları yüklediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Türk toplumunun bu hitapları kullanmasının asırlar içinde oluşan millî kültürleriyle, dil-dünya görüşleriyle yakından ilişkilidir. Hitaplar bu bakımdan, duygusal yakınlık bildiren, iç biçimini kültürel-millî özgül özelliklerden, felsefi geleneklerden, halkın düşünce tarzından ve dinî inançlarından alan kültürdilbilimsel birimlerdir.

Her hitap biçimi ilgili bağlama ve iletişimdekiler arasındaki ilişki ve etkileşimlere göre yapılır. Her dilde ve kültürde kendine özgü dışavurum formları, ekleri, dil birimleri bulunmaktadır. Dilde işlenen dünya görüşü sistemi her bir birimde yeniden yapılır. Kullanılan ön ekler, son ekler dil birimleri, formları, her dilin kendi sistemine göre değişir ve bunların taşıdığı kültürel semantik ve semiyotik anlamlar çözümlendiğinde ortaya oldukça ilginç sonuçlar çıkmaktadır (Wierzbicka 1992: 22). Hitap sözcüklerine ve hitap biçimlerine yansıyan duygu durumları, kullanılan ekler anlamlı birimciklerdir ve bu çerçevede işleyişte pragmatik kategorilere göre şekillenirler. İlk bakışta anlamsız gibi

görünen eklerin her birinin kendi bağlamı içinde bir anlamı, kullanıcının ve muhatabın arasındaki etkileşime göre yapılan ve kazanılan bir işlevi bulunmaktadır. Eklerin söz konusu bu anlamları, işlevleri, dil ve kültür arasındaki etkileşimler kapsamında uzun yıllar içinde şekillenmektedir. Bunlar kalıplaşmış birimler olarak bir toplumun dünya görüşünü, nesnelere, olgulara, kişilere, gruplara karşı bakışını yansıtmaktadır.

Bu kapsamda örneğin, Türkçede hitapların çoğunluğunun teklik ve çokluk birinci şahıs iyelik ekleri ile oluşturulmuş olduğu görülmektedir ve bunlar, cümleye sevgi ve saygı anlamı katmaktadır. Yine Türkçede, seslenilen bireye sevgi, şefkat ve acıma bildirmek üzere küçültme ekli veya teklik birinci şahıs iyelik eki genişletilmiş küçültme ekli hitap sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir (Alkan Ataman 2018: 59). Türk kültüründe seslenmelerde kullanılan akrabalık adları geçmişten günümüze kadar sadece ilgili akrabalara yönelik değil, akraba olmayan, tanınan ya da tanınmayan küçük çocuklara, gençlere, yaşlılara veya büyüklere yönelik kullanılmaktadır. Bu durum, söz konusu sözcüklerin yan anlamlar kazanmasının ötesinde, seslenme esnasında tercih edilen akrabalık adlarının ve aktarmaların muhataba yönelik sevginin, samimiyetin, yakınlığın boyutlarını ve muhataba verilen önemi ifade etmek maksadıyla tercih edilmiş olması bakımından dikkat çekicidir (Alkan Ataman 2018: 15-16). Burada ayrıca sosyokültürel çerçevede bir “sahiplenme” olgusunun karakteristik olarak Türk hitap biçimlerine ve eklerle yansımış olduğu da vurgulanmalıdır.

Öte yandan, Türkçede genellikle bir kişiye herhangi bir unvan kullanmaksızın ismiyle seslenmek, o kişiyle olan samimiyetin bir göstergesidir. Hatta bu kişiye isminin kısaltılmış ya da kırılmış hâliyle veya takma ismiyle seslenmek, samimiyetin derecesinin daha da ileri olduğunun belirtisidir. Bununla birlikte genellikle birbirlerine değer sözleri ile hitap eden eşlerin isimleri ile seslenmeleri durumunda dışarıdan bakan biri tarafından ikisi arasında gerginliğin ve mesafenin olduğu anlaşılabilir (Alkan Ataman 2018: 677-678). Bütün bunlar, Türklerin iletişim biçimlerinde benimsedikleri yakınlık olgusunun yansımaları niteliğindedir. Bu bakımdan Türk millî kültür dünya görüşünde bireylerin -yakın ilişkiler içinde bulunmasalar bile- birbirlerine çeşitli bağlamlarda genellikle akrabalık sözcükleriyle, sevgi ve saygı, yakınlık bildiren sözcük ve eklerle kurulu yapılarla hitap edebildikleri görülmektedir.

Gündelik yaşamda ya da çeşitli edebî-sanatsal bağlamlarda karşılaşılan hitaplar, bir dilin konuşurları olarak bireylerin, bireylerin oluşturduğu toplumun ve bu toplumun kültürünün tarihî köklerinin derinliği ya da yüzeyselliği ile bilgi edinme sürecinde önemli veriler sağlar. Bu bağlamda; yeni oluşan/oluşmakta olan ya da kültürel geçmişi uzun/köklü olmayan toplumların ve bireylerinin birbirleri ile ilişkilerinde kullandığı daha az sayıda hitap çeşidinin bulunduğu, kültürel geçmişi uzun ve köklü olan toplumlarda ise kişiler arası ilişkilerin çok boyutlu olması doğrultusunda hitap çeşitliliğinin de fazla olduğu gözlemlenebilmektedir (Alkan Ataman 2018: 58).

Hint-Avrupa dil ailesinde Fransızca, İngilizce ve Almancadaki akrabalık kavramları ile Türkçedeki akrabalık kavramlarının adlandırılışlarının çok farklı olduğu görülmektedir. Söz konusu durum toplumların akrabalık ilişkilerine nasıl baktığıyla ilgilidir ve bu ilgi dilde de yansımasını bulmuştur. Türkçedeki *enişte*, *bacanak*, *kayınbirader*; *baldız*, *elti*, *görümce*; *hala*, *teyze*; *amca*, *dayı*; *kız kardeş/abla*; *erkek kardeş/ağabey* gibi akrabalık adları yerine belirtilen dillerde tek bir sözcük kullanılmaktadır (Fr. *beau-frère*, İng. *brother-in-law*, Alm. *Schwager* “enişte, bacanak, kayınbirader”; Fr. *belle-soeur*, İng. *sister-in-law*, Alm. *schwägen* “baldız, elti, görümce”; Fr. *tante*, İng. *aunt*, Alm. *tante* “teyze/hala”; Fr. *oncle*, İng. *uncle*, Alm. *onkel* “dayı/amca”; Fr. *soeur*, İng. *sister*, Alm. *schwester* “kız kardeş/abla”; Fr.

frère/grand frere, İng. *brother*, Alm. *bruder* “erkek kardeş/ağabey). Aynı şekilde, Fin-Ugor dillerinden Fince de “hala” ve “teyze”, *teti* şeklinde aynı sözcükle ifade edilmektedir. Bir toplumda akrabalık terimlerinin durumu, o toplumda akrabalık ilişkilerinin seviyesini de göstermektedir. Batı dillerinde birkaç akrabalık olgusu tek bir sözcükle ifade edilirken Türkçedeki akrabalık adlarının her akrabalık bağıntısı için çeşitliliği, Türk kültüründeki aile ve akraba ilişkilerine verilen önemin ve bu önemin dilde ve kültürde kökleşmiş olduğunun göstergesidir (Aksan 2008: 21; Alkan Ataman 2018: 1-2, 57). Türk lehçelerinde sadece *baldız* ve *görümce* terimleri için Türkçe *apa/aba*, *baldız*, *biyke*, *biçe*, *eke*, *görümce*, *kayınapa*, *kayınbiyke*, *kayınece*, *kayınekeç*, *kayınkız*, *kayınsiñil*, *kız*, *siñil* gibi kelimelerin yanında çeşitli dillerden alıntı olan *svatâ*, *ullısı*, *âpısan*, *gū niang*, *şoyizi*, *şoyızı*, *xiao yi zi*, *kat-ıye*, *hârşuwâr*, *hişıra* kelimelerinin bulunması (Li 1999: 289-300) bu durumun kanıtları arasındadır.

Bu çerçevede yine, Türk milletinin Hz. Muhammed’e karşı özel sevgilerinin yansıması olarak oluşturdukları “mevlitler” de hitaplar kapsamında ve kültür dünya görüşü bağlamında incelenebilir. Halkın ve şairlerin Hz. Peygamberi yüceltme, övme ve ona karşı olan derin sevgi ve muhabbetlerini dile getirme amacıyla icra ettikleri naatlarda dikkat çekici hitaplar bulunmaktadır (Tökel, 2018). Bu hitaplar, Türklerin inanç sistemlerinin bir yansıması olarak Peygambere duyulan özgün sevginin edebiyat örneğinde kültüre ve dile yansıması, dolayısıyla da dil-dünya görüşünün dikkat çekici örnekleri olarak belirmektedir.

Öte yandan nezaket sözcük ve ifadeleri, bir toplumun millî kültür dünya görüşünün en tipik göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Bazı eklerin söyleme nezaket anlamı katmasına bir örnek, Eski Uygur Türkçesinden verilebilir. Uygurlar, uluslararası büyük ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde yaşarken kendilerinden yüksek makamlardaki kişilerle konuşmalarında ve seslenmelerinde nazik olma kaygısı gütmeye başlamışlar, bu doğrultuda dile yeni şekiller ekleme gereği duymuşlardır. Böylece Uygurlar, daha önce çocukluk bildirmek üzere kullanılan “siz” zamirini ve *-(I/U)ng(I/Uz)* şahıs eklerini, nezaket söylemi amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Eski şekillere *-IAr* ekinin getirilmesi suretiyle de yeni bir çocukluk şekli oluşturmuşlardır (Alkan Ataman 2018: 48).

Görüldüğü gibi toplumların değer yargılarına ışık tutan önemli ipuçları olan hitaplardan yola çıkarak bir toplumun kültür varlığı hakkında çeşitli değerlendirmeler yapmak mümkündür. Hitaplarda biçimlenen dil ve anlam birikiminin alt yapısını ise dil, toplum, birey ve kültür arasındaki etkileşimler ve değerler sistemi ile bunların algılanma biçimleri ve seviyeleri oluşturmaktadır. Bu bakımdan, bir dilin varlığının yetkinliğini gösteren birimlerden biri olan hitaplar, Türk toplumunun kültürel kimliğinin, Türk insanının dünyayı kavrayış tarzının, yaşama biçiminin, gelenek ve göreneklerinin, dünya görüşünün Türk diline ve kültürüne, Türkçenin anlatım imkanlarına yansımaları niteliğindedir. Türk kültüründeki bütüncül görünümü aracılığıyla hitapların, Türk dilinin çeşitli evrelerde ne şekilde kullanıldığının, ne gibi toplumsal belirleyicilerle tercih edildiğinin, toplumsal değişim ve gelişimleri hangi boyutta yansıdığına, Türklerin hangi özelliklerine işaret ettiğinin, Türk kültürünün yansıtılmasında ve yeni nesillere aktarılmasında hitapların nasıl bir rol oynadığının, geçmişten günümüze kadar ne ölçüde devamlılık arz ettiğinin belirlenmesine yönelik önemli veriler sağladığı görülmektedir. Böylece hitaplar aracılığıyla, Türk insanının muhayyile genişliği, değer yargıları, dünya görüşü gibi birçok özellikle ilgili çıkarımlarda bulunmak mümkün olmaktadır (Şen 2008: 627-628; Alkan Ataman 2018: 3, 16-18).

Bu çerçevede Türk tarihi, kültürel geçmişi çerçevesinde hitapların Türk kültüründe çok zengin ve köklü bir görünüme sahip olduğuna işaret eden çok sayıda veri bulunmaktadır. Çalışmanın devamında, bir makalenin sınırları ölçüsünde hitaplar konusu, Türklerin nezaket ve sosyal statü algısı ve olgusu, aile ve kadın etrafında oluşmuş hitap örnekleri üzerinden, Türk millî kültür dil-dünya görüşü çerçevesinde, erken dönem yazılı metinlerden başlayarak günümüz toplumsal yaşamındaki görünümünü kapsayacak şekilde değerlendirilmiştir.

4.2. Türk Millî Kültür Dünya Görüşünün Yansıması Olarak Üstlere, Aile Üyelerine ve Kadına Yönelik Hitaplar

Toplumsal bağlamlarda, gündelik yaşamın çeşitli alanlarında iletişim kurulurken başvurulan hitapların kim tarafından nerede, ne zaman nasıl ve neden kullanılabileceği, kültürün ve toplumun hafızasında kayıtlıdır. Birey bunu dil edinim sürecinde açıktan ya da gizil bir öğrenme süreci kapsamında zamanla kazanmış olmaktadır. Hitaplarda kullanılan sözcük ve ifadelerle bunlardaki duygu, düşünce ve kavram yansımaları, içinde kullanıldığı bağlama ve paylaşımcılara/katılımcılara göre çok farklı nitelikler ve işlevler taşıyabilmektedir. Birini tanıma, tanımaya çalışma, hoşlanma, sevme, sevgimizi dile getirme, övme, yüceltme, gurur duyma, acıma, dalga geçme, aşağılama, küçümseme, kızma, tahrik etme, hakaret etme, küfretme olgularıyla yakından ilişkili olan hitaplar, bu bakımdan pek çok söylem seviyesine sahiptir. Bu seviyeler, oldukça nazik olanlarından hakaret dolu hitaplara varıncaya değin türlü türdür. Bu çerçevede bir hitap biçiminin acıma, aşağılama, aşk, dalga geçme hakaret, heyecan, hoşlanma, iğneleme, incelik/nezaket/kibarlık, küçümseme/küçük düşürme, memnuniyet, nefret, onurlandırma, övgü, kırgınlık, kızgınlık, korku, küçük düşürme, samimiyet, saygı, sevgi, sitem, şefkat, tehdit, uyarı, yalvarma, yakınlık ve daha pek çok olumlu ya da olumsuz amaçlar, niyetler, duygu durum ifadeleri ya da bildirimlerden birini ya da birkaçını bünyesinde taşıması mümkün olabilmektedir (Zengin 2014: 48-51; Doğru 2018: 135-136).

Bu duygu ya da eylemlerin hangi bağlamlarda hangi ağırlıkta olacağı, hitaplarda hangisinin ön plana çıkartılacağı, bireylerin ve onların oluşturduğu toplumun ortak değerleri olarak paylaştığı kültüre göre şekillenecek ve bu nedenle de kültürün yansımalarını içerecektir. Başka bir ifadeyle hitapları ve bunlardaki çeşitli öznelikleri inceleyip çözümleyerek bir toplumun millî kültürü, dünya görüşü ve bunun dile yansımış biçimleri hakkında önemli verilere ulaşmak mümkündür. Bir insana olumlu psikolojik şartlarda ve bağlı durumlarda farklı, olumsuz psikolojik durum ve bağlamlarda daha farklı biçimlerde hitap edilebilmektedir. Örneğin, bir çocuğun ağabeyinden para isteyeceği zamanki hitabı ile ona kızgın olduğu bir andaki hitap biçimi sözcük ya da duygu, en azından tonlama bakımından farklı niteliklere ve düzeylere sahip olacaktır. Bu durum, her türlü yakınlık ve duygu ilişkisi ve bağlam çerçevesinde yeniden yapılabileceğinden, burada sınırları oldukça geniş ve çeşitli bir hitap birikiminden söz etmek mümkün olabilmektedir.

Hitap ifadeleri toplumdaki genel nezaket ve saygı kurallarını yansıttığından kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Bu nedenle insanoğlu, günlük iletişimde sıkça başvurmak durumunda olduğu hitaplarda bir bakıma kendi üslubunu da yansıtmaktadır. Bireylerin günlük iletişimde tercih ettikleri hitaplar, karşıdaki kişiyle olan yakınlığının derecesine, toplumsal statüye, yaş ve mesleğe bağlı olarak farklılaşmaktadır (Aktaş vd. 2017: 578). Pek çok dilde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde hitap sözcüklerinin kullanımı da bağlama göre değişip çeşitlenebilmekle birlikte bu kullanımlar için (1) aile ilişkileri terimleri, (2) akrabalık ilişkileri terimleri, (3) toplumsal ilişkiyi gösteren terimler

ve (4) diğ er şekilde genel bir sınıflandırma yapmak mümkündür (Alaca 2014: 90-168, 171). Bu bakımdan aslında hitapların çeşitli bağ lamlarda şekillenip kullanıldıkları ana dü zlemleri aile ilişkileri, sosyal-toplumsal ilişkiler ve statüler ile bunun dışında kalan diğ er alanlar şeklinde genellemek yanlış olmayacaktır. Buradan hareketle lakapların bir dildeki, toplumdaki, kültürdeki genel görünümlemlerini -ilgili her bağ lamda farklı ve derinlemesine analiz edebilmek mümkün olmakla birlikte- belli baş lı bu alanlar üzerinden inceleyip çö zümlemek de mümkündür.

Bu çerçevede Türk kültüründe hitapların tarihî metinler üzerinden görünümüne bakıldığında, Türk toplumsal ve kültürel yapısında kişiler ya da olgular arasında ast-üst ilişkisinin oldukça önemsendiğ i ve hitapların da bu doğrultuda biçimlendiğ i görülmektedir. Eski Türkçe metinlerde alt tabakadaki erkeklerin üst tabakadaki hükümdarlara yönelik *kanım, beg, begim, begimiz, beğ içim, ilçi baş ı, ilig, tengrim* “efendim” gibi hitapların yanı sıra onların kudretini, karakterini, aklını ve bilgisini övmek üzere *alp, bğ ü, silig, tö zünüm, ulug, unur, botu* “deve yavrusu”, *botumuz, bö ke, kozi, sıgun* “yaban sığı rı, dağ keçisi, erkek geyik”, *kök bö ri* “mavi/gri kurt”, *tonga* “yiğ it, kahraman, aslan” gibi içinde Türk toplumunda gücü, kuvveti ve zekasıyla bilinen hayvanlardan aktarmalar yoluyla oluşturulan sözlerin de yer aldığ ı hitapları kullandıkları görülmektedir. Din ulularına da *atacım* “babacım”, *erklım, erkliğ im* “güçlüm, kudretlim”, *ıdukum* “kutlum, azizim, mukaddesim” gibi hitaplarla seslenilmiştir. Bunun dışında prensese yönelik hizmetçisi tarafından *katunum* hitabı kullanılmış tır (Alkan Ataman 2018: 67-68, 680).

Türk millî kültüründe sosyal statüye, hiyerarşiye, aile ilişkilerine oldukça değ er verildiğ i, daha en eski metinlerden herkesin “haddini bilerek”, “hududuna uygun” bir şekilde konuştuğ u anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Eski Türkçe yazılı metinlerinde, alt katmandaki kişilerden üst katmandaki kişilere yönelik en sık kullanılan sesleniş biçiminin *Tanrım* olması dikkat çekicidir. Bu sesleniş biçiminin, dinsel metinlerde tanrılara yönelik kullanımları dışında, din dış ı metinlerde hükümdarlara yönelik de kullanılmış olması, Türklerin hükümdarları ile Tanrıları arasında kurdukları ilişkinin ve hükümdarlarının kutsallıklarına yönelik inanç ve kabullerinin, yani kültür dünya görüşünün doğ rudan bir yansımasıdır. Bununla birlikte Eski Türkçe metinlerde üst katmandan kişilere hitapta kullanılan *kaganım* “kağanım”, *edgülerim* “iyilerim”, *tüzünüm* “asilim, yumuşak huylum” sesleniş biçimlerinin birinci teklik iyelik ekiyle oluşturulması da bağ lılık ve saygı ifadelerinin yansımasıdır (Yaylagül 2005: 155-156).

Gerek idare teşkilatının gerekse yargı/ilmiye teşkilatının işleyişinde iletişime büyük önem verilen Osmanlı Devleti’nde söz konusu iletişimin kurulmasında hitapların da önemli işlevlere sahip olduğ u, merkezden gelen ferman, buyruk, tezkire, berat vb. belgelerde muhataplara dönük yer alan hitap şekillerinin iletişimin sağ lanmasındaki işlevleriyle birlikte önemli kültürel ve bürokratik kodları iç erdiğ i görülmektedir. Resmî yazış malarda, hatta mektuplarda, yazana ve yazıldığ ı yere göre değ iş en, *elkâb-ı resmîyye* denilen, gönderilen her bir belgenin içeriğ i ve gözetilen amaç bağ lamında söz konusu mesajdan beklenen tesirin oluş masında önemli bir yeri bulunan bu özgün hitap şekilleri yazan kişiyle yazılan kişinin rütbesine göre değ işmektedir. Meselâ padişah tarafından mevleviyet kadılarına genelde “akzâ kudâti’l-müslimîn...” (Müslümanların kadılarının en liyakatli/adaletli kadısı), kaza kadılarına ise “kıdvetü’l-kudâti’l-müslimîn...” (Müslüman kadılarının önderi) gibi hitap ifadelerinin yaygın olarak kullanıldığ ı görülmektedir. Aynı şekilde üst makamlara yazılan maruzatlarda da “ma’rûz-ı dâi-i kemîneleridir ki...” (aş ağı ve duacı kölenizin arzıdır) ifadesinin yaygın şekilde yer aldığ ı görülmektedir (Aslan vd. 2019: 421).

Resmî hitap formüllerinin devletin kuruluş döneminden itibaren kullanılmaya başlandığı ve her dönemde tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin H.925/M.1519 tarihinde Hüdâvendigar sancağı beyine yazılan fermanın elkâbı “Mefharü'l-ümerâi'l-kirâm mercî'ü'l-küberâi'l-fihâm sâhibü'lmecc ve'l-ikdâm Hüdâvendigâr Sancağı Beyi” (kerem sahibi yöneticilerin övünç kaynağı, yüce kimselerin mercii, şeref sahibi Hüdâvendigâr Sancağı Beyi) şeklinde olup bu ifadeler iletişim bağlamında değerlendirildiğinde görevlinin sahip olduğu veya olması gerektiği meziyetler tavsif edilerek bir anlamda ilgilinin taşıdığı bu özelliklere layık olarak devleti yönetmesi gerektiği üstü örtük bir şekilde ima edilmektedir. Böyle bir iletişimde bu övgülere mazhar olan muhatabın da bu hitaba uygun davranması beklenmektedir (Aslan vd. 2019: 422-423).

İletişimin en önemli süreçlerinden biri olan seslenme, çağırma ve buna bağlı başvuru hitaplar, nezaket olgusu ile yakından ilişkilidir. Çünkü toplumların ve milletlerin hitap biçimleri, onların nezaket konusundaki tutum ve davranışlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Bir bireyle iletişime geçerken ilk adım olarak seçilen hitaplar; duyguları, düşünceleri, samimiyeti, mesafeyi, saygıyı, hatta toplumun gelenekleri konusundaki donanımı yansıtır. Bu farkındalık, kullanılan nezaket dili yoluyla gösterilmiş olur. Aradaki bağlantı, hitap kavramını nezaket kuramlarıyla da ilgili kılmaktadır. Aynı toplum içinde yaşlılar ve gençler, erkekler ve bayanlar arasında bile değişen nezaket olgusunun her toplumda farklı boyutlar kazandığı bilinmektedir. Bu doğrultuda sosyal kuramcılar özellikle de sosyologlar bu konuları incelerken “kimlik”, “güç”, “sınıf”, “statü”, “dayanışma”, “yerleşim”, “yüz”, “cinsiyet”, “nezaket” gibi kavramları kullanmaktadırlar. Örneğin, Batı toplumlarındaki yakınlarla veya yaşça büyük kimselere adlarıyla seslenilmesi söz konusudur. Yine, Amerika Birleşik Devletleri'nde beyazları siyahlardan üstün görme gayesiyle siyahilere yönelik *boy* “çocuk, delikanlı” şeklinde hitaplar ile beyazların beyazlara seslenirken ad ve soyadları ile, siyahlara ise sadece adları ile seslenmeleri, ilgili kültür ve bağlamları çerçevesinde genellikle olağan karşılanmaktadır (Alkan Ataman 2018: 45-49).

Buna karşın bu durum Türk kültürü için genellikle yadırganacak bir nitelik taşımaktadır. Hatta öyle ki Kazak Türklerinin birbirlerine adlarıyla hitap etmedikleri görülmektedir. Bunun bir tabu olduğu düşünüldüğünden, onun yerine seslenmede simgesel ve metaforik ifadelerle, akrabalık terimlerine başvurdukları da bilinmektedir (Alimjanova 2016: 210). Bu durum, millî kültür dil-dünya görüşünün her dilde, toplumda, kültürde farklı niteliklere sahip olmasının hitaplara yansıyan farklı örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Türk toplumunda kişilerin aralarındaki yaş farkı, seçilecek hitapların belirlenmesinde en önemli ölçütlerden biri olmuştur. Söz gelimi yaşça büyüklere saygının ön plana alınması nedeniyle isimleri ile seslenilememesi, akrabalık adlarından *baba, dede, ağabey, amca, anne, valide, abla, teyze* gibi hitapların kullanılması, yaşça küçüklere ise isimleri ile seslenmenin bir sakıncasının olmaması, bunların yanı sıra genellikle onların küçüklüklerine vurgu yapan, daha çok sevgi ve merhamet içerikli hitapların seçilmesi Türk kültürünün dil ve dünya görüşü gerçeklerindedir. Yaşıtlara yönelik ise daha esnek bir tutum söz konusudur. Tanıdık yetişkin yaşlılara genellikle kendi isimleri ile birlikte seslenildiği gibi saygı kaygısıyla ya da aradaki samimiyetin göstergesi olarak çeşitli değer sözlerinden oluşan hitapların tercih edilebildiği görülmektedir. Türk toplumunda akrabalık ilişkilerine verilen önem, dilde de yansımasını bulmuştur. Tarihî ve Çağdaş Türkiye Türkçesi metinlerinde akrabalık ilişkisi bulunan *anne, baba, evlat, kardeş, büyük baba, büyük anne, torun; amca, dayı, hala, teyze* ve bunların çocukları; *enişte, bacanak, kayınbirader, yenge, görünce, baldız, elti, damat, gelin, kayınbaba, kayınvalide* gibi konumlarda bulunanlara yönelik genellikle ilgili akrabalık adları ile seslenilmekte, hitap

çeşitliliği akrabalık adları ile koşutluk göstermekte ve bu seslenme biçimleri bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilmektedir (Alkan Ataman 2018: 681-684). Söz konusu hitap ve adlandırmalar, Türk toplumunun millî-kültür değerlerini, adetlerini, törelerini ve hayat tarzını yansıtmaktadır.

Bu kapsamda “yenge/yengeciğim”, “teyze/teyzeciğim”, “dayı/dayıciğim”, “anne/anneciğim”, “baba/babacığim”, “abi/abiciğim” ve “bacı/bacım” gibi Türk hitap ifadeleri, her zaman akrabalık ilişkilerini yansıtmamaktadır. Söz konusu hitap ifadeleri, günlük hayatta çeşitli bağlamlarda aralarında akrabalık ilişkisinin söz konusu olmadığı bireyler arasında hitap olarak kullanılabilen ve semantik yapılarında millî-kültürel değerler içermektedir. Bu hitapların görünen boyutunda nesnel öğeler ile onlarla karşılıklı etkileşim içinde olan öznel öğeler birlikte barınmaktadır (Özer 2014: 159). Yine, çağdaş Türkiye Türkçesi metinlerinde, tanınmayan yaşça büyük kimselere de tıpkı tanınan yaşça büyük kimselere yönelik hitap şekillerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu hitapların çoğunluğunu, muhatapın yaşına, durumuna ve cinsiyetine göre seçilen akrabalık adları oluşturmaktadır. Söz gelimi seslenen bir çocuk farz edilirse ve muhatap bir delikanlıya “ağabey”, genç bir kıza “abla”, orta yaşlı bir erkeğe “amca”, “dayı”; orta yaşlı bir hanımsa “teyze”, bazı bölgelerde “hala”; yaşlı bir amcaysa “dede”, “baba”; yaşlı bir teyzeyse “anne”, “valide”, “nine” gibi hitaplar ya da bunların küçültme ve teklik birinci şahıs iyelik ekleri ile genişletilmiş biçimleri kullanılmaktadır (Ataman 2018: 596-597).

Görüldüğü gibi Türk kültüründe büyüklere adlarıyla hitap etmemek ve adları *hanım*, *bey* gibi bir unvanla veya *amca*, *teyze* gibi bir akrabalık adıyla kullanmak, yerleşik bir tutumdur. Bu, toplumda kabul gören değerler sisteminin, millî, kültür dil-dünya görüşünün hitap biçimlerine yansımış bazı örnekleridir. Türk kültürü; inançlar, adlar, seslenmeler konusundaki duyarlılığı oldukça üst seviyelerde bulunan bir millî kültür dil-dünya görüşüne sahiptir. Bu bağlamda örneğin, saygı duyulan din büyüklerinin adları çocuklara verildiğinde, onları *Ayşe*, *Fatma*, *Hatice* diye çağırmanın bazı yörelerde adların asıl sahiplerine saygısızlık addedildiği ve bu sebeple resmî veya gayri resmî biçimde *Ayşeli*, *Fatmalı*, *Haticeli* gibi adların tercih edildiği bilinmektedir (Karahana 2009: 6). Bu durum yansıdığı bir örnek de Türk kültürüne özgü, *Muhammed* isminin kısaltılmış/değiştirilmiş biçimi olan *Mehmet* ismidir. Çağırılarda, hitaplarda ve benzeri durumlarda Peygambere saygısızlık olacağı düşüncesiyle *Muhammed* ismi, *Mehmet* biçiminde, çocuklara verilmiştir.

Bunun yanında bireylerin aile içinde birbirlerine sesleniş biçimlerinde oldukça farklı boyutlar ve çeşitlenmeler dikkati çekmektedir. Türk lehçelerinde eşlerin birbirlerine seslenmesi sırasında çocukları üzerinden bir tanımlama ve adlandırmaya gittiği görülmektedir. Örneğin Tatar Türklerinde kadın eşine hitap ederken “onun babası” anlamına gelen *etise/ettese* şeklinde, erkek eşine seslenirken ise “onun annesi” anlamına gelen *enise* hitabına başvurmaktadır. Böylece, üçüncü teklik kişi iyelik eki, sahip olma öznesiyle somutlaştırılmakta, eğer eşlerin Murad adlı bir çocukları varsa, “Murat’ın babası”, “Murat’ın annesi” şeklinde birbirlerine seslenmeleri söz konusu olmaktadır (Yoldaşev 2012: 443-444). Aynı durumun Altay Türkçesi için de fakat diyakronik çerçevede geçerli olduğu görülmektedir. Altay Türkleri tarihin daha eski dönemlerinde eşlerin, yaşlı akrabaların yanında kocalarının adlarını kullanarak seslenememesi geleneği günümüz hitaplarına, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin tercih edilmesi şeklinde yansımıştır. Böylece, günümüzde de *caanazı* “büyük annesi”, *ecezi* “ablası” gibi kullanımlar bu çerçevede dikkat çekicidir (Güner Dilek 2007: 547). Batı Anadolu’da teyzeleri ile birlikte büyüyen veya bakımları büyük oranda teyzeleri tarafından yapılan çocukların teyzelerine *aba/abla* şeklinde hitap etmelerini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.

Aile içi ilişkilere verilen değerin millî kültür dil-dünya görüşü bağlamında yalnızca hitap sözlerine değil, kullanılan eklere de yansıdığı görülmektedir. Örneğin, Hakas Türkçesinde yaşça büyük akrabalara hitap ederken özel vokatif tonlamalarının dışında mutlaka ikinci teklik kişi iyelik eki kullanılmaktadır. Dedeye hitap ederken sadece *aga* (dede) değil, *agan* (senin deden) demek gerekmektedir. Hakaslar, amca/dayıya hitap ederken *achan* (senin amcan) derler ve bu durumda *amca* sözcüğü Hakas dilinde *achadır*. Ablaya hitap sırasında ise sadece *chacha* (abla) değil, tam olarak “senin ablan” anlamına gelen *çatsan* ifadesine başvurmak gerekmektedir (Yoldaşev 2012: 443). Türkçenin lehçelerinde, yaşça küçük akrabalara hitap sırasında kullanılan sözcüklerin, sevgi anlamı veren küçültme eki ve birinci teklik şahıs iyelik ekinin birleşmesi ile ortaya çıkması ise karakteristik bir durumdur. Çocuklara hitap sırasında genel olarak Özbek Türkçesinde *bolajonim* (benim çocuğum); Tatar ve Başkurt Türkçesinde *balakayım*, *bebekeyem* (benim öz çocuğum), Çuvaş Türkçesinde *pepekemcem* (benim öz bebeğim); erkek çocuğa hitap ederken, Tatar Türkçesinde *ulikayım* (oğlum), Özbek Türkçesinde *ugliçinam* (oğlum); kız çocuğuna hitap sırasında Başkurt Türkçesinde *kızıkayım*, Çuvaş Türkçesinde *heremcem*; küçük kız kardeşe hitap sırasında, Özbek Türkçesinde *singlijonim* vb. hitaplar kullanılmaktadır (Yoldaşev 2012: 445). Görüldüğü gibi dilde seslenme biçiminde kullanılacak eklerin asırlar içinde dil-dünya görüşü kapsamında şekillendiği ve dili konuşanların bu kuralların dışına çıkmasının kültürel değerlere aykırı olarak kabul edilebileceği anlaşılmaktadır. Bu durum, hitaplardaki ve hitapların oluşumunda ek vb. diğer tüm birimlerdeki millî kültür dil-dünya görüşünün yansımalarının boyutlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hitaplar aslında toplumun dünyaya bakış açısına, onu algılama biçimine, gözlem yeteneğine, kültür seviyesine ve kullandığı dilin betimleme gücüne işaret etmeleri yönüyle dilin ifade yeterliliğinin de göstergeleridir. Her toplumda iletişim adabını belirleyen toplumsal kurallar bulunmaktadır. Bir hitap sözcüğü, aynı toplumun farklı katmanlarında veya bir ülkenin değişik bölgelerinde birbirinden farklı işlevleri yerine getirip başka anlamlar ifade edebilmektedir (İmamova 2010: 1-10; Alkan Ataman 2018: 11-12). Bu bağlamda hitap ifadelerinin farklı toplum ve dillerde olduğu gibi bazen yakın akraba dillerinde de tam karşılıklarının bulunmayabiliyor olması dikkat çekicidir. Bu kapsamda örneğin, güzellik konsepti kapsamında Kazak Türkçesinde kullanılan *Batagöz* yaygın bir kadın adıdır. Bu ad, deve yavrusunun gözleri üzerinden güzellik ifadesine yapılan bir vurgudur. Çocuklara ya da yaşça küçüklere karşı şefkat dolu küçültme hitap ifadeleri olan *Botam*, *Botakami* *Bogaşım* gibi isimler de bu kapsamdaki örneklerdir. Türkiye Türkçesinde ikinci bileşen kısım (*yavru*) sık sık kullanılmakla birlikte *Bota* (deve yavrusu) yalın hâliyle Türkiye Türkçesinde kullanılmamakta ve aktarılmak istenildiğinde de “deve yavrusu” olarak çevrilmektedir. Türkiye Türkçesinde çocuklar için yaygın kullanılan *yavrum* hitabı ise Kazak Türkçesine, *Balapanım*, *Kulnım*, *Botam* şeklinde aktarılabilir. Bu durum, imgelerin oluşturulmasında akraba dillerde bile dilin dünya görüşüne bağlı olarak farklı çevrelerin söz konusu olabileceğinin göstergesidir (Özer 2014: 159-160).

Yine, bir dilin diğer lehçelerinde bazı hitapların anlamlarının ve yerine getirdikleri işlevlerin farklılık arz ettikleri ya da zamanla ortadan kayboldukları da bilinmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde nezaket anlamı taşıyan seslenmeler incelendiğinde, nezaket anlamı taşıyan öğelerin her iki lehçede farklılık arz ettiği görülmektedir. Bay, bayan, bey” gibi kullanımların, Türkiye ve Özbek Türkçelerindeki nezaket görünümleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Türkiye Türkçesinde nezaket anlamı taşıyan “bey, hanım, bay, bayan, efendi” gibi birçok sözcüğün Özbek Türkçesinde aynı anlamı taşımadığı; ancak seslenmelerin her iki lehçede de nezaket, saygı ve sevginin

ifade edilmesinde büyük bir öneme ve işleve sahip oldukları görülmektedir. Yine, Özbek Türkçesinde büyüklere hitap ederken iyelik eki kullanılmamakta, iyelik ekleri yalnızca küçüklere hitap edilirken, onlara beslenen sevginin derecesini göstermek maksadıyla kullanılmaktadır (İmamova 2010: 2-10). Bununla beraber, eğer ayrı bir konumda bulunan vokatif sözcüklerini saymazsak vokatif hâlindeki bazı hitap sözcüklerinin -örneğin, Yakut Türkçesindeki dedeye hitap sırasında kullanılan *hotuoy* sözcüğü gibi- zamanla kaybolması (Yoldaşev 2012: 445) da bu kapsamda kültürel dilbilim ve millî kültür dil-dünya görüşü bağlamında dikkat çekici bir durumdur.

Bununla birlikte, bir toplumda anne, eş, sevgili, annecanne, hala, teyze gibi çok yönlü akrabalık ilişkilerinde rolü olan, sosyokültürel yaşamda son derece önemli etkinliği bulunan kadınlara yönelik oluşturulmuş olan hitaplar da bir dilin sözcükleri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Kadınlara yönelik hitaplar aynı zamanda, toplumda kadına verilen ya da kadının edindiği yerin, önemin, saygınlığın, değerinin de yansıtıldığı kültürel göstergeleridir (Yıldırım 2017: 124). Bu çerçevede Türk kültür tarihinde kadına yönelik hitapların görülebildiği başlıca kaynaklardan biri olan Dede Korkut Kitabı içinde yer alan çok sayıda hitap dikkat çekicidir. *Sultānum, Hānum, Anam kisi, kızum kişi; Aǰ südin emdügüm éadunum ana/Aǰ südin emdügüm hātün anam; Aǰ pürçeklü 'izzetlü canum ana/Aǰ pürçeklü 'izzetlü canum anam; Aǰ pürçeklü 'izzetlü hātün anam; Cānum ana; Başum bahtı; Evüm tahtı; Evden çıkub yöriyendę selvī boylum/Kalkubanı yöriyendę Tübā boylum; Topugında sarmasanda kara saçlum; Kurlu yaya benzer çatma kaşlum; Koşa badem sıǰmayan tar aǰızlum; Güz almasına benzer al yanaklum; Kadunum; Görklüm; Yer basmayub yöriyen selvi boylum; Kar üzerine kan tammış gibi kızıl yanaklum; Koşa badem sıǰmayan sar aǰızlum; Kalemciler çalduǰı kara kaşlum; Kıvrımsı kırk tutam kara saçlum* bunlardan bazılarıdır (Şen 2008: 633-636).

Dede Korkut anlatılarında kadına yönelik hitaplarda karşı tarafın adı, cinsiyeti, görevi, sesleniş anındaki eylemleri, akrabalık ilişkisi, soyu ve olgunluk aşaması esas alınmakla birlikte özellikle kadının dış görünüşü, erkeğin gözündeki değeri, karakteri ve soyu üzerinden olumluların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca, birinci tekil kişi ekinin sağladığı sahiplenme duygusundan ve +cUK ekinin sevgi işlevinden de hitabın olumlu bir yapı kazanması için faydalandığı görülmektedir. Buradaki hitaplarda kullanılan sözcük ve sözcük öbeklerinin büyük kısmının ufak değişmelere uğratılarak günümüzde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum kültürel devamlılığın çarpıcı bir örneğidir. Yine, hitaplarda dış görünümün ön plana çıkartılması, eski Türklerin, kadına hitaptaki iltifat olgusunu güçlendirmek için kavram aktarımı da dahil türlü anlatım imkanlarından yararlanmış olduğunu göstermektedir (Şen 2008: 640). Bu bakımdan Dede Korkut Kitabındaki kadına yönelik hitaplar, Türk inanç ve kültüründe tarihî çerçevede kadın algısının ve kadına verilen değer, kısacası millî kültür dil-dünya görüşünde kadının konumunun önemli yansımalarını içermektedir.

Türk kültüründe kadının yüceltilmesinin, ona karşı duyulan minnetin ifadesinin hitaplar aracılığıyla dile yansıtıldığını gösteren çok sayıda örnekten söz etmek mümkündür. Bu yansımalar çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında yer alan hitaplarda da kendini göstermektedir. Kadına saygının ifadesini gösteren hitap örnekleri Türk dilinin ve buna bağlı lehçelerinin sözlüklerine ve anlatılarına da geniş ölçüde yansımıştır. Bu kapsamda *Abıcık, acay, acıy, akacın, akay, akayıñ, bıcam, caan ece, ecebis, eciy, kagay, kagıy, kegey, kegeyim, mamay, tada, taday, aba, bacı, emigızı, hanım, hanımcan, hanım-hatın, abla, adanmınañ, barışnya, aşhi kart, apay, ayım, aba, barışni, biykeç, cenğey, cenğetaı, analıh, baciwyengeşe, begim, bibi, opa, oyimposhsha, boy bikä, avay, ulug kadınım, mama, banu* bu hitaplardan bazılarıdır (Yıldırım 2017: 125-126). Çağdaş Türk yazı dillerinde sevgi ve

şefkat duygusu içeren hitapların genellikle anneye yönelik olmakla birlikte anne dışında, kız kardeşler, kadın akrabalar ile ilgili olarak da kullanıldığı da görülmektedir. Bunlardan bazıları; *Ecek, eneke, ey eniyem, ey esem, babucuk, mali, malü, mamu, mari abığa, abıla, çaçañ, çoraam, iceñ, icecen, uucañ, anam, biyke, biykeşcan, gävhar şırağ, jan apa, jeñgejan, kelinjan, mamajan, apake, apatay, baybişe, biykeşcan, şeşeke, apakelep, apakem, eneke, ardağım, ana apay, anay, apte, totaykadam, anem, anayım, aneyim, abay, acay, apaw, apay, xala, balam, danalardıñ danası, doslarım, hoşlarım, kenişim, aylanay, canım ena, cänim mämä, e balam, enacan, mamacan, mehriban, ojyon, onajon, onaxon, opajon, karaamniñ odu, baarımniñ kögü, kennim, uruum, dunmam, apican, apicënim, enike* şeklinde aktarılabilir (Yıldırım 2017: 128-129).

Türk toplumunda kişiler nişanlılarına, sevgililerine veya ilgi duyduklarına yönelik de birçok hitap şekli kullanmıştır. Burada dikkati çeken iki husustan ilki, kadınların beylere seslenmek üzere aktarma yaptıkları hayvanların güç ve kuvvetleriyle, erkeklerin aktarma yaptıkları hayvanların ise sevimlilikleri ve nahiflikleri ile bilindiğidir. Diğer husus ise kadınların aktarma yaptıkları organ, değerli taş, yiyecek adı sayısının erkeklerin kadınlar için yaptıklarından çok daha az olması ve kadınlarca erkekler için çiçek veya bitki adlarından aktarma yapılmamasıdır. Tarihî ve Çağdaş Türkiye Türkçesi metinlerinde erkeklerin ve kadınların nişanlılarına, sevgililerine ve ilgi duyduklarına kullandıkları hitaplara bakıldığında, erkeklerin kullandıkları hitapların sayısının kadınların kullandıkları örneklerin sayısından çok daha fazla olduğu görülmektedir. Yine nişanlılara, sevgililere ve ilgi duyulanlara yönelik hitap sayısının eşlere yönelik kullanılan hitap sayısından fazla olduğu dikkati çekmektedir (Alkan Ataman 2018: 683).

Kadına yönelik hitaplar içinde sayıca en fazla olanların ise aşk ifadesi taşıyanlar olması dikkat çekicidir. Bu hitaplarda sevilen kadına en güzel ve en etkili şekilde seslenmek amaçlanmaktadır. Kadına yönelik hitap örnekleri incelendiğinde kadına daha çok “sevgili, yâr, yoldaş, ömür yoldaşı, can yoldaşı, eş dilber, can, canan” gibi hitaplarla seslendirildiği görülmektedir. Ayrıca “yürek” ve “gönül” sözcüklerinin kullanımıyla oluşturulmuş, sevgiliyi/eşi en değerli varlık olarak nitelendiren hitap örnekleri de bulunmaktadır. Sevgilinin/eşin göz bebeği, göz nuru olarak görüldüğü, güzelliğine vurgu yapıldığı hitap kullanımları da çağdaş Türk yazı dillerinin söz varlığında önemli bir kısmı kapsamaktadır. Kullanım amacı ve seslenme sözcüğü ne olursa olsun aşkı ifade eden hitapların odak noktasını kadına duyulan sevgi oluşturmaktadır (Yıldırım 2017: 131). Olumsuz anlamlar içeren sözcüklere gelen birinci tekil şahıs biçimbirimlerinin kullanımıyla oluşan *bebişim, canım, cicim, şekerim, güzelim, ballarım* gibi kullanımlar sevgi ve benimsemenin dil kullanımlarındaki göstergeleridir. Kadına yönelik kullanımları daha yaygın olan bu seslenme öğeleri, toplumsal algıda yer alan kadın imgesine özgü ipuçları da içerir (Akata 2018: 74).

Çağdaş Türk yazı dillerinde kadınlara yönelik hitaplarda benzetme unsurunun kullanıldığı örneklerden bazıları; *koo kırlañ tumçuktu, tolu ay, ahu, ahu balası, ahu ceyran, alagöz, ay gabaglı, bulut zülflü, bülbül nevalı, ceyran balası, dağın, lalası, durna avaazlı, dürdane dişli, maral, maral bahışlı, melek, mercah bahışlı, nazkı ceyran, sona, şeker gülüşlü, şeyda bülbül, tülek terlan, yanağılma, al gülüm, bülbülüm, üyniñ fidanı, üşecek tal, mor melevşe, kızıl gül* (Yıldırım 2017: 132-133) şeklinde aktarılabilir. Benzetmeye dayalı hitaplar, kadınlara yönelik olarak kullanılan diğer hitaplara oranla daha edebî bir söyleme sahiptir. Benzetme ağırlıklı hitap örneklerinin edebî sanatlarla birleştirilerek kullanılmış olması hitapların sadece seslenme, çağırma amaçlı kullanılmadığının, söze edebî bir değer katıldığının, etkileyciliği artırmanın hedeflendiğinin de göstergesidir. Hitap eden kişi, aşkı kalıplaşmış sözcüklerle ifade etmek yerine sözü daha etkili kılmak, duygularını daha

güzel hissettirmek için benzetme sanatını kullanmayı tercih etmektedir. Bu nedenle kadının benzetmelerle övüldüğü hitap örnekleri sözlüklerde değil, çoğunlukla destan, türkü, şarkı ve manilerde yer almaktadır (Yıldırım 2017: 133).

Türk kültüründe kadına yönelik hitaplarda en çok örneği bulunanlar aşk duygulu hitaplardır. Aşk hitaplarını, sevgi ve şefkat içerikli kadın hitapları ve saygı ifade eden hitaplar takip etmektedir. Çağdaş Türk yazı dillerinde kadına yönelik hitaplar genellikle olumlu duygu ve düşüncelere bağlı olarak kullanılmıştır. Hitaplara sevgi, sadakat, aşk, samimiyet, saygı, koruma hisleri hâkimdir. Kadına yönelik kullanılan hitaplarda çoğunlukla olumlu duygular yer almakla birlikte bazı hitap örneklerinde kadının saygınlığı göz ardı edilmiş, olumlu duyguların yerini kadını değersizleştiren ifadeler almıştır. Çağdaş Türk yazı dillerinde olumlu duygu ve düşünce içermeyen kadın hitaplarının bazı örnekleri; *bîmürvet*; *aqlı kelte şaşı uzun*, *hereejoktar*, *kulugurlar* şeklinde aktarmak mümkündür (Yıldırım 2017: 133-134). Birçok dilin sözcüklerinde ve deyimlerinde kadını toplumsal bağlamda erkekten ayıran ve ikincil konumda betimleyen, böylece kadın adına bir dil-içimlik oluşturan özellikler taşıyan kullanımlara Türk dili ve kültüründe de rastlanılabilmektedir. Bu özellikteki hitapların sayısının diğer hitaplara oranla az olması toplumda kadına değer verildiğini, milletlerin kadını olumlu özelliklerle nitelendirdiğini göstermektedir. Kadına olumsuz hitap sayısının çok az olması, Türk toplum düzeninde kadının yeri ve öneminin yansımasıdır.

Öte yandan, Erzurum'dan derlenen hitap sözleri üzerinden Anadolu'daki eşlerin birbirlerine seslenmelerinin coğrafi bölge, sosyokültürel durum, evlilik yaşı ve dönemleri vb. gibi değişkenler temel alınarak incelendiği bir çalışmada (Sakaoğlu, 2015) *gülüm*, *nar çiçeğim*, *zeytin gözlüm*, *bir tanem*, *ceylanım*, *cicim*, *şirir* gibi romantik kullanımların yanı sıra Erzurumlu hanımların eşlerine yönelik *akıllı*, *akılsız*, *angıt* "vurdumduymaz", *arsız*, *babamın gelini*, *bahdavar* "talihli", *beter* "arsız", *çığız* "oyun bozan", *cinni*, *çirkin*, *çorli* "hastalıklı", *dadaş*, *deli*, *densiz*, *derdi yok*, *efendi*, *er*, *geven* "deve diken", *koçum*, *gollik* "kısa boylu", *gülüş* "gülüm yüzlü", *hacı*, *herif*, *hoyrat* "çirkin", *hozan* "sürülmemiş tarla", *yiğit*, *şergada* "geçimsiz", *tosbağa*, *ülfet* "dost", *yelloz*; erkeklerin ise eşlerine yönelik *alem*, *avrat*, *bayan*, *beynamaz*, *çocuklarının anası/uşakların anası*, *densiz*, *dilbaz*, *dilber*, *evün direği*, *felek*, *gezegen*, *gız gari/kız karı*, *güzel*, *gözüm*, *gülperi*, *kan ayaklı*, *kaşık düşmanı*, *koroğlu*, *kül döken*, *malım*, *zenne*, *yaramaz* gibi hitap biçimlerini kullandıkları ve eşlerin birbirlerine seslenmelerinin "evliliklerinin ilk zamanlarında", "evliliklerinin ilerleyen yıllarında", "özellikle çocukların ya da büyüklerin yanlarında" ve "yaşlılık dönemlerinde" gibi birbirinden farklı dönemlerde farklı biçimlerde sınıflandırılarak incelenebileceği dikkati çekmektedir (Sakaoğlu 2015: 7-8). Bu durum, eşlere hitap konusunun, ilgili bağlamlara göre incelenmesi gerektiğini ortaya koymasından önemlidir. Örneğin, eşlerin birbirlerine hitaplarının Anadolu'nun farklı bölgelerinde ve geçmişte genellikle soğuk ifadelerden oluşabildiği görülmekte, bunun sebebinin ise eşlerin birbirlerine isimleriyle ya da çeşitli sevgi sözcükleriyle hitap etmelerinin "ayıp" sayılabilmelerinden kaynaklandığı bilinmektedir. Bu, eşlerin birbirlerine sevgi ifadelerini içeren hitaplarla seslenmedikleri anlamına değil, başkalarının yanında bu şekilde seslenemedikleri anlamına gelmektedir.

Nitekim, yapılan çalışmalar, tıpkı diğer tüm hitap biçimlerinde olduğu gibi hem akrabalık çerçevesinde şekillenen hitaplar genelinde hem de eşlerin birbirlerine hitapları örneğinde, kullanılan hitapların bağlama göre çeşitlendiğini göstermektedir. Bu çerçevede, Kars ili örneğinde eşlerin birbirlerine hitapları üzerinde gerçekleştirilen sosyo-edimsel bir çalışma (Han vd., 2019) hem kadınların hem de erkeklerin yalnızca eşlerine en çok isimleriyle ve sevgi sözcükleriyle hitap ettiklerini, saygı sözcükleri, lakap vd. nadiren kullandıklarını, kadınların sevgi sözcüklerini erkeklere nazaran daha çok

tercih ettiklerini, yaşadıkları yer bakımından hem köy hem de şehirde ikamet edenlerin eşlerine yalnızken en çok isimleriyle ve sevgi sözcükleriyle hitap ettiklerini, saygı sözcükleri, lakap vd. nadiren kullandıklarını ancak, şehirde yaşayanların köydekilere nazaran eşlerine sevgi sözcüklerini daha çok kullandıklarını göstermektedir. Çalışmanın sonucunda, erkek ve kadınların eşlerine çocuklarının yanlarındayken en çok isimleriyle, sevgi ve saygı sözleriyle hitap ettiği, en az lakap ve diğer sözcükleri kullandıkları, ayrıca, erkeklerin isim ve saygı sözcüklerini, kadınların ise daha çok sevgi sözcüklerini tercih ettikleri belirlenmiştir. Bulgular şehirde yaşayanların eşlerine isimlerini, sevgi ve saygı sözcüklerini köydekilere göre daha çok kullandıklarını göstermiş, erkekler hitaplarında isim ve saygı sözcüklerini kullanırken, kadınların daha duygusal olmaları sebebiyle hislerini yansıtmak için eşlerine hitap ederken daha çok sevgi sözcükleri kullandıklarını ortaya koymaktadır. Köyde ve şehirde yaşayan eşlerin arkadaş gruplarının yanındayken birbirlerine en çok isimleriyle ve sevgi- saygı sözleriyle hitap ettiği, en az lakap ve diğer sözleri kullandıkları, bununla birlikte şehirde yaşayanların eşlerinin isimlerini köydekilere göre daha çok kullandıkları tespit edilmiştir. Eşlerin samimi olmadığı ve yabancı kişilerleken ise birbirlerine en çok isimleriyle, saygı ve sevgi sözleriyle hitap ettiği; erkeklerin isimleri kullanmayı, kadınların ise saygı sözcükleriyle hitap etmeyi tercih ettikleri, köyde ve şehirde yaşayan eşlerin samimi olmadığı ve yabancı kişilerin yanında en çok isimleriyle, saygı ve sevgi sözleriyle hitap ederken en çok lakap ve diğer sözleri kullandıkları, ancak şehirde yaşayanların eşlerine isimleriyle köydekilere göre daha çok hitap ettikleri belirlenmiştir (Han vd. 2019: 166-175).

Bunun yanında Anadolu'da erkeklerin kendi aralarında veya erkeklerin çoğunlukta olduğu ortamlarda konuşurlarken genellikle eşlerinin adlarını anmayıp bunun yerine bazı başka adlandırmalara başvurdukları dikkati çekmektedir. Bunun temelinde ise eşinin adını başka erkeklerin yanında söyleyen veya eşini başka erkeklerin yanında öven erkeğe hoş bakılmamasının etken bir yönlendirici olduğu belirtilebilir. Bu çerçevede, *bizim avrat*, *bizimki*, *çocukların anası*, *hacı*, *hısım*, *içişleri bakanı*, *el/in kızı*, *evdeki* gibi gıyabi adlandırmalara başvurulduğu görülmektedir. Burada, Anadolu'da erkeklerin eşleri için bu tür adlandırmalar başkalarının yanında kullandıklarına, kendi aralarında ve aile içi konuşmalarında *hazine*, *gözümün çırası*, *gözümün nuru*, *hayatım* gibi hitaplara başvurdukları bilinmektedir (Gökşen 2015: 45-47). Öte yandan, kırsal bölgelerde erkeklerin eşlerine yönelik *avrat*, *kadın*, *karı*; kadınların da eşlerine yönelik *adam*, *herif*, *koca* gibi hitap biçimleri söz konusudur ki bu hitap biçimleri o toplumdaki bireyler tarafından doğal karşılanmaktayken bu sözcükler kentlerde yaşayan eşler arasında duyulduğunda öncelikle normal görülmemekte ve genellikle eşlerin birbirlerine kızgın olduklarının düşünülmesine yol açabilmektedir. Yine çocuklarına anne veya babalarının isimleriyle birlikte birden çok isim veren aileler, büyüklerinin yanında çocuklarına koymuş oldukları annelerinin veya babalarının isimleriyle seslenmeyi uygun görmeyip başka adlarla seslenmeyi tercih etmektedirler (Alkan Ataman 2018: 12).

Bütün bunlar, karşıdaki kişi hakkındaki duygu ve düşüncelerin hitaplar aracılığıyla ne ölçüde dışavurulabileceğinin de millî kültür dil-dünya görüşünün yansıması olduğunu ve bağlamlara göre değişkenlik gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda yine, Anadolu'nun pek çok yöresinde gelinin damat tarafından yakınlarının isimlerini söyleyememesi, kendinden küçük olanlara hitap ederken bile "abi" demesinin gerekliliği de aynı doğrultuda değerlendirilebilir. Bu kapsamda evlilikle ilgili gelişen tabulardan biri olarak gelinin eşinin aile üyelerine karşı hitap etme yasağı aynı zamanda güveyin de aile üyelerinin yanında geline adıyla hitap etmesi yasağı ile birleşir. Buna göre gelin güveye "adam", "herif", "onun babası" gibi sözcüklerle ya da varsa kızlarının adıyla hitap ederken

güvey de geline “karı”, “kız”, “onun anası”, “şey” gibi hitaplarla seslendiği görülmektedir. Söz konusu ad ya da sevgi sözcükleriyle hitap etme yasağının genelde bir ömür boyu sürebildiği görülmektedir (Yolcu 2014: 299). Yine, yer yer büyüklerin yanında çocuğun sevilmemesi gibi eşe karşı normalde kullanılan hitap biçimlerinin kullanılmasının da “ayıp” sayılması, bu kapsamda değerlendirilebilir.

Yine, Balıkesir yöresi örneğinde yapılan bir çalışma, Türk kültüründe örneğiyle az karşılaşılan bir örnek olarak eşlerin birbirlerine çocuklarının adları ile hitap ettiklerini göstermektedir. Buna göre, çok çocuklu ailelerde ailenin en büyük çocuğunun adıyla veya ailenin en büyük kız ve erkek çocuklarının adıyla hitap etmenin, yörede uzun yıllardır devam eden bir tutum olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede eşlerin birbirlerine, örneğin çocuğun ismi Ayşe ise erkeğin eşine *Ayşe* diye hitap ettiği, çocuklarının ismi Ahmet ise kadının kocasına *Ahmet* şeklinde hitap ettiği görülmektedir. Örtmece kapsamında değerlendirilen ve sosyokültürel bağlamdan kaynaklanan bu hitaplaşma biçiminin yeni kuşaklar arasında çok tercih görmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, geleneksel dünya görüşünde yeni gelinin “evin yabancısı” olarak kabul edilmesi, ev iyelerinin kötülüğünden korunma, baba evini terk eden gelin için bu iyeleri yanıltma ve güvey evine gidildiğinde yeni ev iyeleri ve ata ruhları açısından gelinin yabancılığını giderme ve korunma amaçlı isminin doğrudan söylenmesini veya bunun tam tersi bir biçimde gelinin güveye adıyla seslenmesini tabu davranışlarla kısıtlayabilmiş olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Böylece, geline çocuğunun adıyla seslenilmesi, evin koruyucu ruhlarını “eve ait” bir adla “kandırılması”na gönderme yapmaktadır. Damada yönelik aynı davranış kalıbı ise anaerkil ve ana-yerli evlilikte statülerin değişmesi ile aynı olgunun tersine çevrilmesi üzerinden açıklanmaktadır (Aça 2018: 155-162).

Tüm bunlarla birlikte sosyal gruplar kendi sosyal çevrelerine özgü konuşma ve dil tercihlerinde bulunmakta ve burada söz konusu edilen çeşitlenmeler meslek, sosyal statü, yaş, cinsiyet gibi dil dışı etkenlerle ortaya çıkmaktadır. Örneğin, toplumsal değer yargıları ile toplumsal cinsiyet rolleri, kısacası sosyokültürel yapı kadın ve erkek dil ve konuşma biçimlerini şekillendirmekte, her cinsiyet örneğinde kabul edilen bazı konuşma düzenleri, normları meydana çıkmaktadır (König, 1992; Türker, 2001; Kocaer, 2006; Dağabakan, 2016; Aktaş vd., 2017). Bir toplumda kadının ya da erkeğin genel konuşma özellikleri, nerede nasıl ne kadar ve hangi konuda konuşabileceği gibi daha pek çok konu sosyokültürel normların güdümünde ve gizli bir kabul olarak kodlanmış hâldedir. “Kadın nazik olmalıdır/konuşmalıdır”, “erkek dilediği gibi konuşabilir” ya da “kadınların argosu yoktur”, “kadın küfür etmez” algı ya da kabulünü dışlayan göstergelerin sayısı az değildir (Bingölçe, 2001; Kocaer, 2006) Öyleyse toplumsal kabul ile gerçekte olan arasında bir uyumsuzluktan söz edilebilir ki bu durum bir çelişki değil; aksine dil, kültür, toplum ve insan arasındaki etkileşimlerin olağan bir sonucudur. Bu durumu, farklı değişkenler ve örneklemeler kapsamında çok sayıda husus üzerinden sınamak mümkündür. Bütün bunlardan hareketle her iletişim olayının ve biçiminin kendine özgü dokusu içinde ortaya büyük çeşitlilikte hitap birikiminin çıkması söz konusu olabilmektedir. Bu durum aynı zamanda, hitapların her durum ve bağlamda, iletişimi gerçekleştirenlerin birbirleri arasındaki ilişkilere ve etkileşimler göre çözümlenmesi gerektiğine de işaret etmektedir.

Bu çerçevede Türk kültüründe hitaplar konusu yalnızca Türk dili hakkında değil, dilin toplum ve kültür arasındaki karşılıklı etkileşimleri çerçevesinde Türk kültür tarihi, düşünce ve düşünme evreni, halk felsefesi, inançları, mitolojisi, sosyokültürel değerleri ve kabulleri ile Türk dili arasındaki karşılıklı ilişkileri, kısacası Türk dil-dünya görüşünü yansıtan çok yönlü bir olgu şeklinde karşımızda durmaktadır. Nitekim Türk toplumunun kullandığı hitap sözlerinin tamamı, ait olduğu Türk kültürünün dile yansımış hâlidir.

Hitaplara bakıldığında, Türklerin hayata dair görüşlerinden, gelenek ve göreneklerinden, inançlarından, eğitim durumlarından izler bulmak, bunun yanında gelişme ve yayılma alanlarında gözlenen tarihî ve sosyolojik değişimin izlerini hitaplarda görmek mümkündür (Alkan Ataman 2018: 687). Çalışmanın devamında, söz konusu bu değişimler çeşitli örnekler üzerinden ele alınarak çözümlenmiştir.

4.3. Türk Sosyokültürel Yapısındaki Değişim ve Dönüşümler Bağlamında Hitaplar

Bir toplumun dünya görüşünde, inançlarında, değerlerinde, tutum ve davranışlarında, kabullerinde, kısacası kültüründe gerçekleşen her türlü değişim ve dönüşüm, diğer dil ve iletişim olgularına olduğu gibi hitaplara da doğrudan yansımaktadır. Bu bakımdan, sosyokültürel yapıdaki, iletişim biçim ve süreçlerindeki değişim ve dönüşümler, toplumun ahlak anlayışı, töresi, görgüsü, her türlü manevi değer algısı ve bunun dile yansıması, hitaplardaki değişim ve dönüşümler üzerinden de takip edilebilmektedir. Nitekim, Türklerin ilk yazılı belgelerden itibaren günümüze kadar oluşturdukları eser külliyyatının bir bölümünden derlenen hitap biçimleri; hitapların büyük oranda değiştiğini ve yeni hitap biçimlerinin eskilerin yerini aldığını göstermektedir (Alkan Ataman 2018: 12).

Bu çerçevede örneğin, eşlerin birbirlerine hitapları kapsamında kuşaklar arasındaki farklılaşmaları inceleyen bir çalışmanın (Küçük, 2016) da gösterdiği üzere hitap biçimlerindeki değişimin sosyokültürel yapıdaki ve özellikle de aile yapılarındaki, kadının statüsünde gerçekleşen değişimle doğru orantılı bir gelişim sergilediği dikkati çekmektedir. Buna göre ataerkil yapının günümüzde geçmişteki ölçülerde egemen olmadığı, eşlerin ailelerinden daha bağımsız hareket edebildikleri bir ortamda hitap biçimlerini de kendi duygularıyla şekillendirebildikleri anlaşılmaktadır. Eşlerin kendi yaşam alanları içinde, aile büyüklerine sınırsız, koşulsuz ve süresiz saygı duyma, onlardan çekinme gibi zorunluluk algılarından uzaklaşmış olmaları, hitap biçimlerinin gelişimi ve değişimi bakımından da başlıca etkenlerden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, Anadolu'nun birinci ve ikinci kuşak kadınları (nineler ve anneler) yakın dönemlere kadar saygı odaklı geleneksel anlayışa göre kocalarına eşlerine/sevgililerine büyüklerin yanında ve hatta büyüklerin bulunmadığı ortamlarda da doğrudan adlarıyla hitap edememişlerdir. Günümüzde ise eşlerin birbirlerine rahatlıkla adlarıyla hitap edebildikleri ve "bey", "ağa", "efendi", "karı", "hanım", "hatun" gibi ifadelerin yerini "canım", "hayatım", "aşkıım" gibi ifadelerin aldığı görülmektedir. Üçüncü kuşağın temsilcileri birinci ve ikinci kuşağın temsilcileri gibi büyükler önünde eşe ya da sevgiliye hitap etmekten de kaçınmamaktadırlar. Bu durumla ilgili olarak yine, birinci ve ikinci kuşak eşler arasında "flört" ya da "çıkma", "sevgili olma" gibi durumların yaygın olmayıp bu kuşakların genellikle "görücü usul"de evlendikleri için sevgililer arası hitap biçimlerinden söz etmenin de mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Hitabın söz konusu olabildiği durumlarda ise geçmişte daha çok "yavuklum", "sevdalım" "canım", "iki gözüm" gibi ifadeler kullanılmıştır (Küçük 2016: 36, 45-46).

Eşlerin ya da yakın ilişkisi bulunan kimselerin birbirlerine çeşitli bağlamlarda farklı yöntemlerle ya da birbirlerine geleneksel ve sınırları belirlenmiş biçimlerde hitap edebilmeleri ve benzeri kaygıların günümüzde artık büyük ölçüde ortadan kalktığı, dahası, eşlerin özel adlardan ziyade *canım*, *aşkıım*, *balım*, *bir tanem* gibi hitapları büyük küçük ayırt etmeden ailelerinin yanında veya başka ortamlarda kullanabildikleri, hatta yabancı dillerden alıntı *honey* "balım", *sweet* "şekerim", *darling* "sevgilim" gibi sözcüklerin de eşler/sevgililer arasında hitap olarak kullanılabildiği görülmektedir (Alkan Ataman 2018:

12). Bu bağlamda bireyler arası ilişkilerin çeşitlilik arz edecek şekilde gelişmesi, geniş aile tipinin küçük aile tipine dönüşmesi, eşlerin tanışma biçimleri, cinsiyet algısındaki değişimler, sosyal ve ekonomik rollerin eşitlenmesi gibi sebeplerle güncellenen hitap biçimlerine her gün yeni ifadeler eklenebilmektedir (Aça 2018: 155). Geçmişten günümüze kadar tercih edilen hitapların değişen değer yarguları ile koşut olarak mahiyetinin ve şekillerinin değiştiği, eskilerin yerini yenilerinin aldığı anlaşılmakta ve söz konusu evrilmenin yeni gelen nesillerle birlikte durmadan devam edeceği öngörülmektedir (Alkan Ataman 2018: vi-vii).

Hitap ifadesi kullanımı bir dilin içinde bulunduğu şartlardan, diğer dillerle olan alışverişinden, yöresel ağız özelliklerinden, medya ve teknolojinin dile yansımalarından etkilenmektedir. Özellikle son yıllarda televizyon, bilgisayar ve akıllı telefonların yaygınlaşması ile dil kullanımında yaşanan bazı yeni ifade tarzları ve değişikliklerin sonucunda hitap kullanımları da çeşitlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Örneğin, üniversite öğrencileri arasındaki hitap biçimleri üzerinde toplumdilbilim yaklaşımıyla gerçekleştirilen güncel bir çalışmaya (Aktaş vd., 2017) göre öğrencilerin günlük konuşmalarında sevgi, iltifat, nezaket, argo, küfür ve hakaret içeren hitap ifadeleri kullandıkları, öğrencilerin çoğunluğunun birbirlerine *canım*, *arkadaşım*, *aşkı*, *bacım*, *başkan*, *bebeğim*, *bitanem*, *bro*, *canım*, *dostum*, *hocam*, *kanka*, *kanki*, *kanki canım*, *kardeş*, *kardeşim*, *kardo*, *kuzu*, *tatlım* gibi hitaplarla yöneldikleri görülmektedir (Aktaş vd. 2017: 582-594).

Yine ortaokul öğrencilerinin birbirlerine hitapları üzerine yapılan başka bir çalışma, ortaokul öğrencileri arasında en yaygın kullanılan (%53,5) hitap biçiminin *kanka* ve *kanki* olduğunu, bunun dışında en çok kullanılan *kardeşim*, *dostum* ve *arkadaşım* hitaplarının toplamının ise çok daha düşük bir oranda (%10) kullanıldığını göstermektedir (Özbay vd. 2015: 97). *Kanka* sözcüğünün kız ya da erkek fark etmeksizin ortaokul çocukları arasında açık ara en çok kullanılan hitap sözü olması, dil-dünya görüşü ile bunların dile yansımalarının son dönemlerde oldukça hızlı ve kesin bir değişim ve dönüşümün gerçekleştiğine işaret etmektedir. Son dönemlerde günlük dilde ve genel ağda yaygın kullanılan seslenme öğelerinin başında kısaltma söz olarak değerlendirilen *kanka* ve *kanki*, *kank's* gibi türevleri ile *hemşo* (hemşehri), *arki* (arkadaş), *babuş* (baba), *panpa*, *panpiş*, *pampış*, *pompış*, *pamps*, *panps*, *reyis/reyiz* (reis) gibi hitaplar gelmektedir (Akata 2018: 71-73).

Yeni kuşak, popüler kültür içinde oluşturulduğu görülen diğer hitaplar arasından bazıları şöyle aktarılabilir:

abi/abey, *abliş*, *ablişko*, *ağa/aga*, *amele*, *anniş/annişko*, *arki*, *artiz*, *aşkem*, *aşkı*, *aşkı*, *aşkilitta*, *aşkimışkom*, *aşkimışkom*, *aşkitellam*, *aşkito*, *aşkilitta*, *aşkitom*, *babiş*, *babişim*, *babişko*, *bademim*, *bağyan*, *baklavam*, *bal böceğim*, *bal böcüğüm*, *bal pötürcüğüm*, *başgan*, *başkanım*, *bebeğim*, *bebikom*, *bebişim*, *bebişko*, *bıdırığım*, *bilader*, *bitekim*, *boy*, *böcüğüm*, *bro*, *buro*, *can kuşum*, *canımcım*, *canısı*, *canikom*, *cicikom*, *ciciş*, *cimcimem*, *cinalim*, *civcivim*, *conem*, *coni*, *cool*, *çıtırım*, *çikolatam*, *çomar*, *davar*, *emo*, *en bestim*, *girl*, *göbel*, *hacı*, *hafız*, *hamal*, *herif*, *işsiz*, *kamil*, *kanka*, *kanki*, *kanki can*, *kanki can pinciğim*, *kankicamping*, *kankito*, *kankito*, *kardaş/gardaş*, *kardo*, *karşım*, *keko*, *keş*, *kezo*, *kraliçem*, *kro*, *kuşum*, *kuzen*, *kuzi*, *kuzika*, *kuziş*, *küçük kurbağam*, *küçük tospağam*, *maldonaldo*, *mami*, *masko*, *mavişim*, *minnacığım*, *minnoş*, *minnoşum*, *moruk*, *muhtarım*, *nonoşum*, *oğlum*, *olm*, *ortak*, *özürlü*, *pampican*, *pamuğum*, *pamuk helvam*, *panpa*, *paşa*, *peder*, *pıro*, *pıtırıcığım*, *pinciğim*, *pofuduğum*, *ponçığım*, *ponçik*, *ponpiş*, *ponpişim*, *popi*, *prensım*, *reyis*, *reyiz*, *sarsuk/samaruk*, *sayko*, *sefgilim*, *serserim*, *sista*, *soytarı*, *şapşik*, *şapşirik*, *şebeğim*, *şebelek*, *şımarığım*, *tadım*

tuzum, tanem, tatlı belam, tatlış, tavşanım, teyzoş, tıpiş tıpişim, tomurcuğum, tontiş, tontonum, toprak, ufacığım, uşak, velet, yakışıklım, yavrum, yavruşum (Alkan Ataman 2018: 35, 672-676); (*bitter*) *çikolata, arkideş, aşkıcantom, aşkımsu, aşkısı, aşkilet, aşkilibilitom, aşkitella, aşkito, aşkitom, aşkitoşko, aşko, aşkoş, aşkoşum, babator, babito, baboli, babuş, bebekim, bebiko, bebiş, bebişim, bebito, beybi su, beybi, beybiliboy, beybisi, bro, cancan, canımcığım, canımın kıvırcığı, caniko, canikom, canış, canışko, cankuş, cano, cavcav, cemaat-ı müslimin, cengaver, ciciş, cicişko, danacan, darling, devrem, dobik, dobiş, dobişko, dombalak, dombili, domuşuk, ellam, gardiş, genco, gundi, hacı, hacı baba, ibnetor, kank, kanka, kankaşk, kankeyta, kankeyto, kanki, kankilop, kankiş, kankit, kankito, kankitom, kankittin, kanklüpto, kankut, kapçık ağızlı, kardi, kardo, kenks, koç, koçero, koçito, kurban, kurbanı, ortağım, ortak, ortaks, orti, pampa, pampik, pampirella, pampişko, panpa, panpiş, pompışim, ponçığı, ponçik, poşet, şebelek, tırrek* (Özer 2019: 153-171).

Bu kapsamda, yeni kuşak hitaplar arasında özellikle gençlerce kullanılan hitapların geneline bakıldığında aslında kişiler arasında dikkat çekme, popüler ve farklı olma maksatlarıyla oluşturuldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu hitaplar semantik (*böceğim, şebeğim*), biçimsel (*olm* “oğlum”, *başgan, reyiz*), kültürel (arkadaşlara, evlatlara yönelik *sevgilim, aşkım* hitapları) olarak çeşitli boyutlarda gerçekleşen sapmalar vasıtasıyla meydana gelmiştir. Bu kullanımların en büyük nedeni, seslenenlerin normal dil düzleminden çıktıklarında dikkatleri daha fazla çekebileceğini düşünmesidir. Büyük ölçüde sosyal medya ve görsel iletişim araçları yoluyla yayılan söz konusu hitapların özellikle {+ş}, {+ko}, {+to} ekleri kullanılarak meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında geçmişte kızların ve erkeklerin kullandığı hitapların ayrıştıkları görülürken günümüzde hitapların cinsiyet ayrımı gözetmeksizin ortaklaşa kullanılabilirdiği dikkati çekmektedir (Alkan Ataman 2018: 676).

Yapılan çalışmalar aracılığıyla ulaşılan bulgular, genel olarak yeni dönem hitaplarda ve bilhassa sanal ortamda kullanılan hitaplarda, ölçünlü dilden farklılaşan veya anlık oluşum özelliği gösteren seslenme öğelerinin ortak anlam birliğinden uzaklaşarak anlamsızlığa ve belirsizliğe yol açtığına işaret etmektedir (Akata 2018: 81). Burada, yeni kuşaklar arasında oluşturulan “kendine özgü” hitap biçimlerinin toplumun geneli tarafından anlaşılabilmesi hele ki önceki kuşaklar tarafından herhangi bir şekilde kavranıp anlamlandırılmaması gibi bir durumdan da söz etmek mümkündür. Günümüzde televizyon, sinema, tiyatro, internet, sosyal medya gibi unsurlardan etkilenilip özentisi yoluyla seçilen sözcükler, hitaplar üzerinde de önemli belirleyicilerdendir. Geçmişte birçok alanda kullanılan hitap biçimlerinin bu belirleyicilerin etkisiyle de günümüzde unutulduğu söylenebilir. Günümüzde çocukların babalarına yönelik tercih ettikleri *babiş, babişko, babito* gibi hitapları yirmi yıl önce kullanmadıkları bir gerçektir. Birçoğumuzun duyduğunda anlamlandıramadığı bazı sözcüklerden bazıları olarak genç kuşağın birbirlerine yönelik *nonoşum, tontişim, ponçığı, pompışim, pampa, darling, hemşo, kezban/kezo, kardo, moruk, şapşik* gibi hitapları da yer almaktadır ve ilerleyen yıllarda da her gelen yeni neslin daha farklı hitaplar kullanacağı düşünüldüğünde (Alkan Ataman 2018: 16, 972-676), hitaplardaki hızlı değişim ve dönüşümlerin hangi boyutlara ulaşabileceğinin merak uyandırıcı bir gelişim çizgisine sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin, Türk kültürü bağlamında değerlendirildiğinde, günlük dilde kullanılan hitapların “aykırı” olup olmadıkları, toplumdaki farklı yaş gruplarındaki insanlar ve onlar arasındaki iletişim ve etkileşimlere göre değişmektedir. Herhangi bir dizide bir beyin eşine sapmalar içine dâhil edilebilecek, alışılmadık bir hitapla seslenmesi, aslında kitlelerin dikkatini çekmek, farkındalık yaratmak ve reyting kazanmak gibi maksatlarla tercih edilmekteyken söz konusu hitaplar ilgili bağlamdan gerçek yaşama

aktararak, çoğunluğu popüler kültürün etkisiyle ve özellikle sosyal medya aracılığıyla yaygınlaşmakta ve zaman geçtikçe de sıradanlaşmaktadır (Alkan Ataman 2018: 686).

Bilinen bir gerçeklik olarak dildeki aykırılıklar semantik, biçimsel, kültürel boyutlarda gerçekleşebilmektedir. Günümüzde ağırlıklı olarak arkadaşlar, sevgililer ve eşler arasında kullanılan *maymun*, *şebeğim* ve *böceğim* gibi toplumda makbul sayılmayan, hatta hakaret kabul edilen hayvan adlarının hitap olarak kullanımı semantik sapmalara; *olm* (< oğlum), *reyiz* (< reis), *sista* (< sister “kız kardeş”), *başgan* (< başkan), *aşkitom* (< aşkım), *sevgilim* (< sevgilim) gibi sözcüklerin seslerinin değiştirilmesi şekilsel; annelerin çocuklarına, damatlarına *sevgilim*, *aşkıım*; damatların kayınbabalarına *dostum*, kayınvalidelerine *sevgilim* gibi hitapları kültürel sapmalara örnek teşkil etmektedir. Yine günümüzde kullanılan hitaplara bakıldığında ağızlarından birçok sözcüğün izlerine rastlanmaktadır. Bu eğilimin temel nedeni ağızların söz varlığının ölçünlü dille kıyaslandığında daha değişik ve ilginç bulunmasıdır. Yabancı dillerden alıntı hitaplar da bu amaç doğrultusunda tercih edilmektedir. (Alkan Ataman 2018: 686).

Popüler literatürde “kirlenme”, “çürüme”, “yozlaşma”, “bozulma” vb. sözcüklerle anlatılmaya çalışılan olgu, dilin söz dağarcığına başka dillerden sözcüklerin girmesi, dilde özellikle gençler tarafından yeni ifade biçimlerinin oluşturulması veya dilde bunlara benzer –kaçınılmaz bir şekilde- meydana gelen herhangi bir değişim olabilmektedir (Duman 2013: 166). İnsanların sahip olduğu bu toplumsal, işlevsel ya da bölgesel değişkenler sadece toplumsal olarak kullanılmaları gereken yerlerde kullanılmadığı zaman sorun teşkil edebilir. Bu anlayışla gençler, aralarında geliştirdikleri özel kodlarla bir bakıma dilsel bir dayanışma örneği sergilemektedirler. Ancak gençler tarafından tercih edilen bu iletişim biçiminin kuşaklar arası bir çatışmaya sebep olduğu göz ardı edilemez (Aktaş vd. 2017: 580).

Nitekim, özellikle elektronik ağlarda bireyler arası iletişimde anlamsal değer yitimine uğrayan dilsel öğelerin kullanımı, toplumsal yaşamdaki yalıtık ilişkilerinde göstergeleri niteliğindedir ve anlamın her bireye göre aynı gösteren ile yeniden kurgulanması, ortak toplumsal iletişimin sürdürülebilirliğine engel olabilecek bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, dilin ortak anlam değerini yitirerek her birey için özgün anlam taşıyan bir iletişim aracına dönüşmesini gösteren bu kullanımlar, toplumsal yaşamdaki bireyselleşmeye de işaret etmektedir (Akata 2018: 82). Elektronik kültür ortamında, sanala ağlarda kullanılan hitap biçimlerinin gerçek hayata da olduğu gibi taşınması sonucu ortaya çıkan karmaşık durum, hitap biçimlerinde bir dil kirliliğini ve anlamsızlığı da beraberinde getirmiş olmaktadır.

Örneklerden de anlaşıldığı üzere toplumsal değişimlerin neden olduğu düşünülen farklı kullanımlar, gün geçtikçe artmaktadır. Öte yandan bu değişimin geçmiştekinden çok daha hızlı gerçekleştiği görülmekle birlikte, bunları, her dönemin kendine özgü dinamikleri doğrultusunda şekillenen bir değişim ve dönüşüm olarak da tanımlayıp değerlendirmek mümkündür. Bu çerçevede XIX. yüzyıl sonlarında Batı medeniyeti ile münasebetlerle başlayan ve Cumhuriyetle birlikte daha da hızlanan değişim ve dönüşümlerin genelde dile ve söz varlığına, özelde ise hitaplara yansımaları da o günün şartları kapsamında çok büyük ve köklü değişiklikler olarak algılanmaktaydı. Günümüzde ise bu değişim ve dönüşümler olağan karşılanabilmektedir.

Görüldüğü gibi her dönemde, ilgili dönemin iletişim biçimlerine, sosyokültürel yapıya, etkileşim içinde bulunulan medeniyetlere, kültürlere, teknolojik araç, gereç ve ortamlara göre hitap biçimleri de değişip dönüşmüş, yeniden yapılanmıştır. Dil-dünya görüşünün yansımaları olarak söz konusu hitaplar, ilgili dönem ve bağlamdaki gündelik

yaşam, dünya görüşü, hayat felsefesi ve sosyokültürel bağlam, değerler, normlar, ilişkiler çerçevesinde şekillenerek ilgili dönemlerde kullanılmıştır. Toplum düzeninde, inançlarda, devlet yönetiminde, yönetici ve halk arasındaki ilişkilerde ve daha pek çok alanda gerçekleşen değişim ve dönüşümler bu hitapların ortadan kalkmalarına ya da güncellenerek söz konusu değişkenler bakımından mevcut şartlara uygun biçimde yeniden yapılanarak kullanılmalarındaki sürekliliğe yol açmıştır.

Sonuç

İletişimin başlatılmasında, sağlıklı bir şekilde sürdürülmesinde ve tamamlanmasında -hatta sonraki iletişim süreçlerini de etkileyerek bunların biçimlenmesinde- belirleyici işlevlere sahip olan hitaplar tüm bu özellik ve işlevleriyle iletişimin temel birimleri arasında yer almaktadır. Türlü bağlamlarda, türlü etkenlere göre yapılan hitaplar aynı zamanda, bireysel ve toplumsal iletişim biçimlerinin, bu iletişim biçimlerinin sosyokültürel değerlere, inançlara, psikolojik etkenlere göre nasıl şekillendiğinin de göstergeleridir. Burada kümelenen bilgi, ilgili dilin mensup olduğu millî kültürün tutumlarına, kabullerine, değerlerine, normlarına, kısacası dünya görüşüne göre önceden şekillenmiş ve asırlar içinde yapılmış sistematik bir birikime karşılık gelmektedir. Böylece hitaplarda bir toplumun dünya görüşü, felsefesi, nezaket anlayışı, saygı-sevgi ve değer tutumlarının -örneğin ailesine, kardeşine, arkadaşına, yakınına, öğretmenine, patronuna nasıl davrandığının, onunla iletişimini nasıl başlattığının vs.- bilgisi bulunmaktadır.

Bu bakımdan hitaplar kapsamında oluşan her bir birim, sözcük, ek, harf, hitap konusundaki her bir tercih, ayrıntı, altında semantik ve semiyotik düzlemlerde oluşmuş ve asırlar boyunca muhafaza edilmiş, millî kültürün dünya görüşünün, bilgi birikiminin yansımaları olarak kümelenebilir. Psikolojik, sosyolojik, sosyal psikolojik düzlemlerde kimin kime nasıl hitap edeceği, kimin nerede, ne kadar, nasıl konuşup nerede susacağı gibi konular kültür düzleminde belirlenmiş, semantik ve semiyotik çerçevede belirli kodlarla sistemleştirilmiş hâlde dilde ve kültürde, onu işleten bireyin ve toplumun hafızasında korunmuş durumda bulunmaktadır. Kültürel hafızada belirlenmiş kodlarla temsil edilen ve büyük ölçüde yerleşik bir hâl aldığı görülen hitaplar bu bakımdan yalnızca bireylerin birbirlerine olan seslenme biçimlerini temsil etmekle kalmamakta, toplumun oluşturduğu millî kültürünün, sosyal kabullerinin, törelerinin yönergesinde işlenirken çok sayıda sosyal, kültürel ve psikolojik işlevi de yerine getirmektedir. Bu doğrultuda toplumsal olarak bir seslenme biçimi basit bir dil birimi ya da iletişim olgusu şeklinde değil, sembolik bir dışavurum, kültürel bir gösterge olarak konumlanmaktadır.

Bireyin yaşam biçimlerinde, sosyokültürel bağlamlardaki her türlü değişim ve dönüşüm, iletişimin her alanına olduğu gibi -hatta belki de öncelikli olarak- hitap biçimlerine de yansımakta ve böylece her dönem kendi dil-dünya görüşünü ve buna uygun hitap biçimlerini doğurmaktadır. Bu bakımdan sosyokültürel değerlerdeki, kabullerdeki, normlardaki, iletişim biçimleri ve tutumlarındaki değişim ve dönüşümler millî kültür dil-dünya görüşü ekseninde hitaplar üzerinden takip edilebilmektedir. Bütün bu nitelikleri hitapları, kültürdilbilimin ve millî kültür dil-dünya görüşünün başlıca konularından biri hâline getirmektedir. Bu bakımdan hitaplar yalnızca dilbilim ve halkbilimin ortaklaştığı kültürdilbilim için değil, başta felsefe ve teoloji, iletişim bilimleri, sosyoloji ve psikoloji, sosyal psikoloji olmak üzere çok sayıda disiplinin inceleme alanına giren ve onlara veri sağlayan disiplinlerarası bir çalışma alanıdır.

Türk dilindeki zengin hitap literatürü, Türk dilinin ve ona yansıyan Türk dünya görüşünün, felsefesinin genişliğinin ve zenginliğinin de göstergesidir. Hem

gündelik/gerçek hayattaki ve hem de yazılı metinlerdeki çeşitli görünüşleriyle Türk dilinde, edebiyatında ve kültüründe de hitapların, Türklerin dünya hakkında sahip oldukları bilgileri içeren ve bu yönüyle Türk millî kültür dünya görüşünün yansımalarını temsil eden kültürdilbilimsel birimler olarak yapılandığı görülmektedir. Türk dilinin ve kültürünün doğaya ve evrene, insana/bireye bakışının, gerçeklik algısının, dünya hakkındaki bilgi birikiminin, değerlerin, iletişim biçimlerinin yansımaları niteliğindeki hitaplar üzerinden Türklerin düşünce biçimlerini, iletişim tutum ve davranışlarını, çeşitli nesnelere, kişilere, bireylere yönelik geliştirdikleri düşünceleri ve onlarla olan etkileşimlerini, davranış biçimlerini ve kuralları hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olabilmektedir.

Türk sosyokültürel yaşamında, iletişim biçimlerinde gerçekleşen değişim ve dönüşümlerin hitap biçimlerini de değiştirip dönüştürdüğü, bu değişim ve dönüşümün özellikle son dönemlerde son derece yalıtılmış örneklerle yol açtığı görülmektedir. Toplumsal iletişimden ve nitelikli seslenmelerden bireyler arası ve yüzeysel iletişim biçim ve süreçlerine evrilme sonucu adeta içi boşaltılmış ve daha açık bir ifadeyse "sahte" bir iletişim ve etkileşimin ürünü olarak tek tipleşmiş seslenme biçimlerinin yaygınlaşmış olduğu dikkati çekmektedir. Toplumsal yapıdaki değişim ve dönüşümleri tetikleyen elektronik gelişmeler ve paylaşımların, iletişimin büyük ölçüde bu bağlamlarda gerçekleşmesinin ağırlık kazanması, Türk kültüründeki yerleşik millî kültür dil-dünya görüşlerinden kaynaklanan hitaplardan uzaklaşılmasına, yabancılaşmış ve bayağılaşmış bir dil-dünya görüşüne ve bunun hitaplara yansımalarına yönelik bir ilerleyişin varlığına işaret etmektedir.

Bununla birlikte her sosyal grup kendi düşünce dünyasına ve yaşam biçimine, felsefi görüşüne, değerlerine, kabullerine göre iletişim kurup, konuşup anlaştığı için her grubun kendine özgü dil kullanımları, konuşma durum ve bağlamlarındaki konuşma tercihleri ve yolları bulunmaktadır. Bunun bir yansıması olarak farklı ya da benzer tarihî dönemlerde, coğrafi alanlarda, ilgili bağlamın özelliklerine göre şekillenen her türlü iletişim biçimi ve konuşma araçları gibi hitapların da bu çerçevede şekillenmesi olağandır. Her meslek grubu ya da sosyal grup kendi içinde statü ve ilişki durumlarına göre çeşitlenen hitaplara başvurduğundan, oldukça geniş bir hitap literatürü söz konusu olmaktadır. Doktorlarla askerlerin, polislerle hemşirelerin, öğretmenlerle mühendislerin, pazarcı esnafıyla sanayi esnafının, şoförlerle balıkçıların, akademisyenlerle din görevlilerinin çeşitli durum ve bağlamlarda kullandıkları hitap biçimleri birbirinden farklı olacaktır. Bu yönüyle, hitaplarla ilgili daha özel ve odak çalışmaların yapılması, konu hakkındaki birikimin artmasını sağlayacaktır.

Bu çerçevede her bağlam ve söz konusu bağlamdaki iletişim biçimleri ve konuşma durumları, özelde ise hitaplar örneğinde yeni ve özgün bir tartışma başlatmak mümkündür. Örneğin ister şiir ister düzyazı olsun her türlü edebiyat ürünü bir tür iletişim biçimidir ve bir taraftan özel olarak ilgili kişilere diğer taraftan da genel anlamda okura hitap etmektedir. Şair ya da yazar ister sevgilisine ister sevmediklerine, dostlarına, düşmanlarına, kendisini rahatsız ya da mutlu eden herhangi bir olguya, doğüstü güçlere, kısacası her kime ve neye seslenirse seslensin burada kullandığı hitaplar edebiyat incelemesi, eleştirisi ve çözümlemesi kapsamında incelenebilir. Çünkü edebî metinlerde ve çeşitli sözlü kültür ortamlarında, farklı durum ve bağlamlarda sürekli var olan bir karşılıklı konuşma, diyalog durumu söz konusudur. Özellikle sözlü kültür geleneği ve türlerindeki, destanlardaki, masallardaki, halk hikayelerindeki, âşık atışmalarındaki, türkülerdeki, alkışlardaki, kargışlardaki, kısacası her türlü sözlü iletişim tür ve biçimindeki, edebî yaratmalardaki seslenme biçimlerinin her birinin, ilgili bağlam örneğinde ve dil-dünya

görüşünün yansımaları olarak müstakil çalışmalara konu edilebilir nitelik ve nicelikte olduğu belirtilmelidir. Bu nedenle özellikle halk kültürü kapsamında gündelik iletişim türlerindeki ve sözlü edebiyat ürünlerindeki hitapların incelenmesiyle dikkat çekici verilere ulaşılabileceği söylenebilir. Yine, Türk tasavvuf geleneği, anonim gelenekler ve türler, âşık edebiyatı kapsamındaki genel söylem biçimlerinde, buralarda oluşmuş olan, icra edilen türlerde, bunlara bağlı yazıya aktarılmış metinlerde hitapların görünüşleri, işlevleri, benzerlikleri üzerinde gerçekleştirilecek çalışmalar dikkat çekici sonuçlar doğurabilecektir.

Burada özellikle vurgulanması gereken bir husus da hitaplar üzerinde gerçekleştirilecek çalışmalarda özellikle söylem analizi gibi yaklaşımların dikkate alınmamasının etkin sonuçlar doğurabileceğidir. Çünkü hitaplar büyük ölçüde bireyler arası ve toplumsal ilişki ve iletişimlerin yansıması olarak çeşitli düzeylerdeki söylemleri bünyesinde barındıran dil birimleridir. Örneğin bu alanda TV’de yayımlanan evlilik programlarında bireylerin birbirlerine hitap biçimleri (Alaca 2014); politikacıların seçim dönemlerindeki hitapların retorik (Ayten 2016) gibi konularda hâlihazırda gerçekleştirilen çalışmalarla birlikte Türk dil, kültür ve edebiyatının çeşitli alanlarından seçilen pek çok konu üzerinde özgün çalışmaların gerçekleştirilmesi mümkün ve gereklidir. Bu bakımdan hitaplarla ilgili bir konu ele alınırken yalnızca folklor veya dilbilimin değil; başta antropoloji, iletişim bilimleri, sosyoloji, sosyal ve bilişsel psikoloji, psikoloji olmak üzere çok sayıda disiplinin de işe koşulması gerekmektedir. Bu kapsamda kültürdilbilim, bütün bunları bünyesinde toplayan bir yaklaşım olarak hitap araştırmalarında etkin biçimde yararlanılabilecek yeni bir disiplin şeklinde belirlemektedir.

Bütün bu görüş ve değerlendirmelerin kılavuzunda kültürdilbilim ve millî kültür dil-dünya görüşü kavramlarının, dilin ve kültürün semantiği ve semiyotiği çerçevesinde çeşitli konuların ele alınarak çok yönlü biçimde çözümlenmesini olanaklı kıldığı görülmektedir. Kültürün, kültürün kapladığı ve kapsadığı evrenin dile yansımaları şeklinde değerlendirilmesi gereken hitaplar da bu bakımdan hem kültürdilbilimin hem de millî kültür dil-dünya görüşü kavramının gündelik yaşamın ve iletişimin çeşitli alanlarına yansıyan dikkat çekici örnekleridir. Türk dil, kültür ve edebiyat tarihindeki çeşitli dönem ve alanlarda, bağlamlarda görülen zengin hitap biçimlerinin bütüncül ve karşılaştırmalı olarak incelenmesi sonucu başta Türk dil, kültür ve edebiyat tarihi ve bu kapsamda Türk felsefesi, sosyolojisi, psikolojisi, sosyal psikolojisi hakkında son derece önemli verilere ulaşılabileceği kuşkusuzdur. Bizim bu çalışmada kültürdilbilim ve kültürbilim çerçevesinde hitaplar üzerinde ve millî kültür dil-dünya görüşü yaklaşımıyla, genel hatlarıyla gerçekleştirdiğimiz incelemenin, benzer ya da farklı yaklaşımlarla çeşitli konular üzerinde uygulanması, Türkoloji çalışmalarında yeni araştırma alanlarının ve bu araştırmalarda kullanılabilecek yeni yaklaşımların oluşuma da katkı sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- AÇA, M. (2018). “Balıkesir Yöresinde Eşlerin Birbirlerine Hitap Biçimlerinin Bir Türü Üzerine”. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. IV/5: 155-165.
- AKATA, Z. H. (2018). “Genel Ağ Dili Seslenme Ögelerinin Toplumdilbilimsel Sezdirimleri”. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*. XV/2: 63-83.
- AKSAN, D. (2008). *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü (Temel Kavramlar)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

- AKSAN, D. (2009). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1. 2. 3. Ciltler). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, D. (2017). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. 4. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKTAŞ, E.-İ. YILMAZ (2017). "Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Kullandıkları Hitapların Toplumdilbilim Açısından İncelenmesi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 59: 577-594.
- AKTAY, Ş. (2019). *Rus Antroponimisi: Kuramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ALACA, S. (2014). *Televizyonda Yayımlanan Evlilik Programlarındaki Hitap Şekilleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ALİMJANOVA, G. M. (2016). *Karşılaştırmalı Kültürdilbilim. Dil-Kültür-İnsan*. (çev. Seyhan Uçar-Şekip Aktay). Ankara: Gazi Kitabevi.
- ALKAN ATAMAN, H. (2018). *Türkiye Türkçesinde Hitaplar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ALKAN ATAMAN, H. (2019). "Kutadgu Bilig'de Hitaplar ve Göreceli Seslenişler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 45: 287-306.
- ALYILMAZ, C. (1998). "Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 10: 35-41.
- ALYILMAZ, S. (2015a). "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 54: 31-50.
- ALYILMAZ, S. (2015b). "Dede Korkut Kitabındaki Bir Sözcükten (Boy) Hareketle 'Bo, Bu, Abo, Abu...' Seslenme Ögelerinin Yapısı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. IV/4: 1413-1424.
- ASLAN, N.-Ö. KORKMAZ (2019). "Osmanlı Bürokrasisinde Kullanılan Hitap Şekilleri ve İletişim Bağlamında Değerlendirilmesi". *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Dil ve İletişim"*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları: 421-429.
- AYTEN, A. (2016). *Türkiye'de Genel Seçimler ve Politik Hitap (İktidar Olabilme Söylemi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AZAP, N. (2008). *Türkiye Türkçesinde Hitap ve Ara Sözcükler (Duygu Sözcükleri)*. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BARTHES, R. (2012). *Göstergebilimsel Serüven*. (çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat). İstanbul: YKY.
- BİNGÖLÇE, Filiz (2001). *Kadın Argosu Sözlüğü*. İstanbul: Metis.
- BRAUN, F. (1988). *Terms of Address. Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- BROWN, R.-M. FORD (1961). "Address in American English". *Journal of Abnormal and Social Psychology*. LXII/2: 375-385.

- CHAO, Y. R. (1956). "Chinese Terms of Address". *Linguistic Society of America*. XXXII/1: 217-241.
- DAĞABAKAN, F. Ö. (2016). "Bir Toplumdilbilimsel Değişken Olarak Türkiye'de Kadın Dili Araştırmaları ve Görsel Medyada Kadın Dili". *Diyalog*. 2016/1: 40-54.
- DEMİRBAŞ, M. (2017a). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Seslenme Sözcükleri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİRBAŞ, M. (2017b). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Seslenme Sözcükleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. VI/1, 2154-2181.
- DICKEY, E. (1997). "Forms of Address and Terms of Reference". *Journal of Linguistics*. XXXIII/2: 255-274.
- DOĞRU, F. (2018). "Seslenme Sözcükleri ve Genel Türkçe Sözlüklerdeki Görünümü". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XIX /1: 135-150.
- DRAGOLOVCANIN, C. (1997). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Basılı Metinlerde Geçen Hitaplar, Unvanlar ve Akrabalık Adları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DUMAN, D. (2013). "Medyada Doğru Türkçe Tartışmaları Üzerine: Betimleyici-Kuralcı Yaklaşımlar ve Ötesi". *Bilig*. 64: 151-174.
- DUNKLING, L. (1990). *A Dictionary of Epithets and Terms of Address*. London: Routledge.
- EĞİT, Y. (1996). "Günümüz Türkçesinde Hitap Biçimleri". *Modern Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the 6th International Conference on Turkish Linguistics*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları: 27-38.
- GLUŞETSKAYA, S. M. (2014). "Dilbilimsel Disiplinler Arasında Kültürdilbilimin Doğuşu". *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. H. Erdoğan). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 33-36.
- GOROBETS, A. F. (2014). "Dil ve Kültür Dünya Görüşü Sorununa Güncel Bir Yaklaşım". *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. Y. Gürsoy). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 81-86.
- GÖKŞEN, C. (2015). "Anadolu'da Erkeklerin Eşleri İçin Yaptıkları Bazı Adlandırmalar ve Bunların Sosyokültürel Boyutları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 52: 43-63.
- GÜNER DİLEK, F. (2008). "Altay Türklerinde Akrabalık". *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları: 541-563.
- HAN, T. vd. (2019). "Eşlerin Birbirlerine Sosyo-Edimsel Hitap Biçimleri Üzerine Tanımlayıcı Bir Çalışma". *Millî Folklor*. 123: 166-176.
- HWANG, S. J. J. (1991). "Terms of Address in Korean and American Cultures". *Intercultural Communication Studies*. I/2: 117-134.
- İMAMOVA, H. (2010). "Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Nezaket Anlamı Taşıyan Seslenmeler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 42: 1-10.

- KARAŞ, M. (1989). "Günümüz Türkçesinde Hitap Şekilleri ve Toplum Dilbilimsel Kurallar". III. Dil Bilimi Sempozyumu-Dil Bilimi Uygulamaları. (hzl. F. Özden Ekmekçi-Vural Ülkü). Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi: 41-60.
- KOCAER, S. (2006). "Argo ve Toplumsal Cinsiyet." *Millî Folklor*. 71: 97-101.
- KOZAN, O. (2018). "Yabancı Dil/Çeviri Eğitimi Açısından Dil Dünya Görüşü Kavramı ve Nesnelere Adlandırılması (Türkçe-Rusça Dil Çifti)". *Dil Dergisi*. CLXIX/2: 151-167.
- KONIG, G. Ç. (1992). "Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*.1992/1: 25-36.
- KÜÇÜK, A. (2016). "Türk Ailesinde Kadının Statüsündeki Değişime Üç Kuşağın Eşlerine ve Sevgililerine Hitap Biçimleri Bağlamında Bir Yaklaşım." *Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*. I/5: 36-47.
- Lİ, Y.- S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- OĞUZ, B. B. (2011). "Orhun Yazıtlarında Hitap Biçimlerinin Toplumsal Dilbilim Açısından Bir Analizi". 38. *Icanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*. III. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 1203-1226.
- OYETADE, S. O. (1995). "A Sociolinguistic Analysis of Address Forms in Yoruba". *Language in Society*. XXIV/4: 515-535.
- ÖZBAY, M.-O. İPEK (2015). "Ortaokul Öğrencilerinin Kullandıkları Arkadaşlık Hitaplarının Konuşma Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*. 15: 90-105.
- ÖZER, N. (2019). *Address Terms in Turkish: A Corpus-Based Study*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZER, Z. B. (2014). "Antroponim Çevirisinin Kültürdilbilimsel Yönü". *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. S. Acar). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 157-162.
- PEÇENEK, D.-S. O. AY (1996). "Dilin işlevleri: Kibarlık, Dayanışma, Seslenme Biçimleri ve Sen-Siz Ayrımı". *Dil Dergisi*. 46: 35-41.
- PHILIPSEN, G.-M. HUSPEK (1985). "A Bibliography of Sociolinguistic Studies of Personal Address". *Anthropological Linguistics*. XXVII/1: 94-101.
- RİFAT, M. (2009). *Göstergebilimin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- SAKAOĞLU, S. (2015). "Anadolu'da Eşlerin Birbirlerine Seslenme Sözleri". 7. *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*. I. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Yayınları: 311-316.
- SARAÇ, H. (2016). "Rus ve Türk Dil Dünya Görüşünde 'Dağ' Kavramı (Kültürdilbilimsel Analiz). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 57: 1581-1598.
- SARAÇ, H. (2019). "Göstergeler Sistemi Olarak Dilde Toplumların Dünya Görüşünün Yansıması (Kültürdilbilimsel Perspektif)". *Karadeniz*. 44: 273-289.
- SAUSSURE, F. D. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.

- SEGİZBAYEVA, K. K. (2014). Kazak Dili Dünya Görüşü Bağlamında “Bozkır” ve “Pelin” Konseptleri”. *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. S. Uçar). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 144-150.
- SOBOL, N. V. (2014). “Kültürdilbilim: Temel Kavramlar”. *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. H. Erdoğan). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 37-40.
- SVETONOSOVA, T. A. (2014). “Bilişsel Dilbilim ve Kültürdilbilim: Özellikler ve Farklılıklar”. *Kültürdilbilim. Temel Kavramlar ve Sorunlar*. (çev. E. Uğurlutan). (ed. Olena Kozan). Ankara: Gazi Kitabevi: 61-66.
- ŞAHBAZOVA, Z.-K. AHMEDOVA (2019). “Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde Hitapların Lengüistik Özellikleri”. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*. (ed. Serkan Şen-Mediha Mangır). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları: 2289-2295.
- ŞEN, S. (2008). “Dede Korkut Kitabı’nda Kadına Yönelik Hitaplar”. *Turkish Studies*. III/2: 627-641.
- TÖKEL, D. A. (2018). “Klâsik Şiirimizde Hz. Peygamber’e Hitap Şekilleri”. *Hz. Peygamberi Sanatla Anlatmak Sempozyumu Bildirileri*. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 91-103.
- TÜRKER, G. A. (2001). “Cinsiyet ve Kültürün Dil Kullanımına Etkisi: Hitap Şekilleri”. *XIV. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları: 207-215.
- YAYLAGÜL, Ö. (2005). “Eski Türkçede Nezaket İfadeleri”. *Millî Folklor*. 68: 151-165.
- YILDIRIM, N. (2017). “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Kadına Yönelik Hitaplar”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. I/1: 123-137.
- YOLCU, M. A. (2014). *Türk Kültüründe Evliliğe Bağlı Tabu ve Kaçınmalar*. Konya: Kömen Yayınları.
- YOLDAŞEV, A. A. (2012). “Türk Dillerinde Sesleniş Sözcükleri”. (çev. Bahar Güneş). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 48: 441-446.
- YÜCEOL ÖZEZEN, M. (2004). “Türkiye Türkçesi Günlük Konuşma Dilinde Seslenme Biçimleri Üzerine Gözlemler-Genel Sınıflandırma”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 2265-2276.
- YÜCEOL ÖZEZEN, M. (2019). “Türkçede seni/sizi seslenme sözleri ve Türkçede Seslenme (Vokatif) Durumuna Tarihsel Bir Bakış”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. VIII/2: 726-742.
- WIERZBICKA, A. (1992). *Semantic, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press.
- ZENGİN, D. (2014). *Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-kültürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Kurmay Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2020). Erişim Tarihi: 31.07.2020. <https://sozluk.gov.tr/>
- KARAHAN, L. (2009). “Türkçede Dinî Anlamlı Bazı Kişi Adlarını Ekle Değiştirme Geleneği”. Erişim Tarihi: 01.07.2020.
http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/Leyla_Karahan

ÂŞIK SEYRÂNÎ'NİN ARUZ VEZİNİYLE YAZILMIŞ ŞİİRLERİNDE ÂYET İKTİBASLARI

İsmail YILDIRIM*

ÖZET

Âşıklık geleneği, Anadolu'nun toplumsal hafızasının yanı sıra kültürel farklılık ve zenginliğinin de önemli bir ifadesidir. Yüzyılların süzgecinden geçerek biçimlenen ve kendine has bir geleneği olan bu sanat dönemin yaşayışını, hayata bakış açısını, etik ve estetik değerleri yansıtmış, geniş halk kitlelerine hitap etmiştir. Bu bağlamda Âşıklık geleneği, sayıları yüzleri bulan ve kendi sanatlarını icra etme gayreti içerisinde giren pek çok halk şairi yetiştirmiştir. Develili Âşık Seyrânî de bunlardan birisidir. Kayseri'nin Develi eski adıyla Everek ilçesinde 1215 (1800) yılında doğan Âşık Seyrânî, halk şiirinin önde gelen şairlerindedir. Kaleme aldığı şiirleriyle bazen bir sevgiliyi veya ona duyulan özlemi tasvir ederken bazen toplumda cereyan eden hukuksuz uygulamaları dile getirmiştir. Seyrânî özellikle din ulularının manevî şahsiyetlerini yücelten manzumeler kaleme almayı da ihmal etmemiştir. Dolayısıyla şiirlerinde muhtevayı geniş tutan Seyrânî, tüm bu fikriyatını hece ve aruz vezniyle yazdığı manzumelerinde terennüm etmiştir. Şairin aruz vezniyle yazdığı şiirleri her ne kadar vezin, kafiye ve redif açısından problemliler olsa da içerik bakımından oldukça zengindir. Bunun yanı sıra onun aruz vezni ile telif ettiği şiirleri estetik zevk ve sanatlardan uzak kalmamış, ele aldığı dinî-tasavvufî konuları Kur'an âyetlerine telmihte bulunarak manzumelerini zenginleştirmiştir. Bu vesileyle şair, halk şiiri ile divân şiirinin müştereklerini bir araya getirerek sanatkârlık yönünü de ön plana çıkarmıştır. Bu yazıda Âşık Seyrânî'nin hayatı ve şahsiyeti irdelendikten sonra aruz ölçüsüyle kaleme aldığı manzumelerinde yer alan âyet iktibaslarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Seyrânî, Aruz Vezni, Kur'an-ı Kerim, Âyet İktibasları.

VERSE QUOTATIONS OF ÂŞIK SEYRÂNÎ IN HIS POEMS WRITTEN IN ARUZ PROSODY

ABSTRACT

The tradition of minstrelsy is not only the representation of the social memory of Anatolia but also its cultural diversity and richness. This art, which was shaped through the experiences of hundreds of years with a unique tradition, reflected the life of the time, its perspective on life, ethic and aesthetic values, appealing to large communities. In this context, the tradition of Minstrelsy brought up hundreds of minstrels who attempted to produce a work of art on their own fields. Develili Âşık Seyrânî is one of them. Âşık Seyrânî, who was born in Develi (formerly named as Everek) district of Kayseri province in 1800 (H. 1215), is one of the leading figures in folk poetry. In his poems, he sometimes described a beloved one or yearnings for her, and sometimes he reflected the unlawfulness in the society. Seyrânî also wrote poems that particularly glorify the spiritual personalities of famous religious figures. Therefore, having a wide content in his poems, Seyrânî sang pleasantly all of this mentality in poems that were written in syllabic meter and aruz prosody. Although his poems written in aruz prosody are problematic concerning the rhythm, rhyme, and redif, they have a large content. Additionally, his poems compiled in aruz prosody were not kept off the aesthetic pleasure and arts, and he enriched his poems through referencing the verses of the Qur'an in sufistic subjects he handled. In this regard, the poet demonstrated his artistry through combining the common grounds of folk poetry and Ottoman poetry. In this paper, initially the personality and life of Âşık Seyrânî will be examined and his verse quotations will be discussed in his poems written in aruz prosody.

Keywords: Âşık Seyrânî, Aruz Prosody, the Holy Quran, Verse Quotations.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 24.08.2020; Yayına Kabul Tarihi: 15.09.2020

* Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi İslâmî İlimler Fakültesi, Türk-İslâm Edebiyatı ABD, KAYSERİ;
ORCID: 0000-0001-5426-224X, E-posta: ismailyildiriim@gmail.com

Giriş

Âşık edebiyatı, geçmişten günümüze kadar birtakım yapısal özelliklerini koruyarak geleneksel hüviyetini kazanmıştır. Bu geleneksel kimliğin en belirgin hususiyeti devamlılık arz etmesidir. Fakat bu devamlılık içerisinde değişen toplum şartlarına bağlı olarak genişleme veya daralma gibi hadiseler de meydana gelebilir. Bu bağlamda farklı ilim dallarını kesin sınırlarıyla birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı bir gerçektir. Disiplinler arası etkileşimlerin süreklilik gösterdiği düşünülürse disiplinler arasında alışverişlerin de olacağı muhakkaktır. Bu durum, gelenek içerisinde muhtelif değişim ve dönüşümleri de beraberinde getirecektir (Düzgün 2009: 42). Âşıklık geleneğinde devamlılığın sağlanması ve gelişimin sürdürülmesi için yapısındaki bazı değişikliklerin mecburi gereksinimlerden kaynaklanması, kapsadığı konu ve içeriğin de bu zorunlu ihtiyacın neticesinde revizyona uğrayacağına işaretlerini vermektedir. Zira her edebî akımda olduğu gibi Âşık tarzı şiir geleneği de devrinin zihinsel atmosferinin bir sonucu olarak neş'et etmiştir (Cankaya 2013: 589). Bu bakımdan değişen toplumun bir sonucu olarak Âşıklık geleneği de bir taraftan yeni muhteva arayışı içerisindeyken diğer taraftan yeni insan tipinin beklentilerini karşılayacak ve sorunları somut bir şekilde şiirine konu edinecektir. Bu hususta Artun (2012: 454) şu ifadeleri kullanmaktadır: “Günümüz insanı rüyada görülen soyut sevgili veya sevda şiirleri yerine yeni toplumun meydana getirdiği bu insan tipinin özlemlerine cevap verecek yeni duyularla yeni şiirler istemektedir.”

XIX. yüzyıl Âşık edebiyatı gelişimini sürdürerek hem nicelik hem de nitelik bakımından heceyle ve sade Türkçe ile şiir söyleyen âşıkların yanında aruz ölçüsünü deneyen güçlü temsilcilerin yetişmesine de öncülük etmiştir. Bu sırada bilhassa şehirlerde yetişen saz şairleri Klâsik şiirle yakın temas sağlamış, bu edebiyatın şiirini taklit etmeye çalışmışlardır (Oğuz vd. 2008: 244). Bu yüzyılda, klasik edebiyatın gelişimi Âşık tarzı şiir geleneğini de etkilemiştir. Dolayısıyla halk kitlelerinden ve onların beğenisinden uzaklaşan bu gelenek, zamanla bazı Âşık şairlerin, hecenin yanında aruz ölçüsünü de kullanmalarına vesile olmuştur. Bu durum, Âşık şairleri Klâsik şiire ait nazım şekillerini şiirlerinde kullanmaya davet etmiştir (Kaptan vd. 2014: 204-205).

XIX. asır Osmanlı'nın hemen her alanda atılım yaptığı bir yüzyıl olarak kayıtlara geçmiştir. Matbaanın Anadolu'ya gelmesi nitekim bu yüzyılın en mühim gelişmesi olarak yerini almıştır. Buralarda basılan eserler, haremlik alana girmiş dolayısıyla dinleyici/okuyucu çevresi genişlemiş; bu da âşıkların sayısının artmasını sağlamıştır. Bu dönemde âşıklar kendi aralarında İstanbul'da “Âşıklar Loncası” teşkilatını kurmuş, hünerlerini göstermek amacıyla Anadolu ve Rumeli'nin yolunu tutmuşlardır (Çobanoğlu 2007: 12-13). Nitekim Âşık Seyrânî'nin de bir dönem İstanbul'da kaldığı bilinmektedir.

Anadolu'da Klâsik şiirin hüküm sürdüğü ve Âşıklık geleneğinin yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başladığı bu yüzyılda, Anadolu'nun engin irfan ve hikmet geleneği kesintiye uğramamış, birçok Âşık saz şairi toplumda temayüz etmeye devam etmiştir. Sakaoğlu bu sırada yetişen şairleri şöyle sıralamaktadır: Âşık Şem'î, Âşık Şenlik, Âşık Tâhîrî, Bayburtlu Celâlî, Bayburtlu Zihnî, Ceyhunî, Dadaloğlu, Deli Boran, Dertli, Erzurumlu Emrah, Gedâî, Hızrî, Kâmilî, Kusûrî, Meslekî, Minhâcî, Muhibbî, Ruhsatî, Serdârî, Silleli Sürûrî, Sümmânî, Tokatlı Nûrî (Sakaoğlu 1989: 191-219). Öcal Oğuz ise bu listeye şu şairleri de eklemiştir: Fahrî, Fennî, Ferkî, Hicâbî, Hilmî, Himmetî, İfşâî, Yozgatlı Karacaoğlan, Mir'âtî, Nâzî, Necip, Nigârî, Noksânî, Ispartalı Seyrânî, Edirneli Seyrânî, Seyyid Süleyman, Şifâî, Zârî, Zehrî, Zemînî (Oğuz 1998: 425-446).

Yukarıda zikredilen tüm yenilik ve gelişmelerin tesirinde kalan Âşık Seyrânî'nin şiirleri de bu minval üzere teşekkül etmiştir. Şair, dile getirdiği manzumelerinin birçoğunu

aruz ölçüsüyle telif etmiş, Klâsik şiirin soyut sevgili tipini daha somut hâle getirmiştir. Aruz ölçüsüyle yazdığı şiirleri her ne kadar toplumsal yerginin uzağında kalsa da onun hece ölçüsüyle yazdığı manzumelerinin önemli bir kısmını toplumsal eleştiri oluşturmuştur. Bu durum aynı zamanda yaşadığı dönem itibariyle onu usta bir hikmet ve hiciv şairi hâline getirmiştir. İslâm dininin kutsallarına kayıtsız kalmayan şair, şiirlerinde - özellikle aruz ölçüsünde- bu dinin kutsal kitabı olan *Kur'ân-ı Kerîm*'den sıkça faydalanmıştır.

Âşık Seyrânî Kimdir?

Kayseri'nin Develi (Everek) ilçesinde doğan Seyrânî'nin doğum yılı her ne kadar 1215 (1800) olarak genel kabul görse de kaynaklar¹ farklı bilgiler ileri sürmektedir. Develili Kadir Özdamarlar ise Develi'deki Câmî'-i Kebîr'de yer alan bir kitâbeden hareketle onun 1180 (1766) veya 1184 (1770)'te doğmuş olabileceğini ifade etmektedir. Adı Mehmed olan şairin annesi Emine Hatun, babası ise Oruza Câmî'i imamı Cafer Efendi'dir. İlk eğitimini babasından alan şair, ardından Halâsiye Medresesi'ne devam etmiştir. Gençlik döneminin bir kısmını Develi ve çevresinde geçiren Seyrânî, 1820'li yılların başında askere alınmış ve sekiz yıl kadar askerlik yapmıştır (Albayrak 2009: 37).

Seyrânî'nin bâdeli âşık olduğu bilinmektedir. Gördüğü bir rüyadan hareketle "Seyrânî" mahlasını alan şair, mahlasının anlamını soranlara "bilinmeyen âlemlerin seyyahı" şeklinde cevap vermiştir (İslamoğlu 2002: 16). Genç yaşta şairlik yönü ön plâna çıkınca o dönemde halk şairlerinin saray tarafından gördüğü rağbetten cesaret alarak 1832 yılında İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da kaldığı süre boyunca Köprülü Medresesi'ne devam etmiş ve hat sanatıyla meşgul olmuştur. Sultan Abdülmecid devrini idrak eden şair, burada hemşehrileri tarafından büyük ilgi görmüş, şairlerin toplandığı meydan kahvelerine giderek düzenlenen şiir ve atışma yarışmalara katılmıştır. Sarayla arası iyi olmadığı anlaşılan şairin, saraydan tahsisat almadığı da ifade edilmektedir (Yüksel 1985: 9).

Seyrânî'nin 1839 yılında İstanbul'dan ayrıldığı sözlü rivayetler arasındadır. Buradan Halep'e geçen şair, burada yaklaşık üç yıl kalmıştır. Halep'te bulunduğu süre içinde Bağdat ve Mısır'a giden Seyrânî, Adana üzerinden Develi'ye dönmüştür. Bir süre Develi'de çiftçilik yapmış fakat bu hayatın kendisine uygun olmadığını düşünerek yeniden yollara düşmüş ve birçok yöreyi gezmiştir. Yaşı ilerleyince tekrar Develi'ye dönen şair burada gerekli ilgiyi görememiştir. Son zamanlarını yokluk ve sıkıntı içerisinde geçirmiş "Deli Seyrânî", "Sarhoş Seyrânî" gibi sifatlara maruz kalmıştır. 1866 senesinde Develi'de vefat eden Seyrânî'nin mezarı şu an bilinmemektedir (Albayrak 2009: 37).

Şairin şiirlerinde ölçü, kafiye ve durak hatalarına sıkça rastlanılmaktadır. Şiirlerinde deyim ve atasözlerinden oldukça faydalanmış koşma, semâî nazım şekilleriyle hece ölçüsünde şiirler kaleme almıştır. Aruz vezninde gazel, kalenderî, bend, kıt'a, dîvân, müseddes, muhammes ve müstezat nazım şekilleriyle yazılmış manzumeleri vardır (Albayrak 2009: 37). Hem hece hem de aruz ölçüsüyle şiirler yazan şairin en önemli yanı, döneminde gördüğü usulsüzlükleri, hakka ve hukuka riayet etmeyenleri, yolsuzlukları dile getirmiş olmasıdır. Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki çalkantılı döneminde yaşayan Seyrânî bu vesileyle toplumda olan bitene kayıtsız kalamamıştır. Manzumelerinde çaresizliğini, öfkesini bazen de umut ve inancını dile getirmiştir. Tanpınar, Seyrânî'nin hiciv alanındaki

¹ İbnülemin Mahmud Kemal ve Hasan Ali Kasır (1220) 1805, A. Hazım Ulusoy ve M. Fuad Köprülü (1227) 1807 senesini işaret etmektedir: bk. Baştuğ 2002: 2154; Kasır 1984: 12; Ulusoy 1922: 312; Köprülü 1964: 535-596).

yetenegi ve gözü pekligiyle onu, bir nevi Sultan Abdülmecid devrinin münekkidi olarak tanımlamıştır (Tanpınar 1976: 105). Seyrânî, başta dinî konular olmak üzere ölüm, gurbet, yoksulluk, sevgili, dostluk ve insanın yaratılışı temalı şiirler telif etmiştir. Şairin, Nakşibendî olduğu yönünde rivayetler varsa da onun Alevî-Bektâşî şairlerinin etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Şairin başta Hz. Ali olmak üzere on iki imamı metheden şiirleri mevcuttur (Albayrak 2009: 37).

Âşık Seyrânî'nin Aruz Vezniyle Yazdığı Şiirler

Âşık Seyrânî daha çok hece vezniyle yazdığı şiirleri ile tanınmıştır. Fakat şair, devrinde halk şairleri arasında teamül hâline gelen aruz ölçüsüyle şiir yazma geleneğine kendisi de katılmıştır. Halk şairlerinde aruz ölçüsüyle şiir yazma geleneğinden bahseden Kurnaz (2011: 169) şu tespitlerde bulunmaktadır: “Halk şairleri, dîvân şiirinin etkisinde kalarak aruzun belirli kalıplarıyla gazel, murabba, muhammes vs. nazım şekilleriyle şiirler kaleme almışlardır. Bu manzumeler halk şiirinde yazıldıkları kalıba göre dîvân, semâî, kalenderî vs. gibi isimler almıştır. Dolayısıyla söz konusu isimlerin edebiyat teriminden çok, yazıldıkları kalıba uygun muayyen bir “ezgi” veya “makam”ı ifade ettiğini düşünüyorum.” Neticede hem halk hem de dîvân şiiri arasında dil, şekil ve içerik yönünden farklar bulunsa da aynı milletin ortak malıdır. Her iki şiir ekolünün de temelinde müşterek heyecan ve zevk söz konusudur.

Seyrânî'nin hem hece hem de aruz kalıbıyla yazdığı şiirler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Şairle ilgili ilk çalışmayı “Develili Âşık Seyrânî ve Şiirleri” adlı master teziyle Hasan Avni Yüksel yapmıştır. Yüksel söz konusu çalışmasında şaire ait 631 adet şiirin 494'ünün hece, 137'sinin ise muhtelif nazım şekilleri altında aruz ölçüsüyle yazılmış olduğunu ifade etmektedir (Yüksel 1985: 39). Cönklerden ve çeşitli yazmalardan hareketle daha önce yayımlanmayan, sonradan tespit edilen “Seyrânî” mahlaslı² şiirler de peyderpey makaleler hâlinde neşredilmiştir.³ Hasan Ali Kasır ise şairin aruz vezniyle yazdığı şiir sayısını 71 olarak vermektedir (Kasır 1984: 261-307). Develi Belediyesi tarafından yayımlanan *Seyrânî Dîvânı*'nda şairin toplam 477 şiirine yer verilmiştir.⁴ Seyrânî'nin şahsiyeti ve şiirleri üzerine günümüzde yapılan en geniş çalışma Betül Aydoğdu'ya aittir. Aydoğdu, doktora tezinde şairin 822 şiirini konu edinmiştir. Bu şiirlerden 194'ü aruz ölçüsüyle yazılmıştır. Araştırmacı, daha önce farklı yerlerde müstakil olarak neşredilen şairin şiirlerini bir araya getirmiş; Seyrânî'nin daha önce tespit edilmemiş 80 yeni şiirini de çalışmasına dâhil etmiştir (Aydoğdu 2011: VII). Maalesef yapılan çalışmalar, şairin aruz vezniyle yazdığı şiirlerin sayısı hususunda müttelik değildir. Ayrıca şiirlerin nazım şekillerinin belirlenmesi, tasnifi, sayısı gibi konularda araştırmacılar kesin bir bilgi verememektedir. Kılıç bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır: “Taradığımız bütün neşirlerde gördüğümüz ortak hata, özellikle aruz ölçüsüyle yazılan manzumelerin nasıl tasnif edileceği, hatta nasıl adlandırılacağı hususundaki tutarsızlık ve yanlış tasarruflardır” (Kılıç 2018: 147). Yazımızın konusunu teşkil eden şairin aruz vezinli şiirlerini

² Burada şunu da belirtmek gerekir ki Rumelili Seyrânî (19. yy), Ispartalı Hacı Seyrânî (19. yy), Âşık Müslim Seyrânî (20. yy), Âşık Ağrılı Seyrânî (20. yy) şiirlerinde aynı mahlası kullanmışlardır. Dolayısıyla “Seyrânî” mahlaslı şairlerin şiirleri, Develili Seyrânî'ye mâl edilebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

³ Bu çalışmalar için bk. Çetin 1995: 91-114; Kasır 1999: 81-83.

⁴ 2013 yılında yayımlanan bu eser ne yazık ki itinadan yoksun bir hâlde şiirler hece-aruz ayırımına tâbi tutulmadan karışık olarak yayımlanmıştır. Üstelik *Dîvân*, fâhiş sayılabilecek miktarda okuma, yazma ve imlâ hataları ile doludur. Eseri muteber kılan tek husus, kitabın sonunda yer alan tıpkıbasımlardır. Bu kısımda *Sânihât-ı Seyrânî*, *Dîvânçe-i Seyrânî* ve muhtelif *Cönk-nâmelerden* alınan ve Seyrânî'ye ait olduğu iddia edilen şiirlerin eski yazılarından bir seçki oluşturulmuştur. bk. Atmaca, 2013.

Aydoğdu'nun söz konusu tezi üzerinden alacağımızı da burada ifade etmek isteriz. Bu noktada şairin aruz vezniyle yazılmış şiirlerini nazım şekilleri ile birlikte göstermek gerekirse ortaya Tablo. 1 ve Tablo. 2⁵ çıkmaktadır:

Dîvân/Dîvânî	fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün
Semâî	mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün
Kalenderî	mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün
Müstezâd	mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün / mef'ûlü fe'ûlün
Selîs	fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün
Vezn-i Âher	müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün

Tablo 1

Dîvân/Dîvânî	107	103 gazel, 2 mütekerrir muhammes, 1 mütekerrir müseddes, 1 tercî'-i bend
Semâî	44	36 gazel, 4 mütekerrir müseddes, 1 mütekerrir müsebbâ', 1 müzdevic müseddes, 1 müzdevic mütessa', 1 terkîb-i bend
Kalenderî	30	29 gazel, 1 mütekerrir müsemmen
Müstezâd	10	10 gazel
Selîs	1	1 mütekerrir müseddes
Vezn-i Âher	1	1 gazel ⁶

Tablo 2

Seyrânî'nin aruz ölçüsüyle kaleme aldığı şiirlerinin ekseriyeti vezin ve kafiye yönünden problemlidir. Yüksel bu konuda şunları dile getirmektedir: "Aruz vezniyle yazılmış olan manzumeleri içerisinde şekil ve muhteva açısından oldukça başarılı olanlar bulunmakla beraber hece ile yazılan şiirlerle kıyaslandığında bunların ikinci plânda kaldığı görülmektedir. Halk şairi olarak meşhur olan Seyrânî'yi aruz vezniyle yazdığı şiirlerle değil, hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerle değerlendirmek yerinde olur" (Yüksel 1987: 15).

İktibas

"İktibas" sözcüğü sözlüklerde "ödünc alma, bir kelimeyi, bir cümleyi tam, yarım veya manası ile alıp aktarma" anlamlarına gelir. Özellikle âyet, hadis, kelâm-ı kibar gibi ibarelerden yapılan alıntılar kastedilir. İktibas, daha çok bir fikri kuvvetlendirmek veya sözü güzelleştirmek amacına yöneliktir. Bir sözün tamamı alınmışsa tam iktibas (iktibâs-ı tâm), yarısı veya bir parçası alınmışsa nâkis iktibas (iktibâs-ı gayr-i tâm) adını alır (Pala

⁵ Tablo 1 ve 2, Aydoğdu'nun tezinden hareketle şiirlerin nazım şekilleri ve vezinlerinin tespit edilmesi neticesinde tarafımızca meydana getirilmiştir.

⁶ Tezde yer alan bir şiir -muhtemelen yazmadan hareketle- okunamamıştır. Hem mısralarda yer alan kelimelerin hem de beyit sayılarının eksik olması sebebiyle bu şiirin nazım şekli ve vezni tespit edilememiştir. bk. Aydoğdu 2011: 1318.

2012: 228-229). Tâhirü'l-Mevlevî ise iktibas hakkında, “bedî’ ıstılahında âyetten, hadisten alınan bir parça ile sözü güzelleştirmek ve anlamı güçlendirmek” ifadelerini kullanmıştır (Tâhirü'l-Mevlevî 1994: 61). Âşık Seyrânî, şiirlerinde âyetlerin tamamını değil bir kısmını iktibas etmiştir. Şairin iktibasları bu yönüyle nâkıs iktibas özelliği taşımaktadır. Şair, bir şiirinde âyet ve hadislerin öneminden, halk nazarında onların tefsire muhtaç olmasından şu şekilde bahsetmektedir:

Hadîsin âyetin ma'nâları elfâza muhtâcdır

Okunmazsa hadîsin âyetin tefsîri mümkün mi (Aydoğdu 2011: 1296)

1. Âyet İktibasları

1.1. Kün

[Ol der ve oluverir.]⁷

“Kâf ve nûn (kevn) ‘olma’ kökünden “kün” emrindeki iki harfin okunuşudur. Allah’ın bir şeyi yaratmak istediği zaman ona sadece ‘ol’ demesi yeterlidir (Yılmaz 2013: 351-352). Şair, aruz ölçüsüyle yazdığı şiirlerin dört yerinde bu âyetten kısmî iktibas yapmıştır. Bunların birinde Seyrânî, tasavvufî birtakım düşüncelerini ifade eder. Varlığın meydana gelmesinde yegâne emrin Hak tarafından geldiğini, O’nun “ol” emriyle her şeyin oluvereceğini ifade etmektedir:

Bul vücûd-ı mümkünâta emr-i “kün”den taşra yol

Halk-ı sırru’llâh mahrem yâ ola yâ olmaya (Aydoğdu 2011: 1147)

Başka bir beyitte ise şair, “kün” emrinin bir nur ve Hakk’ın kudret dili (yaratma gücü) olduğunu dolayısıyla yaratılan on sekiz bin âlemi de içinde barındırdığını dile getirmektedir:

Hakk lisân-ı kudretinde kavlı-i “kün” bir nûr idi

Nûr içinde on sekiz bin ‘âlemi mestûr idi⁸ (Aydoğdu 2011: 1242)

1.2. lâ taknetû min rahmeti’llâhi

[... Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin...]⁹

Âşık Seyrânî, “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin.” anlamını ihtiva eden bu âyeti iki manzumesine alıntılamıştır. Şair, bu kısımlarda Allah’ın rahmetinden ümit kesilmemesini, derdi verenin elbette dermanını da vereceğini ifade eder. Diğer beyitte ise şair, “eğer bu âyetin müjdesini ve anlamını bilmeseydik ansızın başımıza gelen musibetlere nasıl dayanabilirdik” şeklinde bir yorum getirerek beytin anlam zenginliğine katkıda bulunmuştur:

İşitdik müjde “lâ taknetün min rahmeti’llâh”

Ben ümîd kesmezem yâ Rab umarız derde dermânı (Aydoğdu 2011: 1182)

Deyip “lâ taknetû min rahmeti’llâh” olsa idrâkim

Kazâ-yı mübreme olur idim ben de bir hâkim (Aydoğdu 2011: 1238)

⁷ Âyet için bk. Bakara 2/17; Âl-i İmrân 3/47; En’âm 6/73; Nahl 16/40; Meryem 19/35; Yâsin 36/82; Mü’min 40/68.

⁸ Diğer iktibaslar için bk. Aydoğdu 2011: 1242, 1263.

⁹ Âyet için bk. Zümer 39/53.

1.3. Nahnü kasemnâ

[Biz bölüştürdük.]¹⁰

Birinci beyitte rızıkın Hak katında ne manaya geldiğini dile getiren şair, kendisine de ne kısmet edildiyse onu yemekten yanadır. Mütevekkil bir görünüm çizen Seyrânî aynı duyguları ikinci beyitte de terennüm etmektedir. Allah'ın "nahnü kasemnâ" âyetiyle kullarına rızık verdiğini ifade ederek tevekkül eylemenin en hayırlısı olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Allah, mahlûkatın rızıkına kefildir. Zira O, Râzık (rızık verici) ismiyle bütün âlemin rızıkını temin edendir:

Lafzû'r-rızk-ı 'ala'llâh ne demekdir bilirim

Kısmet-i "nahnü kasemnâ"da olan rızıkı yerim (Aydoğdu 2011: 1189).

Ki zîrâ kendisi demiş ki bu "nahnü kasemnâ"da

Tevekkül eyle Seyrânî Hudâ Râzık-ı 'âlemdir (Aydoğdu 2011: 1301).

1.4. Kul hüva'llâhu ehadün

[O Allah'tır, birdir.]¹¹

Seyrânî, dinî-tasavvufî temalı şiirlerinde Cenâb-ı Hakk'a karşı tam bir teslimiyet içerisinde. O, tevhid inancına sıkı sıkıya bağlı; dinî vecibelerin gerektirdiği şekilde bir mümin profili çizmektedir. Ona göre Allah birdir ve benzeri yoktur. Ayrıca şair, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in mübarek isimlerinin anlamını bilmenin önemine işaret etmiştir. Aşağıdaki iki beyitte de bu hususu dile getirmektedir:

Ey Hudâvend-i Kerîm-i Zü'l-celâl ve'l-kemâl

"Kul hüva'llâhu ehad" Ahmed sıfâtın bî-misâl (Aydoğdu 2011: 1202)

"Kul hüva'llâhu ehad" Ahmed Muhammed lafzının

Ede ma'nâsın bilen Seyrânî'ye emniyyetin (Aydoğdu 2011: 1205)

1.5. el-'İlmü 'inda'llâhi

[[Gerçek] bilgi ancak Allah katındadır.]¹²

Hz. Musa'nın Tûr dağındaki hadisesine telmihte bulunan şair, gerçek ilmin ancak Allah katında elde edileceğini dile getirir. Bu bilgi "ayne'l-yakîn" denilen ve müşâhede yoluyla elde edilen kesin bilgidir (Yavuz 1991: 269). Bu bağlamda Âşık Seyrânî: "Şayet Hz. Musa Allah tarafından indirilen kesin bilgiye vâkıf olmasaydı, Şeytan'ın kibrine bakarak onu ilim-irfan sahibi biri zannederdi." diyerek bu bilginin kıymeti ve peygamberler katındaki öneminden haber vermektedir:

Hazret-i Mûsâ eger "el-ilmü inda'llâh"dan

Olmasa 'ârif yapar mı kibr-i Şeytâniyyeti (Aydoğdu 2011: 1206)

Anlamaz Seyrânî ey vâ'iz sözünü bir zamân

Bildigin "el-'ilmü 'inda'llâh"a ancak nisbetin (Aydoğdu 2011: 1262)

1.6. ledünnâ 'ilmâ

¹⁰ Âyet için bk. İsrâ 17/31; Zuhuruf 43/32.

¹¹ Âyet için bk. İhlâs 112/1.

¹² Âyet için bk. Ahkâf 26/23.

[... katımızdan bir ilim.]¹³

İlm-i ledün (bâtın ilmi) olarak da ifade edilen bu ilim dalı, gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı manevî kurtuluşa ulaştıran bir yol olarak telakkî edilir (Uludağ 1992: 188). Şair, birinci beyitte kişinin ilm-i ledünü öğrenerek külfete düşmeyeceğini ayrıca her müşkilini de bu ilimle çözeceğini dile getirmektedir. İkinci beyitte ise Allah, ledün ilmini Hızır aleyhisselâma vermiş, ondan başkasına da nasip etmemiştir. İlm-i ledün sahibi olan Hak katında fazilet ve erdeme nâil olmuş, onun fazileti kendisine delil sayılmıştır:

Belki olsa âşnâ “ilm-i ledün”le külfete

Düşmez idi müşkili ‘ilm-i seferle külfete (Aydoğdu 2011: 1162)

Hızır’a mahsûs eylemiş Mevlâ “ledünnün ‘ilm”ini

Gayra mahsûs etmemiş bu fazl-ı rüchâniyyeti (Aydoğdu 2011: 1206)

1.7. *Ahsenü takvîm - Sümme redednâhu (esfele sâfilîne)*

[Sonra onu çevirdik...]¹⁴

Seyrânî’nin aynı beyitte hem ahsenü takvîm hem de “sümme redednâhu” âyetini kullanması, şairin tezat sanatı vasıtasıyla hakikati gösterme gayreti içerisinde olduğunu gösterir. Ona göre insan, ahsenü takvîme mazhar olmadan önce esfele sâfilin yani aşağıların aşağısı bir konumdaydı. Zira insan küfür ve isyan sebebiyle esfele sâfilîne bırakılmıştır. Fakat Cenâb-ı Hak aynı âyetin devamında: “Ancak iman edip sâlih amellerde bulunanlar başka, onlar için kesintisiz bir mükâfat vardır”¹⁵ buyurmuştur. İnsanın bu durumuna dikkat çeken şair insanın hem ahsenü takvîm hem de esfele sâfilîn derecesine düşebileceğini dile getirmiştir:

Bu insân “ahsenü takvîm”e mazhar olmazdan evvel

Olur “sümme redednâhu” âyetince mazhar-ı esfel (Aydoğdu 2011: 1214)

1.8. *felya’mel*

[...yapsın...]¹⁶

Şairin Kehf sûresinden alıntıladığı bu ibare âyetin fiilini teşkil etmekte, Müslümanlara emir ve nehiyleri nasihat etmektedir. Şaire göre ibadetin temelinde ıslah edilmiş bir amel ve ihlas vardır. Bunun yanı sıra amel ve ihlasın en güzel şekilde yapılması düşüncesindedir. Âyetin gölgesinde fikirlerini dile getiren Seyrânî, Resûl-i Ekrem’in muhatap kabul edilmesi ve onun sünnetinin tatbik edilmesinden yanadır. Zira Hz. Peygamber’in “yap, uygula” fermanı beyitte işlenmekte, şair bu düşünceden hareketle hadis ve sünnetin en az âyetler kadar uygulanabilir olduğunu ifade etmektedir. Aynı düşünce ikinci beyitte de beyan edilmektedir:

‘İbâdâtta ‘amel-i ıslâh ve ihlâs gerek ecmel

Habîbu’llâh muhâtabdır bize fermân-ı “felya’mel” (Aydoğdu 2011: 1214)

Yönel mihrâb-ı zevke uy imâm-ı kalb-i ‘uşşâka

Hitâb-ı Hakk’ı dinle bil nedir fermân-ı “felya’mel” (Aydoğdu 2011: 1220)

¹³ Âyet için bk. Kehf 18/65.

¹⁴ Âyet için bk. Tîn 94/4-5.

¹⁵ Âyet için bk. Tîn 94/6.

¹⁶ Âyet için bk. Kehf 18/110.

1.9. *Len-terâni*

[Sen beni asla göremezsin.]¹⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Musa'nın Allah'ın cemalini görmek istemesi üzerine, "Rabbim bana kendini göster" dediği, Rabbinin de O'na: "Sen beni göremezsin fakat şu dağa bak, eğer yerinde durabilirse beni görürsün" diye cevap verdiği ve nihayetinde Hz. Musa'nın düşüp bayıldığı bildirilmektedir (Pala 2003: 138). Seyrânî de bu tarihî hadiseye telmihte bulunarak Hz. Musa'nın Allah'ın cemâlini talep etmesini konu edinmiştir. Burada şairin zeytin ağacı motifini kullanması dikkat çekicidir. Çünkü bu ağaç bütün semâvî dinlerde kutsal kabul edilmiş, *Kur'ân-ı Kerîm*'de üzerine yemin edilmiştir (Topaloğlu 1988: 457).

Vech-i zâtı innî "len-terâni" den nikâb

Tutdu zeytun yapragından verdi Mûsâ'ya cevâb (Aydoğdu 2011: 1242)

1.10. *Hüve'l-evvelü ve'l-âhirü ve'z-zâhirü ve'l-bâtınu*

[O, evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtındır...]¹⁸

Allah, "Evvel" sıfatıyla her şeyden öncedir, "Âhir"dir çünkü kendisinden başka hiçbir şeyin bâkî kalmayacağı gerçektir. "Zâhir" sıfatıyla varlığı açık ve kesindir. "Bâtın" ismiyle Allah, mahlûkatın bütün özelliklerini kendisinde gizlemektedir. Dolayısıyla hem varlıkta hem de yoklukta var olan yegâne şey Allah'ın kendi zâtıdır. Çünkü O, aşağıda zikredilen sıfatlarıyla her şeye hâkim olup, O'ndan başkası mâsivâdir.

Varlığın yokluk kabûl etmez senin bir vechile

"Evvel Âhir Zâhir Bâtın" gelen bir giden bir (Aydoğdu 2011: 1249)

1.11. *Lâ-raybe fîhi huden lilmuttakîn*

[Bu (*Kur'ân*) kendisinde asla şüphe bulunmayan, müttakîler için yol gösterici bir kitaptır.]¹⁹

Seyrânî'ye göre *Kur'ân-ı Kerîm*, vahdâniyyet (birlik) sırlarının yer aldığı, toplandığı bir kitaptır. Çünkü *Kur'ân*, tevhid inancının ihdas edildiği, muhkem âyetler vasıtasıyla Allah'ın zâtının delillendirildiği bir kitaptır. Mümin kişi ise bu kitaba iman etmeli, içindeki âyetleri kendisine vird edinmelidir. Çünkü bu kitap Hak katından nâzil olmuş, kendisinden önce tahrif edilen diğer kitapların hükümlerini kendisinde toplamıştır. Bu hâliyle kutsal kitap şairin dizelerine konu olurken diğer yandan *Kur'ân* hakkında asla kuşku duyulmaması gerektiği ifade edilmiştir.

Mecma'-ı esrâr-ı vahdâniyyetin Kur'ân'ısın

Mü'minin "lâ-raybe fîh" virdin "huden lilmuttakîn" (Aydoğdu 2011: 1256)

1.12. *keyfe yuhyi'l-arda ba'de mevtihâ*

[...ölümünden sonra yeryüzünü nasıl diriltmekte...]²⁰

Şair, beyitte: "Ağaç, görünürde meyve vermez, kurur toprak olur. Öldükten sonra nasıl diriltiyor, ibret al!" anlamını kastederek aslında Allah'ın ölümden sonra bütün mahlûkatı nasıl dirilteceğini ifade etmektedir. Bilindiği üzere kıyametin kopmasıyla

¹⁷ Âyet için bk. A'râf 7/143.

¹⁸ Âyet için bk. Hadîd 57/3.

¹⁹ Âyet için bk. Bakara 2/2.

²⁰ Âyet için bk. Rûm 30/50.

birlikte yeryüzündeki bütün canlıların hayatı son bulacaktır. Akabinde Allah, mahşer günü iyileri cennetle mükâfatlandırıp, kötülerini cezalandıracaktır. Burada yeniden bir diriliş söz konusudur. Şair, ağaç motifinden yola çıkarak ağaç nasıl kuruyup yeniden meyve verecekse insan da öldükten sonra tekrar hayat bulacaktır, düşüncesini işlemektedir:

Zâhiren vermez semer kurur şecer olur türâb

“Keyfe yuhyi’l-arda ba‘de mevthâ”dır ‘ibretin (Aydoğdu 2011: 1263)

1.13. *elestü bi-rabbiküm kâlû belâ*

[... ben sizin Rabbiniz değil miyim? Evet Rabbimizsin...]²¹

Bezm-i Elest tabiri A‘râf sûresinin 172. âyetinden alınmıştır. Bu âyette, geçmişte Allah’ın Âdemoğullarından yani onların sulblerinden zürriyetlerini çıkardığı, kendilerini nefislerine şahit tuttuğu ve onlara hitâben: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?”, diye sorduğu onların da “Evet.” dedikleri belirtilmiştir (Yavuz 1992: 106). Şair Seyrânî de bu hadiseye dikkat çekerek Bezm-i Elest’e telmihte bulunmuştur. Şaire göre, o gün büyük bir mahkeme kurulmuş, Allah’ın cemaline hayran nice yüzler müşahede edilmiştir. O gün kullar Allah’ın varlığını ve birliğini kabul etmiştir. Bezm-i Elest’te edilen yemin ve imana dikkat çeken şair, o günden beri İslâmiyet dairesi içinde bulduklarını ifade etmiştir:

Tâ “Bezm-i Elest” meclis-i kübrâda bulunmuş

Cân gözlerin aç gör nice mestânelerim var (Aydoğdu 2011: 1276)

Eyledik ikrâr-ı dil Mevlâ’yı hem biliriz

Tâ “Elest Bezmi”ndeki îmâna girdik çıkmayız²² (Aydoğdu 2011: 1344)

1.14. *semme vechu’llâhi*

[...Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır...]²³

“Semme vechu’llâh” sırrı aşk gözüyle açıklık kazanmaktadır. Allah’ın zâtını görmek isteyen kul, O’nun birliğini kabul etmelidir. Söz konusu görme hadisesi, fiziki değil insanın kalbinde imanın vukû bulması ile alakalıdır. Bu da kalbin yönünü Allah’a yöneltmesi ile mümkündür. Zira bu yönün doğru tayin edilememesi ayrılığa neden olacaktır:

‘Ayn-ı ‘aşka “semme vechu’llâh” sırrı âşkâr

İnkılâb-ı kalbin ibkâsında hicrânımdadır (Aydoğdu 2011: 1290)

1.15. *nefahtü fîhi min rûhi*

[...rûhumdan ona üflediğim zaman...]²⁴

Bakara sûresinin 30-33. âyetlerinde aktarıldığında göre meleklerin, insanoğlunu “yeryüzünde kan döken ve fesat çıkarıcı” varlık olarak nitelendirmesi üzerine Cenâb-ı Hakk’ın Hz. Âdem’e bütün isimleri öğrettikten sonra bunları meleklerle sorduğu, onlar bilemeyince Hz. Âdem’e, “Ey Âdem, onlara eşyanın isimlerini bildir!” dediği ve Hz. Âdem’in isimleri onlara bildirdiği açıklanmıştır (Bolay 1988: 360). Dolayısıyla Allah, Hz. Âdem’i yaratarak O’na kendisinden ruh üflemiş sonrasında eşyanın isimlerini öğretmiştir.

Bu esmânın müsemması “nefahtü fîhi min rûhi”

²¹ Âyet için bk. (A‘râf 7/172).

²² Diğer iktibas için bk. Aydoğdu 2011: 1342.

²³ Âyet için bk. Bakara 2/115.

²⁴ Âyet için bk. Hicr 15/29.

Cevâbın bilmeyip cândan su'âl eden ne ahmakdır (Aydoğdu 2011: 1295)

1.16. kefâ bi'llâhi

[...Allah yeter...]²⁵

"Allah bes, bâkî heves" yani "Allah yeter, gerisi geçicidir." ifadesine yakın bir anlamı ihtiva eden bu iktibas şairin dizelerinde kendisine yer bulmuştur. Şiirde devrin ictimai bozukluklarına temas eden şair, insanların yılan misali birbirini ısırıklarını, kavga ve münakaşanın toplumda yaygınlık kazanmasını konu etmektedir. Buna mukabil Seyrânî itidalli olmayı telkin etmektedir. Ona göre toplum Allah'a tevekkül etmeli ve O'nun zâtının dışında kalanların geçici bir istekten ibaret olduğunu görmelidir:

Öyle bir hâl oldu ki nâsa "kefâ bi'llâh" inân

Birbirin ısırma gûyâ ki oldular yılan (Aydoğdu 2011: 1335)

1.17. külli şey'in

[...her şey...]²⁶

Kâinatda O'nun (Hû) varlığından başka hiçbir şey yoktur. Yaratılmışların hepsi Allah'ın zâtından tecellî etmiştir. Kelimelerin anlamı, herhangi bir ismin telaffuzu hepsi "Allah" isminin çatısı altındadır. Bütün yaratılmışların isimleri esasen bizi O'na götürmektedir. "Külli şey'in" yani "her şey" insanoğlunun bir damla sudan ibaret olması anlamına gelmektedir. Embriyo şeklinde anne karnında vücut bulan insan, doğumuyla birlikte her şeyin O'ndan zuhur ettiğini idrak etmektedir. Şair, burada dolaylı yoldan Alâk²⁷ ve Yâsîn²⁸ sûrelerine de göndermede bulunmaktadır:

Ne var ma'nâ-yı harf lafz-ı ism bir Hû'dan gayrı

Hayâtına sebep yok "külli şey'in" bir sudan gayrı (Aydoğdu 2011: 1187)

1.18. kul nahbitû minhâ cemî'an

[Hepiniz oradan inin dedik...]²⁹

Manzumede Hz. Âdem ve Havva'nın yasaklı meyveden yemeleri konu edilmektedir. Meyvelerin yendiğini gören Allah, Cebrail vasıtasıyla onlara, "Oradan (ağaçtan) inin!" buyurmuştur. İnsanoğlunun ahlaki özelliklerini ifade etmeye çalışan şair, aslında insanın harama meyilli bir varlık olduğunu dile getirmektedir. Bunun yanı sıra Allah da insanoğluna ikinci mısradaki üzere "ümidinizi kesmeyin" âyetini iletmiştir. Bu vesileyle Cenâb-ı Hak, helal nimetlerin tüketilmesi gerektiğini bu konuda insanların kendisinden ümitlerini kesmemelerini emretmiştir:

Eger "kul nahbitû minhâ cemî'an" emrini Allâh

Buyurmuş olmasa "lâ taknetû" emrin bize ol şâh (Aydoğdu 2011: 1214)

2. Hadis İktibasları ve Peygamberlere Telmih

Âşık Seyrânî âyet alıntılarının yanı sıra hadis iktibaslarına da yer vermiştir. Yalnız bu alıntılar manzumelerinde çok fazla yer teşkil etmemektedir. Şairin üzerinde en çok

²⁵ Âyet için bk. Nisâ 4/45; Ahzâb 33/3.

²⁶ Âyet için bk. Mülk 45/1; Kasas 28/88; Zümer 39/62.

²⁷ "Ki O, insanı alâktan (embriyo) yaratandır." (Alâk 96/2).

²⁸ "Biz insanı bir damla sudan yarattık." (Yâsîn 36/77).

²⁹ Âyet için bk. Bakara 2/38.

durduğu ve “gizli bir hazine idim, bilinmek istedim” manasına gelen “küntü kenzen mahfiyyen” kudsî hadisidir. Seyrânî, aruz vezniyle telif ettiği şiirlerinin sekiz yerinde (Aydoğdu 2011: 1124, 1135, 1147, 1181, 1182, 1241, 1256, 1338) bu hadisten iktibasta bulunmuştur. Esasen uydurma hadis olarak nitelendirilen (Yılmaz 2013: 396) bu rivayet, Klâsik şair ve yazarlar tarafından da sıkça kullanılmıştır. Âşık Seyrânî, eserinin iki yerinde (Aydoğdu 2011: 1149, 1242) ise “sen olmasaydın” anlamını ihtiva eden “levlâke” ibaresine yer vermiştir. İlk hadiste olduğu gibi yine bu sözün uydurma olduğunu dile getiren Mehmet Yılmaz (2013: 456), Hz. Peygamber’e övgü mahiyetinde yazılan na’tların çoğunda bu ibareye yer verildiğini söylemektedir.

Şair Seyrânî’nin şiirlerinde üzerinde durduğu bir diğer husus peygamberlerin manevi şahsiyetlerine yönelik yaptığı göndermelerdir. Ulûlâzm olarak addedilen ve İslâmî edebiyatta pek çok eserin muhtevasını süsleyen bu peygamberler, şairin şiirlerinde de bahis konusu edilmiştir. Bu peygamberlerden en sık temas edileni şüphesiz dinin son temsilcisi Hz. Peygamber’dir. Şair, şiirlerinin birçok yerinde (Aydoğdu 2011: 1127, 1138, 1193, 1226, 1227, 1235, 1272, 1290, 1305, 1313) Resûl-i Ekrem’e atıfta bulunmuştur. Seyrânî bu kısımlarda genel olarak Hz. Peygamber’in iki cihan serveri olduğunu, peygamberlerin sonuncusu olarak ön plâna çıktığını, O’na tâbi olmanın her iki dünyada da saadet getireceğini dile getirmiştir. Yine şair, Hz. Musa’nın Tur dağında Allah ile olan mükâlemesini (Aydoğdu 2011: 1142, 1148, 1206, 1242, 1255, 1279, 1303), Hz. İsa’nın Meryem’den babasız olarak doğması ve ölülere diriltmesini (Aydoğdu 2011: 1148, 1157, 1164, 1213, 1225, 1254, 1261, 1322), Hz. Yakup ve Hz. Yusuf kıssasını (Aydoğdu 2011: 1139, 1155, 1159, 1198, 1229, 1257, 1261, 1281, 1296, 1316, 1331, 1336, 1338), Hz. Süleyman’ın tahtını ve hayvanlarla olan sohbetini (Aydoğdu 2011: 1162, 1184, 1211, 1213, 1254, 1288, 1316), Hz. İbrahim’in kor ateşlere atılarak Allah tarafından kurtulmasını (Aydoğdu 2011: 1164, 1195, 1257, 1286, 1339), Hz. Âdem’in insanlığın babası olarak temayüz ettiğini (Aydoğdu 2011: 1167, 1171, 1206, 1312, 1316, 1344) şiirlerinde mevzubahis etmiştir. Bunun yanı sıra şair, Hz. Nuh’un ve beraberindekilerin tufandan sağ salim kurtulmasına (Aydoğdu 2011: 1251, 1254), Hz. Yahya (Aydoğdu 2011: 1254), Hz. Eyüp (Aydoğdu 2011: 1316, 1336), Hz. İdris (Aydoğdu 2011: 1344) ve Hz. Davud’un (Aydoğdu 2011: 1149, 1211) kıssalarına ayrı ayrı temas etmiştir.

Sonuç

Kayseri’nin Develi ilçesinde dünyaya gelen ve Âşıklık geleneğinin önemli temsilcileri arasında yer alan Âşık Seyrânî manzumelerinde sadece lirik ve didaktik öğelere yer vermemiş, yer yer dinî-tasavvufî unsurlara da temas etmiştir. Bir dönem İstanbul’da da kalan şair burada beklediği ilgiyi görememiş tekrar Develi’ye dönmüştür. Ömrünün sonuna kadar da burada kalan şair, Âşık tarzı şiir geleneğini devam ettirmiştir. Son yapılan çalışmalar neticesinde şairin sekiz yüzün üzerinde manzumesi tespit edilmiştir. Bu şiirlerin iki yüzden fazlası aruz vezniyle kaleme alınmıştır. Bu açıdan bakıldığında Âşık Seyrânî oldukça velûd bir şair hüviyeti de taşımaktadır. Şairin aruz ölçüsüyle telif ettiği şiirleri önemli bir yekûn tutsa da manzumelerin çoğunda vezin kusuru görülmektedir. Şekli olarak görülen bu kusurlar, şiirlerin içeriklerine yansımamıştır. Şair, ele aldığı konuları işlemekte son derece başarılıdır. Nitekim bu şiirlerde yer alan âyet iktibasları başarılı bir görünüm çizmektedir. Ayrıca şairin iktibasları daha çok divânî nazım şekliyle kaleme aldığı şiirlerde görülmektedir.

Âşık Seyrânî’nin iktibasları onun teslimiyetçi bir yapıya sahip ve mütevekkil bir mümin olduğunu işaret etmektedir. Her fırsatta tevhid inancına telmihte bulunan şair, yeryüzündeki bütün canlıların O’ndan tecellî ettiği görüşündedir. Seyrânî’ye göre iki dünya

saadetinin anahtarı Allah'ta gizlidir. Dolayısıyla bu saadete ulaşmak isteyenlerin Allah'a tâbi olmalarını ister. Şair hep iyilikten yana, gönüller yapma peşindedir. Ölüm temasına sık sık değinen Seyrânî, ölümden sonraki hayata dair inananları uyarma gayreti içerisindedir. Bu bağlamda Seyrânî'nin Bakara, Hicr, Nisâ ve A'râf sûrelerinden sıkça alıntı yaptığı da müşahede edilmektedir. Tüm bu özellikleriyle şair, halk şiiriyle dîvân şiirinin ortak yönlerini manzumelerinde dercetmiştir. Şairin aruz ölçüsüyle telif ettiği şiirleri daha önce pek çok kaynakta zikredilmiş, bu şiirlerde yer alan temalar farklı neşirler vasıtasıyla dile getirilmişti. Şairin şiirlerinde yer alan âyet iktibasları ise üzerinde durulan bir konu değildi. Bu yazı vesilesiyle şairin *Kur'ân* âyetlerini şiirlerine nasıl ve ne şekilde konu ettiği hususuna da değinilmiş oldu.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, N. (2009). "Seyrânî". *İslâm Ansiklopedisi*. XXXVIII: 37-38.
- ARTUN, E. (2012). "Günümüzde Yaşayan Âşıklık Geleneği Üzerine Düşünceler". *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri* (20-22 Ekim 2011). Çukurova Üniversitesi Yayınları: 452-457.
- ATMACA, Ö. (2013). *Seyrânî Dîvânı*. Kayseri: Develi Belediyesi Kültür Yayınları.
- AYDOĞDU, B. (2011). *Türk Edebiyatında Seyrânî Olgusu: Develili Seyrânî ve Eserleri (İnceleme-Metin)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BAŞTUĞ, İ. (2002). *İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Son Asır Türk Şairleri*. C. IV. Ankara: AKMB Yayınları.
- BOLAY, S. H. (1988). "Âdem". *İslâm Ansiklopedisi*. I: 358-363.
- CANKAYA, M. (2013). "XX. Yüzyıl Âşık Edebiyatı Örneklerinde Aktüel Şiir Değerlendirmesi". *Turkish Studies*. VIII/13: 587-606.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2007). *Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve İstanbul*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- DÜZGÜN, D. (2009). "Âşıklık Geleneğinin Değişim ve Dönüşüm Sürecinde Barış Manço Olgusu". *Millî Folklor*. XXI/84: 42-50.
- İSLAMOĞLU, M. (2002). *Seyrânî (Hayatı-Kişiliği-Sanatı-Şiirleri)*. İstanbul: Denge Yayınları.
- KAPTAN, Z.-Y. YURDUŞEN (2014). "Âşık Edebiyatı Halk Şiirinin Tarihî Gelişim Süreci". *Alevîlik Araştırmaları Dergisi*. IV/8: 195-212.
- KASIR, H. Ali (1984). *Develili Seyrânî Hayatı-Sanatı-Şiirleri*. İstanbul: Acar Matbaacılık.
- KILIÇ, A. (2018). "Seyrânî'nin Şiirlerinde Aruz Kullanımı Üzerine Notlar". *I. Uluslararası Develi-Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi* (4-5-6 Ekim 2018). Develi Belediyesi Yayınları: 143-153.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1964). *Türk Saz Şairleri*. Ankara: Millî Kültür Yayınları.
- OĞUZ, M. Ö. vd. (2008). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- OĞUZ, M. Ö. (1998). *Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XIX. Yüzyılı, Pertev Nail Boratav'a Armağan*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖZDAMARLAR, K. (1978). "Seyrânî". *Erciyes Dergisi*. I/6: 1-5.

- PALA, İ. (2012). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- SAKAOĞLU, S. (1989). "Türk Saz Şiiri". *Türk Şiiri Özel Sayısı-III Halk Şiiri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 105-251.
- Tâhirü'l-Mevlevî (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TANPINAR, A. H. (1976). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- TOPALOĞLU, B. (1988). "İslâm'da Ağaç". *İslâm Ansiklopedisi*. I: 457-459.
- ULUDAĞ, S. (1992). "Bâtın İlmi". *İslâm Ansiklopedisi*. V: 188-189.
- ULUSOY, A. H. (1922). *Sânihât-ı Seyrânî, Anadolu Halk Şairlerinden Everekli Merhûm Mehmed Seyrânî*. İstanbul: Matbaa-i Millî.
- YAVUZ, Y. Ş. (1991). "Ayne'l-Yakîn". *İslâm Ansiklopedisi*. IV: 269-270.
- YAVUZ, Y. Ş. (1992). "Bezm-i Elest". *İslâm Ansiklopedisi*. VI: 106-108.
- YILMAZ, M. (2013). *Kültürümüzde Âyet ve Hadisler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- YÜKSEL, H. A. (1985). *Develili Âşık Seyrânî ve Şiirleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YÜKSEL, H. A. (1987). *Âşık Seyrânî*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN "DİL BİLGİSİ"NE İLİŞKİN ALGILARININ SÖZE VE ÇİZİME YANSIMASI

Mustafa BALCI*
Deniz MELANLIOĞLU**

ÖZET

Dil bilgisi öğretimi, okul çağı ile başlayan sistemli ana dili eğitiminin önemli bir bileşenidir. Dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin etkin kullanımı için öğrencinin bilinçaltındaki dil yapılarını ortaya çıkararak kullanım alanlarını fark ettirme, dilin işleyiş özelliklerini kavratma, etkili iletişimin gerçekleşmesini sağlama gibi birtakım yükümlülüklerle sahip olan dil bilgisi öğretiminde istenilen düzeyde olunmadığı yapılan araştırmalarda ifade edilmektedir. Öğretmen yeterliği, materyal eksikliği, kullanılan yöntem ve tekniklerin niteliği şeklinde çeşitlenen problemlerin temelinde öğrencilere, neden dil bilgisine ilişkin bilgileri edinmeleri gerektiği konusunda yeterli bir açıklama yapılmamasının yer aldığı dile getirilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin ortaokul öğrencilerinin algılarını tespit etmek olarak belirlenmiştir. İfade edilen amaç doğrultusunda nitel araştırma yöntemlerinden fenomenografik desenle modellenen çalışmada veri toplama aracı olarak yapılandırılmış çizim formu ile yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin çözümlenmesinde içerik analizinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular sonucunda ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin farkındalık düzeylerinin yüksek olduğu ancak sınıf uygulamalarının bu öğrenme alanına karşı mesafeli durmalarına yol açtığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Eğitimi, Dil Bilgisi Öğretimi, Algı, Öğrenci Çizimleri.

REFLECTION OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS' PERCEPTIONS OF "GRAMMAR" ON WORDS AND DRAWING

ABSTRACT

Grammar teaching is an important component of systematic mother tongue education starting with school age. It is stated in the researches that grammar teaching, which has some obligations such as enabling the student to notice the areas of language use by revealing the subconscious linguistic structures for the effective use of listening, speaking, reading and writing skills, to comprehend the properties related to the functioning of language and to ensure the realization of effective communication, is not at the desired level. It is expressed that an adequate explanation about why they need to acquire knowledge on grammar is not made to students, and in fact, this is the underlying cause of problems ranging from teacher competency to the lack of materials and the quality of the methods and techniques used. In this sense, the aim of the study is to determine the secondary school students' perception towards the domain of grammar learning. In accordance with this aim, the study was designed in phenomenographic pattern as one of the qualitative research methods. Structured drawing form and semi-structured interview form were used as data collection tool. For the analysis of the research data, content analysis was used. As a result of the findings obtained, it can be said that the secondary school students' levels of awareness about grammar learning are high, but classroom practices lead students to remain distant from this learning domain.

Keywords: Turkish Language Education, Grammar Teaching, Perception, Student Drawings.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 14.06.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.08.2020

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İSTANBUL;

ORCID: 0000-0003-3683-8705, E-posta: mustafabal@yahoo.com

** Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, KIRIKKALE;

ORCID: 0000-0002-3663-0894, E-posta: denizmelanlioglu@hotmail.com

Giriş

Ana dili derslerinin okullarda sistemli bir şekilde yürütüldüğü Türkçe dersi, öğrenciyi dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri bakımından etkin hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Öğrenciye sıralanan becerilerde yetkinlik kazandırmak için verilen ana dili eğitiminin Türkçenin gramer yapısına ve söz varlığına ilişkin içerikle de beslemesi gerekmektedir. Bu anlamda öğrencinin dil bilgisi konularına hâkimiyeti, onun anlama ve anlatma becerilerindeki performansını belirleyen bir değişkene dönüşmektedir. Bu nedenle Türkçe öğretim programında dil bilgisi ayrı ele alınmamakta, dil becerilerini destekleyen bir öğrenme alanı olarak değerlendirilmektedir. Türkçe dersinin işleniş sürecinde doğrudan dil bilgisi öğretimi yapılmamakta, ders kitabında yer alan metinler ve bunlara bağlı etkinlikler yoluyla Türkçeye özgü dil yapıları öğrencilere sezdirilmeye çalışılmaktadır.

Dil bilgisi, “Bir dilin ses, biçim ve cümle yapısını inceleyip kurallarını tespit eden bilim dalı.” şeklinde tanımlanmaktadır (Türkçe Sözlük, 2005). Ergin (2008: 33) dil bilgisini “Bir dili bütün cepheleriyle inceleyen bilgi koludur.” şeklinde tanımladıktan sonra ses bilgisi, şekil bilgisi, mana bilgisi, cümle bilgisi gibi alt kollardan bahsetmektedir. Korkmaz (1992: 75) ise dil bilgisini “Bir dili ses, şekil ve cümle yapıları ile dilin çeşitli öğeleri arasındaki anlam ilişkileri açısından inceleyerek bunlarla ilgili kuralları ve işleyiş özelliklerini ortaya koyan bilim.” olarak açıklamakta ve bölümlerini; ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilgisi şeklinde sıralamaktadır.

Çocuklar, dil yapılarını sezgi yoluyla edinmekte ve okul öncesi eğitim çağına geldiklerinde bu süreç neredeyse tamamlanmaktadır (Tompkins 1998: 512). Onan (2011: 95), çocukların dil yapılarını edinme ve kullanma durumlarını; “Öğrenilenleri, beyin kodlayarak bellekte saklamaktadır. Gramer kuralları da refleksif (tanımlanamayan) bellekte yer almaktadır. Refleksif belleğin, algı ve motor becerilerin kazanılması ile gramer kurallarının saklanması gibi işlevleri vardır. Gramer kuralları, dinleme, konuşma, okuma ve yazma sürecinde otomatik olarak devreye girmektedir. Kimi araştırmacılar, buradaki gramer kurallarına örtük dil bilgisi adını vermektedir.” şeklinde açıklamaktadır. Bu anlamda dil bilgisi öğretiminin amacı, çocuğun ana dili konusunda sezgi yoluyla edindiklerine yönelik farkındalık kazanmalarını sağlamaktır.

Dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin yapılacak öğretim, sistemli bir eğitimi faaliyetini gerekli kılmaktadır. Türkçe dersleri kapsamında ele alınan dil bilgisi konularına ilişkin içerik Türkçe öğretim programında belirtilmektedir. Dil bilgisini; bir dilin dinleme/izleme, konuşma, okuma, yazma öğrenme alanlarını destekleyen kurallar bütünü olarak niteleyen program, dil bilgisi kurallarının öğretimindeki amacı; öğrencinin konuşma, yazma, okuma ve dinlemeyle ilgili dil etkinliklerinde bu kuralları uygulanması şeklinde açıklamaktadır (MEB, 2006). Program belirttiği amaç doğrultusunda dil bilgisini ayrı bir öğrenme alanı olarak ele almamakta, öğrenciye kazandırılmak istenenleri okuma ve yazma becerilerine ilişkin kazanımlarla birlikte sıralamaktadır. Örneğin 7. sınıf okuma becerisinin söz varlığı başlığında şu kazanımlar yer almaktadır (MEB 2019: 44):

T.7.3.9. Çekim eklerinin işlevlerini ayırt eder.

a) Fiil çekim ekleri (kip ve kişi ekleri) üzerinde durulur.

b) Fiillerde anlam kayması konusu üzerinde durulur.

T.7.3.10. Basit, türemiş ve birleşik fiilleri ayırt eder.

T.7.3.11. Zarfların metnin anlamına olan katkısını açıklar.

T.7.3.12. Fiillerin anlam özelliklerini fark eder.

İş (kılış), oluş ve durum fiillerinin anlam özellikleri üzerinde durulur.

T.7.3.13. Anlatım bozukluklarını tespit eder.

Anlam yönünden anlatım bozuklukları üzerinde durulur.

Sıralanan kazanımlar ve açıklamalarından da anlaşılacağı üzere dil yapılarının okuma metninin içinde öğrenciler tarafından fark edilmesi istenmektedir. Çünkü dil bilgisi öğretimi, dil denen sistemi kavratmakla yükümlüdür. Öğrenciye ana dilini kavratmak için önce bütünü tanıtmak, bütünün parçalarını göstermek, sonra da bütün-parça ilişkisi temelinde parçaların önceliklerine dikkat ederek birleştirilip yeniden bütüne ulaşmak gerekmektedir (Karahana 2009: 27). Böylece öğrencilere, içinde yaşanan dilin kuralları kavratılmış olacaktır (Adalı 1983: 35). Kurudayıoğlu (2012: 49), öğrencilere verilen dil bilgisi öğretimiyle onların ana dillerini doğru kullanma bilincine ulaşması ve dil bilgisinden yararlanarak her zaman etkili bir iletişim gerçekleştirebilmelerinin sağlanmaya çalışıldığını savunmaktadır. Bu bağlamda dil bilgisi öğretiminin iletişim kurma, anlama, etkileşme, kavram ve zihinsel becerileri geliştirmeye olanak sağlaması gerekmektedir (Güneş 2013: 177). Dil bilgisi öğretiminden bu aşamada beklenen çocuğun farkında olmadan kullandığı birtakım kuralları sezmesi yoluyla ana dilini kullanmada güven kazanmasıdır (Öz 2001: 259).

Dile ilişkin saygı ve özgüven oluşturmak, akademik başarıyı artırmak, yabancı dil öğretimini kolaylaştırmak, dil ve kültüre ait farklılıklara yönelik duyarlılık sağlamak, analitik düşünmeyi öğretmek, dil bilincine sahip olmak dil bilgisi uygulamalarının yapılma gerekçeleridir, denilebilir (Yapıcı 2004: 36). Sağır’a göre (2002: 7) okunanları, dinlenenleri, izlenenleri anlama öncelikle dil bilgisinin konularıdır. Çünkü kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin, paragrafların anlamlarını; anlam ve görev ilişkilerini bilmeden dil becerilerini etkili bir biçimde kullanmak mümkün değildir. Bu anlamda dil bilgisine ait bu birimlerle anlam arasındaki ilgi, öğrencilere kavratılarak, sağlam ve tutarlı anlatımın ne olduğu sezdirilerek dilin doğru kullanımı konusunda hassasiyet kazandırılması mümkündür.

Dil bilgisi öğretiminin amaçları şu şekilde ifade edilebilir:

- Öğrencilerin bilinçaltı dil yapılarını bilinç düzeyine çıkarma ve bunları kullanım alanına getirme,
- Dilin işleyiş düzenini öğrencilere kavratma,
- Öğrencilerin bir iletişim aracı olarak dili doğru ve etkili bir biçimde kullanmalarını sağlama (Demirel 1999: 75).

Belirtilen maddeler göstermektedir ki dil bilgisi öğretimi, öğrencilerin ana dillerini doğru kullanma bilincine ulaşmasını bu sayede etkili iletişim kurabilmelerini sağlamalıdır (Sezer vd. 1991: 230). Bunun için örgün eğitim boyunca devam eden ana dili öğretimi sürecinde öğrencilere, dilin sahip olduğu ses, şekil, anlam ve sözdizimsel özellikleri, gerek kendi içinde gerekse yapılar arasındaki işleyiş kuralları çerçevesinde öğretilmektedir (Onan 2012: 32). Ancak bu şekilde öğrencilerin öğrendikleri, fark ettikleri dil yapılarını, anlama ve anlatma becerilerine taşımaları mümkün görünmektedir.

Dil bilgisi bir metni okuma, anlama ve üretmenin en önemli anahtarıdır. Bu nedenle öğrencilere dil bilgisini iyi öğretmek dil becerilerinin geliştirilmesi ve dille ilgili sorunların çözülmesi amaçlanmaktadır (Güneş 2013: 172). Ancak ilkokuldan yükseköğretime her

kademede dil bilgisi öğretimine yönelik alanyazındaki bitmeyen tartışmalar, uygulamada belirtilen amaca ulaşamadığını göstermektedir. Kerimoğlu (2010) bu tartışmaların nedeninin, konuyla ilgili istenen başarının elde edilememesine bağlamaktadır. Öğrenciler küçük yaşlarda dil bilgisi kurallarını görmeye başlamakta ancak bu konuda uygulama noktasında problem yaşamaktadır (Kuşdoğan, 2019). Çünkü dil bilgisi soyut, ezbere dayalı bilgi yığını şeklinde düşünölmekte, hayatilik ilkesini göz ardı ederek kurallar verilmekte, öğrenciden beklenen kazanımlar günlük hayata aktarılamamaktadır (Kaygusuz, 2016). Konuyla ilgili araştırmalar başarılı öğrencilerin dahi dil bilgisini yeterince öğrenemediklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu araştırmalar; dil bilgisi öğretiminin dilin mantığını keşfetmeye değil, kuralları ezberlemeye yönelik olduğu ve öğrenci psikolojisini dikkate almadığını ifade etmektedir (Güneş 2013: 172). Güven (2013), bu durumun öğrencilerde dil bilgisine karşı olumsuz tutuma neden olduğunu belirtmektedir.

Güneş (2011: 124), “Dil kurallarını öğrenen dili iyi kullanır.” düşüncesinin, okullarda verilen yoğun eğitime rağmen istenen düzeyde bir öğrenme çıktısı alınamaması nedeniyle geçerliğini yitirdiğini ifade etmektedir. Bu duruma yol açan nedenleri tek bir gerekçeyle açıklamaya çalışmak bilimsel bir yaklaşım olamaz. Elbette dil bilgisi öğretimi sürecinde ezbere dayalı bir öğretim yönteminin tercih edilmesi, dil becerilerinden ayrıştırılması, materyal eksikliği, sınav odaklı öğretim yapılması gibi birbiri ile ilintili birçok sorundan bahsetmek mümkündür. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda da belirtilen durumların vurgulandığı görölmektedir (Sağır, 2002; İşcan vd., 2005; Erdem, 2007; Durukan, 2008; Güven, 2013; Bayram, 2015; Kuşdoğan, 2019). Aydın (1999: 23), dil bilgisi öğretimindeki başarısızlığın nedenlerini sorgulamaya “Dil bilgisinin öğretimi niçin gereklidir?” sorusuyla başlanması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda öğrencilerinin dil bilgisi öğrenme alanına yönelik bakış açılarının bilinmesine ihtiyaç duyulduğu düşünölmektedir.

Amaç

Bu çalışmanın amacı; dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin gelişimini destekleyen bir öğrenme alanı olarak nitelenen dil bilgisine ilişkin ortaokul öğrencilerinin algılarını tespit etmek olarak belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda “Ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algıları nedir?” sorusu, çalışmanın ana problemini teşkil etmektedir. Ortaokul öğrencilerinin dil bilgisine ilişkin algılarının belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen bu çalışmayla öğrencilerin içinde buldukları dil edinme sürecine ilişkin farkındalıklarının ortaya konması ve daha sonrasında da bunun artırılmasına yönelik farklı öğrenme yaşantılarının oluşturulması yönünde eğitimcilere ve araştırmacılara katkı sağlanabileceği düşünölmektedir.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı ve verilerin analizine ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

Araştırmanın Deseni

Ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algılarını belirlemeyi amaçlayan bu çalışma fenomografik (olgubilim) modele uygun olarak yapılandırılmıştır. Fenomenografi, bireyin çevresindeki olgular hakkındaki tecrübelerini, algılarındaki farklılıkları tespit etmeyi amaçlar. Bireysel farklılıklar, kültür vb. kişinin algı, anlama ve deneyimlerini diğerlerinden farklı kılan değişkenlerdir. Bu nedenle olguları tanımlama ve yorumlama şekli bireyden bireye farklılık gösterir. Fenomenografi, bir olguyu daha iyi tanımaya ve anlamaya yardımcı olacak sonuçlar sağlayacak örnekler, açıklamalar ve deneyimleri gözler önüne sermektedir (Yıldırım vd. 2008: 75).

Çalışma Grubu

Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. sınıfa devam eden toplam 83 öğrenci araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin 47’si kız, 36’sı erkektir. Katılımcıların 15’i 5. sınıfa, 21’i 6. sınıfa, 24’ü 7. sınıfa ve 23’ü 8. sınıfa devam etmektedir. Temel amacı, genelleme yapmaktan ziyade, çeşitlilik gösteren durumlar arasında benzerliklerin olup olmadığını bulmaya çalışmak (Yıldırım vd. 2008: 114) olan maksimum çeşitlilik örnekleme, araştırmada sınıf değişkeni esas alınarak sağlanmaya çalışılmış ve örneklem seçiminde gönüllülük ilkesi göz önünde bulundurulmuştur.

Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamındaki verilerin toplanmasında yapılandırılmış çizim formu ile yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

İletişim sürecinde bireyler kendilerini ifade etmede sözel ve yazılı dilin imkânlarının (Ong, 1982) yanı sıra çizimlerden de yararlanmaktadır. Zians’a (1997) göre çizim, bireyin zekâ, endişe, tutum vb. hakkında bilgi veren iletişimin başka bir şeklidir. Çizimle anlatım kelime seçimi, seçilen kelimelerin bağdaşık ve tutarlı bir şekilde yan yana sıralanması gibi özelliklere sahip olan yazılı veya sözlü bir metinden daha kolay bir yol olarak belirtilmektedir (Haney Russel vd. 2004). Bu dilin kullanımında çocuk çevreye ilişkin edindiği algıları cesur biçimde çizimlerine yansıtır (Ersoy vd. 2009: 59). Çünkü çocuk, etkinliğin sonunda “doğru-yanlış”, “iyi-kötü”, “başarılı-başarısız” şeklinde değerlendirilmeyeceğinden emindir (Melanlioğlu, 2011). Çizimler, öğrencinin belirli bir konu hakkında deneyimlerini önyargısız olarak ifade etmesine yardım ettiği için eğitim araştırmalarında tercih edilen bir veri toplama tekniğidir (Chula, 1998; Gülek, 1999; Kearney vd. 2004). Bu bağlamda araştırmaya katılan öğrencilerden dil bilgisi öğrenme alanıyla ilgili düşüncelerini yansıtan bir resim çizmeleri ve çizdikleri resmi, altına yazacakları ifadelerle açıklamaları istenmiştir. Resim çizmeleri için öğrencilere bir ders saati süre tanınmıştır.

Çizimlerden elde edilen verilerin gerekçelerinin sorgulanmasına zemin hazırlamak için öğrencilerle yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme; sunduğu etkileşim, esneklik ve sondalar yoluyla derinlemesine irdeleme özellikleriyle fenomenolojik araştırmalarda başlıca veri toplama araçlarından biri olarak nitelenmektedir (Yıldırım vd. 2008: 74). Görüşme formunda bulunan sorular öncelikle araştırmacılar tarafından hazırlanmış ve beş alan uzmanı tarafından değerlendirilmiştir. Uzmanların olumlu ortak görüş belirttikleri toplam üç (3) soru görüşme formuna alınırken içerik olarak benzer hususlara odaklanan üç soru görüşme formundan çıkarılmıştır. İçerik ve araştırma amacına uygunluğu açısından değerlendirilen görüşme formu için bir de ön uygulama yapılmış; görüşme soruları çalışma grubunda yer almayan her sınıf düzeyinden ikişer öğrenciye uygulanmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda alan uzmanları ile görüşme formu tekrar gözden geçirilmiş ve forma son şekli verilmiştir. Görüşme formunda bulunan sorular şunlardır:

- 1. Sizce Türkçe dersinde neden dil bilgisi konularını öğreniyorsunuz? Açıklayabilir misiniz?*
- 2. Dil bilgisi konularını öğrenmek sizce önemli midir? Görüşlerinizi paylaşabilir misiniz?*
- 3. Dil bilgisi konuları sizce nasıl anlatılmalı, görüşlerinizi söyler misiniz?*

Araştırmacılar, öğrencilerle görüşmelerini teneffüslerde gerçekleştirmiştir. Görüşmeler 10 ila 15 dakika aralığında tamamlanmıştır

Verilerin Analizi

Fenomenolojik araştırmalarda veri analizi, yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmaya yöneliktir. Bu amaçla yapılan içerik analizinde verilerin kavramsallaştırılması ve olguyu tanımlayabilecek temaların ortaya çıkarılması söz konusudur (Yıldırım vd. 2008: 75). Araştırma kapsamında çizim ve görüşme şeklinde iki veri toplama aracından yararlanıldığı için verilerin çözümlemesinde içerik analizinin nasıl yapıldığı iki veri toplama aracı için ayrı açıklanmıştır. Öğrenci resimleri analiz edilirken çizimlere fenomenolojik bir gözle bakmak, her öğrencinin resme farklı bir yolla yaklaştığını ve çizimle anlatımlarında sevdiği veya sevmediği kompozisyonlar, biçimler, renklerle kendine özgü bir resim yapma stiline sahip olduğunu kabul etmektir (Malchiodi, 2005). Katılımcılarının izimleri ortak özellikleri açısından incelenmiş ve benzer çizimler bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuştur. Belli kategoriler altında bir araya gelen resimler birbirleriyle ilişkilendirilerek analiz edilmiştir. Bu aşamada öncelikle yapılan çizimler incelenmiş, yapılan çizimlerden ve öğrencilerin çizimler üzerinde yaptıkları yazılı açıklamalardan yararlanılarak çizimler ortak özelliklerine göre kategorilere ayrılmıştır. Son olarak bu kategorileri temsil ettiği düşünölen çizimlerin belirtilme sıklıklarına bakılmıştır. Elde edilen çizimlerin analizi sonucunda belirtilme sıklıklarına göre 18 kategoriye temsil eden çizimlerden örnekler seçilerek bulgular bölümünde sunulmuştur. Görüşme verilerinin analizinde ise öncelikle görüşme kayıtları araştırmacılar tarafından ayrı ayrı iki kez listelenmiştir. Listelenen kayıtlar karşılaştırılmış ve ulaşılan kayıtlar yeniden düzenlenmiştir. Güvenilir kayıtlar elde edildikten sonra elde edilen veriler gruplandırılıp son metindeki temalar analiz edilmiştir. Gruplamalardan sonra temalar arasında kıyaslamalar yapılmıştır. Araştırmacılar tarafından ulaşılan temalar böylece son hâlini almıştır. Ana anlamlar etiketlenmiş, kavramlar gruplanıp kategorize edilmiş ve temalara isimler verilmiştir. Temaların belirlenmesinden sonra tablolar oluşturulmuş ve kategorilere örnek olabilecek cümlelerle tablolar zenginleştirilmiştir.

Araştırma kapsamında yer alan verilere nasıl ulaşıldığının açıklanması ve bunların detaylı rapor edilmesi nitel araştırmanın geçerliğini ortaya koyan önemli ölçütlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Katılımcı görüşlerinin doğrudan aktarılması da geçerliği artıran unsurlardan biridir (Yıldırım vd. 2008). Araştırmanın geçerliğinin sağlanması için veri analizi süreci ayrıntılı olarak açıklanmış, verilerin analizi ve yorumlanmasında katılımcıların kendi çizimleri ve görüşleri doğrudan bulgular kısmına taşınmıştır. Ayrıca araştırma süresince katılımcılara çizim ve görüşme aşamasında yönlendirici herhangi bir örnek verilmemiş, telkinde bulunulmamış ve katılımcıların sadece kendi düşöncelerini yansıtmalarına dikkat edilmiştir. Araştırmanın iç güvenilirliği için ise çizimlere ve görüşmelere yönelik temaların oluşturulması aşamasında alan uzmanlarının görüşlerine başvurulmuştur. izimler uzman görüşü için ortaokulda çalışan bir görsel sanatlar öğretmeni ve Türkçe eğitimi alanında uzman 2 öğretim elemanı tarafından incelenmiş; bu sayede çizimlere ait temalar konusunda görüş birliği sağlanmıştır. Görüşme verilerine ilişkin temaların oluşturulması ve kontrolünde de iki alan uzmanından görüş alınmış böylece güvenilirlik sağlanmaya çalışılmıştır. Çalışmaya katılan öğrencilere, sınıflarına ve cinsiyetlerine bakılmaksızın birden seksen üçe kadar numara verilmiş; yaptıkları çizimler ve görüşler doğrudan çalışmaya taşınmıştır. izimler ve tablolarda bulunan temaların ve örnek konuşma cümlelerinin yanında bulunan numaralar katılımcılara ait numaralardır (K1: Görüşleri alınan birinci öğrenci gibi.).

Bulgular

Çalışma grubunda yer alan öğrencilerin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algılarına yönelik bulgular yaptıkları çizimler ve görüşleri doğrultusunda incelenmiş ve bulgular iki ana başlık altında sunulmuştur.

Çizimlere İlişkin Bulgular

Hiçbir yönlendirmede bulunmaksızın ortaokul öğrencilerine çizdirilen resimler, ortak özelliklerine göre gruplandırılmış ve bu özellikler kategori başlığı olarak belirlenmiştir. Çizimlerden hareketle oluşturulan kategoriler ve bunlara ait sayısal bilgiler tablolaştırılmıştır.

Kategori adı	Belirtilme Sıklığı	Kategori adı	Belirtilme Sıklığı
Ağaç	6	Kuş	2
Araba	3	Labirent	1
Atatürk	2	Merdiven	2
Cami	2	Mezar	6
Dil	5	Musluk	4
Dünya	4	Sınıf	13
Ev	3	Sözlük	6
İnsan	2	Türkçe ders kitabı	7
Konu	11	Yol	4

Tablo 1: Öğrencilerin Dil Bilgisi Öğrenme Alanına İlişkin Yaptıkları Çizimlerin Temalara Göre Dağılımı

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin çizimlerinin 18 kategoride toplandığı anlaşılmaktadır. Bu kategoriler alfabetik sıraya göre ağaç, araba, Atatürk, cami, dil, dünya, ev, insan, konu, kuş, labirent, merdiven, mezar, musluk, sınıf, sözlük, Türkçe ders kitabı ve yol şeklinde sıralanmaktadır. Tespit edilen kategoriler dikkate alındığında katılımcıların çizimlerinin çoğunlukla sınıf (13), konu (11), Türkçe ders kitabı (7), sözlük (6) gibi sınıf ortamını ile ilişkilendirilebilecek kategorilerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bulgu ışığında çalışma kümesindeki öğrencilerin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algılarının günlük hayattan kopuk sadece okulla sınırlı olduğu gibi bir yoruma ulaşılabilir.

Dil bilgisine öğrenme alanına ilişkin algıların sistematik bir biçimde sıralandığı 18 kategori içerisinde olumsuz tutum yansıtan 2 kategori bulunmaktadır. Bunlar; labirent (1) ve mezardır (6). Diğer kategorilerdeki çizimler, katılımcıların konuya yönelik olumlu tutumlarını yansıtmaktadır. Araştırma kapsamında olumsuz tutumların nedeni sorgulanmıştır, katılımcılardan gelen dönütler şöyledir:

Benim aslında bu resmi çizmem öğretmenle alakası yok ama çok sıkıcı bir ortam yaratmak istedim. Bıktım artık böyle ders olmasın. Ölmüş gibiyim. (K4)

Zaten Türkçeyi konuşuyorum bu ders çok sıkıcı. Kural, kural, kural ne yapcam bu kadar kuralı. Beni mezara koyun daha iyi. (K73)

Türkçe, Türkçe o kadar çok konu var ki başarılı olmak istiyorsam hepsini bilmem gerekir annem öyle diyor. Bilemezsem sınavlarda başarısız olurum ve kötü liseye giderim. Konular çok karışık kendimi labirentte kaybolmuş hissediyorum. (K38)

Tablo 1’de ifade edilen kategorilere yönelik çizimler ise şu şekilde örneklenebilir.

Çizim 1 (K37)

Çizim 2 (K73)

Çizim 3 (K28)

Çizim 4 (K51)

Çizim 5 (K6)

Çizim 6 (K22)

Çizim 7 (K39)

Çizim 8 (K61)

Çizim 1 incelendiğinde dil bilgisi konularından oluşan bir labirentin başında resmedilen öğrenci, ancak labirentte belirtilen konuları öğrenerek labirentin çıkışına ulaşabilecektir. Çizim 2’de ise dil bilgisi bir ölü gibi tasvir edilmekte, öğrenci de mezara toprak atmaktadır. Her iki görselde katılımcıların dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin olumsuz tutum içerisinde oldukları söylenebilir. Katılımcılardan bir kısmı, dil bilgisini, sınıf ortamıyla ilişkilendirmiş; sınıf, konu, Türkçe ders kitabı, sözlük gibi öğeleri, çizimlerine yansıtılmışlardır.

Çizim 3’te bir sınıf ortamı resmedilmesi, dil bilgisi konularının sadece sınıfta öğrenilebileceği algısının bir sonucu olarak görülmektedir. Çizim 4’te dil bilgisi, Türkçe söz varlığı ile ilişkilendirilmekte ve Türkçe sözlük çizimin ana unsuru olarak vurgulanmaktadır. Çizim 5 ve Çizim 6’da dil bilgisi çeşitli dil bilgisi konularının çizimlerinin yapıldığı gözlenmektedir.

Çalışma kümesinde yer alan 4 öğrenci, dil bilgisine yönelik algılarını “yol” kategorisi altında ifade etmişlerdir. Çağrışım dünyalarında dil bilgisi kurallarını, trafik kurallarıyla örtüştürmüş; nasıl trafik kurallarına uyulmadığında istenmeyen sonuçlar ortaya çıkarsa dil bilgisi kurallarına uyulmadığında da iletişim de benzer durumların yaşanacağını dile getirmişlerdir. Çizim 7 ve Çizim 8, yol kategorisini örneklemektedir.

Katılımcıların dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algılarında ana dili bilincini yansıtan görsellere rastlandığı ifade edilebilir.

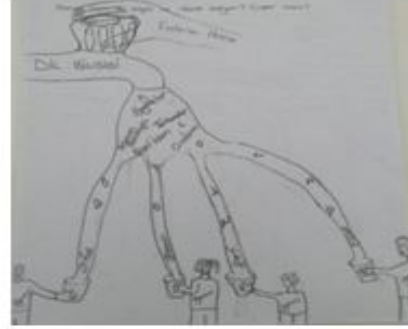
Çizim 9 (K7)

Çizim 10 (K14)

Çizim 11 (K19)

Çizim 12 (K29)

Çizim 13 (K66)

Çizim 14 (K83)

Sıralanan çizimlerde dil bilgisinin bir dünya olarak algılanması, dil yapılarındaki eksikliklerin engelli bir insanla özdeşleştirilmesi, etkileşim için Türkçe kuşunun bilinmesi gereken konuları insanlara göstermesi, dil bilgisinin Atatürk'ü çağrıştırması ve köklü bir ağaç şeklinde tasviri öğrencilerin dil bilgisi öğrenme alanını "ana dili bilinci" ile ilişkilendirmeleri şeklinde yorumlanmıştır.

Görüşmelere İlişkin Bulgular

Görüşme formunda bulunan sorulara katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda ulaşılan bulgular oluşturulan tablolarla ifade edilmiştir.

Sizce Türkçe dersinde neden dil bilgisi konularını öğreniyorsunuz? Açıklayabilir misiniz?	
Kastedilen	İfade Edilen
Ana dili bilinci (K4, K7, K12, K18, K19, K20, K23, K31, K32, K35, K43, K47,	Dil bilgisi konuları bir evin temelini benzer. Dil bilgisi de Türkçenin temelidir. Türkçeyi doğru kullanmak ve konuşmak için dil bilgisinin öğrenilmesi gerekir. Türkçeyi yabancı dillerden arındırmak için dil bilgisi öğreniyoruz. (K7) Çünkü Türkçeyi en iyi şekilde öğrenmek bizim görevimiz. Dilimize en iyi şekilde öğrenerek dilimize sahip çıkmalıyız. (K20)

K51, K52, K60, K64, K66, K69, K77, K79, K82)	<p>Ana dilimizi daha iyi anlamak ve korumak ve sahip çıkmak için öğreniyoruz. (K31)</p> <p>Kültürüme ve yaşadığım ülkeye uyum sağlamak için öğreniyorum. (K35)</p> <p>Dilimi iyi öğrenip kendi vatanımı iyi tanımak, iyi bir vatandaş olmak ve kendi milletime hayırlı biri olmak için. (K52)</p> <p>Bence dil bilgisi bizim ana dilimiz olan Türkçeyi iyi öğrenmemizi sağlıyor. Yani Türkçe konuşurken veya yazarken dil bilgisine ve kurallarına dikkat etmeliyiz. Çünkü kendi dilimizi konuşurken özenerek konuşmalıyız. Artık biz dil bilgisi kurallarına dikkat etmiyoruz. Yazışırken, konuşurken kelimelerin İngilizcesini veya harflerin seslerini atarak söylüyoruz. Bu da Türkçemizi ve dil bilgisini geride bırakıyor. Kısacası dil bilgisi bizim benliğimiz için çok önemlidir. (K64)</p> <p>Çünkü bizim ana dilimiz Türkçedir. Bizim kendi dilimizin konularını öğrenmezsek devlete ve ülkeye katkımız olmaz. (K79)</p>
İletişim (K1, K5, K9, K14, K17, K21, K24, K25, K27, K29, K30, K33, K37, K39, K41, K45, K48, K50, K53, K57, K62, K65, K67, K73, K76, K78, K80, K81, K83)	<p>Konuşmamız düzgün olur kelime varlığımız daha da çok artar. Bilgili ve çalışkan olmamız sayılabilir. Konuşmamız düzgün olmaz ve arkadaşlarımızın içinde küçük düşebiliriz. (K5)</p> <p>Düşüncelerimizi, sevgimizi, korkumuzu, anılarımızı gibi şeyleri daha kolay ve anlaşılır konuşmak için. (K27)</p> <p>Dilimizi Türkçeyi daha iyi telaffuz edebilmek için, daha güzel net ve açık bir şekilde konuşabilmek için yazı yazarken daha güzel noktalama işaretlerine dikkat ederek ve okurken insanların yazdığımızı anlaması için dil bilgisi kurallarını özümseyerek yazmalıyız. Yani dil bilgisi hayatı kolaylaştıran bir bilim. (K48)</p> <p>İnsanlarla düzgün ve saygılı iletişim kurmak ve ileride resmî yazıların daha iyi olması için. (K53)</p> <p>Akıcı bir şekilde konuşabilmek için bu kurallara mecburuz. (K76)</p> <p>Türkçenin güzelliği ile iletişimimizi güçlendirmek için. (K83)</p>
Bilgi eksikliği (K3, K6, K11, K16, K22, K26, K34, K38, K49, K58, K72)	<p>Bilmediğim için öğreniyorum. (K6)</p> <p>İnsan kelimelerde bulunduğu bazı şifreleri dil bilgisiyle açığa çıkartabiliyor. (K22)</p> <p>Dil bilgimiz gelişsin diye. Daha çok şeyler öğrenelim diye. (K26)</p> <p>Dilimizi öğrenmek ve uygulamak için. (K49)</p> <p>Dilimizi daha doğru anlaşılabilir kullanmak, hata yapmamak için öğreniyoruz. (K72)</p>
Sınav kaygısı (K2, K8, K10, K13, K15, K28, K40, K42, K46, K54, K55, K56, K61, K70, K71, K74, K75)	<p>Çünkü ileride sınavlara girerken işimize yarayacak ve belki ileride Türkçe öğretmeni olacağız. (K13)</p> <p>Daha başarılı olmak için, daha üstün yerlere gelmek için. (K46)</p> <p>Çünkü bu kuralları öğrenmek zorundayım, başka seçeneğim yok. (K61)</p>
Günlük hayat (K36, K44, K59, K63, K68)	<p>Hayatımızda bazı şeyleri kolaylaştırmak için öğreniyorum. (K59)</p> <p>Ben dil bilgisini öğreniyorum çünkü hayatı öğreniyorum. (K63)</p> <p>Hayatın her yerinde olduğu için. (K68)</p>

Tablo 2: Dil Bilgisi Konularını Öğrenme Gereççeleri

Tablo 2 göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların dil bilgisi konularını öğrenme gerekçelerinin ana dili bilinci, iletişim, bilgi eksikliği, sınav kaygısı ve günlük hayat şeklinde beş temada gruplandırıldığı anlaşılmaktadır. Çalışma kümesindeki öğrencilerin 29'u dil bilgisi konularını öğrenme gerekçelerini, iletişimde kullanma durumlarıyla ilişkilendirmiştir. 21 öğrencinin görüşü ana dili bilincine duyulan hassasiyeti yansıtmaktadır. Bu durum, 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın genel amaçlarında yer alan "Türkçeyi, konuşma ve yazma kurallarına uygun olarak bilinçli, doğru ve özenli kullanmalarının sağlanması" ifadesiyle örtüşmektedir (MEB, 2019: 8). Dolayısıyla ortaokulda öğrenciye kazandırılmak istenen ana dili bilincinin araştırma bulgularına yansımaları bu anlamda olumlu bir durum olarak değerlendirilmektedir. 17 katılımcı, sınavlarda başarılı olabilmek için dil bilgisi konularını öğrendiğini dile getirmiştir. Türkçe dersinin liselere geçiş sınavlarındaki ağırlığı, bu tür sınavlarda dil bilgisi konularını kapsayan soru sayısının fazlalığı ve sadece okuma becerisine yönelik içerikte soruların bulunması, diğer becerilerin dikkate alınmaması gibi etmenler, öğrencilerin sınav kaygısı temasında yoğunlaşmasının nedeni olarak düşünülmektedir. Katılımcılardan 11'i bu öğrenme alanına ilişkin bilgi eksiklikleri olduğu için dil bilgisi konularını öğrendiklerini söylemişlerdir. Belirtilen tema, araştırma kapsamında dikkat çekici bir bulgu olarak ele alınmaktadır. 11 öğrencinin kendi dil bilgisi öğrenme süreçlerine ilişkin bir farkındalık geliştirdikleri ifade edilebilir. Çalışma kümesindeki 5 öğrenci, günlük hayat teması altında dil bilgisi konularını öğrenme sebeplerini dile getirmiştir. Aslında günlük hayat, iletişim ile birlikte düşünülebilir ancak katılımcıların günlük hayata dair ifadelerini iletişim ile ilişkilendirmemeleri, içeriğin ayrı bir tema olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

Katılımcıların dil bilgisi konularını öğrenme gerekçeleri yanında dil bilgisi öğrenme alanının önemli bulma düzeyleri de araştırma kapsamında sorgulanmıştır. Ulaşılan bulgular Tablo 3'te belirtilmiştir.

Dil bilgisi konularını öğrenmek sizce önemli midir? Görüşlerinizi paylaşabilir misiniz?		
Kastedilen		İfade Edilen
Önemli	İletişim (K7, K12, K13, K17, K22, K27, K30, K32, K38, K43, K50, K51, K57, K59, K62)	Dil bilgisi iletişimin temeli olduğu için önemlidir. (K12) Kendimizi daha rahat ve anlaşılır ifade edebilmek için. (K22) Bence önemlidir çünkü günlük hayatımızda ve yaşamımız boyunca dil bilgisi kurallarına uyarak cümle kurarız eğer biz dil bilgisi kurallarına uymadan konuşursak toplum içinde anlaşmazlık çıkar, hiç kimse birbirinin dediğini anlamaz bu yüzden dil bilgisi öğrenmek ve uygulamak çok önemlidir. (K27) Hayatımızın her alanında kullanacağımız için önemli. (K38) Çevreyle uyum sağlamak için önemli. (K50) Önemli çünkü yabancı arkadaşlarımız olursa Türkçe öğrenmek isterlerse onlara en iyi şekilde dilimizi öğretmek için. (K57) Önemlidir çünkü Türkçeyi doğru kullanmak ve düzgün konuşmak hayatımızın bazı zamanlarında zorluk yaşamamızı engeller. (K62)
	Sınav (K1, K3, K4,	Önemli çünkü ileriki yaşantımızda çok önümüze çıkacak. (K3) Sınavlarda karşıma çıkacağı için önemli. (K11)

	K5, K11, K16, K21, K25, K29, K33, K36, K40, K42, K45, K49, K54, K63)	Evet önemlidir. Çünkü hayatımızda önemli engeller çıkabilir. Mesela bir işe girdiğimiz zaman bize bunu sorarlar. (K25) Sınavlarda bu konular çok yoğun olarak çıktığı için ileride meslek sahibi oluruz. (K36) Evet önemli. İnsan sınava girdiğinde dil bilgisinden sorular çıktığında cevaplamak için önemli. (K42) Evet. Çünkü biz sınava girdiğimizde bizden kompozisyon yazmamız istendiğinde belki yazım yanlış yapabiliriz. O yüzden dil bilgisi önemli. (K54)
	Dil becerileri (K26, K28, K31, K34, K46, K47, K56, K60, K71, K72, K79, K83)	Tabiki önemli yazmayı, okumayı öğreniyoruz. (K28) Evet bence önemli. Çünkü bana göre insanlarla nasıl konuşup konuşmayacağımıza ve kelimelere dikkat ediyoruz. (K31) Okuduğumuzu anlamak için dil bilgisi kuralları çok işimize yarar. Bilmezsek okuduğumuzu hiç anlamayız. (K56) Yazarken noktalama işaretlerini kullanmazsak kelimeleri doğru yazmazsam kimse beni anlamaz boşuna yazarım. Bunun için önemli. (K71) Bence önemlidir. Bir örnek vereyim mesela son konumuz yanlış telaffuzun zararını öğretmek için çok önemlidir. (K83)
	Dil bilinci (K6, K9, K10, K14, K20, K23, K35, K37, K41, K52, K53, K55, K61, K65, K68, K70, K73, K76, K77, K81)	Konuştuğum dilin kuralları olduğu için. (K10) Bence önemli çünkü dil, millî kültürümüzün bir unsurudur ve diğer millî kültür unsurlarının devamlılığı için gereklidir. Eğer biz dilimizi en iyi şekilde öğrenmezsek toplum içindeki birlik ve dirlik ortadan kalkar. (K23) Ana dilimizi kuralları ile kullanmazsak o dilin bir önemi kalmaz. Yanlış kelimeler, cümleler kullanmış oluruz. Anlatmak istediğimiz bir şeyi yanlış veya tam anlatamayız. Bu yüzden ilişkilerimizde etkiler. (K37) Evet önemli. Dilimizin gerektirdiği kuralları bilmemiz gerekir. Dilimizi korumak için dil bilgisi önemlidir. (K61) Evet. Çünkü bizim ana dilimiz çok önemli ve güzel ve kibar bir dil. Bu dili öğrenmek hem önemli hem kolay. (K73) Evet çünkü bizim dilimiz ve biz kendi dilimizi iyi bilmezsek başka dilleri iyi bilmenin ne önemi kalır? (K81)
Önemsiz	(K2, K8, K15, K19, K24, K39, K48, K58, K64, K66, K67, K69, K74, K75, K78, K80, K82)	Bence aşırı önemli değil, konuşuyoruz bir şekilde. (K8) Bu kadar sıkıcı ders yapmaya gerek yok bence çok önemsiz. (K39) Bunları öğrenmeden de yaşıyoduk gerek yok bence. (K74) Soru çözmezsek öğrenmemize de gerek kalmaz. Sırf soru için bu kadar bilgi gereksiz, önemli değil. (K78)

Tablo 3: Dil Bilgisini Önemli Görme Düzeyleri

Tablo 3'e bakıldığında çalışma kümesinde yer alan katılımcıların büyük çoğunluğu (63) dil bilgisi öğrenme alanının önemli olduğunu düşünmektedir. Dil bilgisi öğrenme alanının önemli olduğunu belirten 63 katılımcının görüşleri de kendi içerisinde iletişim, sınav, dil becerileri ve dil bilinci olmak üzere dört temada toplanmıştır. Sıralananlar

içerisinde dil bilinci öğrencilerin önem açıklarken en çok yoğunlaştığı temadır (19). İkinci sırada sınav teması bulunmaktadır (17). Mesleki anlamda başarılı olmanın anahtarı olarak öğrenciler, dil bilgisi konularını bilmenin gerekliliğini ifade etmiş ve hayatta başarılı olmak için dil bilgisi içeriğinin önemli olduğunu belirtmişlerdir. İletişim teması etrafında birleşen 15 öğrenci vardır. Bu temadaki ifadelere bakıldığında Türkçenin estetiğine dikkat ederek dil bilincine sahip bir şekilde ana dilini düzgün ve anlaşılır konuşma üzerinde durulduğu görülmektedir. Dil becerileri teması, öğrencilerin (12) dil bilgisinin önemini okuma, yazma özellikle konuşma ile ilişkilendirmeleriyle şekillenmiştir. Bu önemli bir bulgu olarak değerlendirilmiştir. 2005'ten itibaren yürürlüğe giren Türkçe öğretim programlarında vurgulanan "Dil bilgisi, becerileri destekleyen bir öğrenme alanıdır. Türkçenin öğretiminde dil bilgisi, becerilerin gelişimini destekleyen bir araçtır, amaç değil." ilkesini desteklemesi bakımından önemlidir.

Çalışma kümesindeki 17 öğrenci ise dil bilgisi öğrenme alanının önemli olmadığını düşünmektedir. Önemli bulmama gerekçelerinin temel nedeni ise Türkçe kendilerini ifade edebilmeleri olarak dile getirmişlerdir. Çalışma kümesinde bulunan 2 katılımcının görüşü, Tablo 3'te herhangi bir temaya yerleştirilmemiştir. K1 kodlu katılımcı, dersin niteliği ile dil bilgisi öğrenme alanının önemini açıklarken K44 önem derecesini ifade etmektedir.

Evet, önemlidir çünkü bu bir ana derstir.(K1)

Evet önemli ama çokta ince ayrıntısına inilmemeli çünkü o zaman bir sürü bilgi ayrı ayrı anlatılınca bazen bilgiler karışabiliyor ve o zaman da iş daha karmaşık bir hal alıyor onun yerine hayatımızda kullanacağımız bizim işimize yarayan bilgileri öğrenmeliyiz.(K44)

Katılımcıların çizimlerinde sınıf, mezar gibi kategorilerin bulunması nedeniyle yapılan görüşmelerde dil bilgisi konularının nasıl sunulması gerektiği ile ilgili de öğrencilerden görüş alınmıştır. Ulaşılan bulgular Tablo 4'te gösterilmiştir.

Dil bilgisi konuları sizce nasıl anlatılmalı, görüşlerinizi söyler misiniz?	
Kastedilen	İfade Edilen
Oyun (K8, K10, K12, K29, K38, K41, K45, K53, K57, K63, K65, K70, K71, K74, K76)	Dil bilgisi konularının oyunlaştırılarak öğretilmesini istiyorum. (K12) Dil bilgisi konularını eğlenceli, oyuna dönüştürerek anlatılmalı. (K29) Eğlenceli bir şekilde. Mesela oyun oynayarak, bulmaca çözerek vb. etkinlikler olarak öğretilmesini isterim. (K41) Eğlenceli oyunlar olursa çok iyi olur. (K70)
Görseller (K5, K11, K24, K37, K40, K48, K54, K58, K60)	Görsellerle anlatılmasını isterdim. Ama böyle de anlıyorum sorun değil. (K5) Resimli olsun isterdim. (K37) Görsel etkinliklerle anlatılmasını istiyorum. (K54) Komik karikatürlerle. (K58)
Metin odaklı öğretim (K6, K15, K30, K36, K42, K44, K50, K55, K66, K72, K79, K82)	Şiirlerden ve metinlerden örneklerle anlatabilir mi. Hatta bu sayede kendi şiir ve metinlerimizi bu örneklere göre şekillendirebiliriz. (K6) Konular şarkı şeklinde olabilir, aklımıza takılır ve kolay ezberleriz sadece tahtaya yazılıp anlatılmasından benim aklımda kalmıyor o yüzden şarkı olursa hem eğlenceli hem de kolay olur. (K50) Metinden bakıp zor konuları kolaylaştırarak anlatılmasını istiyorum. (K66)
Öğretmen-öğrenci	Biraz canlılık olsun diye de konuşma yani sınıfla diyalog kurarak. (K14)

etkileşimi (K7, K14, K16, K25, K28, K31, K35, K43, K46, K47, K51, K56, K59, K64, K75, K78, K80, K81)	Anlatımın hareketli, komik ve sınıfın katılımının olduğu ders isterim. (K25) Espiriler yapılarak anlatılırsa çocuklar eğlenirler ve dil bilgisini severler. (K28) Mesela böylesi konuları hocalar çok ciddiye alıyor. Bence bu tür konular espirilerle veya aktivitelerle daha eğlenceli bir şekilde anlatılabilir. Türkçenin konuları kolay ve basittir ama aynı zamanda çok da sıkıcı. Yani öğrencilerle böyle aktiviteler yaptırılmazsa öğrenci derste başka bir yere gider ve hayal dünyasında yaşar. (K31) Öğrencilerin derse katılımı sağlanmalı. (K47) Monoton olmaktan ziyade daha eğlenceli materyallerle işlenmesi daha iyi olur. Hocaların, öğrencileri anlayabildiği, bazı öğrenciler kızdırdığı zaman toplu hakareten ziyade özel olarak kalbini kırmayacak şekilde olmalı. (K75) Konular bence biraz hızlı geçiyor. Bu yüzden biraz daha zaman ayrılmalı. Her bir konu daha eğlenceli yapılabilir. Hızlı ve sıkıcı anlatıldığı için kendimi bazen baskıda hissediyorum. (K81)
Teknolojik materyaller (K3, K9, K13, K19, K49, K61, K73)	Teknolojik aletlerle anlatılmasını isterim ve daha eğlenceli olacağını umuyorum. (K9) Önümüze tablet koysunlar, o söylesin biz yazalım. (K13) Akıllı tahtada sunularla zaten hocamız gerekeni yapıyor. (K49) Bence bu yöntem değiştirilmeli, herkes telefonla tabletle ders işlese daha iyi olur ve çok seviniriz. Bir de derste yazı yazdırılmasını. (K61)
Yarışma (K18, K27, K32, K33)	Eğlenceli yarışmalarla daha iyi öğreneceğimi düşünüyorum. (K27) Bir yıldız tablosu kurulup dil bilgisinde çok yıldız alan üç kişiye hediye verilebilir. (K33)
Sınıf dışı öğrenme ortamı (K52, K69)	Daha eğlenceli, canlı olarak mesela tiyatroyla yani daha akılda kalıcı, sıkıcı değil sadece anlatarak ve yazdırarak olmaz, o zaman anlıyoz sonra kötü geliyor. (K52) Açık havada ve uygulamalı öğrenmek isterdim. (K69)
Örnek verme (K4, K20, K22, K34, K62, K67, K77, K83)	İşlediğimiz bir konunun örnekler içinde anlatılmasını isterim. (K20) Uygulama yapmaya ihtiyacımız var. (K34) Bilmeceler ve eğlenceli sorularla anlatılmasını isterim. (K67) Bana bazen konuları öğrenmek çok sıkıcı geliyor. O yüzden konular daha çok örnekle olursa benim içime Türkçe dersi hayat verir. Cehennem yerine cennet olur. (K77)
Günlük hayatla ilişkilendirme (K1, K23, K39)	Konuları anlatırken günlük hayattan örnek verilmesi. (K1) Mesela bir anda konuların anlatılması yerine konuların günlük hayatla desteklenerek yavaş yavaş anlatılmasını isterim. (K23)

Tablo 4: Dil Bilgisi Konularının Sunulma Tercihi

Tablo 4 incelendiğinde katılımcılardan alınan görüşlerin dokuz tema altında toplandığı görülmektedir. Bunlar; oyun, görseller, metin odaklı öğretim, öğretmen-öğrenci etkileşimi, teknolojik materyaller, yarışma, sınıf dışı öğrenme, örnek verme ve günlük hayatla ilişkilendirme olarak sıralanmaktadır. 18 katılımcı, öğretmen-öğrenci etkileşiminin sağlanarak dil bilgisi konularının sunulmasını istemektedir. Oyunlarla konuların öğretilmesini isteyen 15 öğrenci vardır. 12 katılımcı dil bilgisine ilişkin yapıları metin içinde görmek ve metin üzerinden ders işlemek istemektedir. Görsellerle

desteklenmiş bir içerik bekleyen öğrenciler (9) ile örneklerler zenginleşen bir ders içeriği uman katılımcı sayısı (8) birbirine oldukça yakındır. Teknolojik materyallerin ders sunumunda kullanılmasını isteyen 7 öğrenci varken 4 katılımcı ders sürecinin bir rekabet ortamına dönüşmesini ve yarışmalar düzenlenmesini istemiştir. 3 öğrenci konuların günlük hayatla ilişkilendirilmesi konusunda görüş bildirirken 2 katılımcı öğrenme sürecinin sınıf dışına taşınmasını ifade etmiştir.

Tablo 4'te bir temaya dâhil edilmeyen 5 katılımcı ise öğretmenlerinin dil bilgisi konularını işleme yönteminden memnun olduklarını beyan etmişlerdir.

Bizim hocamız tahtada uygulamalı bir şekilde anlatıp bize de yaptırıyor. Bence bu uygulamaya iyi oluyor.(K2)

Böyle kalsın.(K17)

Dil bilgisi yani Türkçe çok geniş bir dil ve bizim öğretmenimiz gayet iyi anlatıyor. (K21)

Kendi Türkçe öğretmenimin anlattığı gibi anlatılmasını isterim.(K26)

Şu andaki gibi anlatılsın ama son dakkeya kadar yazı yazmayalım.(K68)

Belirtilen alıntı cümlelerden de anlaşılacağı üzere dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin bilgilerin sunumunda mevcut uygulamalardan memnun olmayıp yeni yollar öneren 78 katılımcı bulunurken öğretmenin anlatım şeklinin içeriği kavramaya yeterli olduğunu söyleyen 5 öğrenci bulunmaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Dil becerilerinin gelişimini destekleyen bir öğrenme alanı olarak nitelenen dil bilgisine ilişkin ortaokul öğrencilerinin algılarını tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

1. Dil bilgisi öğrenme alanına yönelik ortaokul öğrencilerinin çizimlerine yansıyanlar; ağaç, araba, Atatürk, cami, dil, dünya, ev, insan, konu, kuş, labirent, merdiven, mezar, musluk, sınıf, sözlük, Türkçe ders kitabı ve yol şeklinde 18 kategoride toplanmaktadır. Katılımcıların çizimlerinin sınıf ortamını ile ilişkilendirilebilecek kategorilerde yoğunlaştığı görülmektedir (sınıf, konu, Türkçe ders kitabı, sözlük gibi). Bu durum ortaokul öğrencilerin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algılarının günlük hayattan kopuk sadece okulla sınırlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır ki görüşmelerden elde edilen bulgular da ulaşılan sonucu desteklemektedir.

2. Dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin algıların sistematik bir biçimde sıralandığı 18 kategori içerisinde olumsuz tutum yansıtan labirent ve mezar olmak üzere 2 kategori bulunmaktadır. Ancak öğrencilerin çizimlerinde sınıf içi ile sınırlandırılan kategorilere ait görsellerin de görüşme bulgularına göre olumsuz tutum belirttiği ifade edilebilir.

3. Katılımcıların dil bilgisi konularını öğrenme gerekçeleri; ana dili bilinci, iletişim, bilgi eksikliği, sınav kaygısı ve günlük hayat olmak üzere beş tema altında toplanmaktadır. Çalışma kümesindeki öğrencilerin 29'u dil bilgisi konularını öğrenme gerekçelerini, iletişimde kullanma durumlarıyla ilişkilendirmiştir. 21 öğrencinin görüşü ana dili bilincine duyulan hassasiyeti yansıtmaktadır. 17 katılımcı, sınavlarda başarılı olabilmek için dil bilgisi konularını öğrendiğini dile getirmiştir. Katılımcılardan 11'i bu öğrenme alanına ilişkin bilgi eksiklikleri olduğu için dil bilgisi konularını öğrendiklerini söylemişlerdir. Çalışma kümesindeki 5 öğrenci ise günlük hayat teması altında dil bilgisi konularını öğrenme nedenlerini dile getirmiştir.

4. Dil bilgisini önemli bulma durumları sorgulanan ortaokul öğrencilerinin 63’ü, dil bilgisini önemli bir öğrenme alanı olarak nitelerken 17’si önemli görmediği yönünde görüş bildirmiştir. Önemli bir alan olduğunu düşünen katılımcıların gerekçeleri ise iletişim, sınav, dil becerileri ve dil bilinci olmak üzere dört temada gruplandırılmıştır.

5. Ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi konularının anlatımında nasıl bir yol benimsenmesini istedikleri de araştırma kapsamında sorgulanmıştır. 5 katılımcı dersteki uygulamaların yeterli olduğunu söylemiş, 78 öğrencinin sıraladıkları öneriler ise oyun, görseller, metin odaklı öğretim, öğretmen-öğrenci etkileşimi, teknolojik materyaller, yarışma, sınıf dışı öğrenme, örnek verme ve günlük hayatla ilişkilendirme şeklinde 9 temada toplanmıştır.

6. Öğrenciler, düz anlatım yönteminden ve ders sürecini sürekli yazarak geçirmekten sıkıldıklarını, dil bilgisi konularını öğretmen-öğrenci ve akran etkileşimine dayalı işlemek istediklerini ifade etmişlerdir.

Ulaşılan sonuçlardan hareketle ortaokul öğrencilerinin dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin farkındalık düzeylerinin yüksek olduğu ancak sınıf uygulamalarının bu öğrenme alanına karşı mesafeli durmalarına yol açtığı söylenebilir.

Dil bilgisi kurallarının işlevsel bir şekilde öğretimi, Kavcar ve arkadaşlarına (1998) göre ancak öğretmenin bu kurallara hâkimiyetiyle mümkündür. Kalıcı bir öğrenmenin sağlanması için öğrenciye dil bilgisi konularının sevdirmesi gerekmektedir. Bunun için dil bilgisi konuları ile öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçları arasında ilişki kurulmalıdır. Türkçe öğretmenleri, dil bilgisini öğretme sebeplerini bilmeli ve öğrenciye ana dilinin kurallarını öğrenmesinin ne gibi faydalar sağlayacağını açıklamalıdır (Erdem vd. 2011: 1033). Öğretmenlerin çoğu, dilin bildirişim işlevine öncelik tanınması ve dil bilgisi öğretiminin dört temel dil becerisini destekleyici nitelikte gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmektedir (Kuşdoğan, 2019). Ancak uygulama aşamasına bu görüşü yansıtamadıkları gözlenmektedir (Adın, 1999; Çelikipazu, 2015; Coşkun, 2019).

Türkçe öğretmenleri, öğrencilerin çoğunluğunun dil bilgisi becerilerinin yeterli olmadığını ve öğrencilerin Türkçe dersinde dil bilgisi etkinliklerini orta düzeyde sevdiklerini ifade etmektedir (Arıcı 2005: 59). Öğrencilerin yazarak veya konuşarak kendilerini istenen düzeyde ifade edemediğinden şikâyet edilmektedir, aynı durum dinleme ve okuma becerileri için de geçerlidir. Bunun nedeni dil denene sistemine ait kurallar bütününe işlevsel değil liselere geçiş sınav dolayısıyla ezberletilerek öğretilmesidir. Günümüzde özellikle ortaokul 8. sınıfta Türkçe dersleri tamamen dil bilgisi dersi olarak işlenmektedir (Demir vd. 2007). Öğretmenlerin sınav odaklı ders işledikleri için plana uymadıkları, ders kitabını takip etmedikleri ve çoktan seçmeli soru çözümü yaptıkları bilinmektedir (Coşkun, 2019). Çelikipazu (2015) da öğretmenlerin % 47’sinin dil bilgisine müstakil bir ders saati ayırdığını söylemektedir. Bu olumsuz durum, öğrencilerin dil bilgisi kurallarını, dil becerileri ile ilişkilendirmelerini engellemekte, öğretimde bütünlük ilkesinin karşılanamamasına yol açmaktadır. Göçer (2015: 241), dil bilgisi öğretiminin öğrencilerde farklı bir ders algısı oluşturmamak için kesinlikle müstakil bir ders gibi yürütülmemesi gerektiğini dile getirmektedir.

Dil bilgisinin sadece kurallar ve kelime örnekleriyle aktarılması, kuralların kısa bir zamanda unutulmasıyla sonuçlanmaktadır. Verilen kural ve bilgilerin edebî eser ve yazılı metinlerden seçilen örneklerle sunulması, dil bilgisini kurallar yığını olmaktan kurtarmaktadır (Korkmaz, 2003). Dil bilgisi kurallarının ve örneklerinin okuma/dinleme metinleri ile bağlantı kurularak öğretilmesi, hedef dil yapısının somutlaşmasını sağladığı

için kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesini desteklemektedir (Göçer vd. 2014). Ertekinoğlu'na (2003: 38) göre dil bilgisi öğretim sürecinde öğrenci bilgiyi hazır olarak bulmadan bilgiye, kuralla kendi çabalarıyla ulaşmalıdır. Tanımlama ve kurallar, örnekler üzerinden öğrenciye gerektiği kadar gözlem ve uygulama imkânı sunulduktan sonra onlar tarafından bulunmalı ve belirtilmelidir (Baymur 1944: 128). Bunun için uygulama sayısı ve çeşitliliğin artırılması gerekmektedir. Yangın (2002: 35), dil bilgisi öğretiminde örnekler ve tekrarların verildiği etkinliklerin oldukça önemli olduğunu vurgulamaktadır. Uygulama sırasında yapılacak her etkinliğin, öğrencilerin gelişim özelliklerine uygun bir şekilde somutlaştırılarak sunulması gerekmektedir (Işcan, 2007).

Aydın (1999), öğretmenlerin büyük bir çoğunluğunun dil bilgisini kendilerine öğretildiği biçimde veya kitaplarda gösterildiği gibi öğrettiklerini ve çağdaş kuramlardan habersiz olduklarını ifade etmektedir. Türkçe öğretmenleri, dil bilgisi öğretiminin amaçlarını özümsemeli ve derslerinde Türkçe öğretim programının omurgasını oluşturan yapılandırıcı dil öğretim yaklaşımını temel alarak hareket etmelidir (Dolunay 2010: 283). Öğretmenler, kalıcı ve etkili öğrenme sağlaması, öğrencilerin ilgi ve isteklerine cevap vermesi ve dil bilinci oluşturmaları bakımından yapılandırmacı yaklaşımı faydalı bulduklarını belirtmektedir ancak zaman, fiziksel yetersizlikler, sınıf mevcutlarının fazlalığı, ders kitaplarının yetersizliği, müfredatın yoğunluğu gibi etmenlerin uygulamayı zorlaştırdığını düşünmektedirler (Durukan, 2008; Salman, 2018). Türkçe öğretmenlerinin geleneksel dil bilgisi öğretim yöntemlerinin “öğrenciyi ezbere ittiği, kalıcı öğrenim sağlamadığı”; geleneksel dil bilgisi öğretim yöntemleriyle gerçekleştirilen öğretimin “yüzeysel, öğretim programına ve bilişsel öğrenme basamaklarına uyumsuz” olduğu konusunda hem fikir olmakla birlikte “sınav odaklı eğitim anlayışı, zaman yetersizliği, sınıf mevcutlarının fazlalığı” gibi nedenlerden dolayı dil bilgisi öğretim sürecinde geleneksel öğretim yöntemlerini tercih ettikleri bilinmektedir (Bıyık, 2016).

Güney (2011) aktif öğrenme yönteminin dil bilgisi hedeflerine ulaşmada etkin bir yöntem olduğunu, öğrencinin aktif rol aldığı öğretim süreçlerinin daha kalıcı olduğu söylemektedir. Bolat (2004) geleneksel yöntemle oranla aktif öğrenme yönteminin başarıyı artırdığını vurgulamaktadır. Akbaba (2007) öğretim sürecinde görsel araçların, Akkaya (2011) karikatür kullanımının dil bilgisi başarısı üzerindeki etkisini vurgularken Süğümlü (2009) senaryoya dayalı öğretim başarıyı olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir. Öztürk ve Ömeroğlu (2015) yöntem ve tekniklerin farklılaşmasının ders ortamında öğretmen-öğrenci etkileşimini canlı tutacağını ve eğlenceli bir öğretim ortamı sağlayacağını ifade etmektedir. Bayram (2015) farklı yöntem denemelerinin dil bilgisi konularının öğretiminde akademik başarıyı artırdığı gibi öğrenci motivasyonunu da güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Polatcan (2013), kavram haritalarıyla dil bilgisi öğretiminin geleneksel öğretime göre daha iyi sonuçlar ortaya koyduğunu saptamıştır. Ayrıca dil bilgisi öğretim sürecinde öğrencilerin bilgileri keşfederek öğrenmesini sağlayan buluş yoluyla öğretim stratejisinin diğer geleneksel yöntemlere nazaran öğrenci başarısında ve öğrenilenlerin kalıcılığında daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yakışan 2017). Antekin (2019) de Jigsaw IV tekniğinin geleneksel yöntemle kıyaslandığında daha başarılı sonuçlar verdiğini tespit etmiştir. Bu anlamda öğrencinin dil bilgisi öğretim sürecine aktif olarak katıldığı uygulamaların etkili sonuçlar verdiği söylenebilir.

Her dil etkinliği önce bireysel sonra toplumsal özellikler arz etmektedir. Bunun için insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen (Aksan, 1998) dilin kurallarına yönelik farkındalık geliştirmek önemli görülmektedir. Yapılan bu çalışma ile de öğrencilerin dil bilgisi öğrenme alanının öneminin farkında olmakla birlikte içeriğin sunulma biçiminden

kaynaklı problemler yaşadığı ve kalıcı öğrenmenin gerçekleşmediği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma bulgularından hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

- Öğrenciye, hangi kademde olursa olsun, dil bilgisi öğrenme alanına ilişkin bilgileri neden edinmesi gerektiği işlevsel bir şekilde açıklanmalıdır.
- Dil bilgisi öğretimi; dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileriyle bir bütün hâlinde ele alınmalı ve kuralların öğretiminde beceri odaklı bir yaklaşım benimsenmelidir.
- Nitelik olarak soyut olan dil bilgisi konularının öğretiminde metin temelli bir öğretimin esas alınması, öğrencilerin hedef dil yapılarını bağlam içerisinde görmelerini sağlayacağı için öğrenilenlerin uygulamaya aktarılmasını kolaylaştıracaktır.
- Dil bilgisi kurallarının öğrenciye doğrudan sunulması yerine öğrencinin verilmek istenen kurala dair çıkarımlarda bulunması sağlanmalıdır. Bunun için sezdirme yöntemi (olayı gözleme, hipotez oluşturma, hipotezi doğrulama, kural oluşturma, uygulama) kullanılmalıdır.
- Öğrencilere, öğrendikleri konuları pekiştirmeleri için örnek uygulamaların sayısı mümkün olduğu kadar artırılmalı; örnekler, çocuğa görelilik ilkesi gözetilerek seçilmelidir.
- Yapılan uygulamalarda öğrencilerin önceki bilgileri ile yeni öğrendiklerini sentezlemeleri için gerekli zemin oluşturulmalıdır.
- Öğretmenler, öğrencilerin ders sürecine etkin bir biçimde katılacağı, iş birliğine dayalı yöntemleri kullanmaktan kaçınmamalı; yeni uygulamalara açık olmalıdırlar.
- Eğitim sisteminin sınav merkezli olması, dil bilgisi konularının da sınav odaklı değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda sınavda dil bilgisi içeriği, çoktan seçmeli soruların yanı sıra dil becerileriyle ilişkilendirilerek tasarlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- ADALI, O. (1983). “Ana Dili Olarak Türkçe Öğretimi Üstüne”. *Türk Dili*. 379-380: 31-35.
- AKBABA, N. (2007). *Görsel Araçların İlköğretim İkinci Kademedeki Dil Bilgisi Öğretimine Katkısı Üzerine DeneySEL Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKKAYA, A. (2011). *Karikatürlerle Dil Bilgisi Öğretimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AKSAN, D. (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ANTEKİN, S. Ç. (2019). *Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Jigsaw IV Tekniğinin Akademik Başarıya, Türkçe Dersine Karşı Tutuma ve Biliş Ötesi Farkındalığa Etkisi*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi).
- ARICI, A. F. (2005). “İlköğretim Okullarında Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Öğretmen Görüşleri”. *KKEFD*. 12: 52-60.
- AYDIN, Ö. (1999). “Ortaokullarda Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Öğretmen Görüşleri”. *Dil Dergisi*. 81: 23-29.
- BAYMUR, F. (1944). *İlkokullarda Türkçe Öğretimi*. İstanbul: Tan Matbaası.

- BAYRAM, B. (2015). *5E Modelinin 6. Sınıf Dil Bilgisi Öğretiminde Başarıya, Akademik Motivasyona ve Kalıcılığa Etkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- BIYIK, T. (2016). *Türkçe Öğretmenlerinin Dil Bilgisi Öğretiminde Kullandıkları Yöntemler ve Ortaokul Türkçe Kitap Setindeki Dil Bilgisi Öğrenme Alanı İçin Verilen Yönerge ve Etkinlikler Hakkındaki Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BOLAT, K. M. (2004). *İlköğretim II. Kademedeki VI. Sınıflarda Aktif Öğrenme Yönteminin Etkililiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- COŞKUN, A. (2019). *Ortaokullarda Dil Bilgisi Öğretimine Yönelik Öğretmen Uygulamalarının Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇELİKPAZU, E. (2015). "Ortaokul 5-8. Sınıf Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies*. 10: 333-360.
- DEMİR, C.-M. YAPICI (2007). "Anadili Olan Türkçenin Öğretimi ve Sorunları". *Sosyal Bilimler Dergisi*. IX/2: 177-192.
- DEMİREL, Ö. (1999). *İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi*. İstanbul: MEB Yayınları.
- DOLUNAY, S. K. (2010). "Dil Bilgisi Öğretiminin Amacı ve Önemi". *TÜBAR*. 27: 275-284.
- DURUKAN, E. (2008). *Türkçe Dersi Öğretim Programının (6-8. sınıflar) Hedef ve Kazanımları Doğrultusunda 7. Sınıf Türkçe Dersi Öğrenci Çalışma ve Öğretmen Kılavuz Kitaplarının Değerlendirilmesi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ERDEM, İ. (2007). *İlköğretim II. Kademedeki Dil Bilgisi Öğretiminin Sorunları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERDEM, İ.-M. ÇELİK (2011). "Dil Bilgisi Öğretim Yöntemi Üzerine Değerlendirmeler". *Turkish Studies*. VI/1: 1030-1041.
- ERGİN, M. (2008). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- ERTEKİNOĞLU, S. (2003). *Türkçe Derslerinde Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖÇER, A. (2015). "Temel Dil Becerilerinin Geliştirilmesinde Dil Bilgisi Öğrenme Alanının Yeri, İşlevi ve Öğretimi: Bütünlük İlkesi ve Tümevarım Yöntemi Ekseninde Tematik Bir Yaklaşım". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*. IV/1: 233-242.
- GÖÇER, A.- H. SAYIN (2014). "6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Kılavuz Kitaplarındaki Metinlerin Dil Bilgisi Öğretimindeki Yeterliliği ve Kullanım Durumlarının İncelenmesi". *Journal Of European Education*. IV/2: 11-28.
- GÜNEŞ, F. (2011). "Dil Öğretim Yaklaşımları ve Türkçe Öğretimindeki Uygulamalar". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. VIII/15: 123 – 148.
- GÜNEŞ, F. (2013). "Yapılandırıcı Yaklaşımla Dil Bilgisi Öğretimi". *Eğitimde Kuram ve Uygulama*. IX/3: 171-187.

- GÜNEY, N. (2011). *İlköğretim İkinci Kademedeki Fiilimsilerin Öğretiminde Aktif Öğrenmenin Tutum, Başarı ve Kalıcılığa Etkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÜVEN, A. Z. (2013). “Dil Bilgisi Konularının Öğretim Sorunları”. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*. II/6: 1-10.
- HANEY, W. vd. (2004). “Drawing on Education: Using Drawings to Document Schooling and Support Change”. *Harvard Educational Review*. 74/3: 247-272.
- İŞCAN, A. (2007). “İşlevsel Dil Bilgisinin Türkçe Öğretimindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. IX/1: 253-258.
- İŞCAN, A.-H. KOLUKISA (2005). “İlköğretim İkinci Kademe Dil Bilgisi Öğretiminin Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. V/1: 299-308.
- KARAHAN, L. (2009). “Dil Bilgisi Öğretiminde Bütün-Parça İlişkisinin Önemi”. *Turkish Studies*, IV/8: 23-30
- KAVCAR, C. vd. (1998). *Türkçe Öğretimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- KAYGUSUZ, T. (2006). *İlköğretim İkinci Kademedeki Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi Üzerine Bir Araştırma*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KERİMOĞLU, C. (2010). “Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine II (Cümle Öğeleri)”. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*. 20: 676-778.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KURUDAYIOĞLU, M. (2012). *Dünyada ve Türkiye’de Dil Bilgisi Öğretiminin Temel Problemleri*. (ed. Murat Özbay). Ankara: PegemA Yayıncılık.
- KUŞDOĞAN, Z. Y. (2019). *İşlevsel Dil Bilgisi Öğretimiyle İlgili Öğretmen Görüşleri (Bitlis Örneği)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- MEB (2006). *İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu (6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB (2019). *Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.
- MELANLIOĞLU, D. (2011). “Ortaokul Öğrencilerinin Türkçe Dersi Algılarına Yönelik Yaptıkları Çizimler”. *Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları*. III/1: 27-38.
- ONAN, B. (2011). *Anlama Sürecinde Türkçenin Yapısal İşlevleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- ONAN, B. (2012). *Dil Bilgisi Öğretiminde Temel İlkeler ve İzlenen Aşamalar*. (ed. Murat Özbay). Ankara: PegemA Yayıncılık.
- ÖZ, M. F. (2001). *Uygulamalı Türkçe Öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- ÖZTÜRK, J.-A. F. ÖMEROĞLU (2015). “Dil Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritalarının Kullanımı”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. XII/31: 69-86.

- POLATCAN, F. (2013). *6. Sınıflarda Kavram Haritalarıyla Dil Bilgisi Öğretiminin Başarıya Etkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SAĞIR, M. (2002). *İlköğretim Okullarında Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- SALMAN, B. (2018). *Yapılandırmacı Yaklaşım Göre Dil Bilgisi Öğretimine Yönelik Öğretmen Görüşleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SEZER, A. vd. (1991). *Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*. (ed. Bekir Özer). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- SÜĞÜMLÜ, Ü. (2009). *Dil Bilgisi Öğretiminde Senaryo Tabanlı Öğrenme Yaklaşımının Etkililiği: Kelime Türleri Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TOMPKINS, G. E. (1998). *Language Arts: Content and Teaching Strategies*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- YAKIŞAN, O. (2017). *Ortaokullarda Dil Bilgisi Öğretiminde Buluş Yoluyla Öğretim Stratejisinin Öğrenci Başarısına ve Kalıcılığa Etkisinin İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YANGIN, B. (2002). *Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*. Ankara: Dersal Yayıncılık.
- YAPICI, M. (2004). "İlköğretim Dil Bilgisi Konularının Çocuğun Bilişsel Düzeyine Uygunluğu". *İlköğretim-Online*. III/2: 35-41.
- YILDIRIM, A.- H. ŞİMŞEK (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

GÜRCÜCE VE AZERİCENİN ETKİLEŞİMİ ÜZERİNE*

Sergi ÇİKİA**

Rusçadan çev.: İlyas ÜSTÜNYER***

ÖZET

Gürcü-Azeri halklarının ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. İki halk arasındaki ilişkiler bu süre içinde değişik alanlarda gelişme göstermiştir. Bu alanların başında toprak işleme, üzüm yetiştirme, şarap üretimi ve tarım ürünleri, mutfak, hayvancılık vd. gelmektedir. İki halkın arasında asırlarca devam eden bu somut ilişkiler iki halkın dilleri arasında da etkileşimi doğurmuştur. Etkileşim daha ziyade leksikolojik düzlemde gerçekleşmiştir, birbirlerinden ödünçledikleri leksikolojik birimler ihtiyaçlara göre farklılık göstermiştir. Azericedeki Gürcüce ödünçlemelerin sınıflandırılması bize bu kelimelerin daha ziyade "toprak işlemeciliği", "üzüm yetiştiriciliği", "şarap üretimi" ve "tarım ürünleri" vb. alanlara ait olduklarını göstermiştir. Gürcücedeki Azerice leksikolojik birimlerin sınıflandırılması ise Azericeden ödünçlenen leksikolojik birimlerin daha ziyade "ülke ekonomisi", "hayvancılık", "balıkçılık" ve "mutfak işleri" gibi alanlara ait olduklarını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular söz konusu leksikolojik birimlerin kendi etimolojik tarihlerinde yüklendikleri veya terk ettikleri semantik birimleri ortaya koymalarının yanı sıra Gürcülerin ve Azerilerin tarih içinde başarılı oldukları ve iki halk için karakteristik olan iş kollarından hangilerinin onlar için daha öncelikli geliştiğini tespit etmek adına önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gürcüce, Azerice, Dil Etkileşimi, Gürcüce-Azerice Etkileşimi.

ON THE INTERACTION OF GEORGIAN and AZERBAIJANI LANGUAGES

ABSTRACT

Georgian-Azerbaijani people relations go back to a long history. Relations between two nations developed in different areas during this period of time. These fields that Georgian and Azerbaijanian people were interacting in are predominantly tillage, grape growing, wine production and agricultural products, kitchen, livestock breeding etc. These concrete relations between the two nations, which have been going on for centuries, have created an interaction in the languages of the mentioned two nations. The interaction occurred mostly on the lexicological plane. The classification of Georgian borrowings in Azerbaijani tells us that these words mostly belong to next fields as tillage, grape growing, wine production and agricultural products, etc., while Azerbaijani lexicological units in Georgian belong mostly to fields such as country economy, animal husbandry, fishery and culinary affairs. The findings of the study reveal the semantic units that these lexicological units were installed or abandoned in their etymological history besides

Çeviri Makale

Makale Gönderim Tarihi: 22.05.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.08.2020

EDİTÖR NOTU: Makalede geçen "Azerice teriminin kullanımı" ve "Alban dilinin Azericeye tesiri" gibi yaklaşımları Sovyetler Birliği döneminde bilimsel dayanağı zayıf, politik gayelerle alınan kararlar olduğu için Karadeniz Araştırmaları dergisi yayın kurulu olarak benimsemiyoruz. Makalede üzerinde durulan Kherkhi kelimesi kırk-filine -ki eki getirilerek yapılan bir isimdir. Kırkkı kelimesi kırkı/kırhı biçimine dönüşmüş ve Gürcüceye Kherkhi biçiminde geçmiştir.

* Çalışmanın orijinal künyesi: S. S. Çikia, "O gruzincko-azerbaycanskikh yazıkovıkh vzaimootnaşeniya". *Trudi instituta yazıkoznaniya, seriya vostočnikh yazıkakh-II*, İzdatelstva akademii nauk gruzinskoy SSR, Tbilisi-1957, 207-218. Çalışmaya özetler ve bölüm başlıkları çevirmen tarafından Sergi Çikia'nın kızı Prof. Dr. Marika Çikia'nın bilgisi dahilinde eklenmiştir.

** Ordinaryüs Prof. Dr. (1898-1993), Fuat Köprülü'nün öğrencisi ve Gürcü Türkolojisinin kurucusudur.

*** Prof. Dr., International Black Sea University, Eğitim ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Tiflis/GÜRCİSTAN; ORCID: 0000-0002-0107-307, E-posta: ilyas.ustunyer@ibsu.edu.ge

present possibility for determining which business lines are characteristic and prioritized for Georgians and Azerbaijanis through history of their relationship.

Keywords: Georgian Language, Azerbaijani Language, Language Interaction, Interaction Between Georgian-Azerbaijani Languages.

Giriş

Güney Kafkasya halklarından Azeriler, Ermeniler ve Gürcüler asırlar boyunca iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşayıp zaman zaman dış ve iç tehditlere karşı birlikte mücadele etmiş ve kendi millî menfaatlerini cesurca korumuşlardır.

İki kardeş halk Gürcü ve Azerilerin arasındaki yardımlaşma, özellikle de ortak tehditlere karşı direniş, değişik alanlarda da kendini göstermiştir. İki halk arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşim de asırlar boyunca süregelmiştir. Bu olgu, kaçınılmaz olarak iki halkın dilleri arasında ilişkilerin gelişmesini de etkilemiştir. Diller arasındaki ilişkiler dildeki kelime hazinesinin diğer dilin leksikolojik birimleri ile genişlemesini doğurmuştur (Mirbabayev 1947: 15-22).

Bilindiği üzere, günümüze kadar gelip diğer dillerden hiç etkilenmeyen bir dil bulmak hemen hemen imkansızdır. Azerî ve Gürcü halklarının nispeten küçük bir coğrafyada yan yana yaşamaları Azerî ve Gürcü dillerinin karşılıklı etkileşim yasalarına göre gelişmesine neden olmuştur. Burada şu olguyu da belirtmekte fayda var ki Azerî halkı ve Azerice Gürcü halkıyla ve Gürcüce ile karşılaşmadan önce değişik gelişim şartlarından ve aşamalardan geçmiştir. Tarih boyunca Gürcistan ile komşu olan Kafkas kökenli Alban ulusunun dili Azericenin sözcük hazinesinin zenginleşmesinde esaslı rol oynadığı tartışılmaz gerçeği belirtilmelidir (Demircizade 1947: 167; Azeri Dili 1949: 486). Alban dili ile etkileşim, Alban dilinin ortadan kaybolup tarihe karışmasıyla tamamlanan Azericenin gelişimindeki tarihsel süreçlerden birini teşkil etmektedir. Alt dildeki unsurların Azerice ile söz konusu kesişimlerinin sonuçlarını incelemek Azerice dilbiliminin en önemli meselelerinden biridir.

Azericenin leksikolojik hazinesine, alt dil Alban dilinin leksikolojik birimlerinin yanı sıra, Azericenin daha da geliştiği çevrede İber-Kafkas grubu dillerinden sözcüksel unsurlar da girmiştir. Bu bağlamda, Azerice ve Gürcücenin etkileşim olgusu özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu büyük ve hacimli sorun şimdiki kadar akademik çalışmalara yeterince konu edilmemiştir. Biz ilk kez bu çalışmayla eldeki mevcut malzemelerin olanakları ölçüsünde iki kardeş milletin dilsel etkileşiminin karakteristik noktalarını kendi tezimizin öncülüğünde tespit etmeye çalıştık (Dmitriyev 1949: 62-63; Şiraliyev 1949: 67-68).

1. Azericedeki Gürcüce Leksikolojik Unsurlar

Çalışmamızın bu bölümünde Azericedeki mevcut Gürcüce leksikolojik ödünçlemeler üzerinde duracağız. Burada şunu da hemen belirtmekte yarar var ki Azerî halkı bazı ziraat terimlerini komşu kardeş halk Gürcülerin dilinden almıştır.

Karşılıklı olumlu etkileşimler neticesinde Gürcücenin sözcük hazinesi Azerice kelimelerle zenginleşirken; diğer taraftan Azerice de kendi sözcük hazinesinin artmasını sağlayan kimi leksikolojik birimleri dost Gürcü halkının dilinden almıştır.

Ödünçleme kelimelerin analizi ve onların anlamsal açıdan sınıflandırılması değişik halkların yaşamında hangi iş veya kültür kollarının diğerine göre daha gelişmiş olduğuna ilişkin önemli ipuçları da vermektedir.

Daha somut olarak, Azericedeki Gürcüce ödünçlemelerin sınıflandırılması bize bu kelimelerin daha ziyade toprak işleme, üzüm yetiştirme, şarap üretimi ve tarım ürünleri

vb. alanlara ait olduklarını görme olanağı sunmaktadır. Gürcücedeki Azerice leksikolojik birimlerin ise daha çok ülke ekonomisi, hayvancılık, balıkçılık ve mutfak işleri gibi alanlara ait oldukları tespit edilmiştir.

Bu bağlamda, sözcüksel malzemeler üzerinde yapılacak kısmî bir inceleme dilsel etkileşim gibi somut olguların yanı sıra, iki halk arasındaki kültürel-ticarî ilişkilerin tarihinin de tespit edilmesinde önemli veriler sunacaktır.

Henüz 1930'larda büyük tarihçi, ordinaryus İ. A. Cavahişvili, *Gürcistan'ın İktisadî Tarihi* adlı anıtsal eserinde Gürcistan'daki tarımsal araç-gereçlerin ortaya çıkma ve bunların kademeli olarak gelişimlerine ilişkin oldukça önemli sonuçlara varmıştır. Tarımsal araç-gereçlerin adlarını karşılaştırmalı ve filolojik açıdan inceledikten sonra merhum Cavahişvili şu çıkarımı yapmıştır: "Eski Gürcistan, gelişmiş bir tarım kültürüne sahipti" ve komşu uluslar, Ermeniler, Azerîler, Kuzey Kafkasya halkları ve diğerleri, belli koşullarda Gürcülerden hem geliştirilmiş tarımsal araç-gereçleri hem de toprak işlemesine ilişkin Gürcülerin ileri tekniklerini aldılar (Cavahişvili 1930: 248, 249, 250, 251, 260, 263); dolayısıyla da bu alanda kullandıkları kimi terimler Gürcüce kökenlidir.

Cavahişvili söz konusu göndermesiyle diğer terimlerin yanı sıra Azericede "saban" anlamındaki "kotan" (Ganiev 1922: 307; Rusça- Azerice Sözlük 1943: 527) kelimesinin Gürcüce "gutani" şeklini kastetmiştir. Ayrıca, söz konusu kelimenin Azerice haricindeki Türk dillerinde "sapan"- "saban" şeklinde kullanıldığına dikkat çekmektedir. Tarihinin tespit ettiği bu olguyu Türkçe sözlükler doğrulamaktadır (bk. V. Radlov ve diğer sözlükler). Cavahişvili'ye göre bu bağlamda tek istisnayı Azerice teşkil etmektedir; zira Azericede "saban" kelimesi bulunmamaktadır. "Kazan'dan başlayarak İstanbul'a kadar" Azericeye akraba dillerde söz konusu nesne için "saban" kelimesinin mevcudiyeti dikkate alınırca, bu kelimenin yerel (Gürcüce) şekli olan "gutani"/"kotan"ın Türkçe "saban" (Cavahişvili 1930: 248) kelimesini Güney Kafkasya Azerilerinde kullanımdan düşürdüğü anlaşılacaktır.

Bugüne dek elimizdeki mevcut bir hayli geniş dilsel malzeme bizim yukarıda ileri sürdüğümüz görüşü tamamen doğrulamaktadır.

"Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim" (İber-Kafkas Dilbilim Dergisi 1946: 393-398) adlı çalışmamızda, toprağın ortaklaşa işlenmesini ifade eden Gürcüce "mogmad//modam" kelimesinin Gürcistan'daki Azericenin lehçelerinde yaygınlaştığını gösterme olanağı bulduk.

Aynı makalede Gürcistan'ın Marneuli bölgesindeki Azerice lehçesinde Gürcüce kelime "Toxi" (tokhi - çapa) kullanılmaktadır (ilginç olan nokta şu ki S.P. Zelinski söz konusu kelimeyi Azerice'ye توخرى - "tokhri" şeklinde çevirmektedir) (Zelinski 1889: 66). Söz konusu "тохо- tokhi" kelimesi ilk kez Gürcücede 11. yüzyılda Giorgi Mtatsmindeli'nin kaleme aldığı *İoanne Ekvtimes Tskhovreba* (Ioanne Ekvtime'nin Yaşamı) adlı eserde kullanılmıştır (Cavahişvili 1930: 210-211).

İ. Kavtaradze'nin tespitine göre "tokhi" kelimesinden türetilmiş "მოყოლობა- moutokhno" fiiline 9. yüzyıla ait olan bir eserde rastlanmaktadır (Şanidze 1945: 245). Söz konusu kelimenin Azericeye ne zaman geçtiğine dair elimizde kesin bilgi bulunmamaktadır. Fakat, anlaşıldığı üzere bu kelimenin kullanıldığı coğrafya bir hayli geniştir ve sözcük "tokha" şekliyle salt Gürcistan'daki Azericenin lehçelerine değil, dört ciltlik *Rusça-Azerice Sözlük*'ten de anlaşıldığı üzere, genel olarak Azericenin leksikolojik yapısına da "motıga-tokha" (Rusça- Azerice Sözlük 1941: 540) şeklinde girmiştir. Bu kelimedden "tokhmag", "tokha vurnag" ve "tokha değmek" gibi bazı fiil şekillerinin

türetilmiş olması söz konusu kelimenin Azerilerin günlük yaşamına ne denli dahil olduğunu göstermektedir.

Gürcü ve Azeri halklarının çalışma alanlarındaki iş birliğine başka bir Gürcüce kelime de tanıklık etmektedir. S.P. Zelinski /مارگل / “მარგოლი”- “margili” (üzüm asması çubuğu) kelimesini Azerice tarım terimleri (Zelinski 1889: 45) arasında tespit etmiştir. Zelinski bu kelimenin anlamını “üzüm asmasında kullanılan bir çubuk” (Zelinski, 1889) şeklinde vermektedir.

S. S. Orbeliani (1658-1725) *Gürcüce Sözlük* adlı çalışmasında kelimenin şu anlamını vermiştir: “Margil: Toprağa çakılan keskin uçlu bir çubuk” (Orbeliani 1928: 195). Görüldüğü gibi söz konusu kelime Gürcüce “rgva” (dikmek) fiilinden türemiştir.

Gürcüce kelime “ჭაჭა-çaça” Gürcü ve Azeriler arasına şarapçılık alanında iş birliğinin bir kanıtıdır. Söz konusu kelimenin anlamı “Preslenmiş üzüm” şeklinde verilmektedir. “Çaça aragi” – preslenmiş üzümden yapılan bir votka türü, üzüm votkası (Azerice-Rusça Sözlük, 1939; Rusça-Azerice Sözlük 1949: 394). Tabi ki, fonetik açıdan Azericeleştirilmiş “çeçe” şeklindeki kelimenin aynı anlama gelen Gürcücedeki eşdeğeri “çaça”yı görmek zor değildir. Söz konusu fonetik transkripsiyon kesin kurallarla koşullandırılmıştır. Bilindiği gibi, Gürcüce sert harflerden olan “ჭ”, “პ”, “ტ” (ç, p, t) ve diğerleri Azerice ve ona yakın akraba dillere geçtiğinde “c”, “b”, “d” ve benzer sesli ünsüzlere dönüşürler. Gürcüce “a” ünlü harfinin Azericedeki karşılığı ön sıra “ə” sesli harfidir.

Haliyle, Gürcüce “ჭაჭა-çaça” kelimesi Azericede “cəcə” şeklini almıştır (Örn: აჭარა (Açara) kelimesi Azericede “əcərə” şeklinde telaffuz edilmektedir. Rusça- Adjarja vb.)

Arnold Çikobava, “ჭაჭა-çaça” formunu ortak Gürcüce fiil kökü olarak görmektedir (Çanca/Lazca-Megrelce-Gürcüce Karşılaştırmalı Sözlük 1938: 134).

Yine, üzüm yetiştiriciliği alanındaki طالوار – “talvar” kelimesi de bu kategoridendir, zira bu kelimeye de S. P. Zelinski’nin Azerice ve diğer sözlüklerinde rastlanmaktadır (Azerice-Rusça Sözlük 1939: 770). Kelimenin anlamı “asılı olan, çardak”tır. “Talavari” kelimesine V-VI. asırlardaki Gürcüce el yazması eserlerinde rastlanmaktadır. Özel literatürün de teyit ettiği gibi bu bir üzümculük terimidir (Cavahişvili 1930: 310). Şüphesiz, Gürcücede çok eski mazisi olan “talavari” kelimesi Azericedeki anlamıyla hemen hemen özdeştir ve Azericedeki Gürcüce ödünçleme kabul edilebilir.

Azericedeki “tylky guirugy” (tilki kuyruğu) bir üzüm türünü ifade eden bir kelime grubudur. Cavahişvili’ye göre “tylky guirugy” adındaki bir üzüm türü Ermenicede “mlinkut” şeklinde kullanılmaktadır. Kelime bu şekliyle Gürcüce “meliskud” şeklinin değiştirilmiş bir formunu teşkil etmektedir: meliskudi – mela (tilki), kudi (kuyruk).

Cavahişvili’nin çıkarımlarına göre; “Bu üzüm türüne (meliskud) diğer Türk dillerinde rastlanmaz. Söz konusu kelime Ermenicede Gürcüce karşılığıyla “mlinkut” olarak ifade edildiğinden Azericedeki “Tylky kuyrugy” (tilki kuyruğu) terkibi ya Gürcüce “meliskud” kelimesinin çevirisi ya da bu kelimenin ödünçleme bir kelimedir (Cavahişvili 1930: 535-536).

Cavahişvili’nin işaret ettiği gibi, “Gence ve Şemahi ilçelerinde” “at üzümü” denilen bir üzüm türü yaygındır. Bu üzüm türünü ifade eden bir kelime Azericeye akraba olan dillerde bulunmamaktadır. Muhtemelen bu isim de Gürcüce “ცხენის-ძუძუ” (tskhenis dzudzu) – “at memesi” veya “ცხენის-ყურძენი” (tskhenis kurdzeni) – “at üzümü” (Cavahişvili 1930:

537) kelime gruplarının ödünçlenmesidir. Aynı zamanda şu olgu da ilgiye değerdir, şöyle ki Nahçıvan'da yetiştirilen iki üzüm türüne "Saperi" ve "Kakheti" denmektedir. Bu isimlerin ünlü Gürcü üzüm türleri olan "Saperavi" ve "Kahuri" olduklarını tespit etmek hiç de zor değildir (SMOMPK: 34, 71).

Belli bir zaman diliminde Azericede "mısır" kelimesi için Gürcüce "simindi" (simindi) -kelimesinin kullanıldığı düşünülmektedir. Söz konusu kelime zamanla Azerice karşılığı olan "gargıdalı" kelimesiyle değiştirilmiştir. Gürcistan Merkez Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen 1044 No'lu bir belgede 1838 yılında tarımsal ürünlerin toplanmasına ilişkin bilgiler sunulmuştur. Söz konusu belge Azerice de dahil üç dilde yazılmıştır. Tarımsal ürünler listesindeki Gürcüce "simindri" (სიმინდრი) ve Rusça "kukuruza" (mısır) karşılığı olarak Azerice "سمندر" (simindri) kelimesi verilmektedir ki, "simindri" (mısır) kelimesi adı geçen zaman diliminde Azericedeki Gürcüce ödünçleme sayılmaktadır (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi 1947: 437-446).

Aynı zamanda "simindi" kelimesinin Kafkas dillerinden olan Batsbi diline de Gürcüceden geçtiği varsayılmaktadır (Deşeriyev 1952: 466).

Tarımın aynı kolundaki bir diğer Gürcüce ödünçleme "çad" (Azerice-Rusça Sözlük, 1939) kelimesidir. Bu kelime Gürcüce "ჭადი-მჭადი" (çadi-mçadi) - "mısır ekmeği" kelimesinin Azericeleştirilmiş şeklidir. Kelimenin fonetik yapısına gelince tıpkı yukarıda belirtilen "ჭაჭა - çaça" (Azerice: Çeçe) kelimesinde olduğu gibi burada da Gürcüce sert "ჭ" (ç) göstergesi Azericedeki sesli ünsüzle değiştirilmiştir.

Aynı fonetik olgu Gürcüce ödünçleme olan "ჭინჭარი" / "çinçar" (ısırgan) için de söz konusudur. "Çinçar" kelimesi Azericenin Nuhi lehçesinde N. İ. Aşmarin tarafından tespit edilmiştir, Rusçaya "крапива-крапива" (ısırgan) olarak çevrilmiştir (Aşmarin 1926: 54, 64). Söz konusu kelimenin Gürcüce bir ödünçleme olduğunun kanıtı, bu kelimenin Azericede ve diğer akraba dillerdeki karşılıklarının mevcut oluşudur. Bunlar "kıcıtken" (Azerice), "kesertken" (Başkirtçe) vb.'dir. Kelimedeki Gürcüce "ჭ" (ç) sert ünsüzleri Azericede aynı diziden olan sesli ünsüzlerle (ç) karşılanmıştır.

Dillerimiz arasındaki etkileşim açısından "ჭალა" (çala) kelimesi de dikkat çekmektedir. Azericede kullanıma giren "çala" kelimesi sözlüklerde "çukur, vadi, çökük" olarak anlamlandırılmaktadır (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 343). Aynı kelime Farsçada da mevcuttur: چاله (çale). "Çukur, küçük kuyu" anlamına gelmektedir (Miller 1953: 161). "Çala" (ჭალა) kelimesi Gürcücede de mevcuttur. Sözlük bilimci S. S. Orbeliani'ye göre kelime Gürcücede "ırmağın kenarındaki verimli topraklar" anlamına gelmektedir (Kipşidze vd. 1928: 444). E. S. Takaişvili bu kelimeyi Gürcüce bir kelime olarak tanımlar ve onu "ırmak veya göl kenarı" olarak izah eder (Kafkasya Arkeoloji Çalışmaları Üzerine XI: 57-58). N. A. Berdzenişvili'nin tanımlamasına göre "çala" kelimesi eski Gürcistan'da gelişmiş tarım alanı olan bir yerleşim yerini ifade etmek için kullanılırdı (Berdzenişvili 1951: 50). "Çala" kelimesi Azericeye büyük olasılıkla Gürcüceden geçmiştir, zira söz konusu kelimenin Farsçadaki ve Azericedeki "çukur" ve "kuyu" şeklindeki karşılıkları bu kelime için karakteristik değildir. Zelinski'nin etraflı tanımına göre "çala" kelimesi Azericede, "genel olarak verimli topraklar ve suni olarak Kür nehrinden sulanan yaylalar" anlamına gelmektedir. "Bu tür "çala"lar verimlilikleriyle ünlüdürler" (Zelinski 1889: 74). Görüldüğü gibi kelimenin Azericedeki anlamı Gürcücedeki anlamıyla örtüşmektedir. Bu olguya dayanarak söz konusu kelime Azericede Gürcüceden ödünçleme bir kelime kabul edilebilir (bk. Mugan lehçelerinde kullanılan "mere" sözcüğü, Gürc.: მერე (mere) - alçak ve verimli toprak) (ADMGŞ 1955: 188).

Azericedeki “movrav” kelimesi görev ifade etmektedir. S. P. Zelinski “movrav” kelimesinin etimolojisiyle ilgili şöyle bir yorum yapmaktadır: “Azerice “movrav” göstergesi Arapça -مورف- “muerrif” kelimesinden gelmektedir”. Söz konusu kelime için şunu da eklemektedir: “movrav”; “sınırları belirleyen, bölge idarecisi” anlamına gelmektedir. Eskiden bu kelime ile belirli yerleşim birimlerindeki idarecilerin konumları ifade edilirdi” (Zelinski 1889:48). Azericedeki “movrav” kelimesi için işaret edilen işlevler “movravlar” kurumu için Gürcücedeki karakteristik olan görevsel işlevden geliştirilmiş olma olasılığını düşündürmektedir. “Movrav” kelimesini Arapça -مورف- - “muerrif” sözcüğü ile özdeşleştirmek doğru olmaz, zira söz konusu Arapça kelime “idareci” anlamına gelmektedir ve etken çatının sıfat fiil şeklindedir. Fonetik açıdan Azerice “movrav” kelimesini Arapça “muerrif” kelimesiyle ilişkilendirmek zorlama bir gayret gibi görünmektedir. Azericedeki “movrav” kelimesi büyük olasılıkla hem biçim hem de anlamı itibariyle Gürcüce “urva” (özen, ilgilenme) kelimesinden türeyen Gürcüce “mouravi” kelimesiyle sıkı bir ilişki içindedir.

Azericede ve Azericeye akraba diğer dillerde ortak köke sahip “biçmek” kelimesi bulunmaktadır. Örneğin, “bıçkı” (Anadolu), “bıskı” (Başkirtçe), “pıskı” (Karakalpakça) vb. Aynı kelime bazı Türk dillerinde ise “mişar” şeklinde ifade edilmektedir. Azericede de “mişar” ve “bıçgı” şekilleri kullanılmaktadır, fakat bunların yanı sıra خرخي-“kırkhi”, “kırkha” (Ganiyev 1922: 302; Şiraliyev 1947: 30)¹ kelimeleri de mevcuttur. Bunların Gürcüce “ხერხი” (kherkhi) kelimesinin ödünçleme şekilleri olma olasılığı söz konusudur. Y. İ. Abuladze söz konusu kelimeyi Azerice bir kelime olarak tanımlar ki biz bu görüşe katılmıyoruz (Şehnâme 1916: 845). Ordinaryüs A. G. Şanidze’nin tarafıma verdiği çok somut bilgiye göre; a) Azerbaycan’ın Nuhi bölgesinde “çengel”, “kanca” kelimesinin karşılığı olarak “menkel” kelimesi kullanılmaktadır (Gürc.: მანგალ-ო//mangal-i), b). Aynı bölgede “Akhiebi” adında özel yer ismi mevcuttur (Gürc.: Akho//ახო- işlenebilir toprak, “eb” çoğul takısıdır). Gürcistan ile direkt sınırı olmayan Azerbaycan bölgelerinde kullanımda olan Gürcüce kelimelerin bulunması bu kelimelerin Azericeye Alban dilinden geçmiş olma olasılığına işaret etmektedir.

2. Gürcücedeki Azerice Leksikolojik Unsurlar

Söz konusu dilsel etkileşimin Azericeden Gürcüceye bakan bir tarafı da büyük bir ilgiyi hak etmektedir. Gürcücede Azericeden geçen bir hayli ödünçleme mevcuttur ve bunların özel olarak incelenmesi, sadece iki dilin etkileşim olgularını tespit etmek adına değil, bu ödünçlemelerin tespiti aynı zamanda tarihin kimi dönemlerinde Azerilerin başarılı oldukları ve Azerî halkı için karakteristik olan iş kollarından hangilerinin onlar için daha öncelikli geliştiğini tespit etmek adına da büyük önem arz etmektedir.

Bu açıdan dikkat çeken olgu Gürcücenin Azericeden hayvancılıkla ilgili kelimeleri ödünçlemiş olmasıdır (Bulahovski 1953: 113)². Bu bağlamda aşağıda sunulan leksikolojik birimler dikkate değerdir:

1. Gürcücede bir yaşındaki kuzuları ifade eden “თოხლი” (tokhli) kelimesi kuşkusuz Azerice “toğlı” (Şiraliyev 1949: 224; Melioranski, 1900: 8) kelimesinin ödünçlemesidir. XVIII. yüzyıl Gürcü sözlük bilimcisi S. S. Orbeliani kelimeyi şöyle tarif etmektedir: “tokhli”;

¹ “Kırkhi” kelimesinin Türkçe -کیرکی- “kırkı” kelimesi ile herhangi bir ilişkisi olduğunu sanmıyorum, zira söz konusu Türkçe kelime koyunları tıraş etmek için kullanılan bir makası ifade etmektedir ش. سامی-قاموس توگی 1064.

² Burada ilginç olan bir nokta şu ki, Prof. L. A. Bulahovski’ye göre “Rusçadaki Türkçe kelimeler çoğunlukla hayvancılıkla ilgili olmak üzere genel olarak at türü isimleridir.”

yabancı bir kelimedir, Gürcüce karşılığı “ბუწი”- butsi (ტარიგი-tarigi)’dir (Orbeliani 1928: 141).

2. Gürcücede kullanımda olan “შიშაგი” (şişagi) kelimesi yine Orbeliani’nin açıklamalarına göre “bir yaşından büyük kuzu” (Orbeliani 1928: 422) anlamına gelmektedir. M. A. Şiraliev kelimeyi hemen hemen aynı anlamıyla Azericede vermektedir: “şişek – 2 yıllık goyun” (Şiraliev 1949: 224).

3. Aynı şekilde Gürcücedeki “ჩევიჩი” (çepiçi) kelimesi de Azerice ödünçleme sayılmaktadır. Orbeliani’ye göre, “yabancı bir kelimedir. Bir yıllık oğlak anlamına gelmektedir” (Orbeliani 1928: 143, 409).

4. İlginç olan bir kelime daha vardır ki, o da koyunların zürriyetini, çoğalma sürecini ifade eden “დოლი” (doli) kelimesidir. Orbeliani, “doli” kelimesi ile Ermenice hayvan artışına göndermede bulunmaktadır. Aynı anlam Gürcücede “izveba” (izveba) (Orbeliani 1928: 143, 100) kelimesi ile karşılanmaktadır. Görüldüğü gibi Gürcücedeki “doli” kelimesi “izveba” kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktaydı, fakat çağdaş Gürcücede “izveba” kelimesi Azerice olan “doli” kelimesi ile değiştirilmiştir. Burada şunu belirtmekte ayrıca fayda var ki Azericede “döl” kelimesi “cenin, embriyo” (Heyvandarlıg Terminleri Lugeti 1940: 48) anlamına gelmektedir. Yukarıda sıralanan gerçeklere dayanarak denilebilir ki Gürcücedeki söz konusu kelime semantik açıdan değişime uğrayıp geniş anlam kazanmıştır. Öyle ki Azericede aynı süreci karşılayan “guzulama” şeklinde farklı kelime de bulunmaktadır (Heyvandarlıg Terminleri Lugeti 1940: 42).

5. Gürcücede kullanılan “ქოჩი” (koçi) kelimesi kuşkusuz Azerice olan قوچ (goç) kelimesinin aynı anlamdaki ödünçlenmiş şeklidir.

6. “იალაი” (İalagi) – Azerice “yaylag” = “yazlık yayla”.

7. Gürcücede bilinen “დუმა” (duma) kelimesini Orbeliani, “koyunların kuyruğundaki yağ birikimli bir yer” (Orbeliani 1928: 422) olarak tarif eder. Bu kelime büyük olasılıkla Azerice olan “دومبه”/“dümbe” (Ganiyev, 1922) kelimesinin ödünçlenmiş şeklidir. Kelimenin Azerice bu şekli Farsça olan “دنبال”/“dombal” (kuyruk) ve “دنبه”/“dombe”³ (kurdük) (Miller 1953: 226) kelimelerinden gelmektedir (bk. Rusça; kurdük – Türkçe kuyruk) (Ganiyev 1922: 198; Uşakov, 1952).

8. “Bugay” Gürcüce (ბუღა); Azerice – buğa (boğa).

9. Genel olarak Gürcücede “yağ” anlamına gelen birden çok kelime kullanılmaktadır: “ცხიმი” (tskhimi), “ცხიმეული” (tskhimeuli) – yağ “ერბო” (erbo)- tereyağı, “ჩუმა” (çuma)- tereyağının bir türü vb. (Orbeliani 1928: 422). Aynı zamanda Gürcücede, büyük olasılıkla Gürcüce olmayan, “tereyağı” anlamına gelen “კარაკი” – ‘karaki’ kelimesi kullanılmaktadır. Farsça كره “kare” (Zenker 1866: 747; Yagello 1909: 1248; Deny 1954: 160) sözcüğü Azericeye “kere” (Azerice-Rusça Sözlük 1951: 3) veya terkinin birinci bileşeni olarak “kere-yağı,” (Rusça-Azerice Sözlük 1946: 385) şekillerinde geçmiştir (söz konusu şekil Gürcistan’daki Azericenin lehçelerinde de görülmektedir. (bk. Türkçe “tereyağı” (Magazanik 1945: 610), “yağ” – غا ortak Türkçe kökenli kelimedir). Gürcüce “karak-i” kelimesi muhtemelen Azerice olan “kereyağı-kereyağ” kelimesinden gelmektedir. Kereyağı//kereyağ//كره ياك ve “karaki” fonetik ayrışımı bu varsayımımıza ters düşmemektedir. Azerice ünlü a (ə)’nin Gürcücedeki karşılığı daima a (a) harfidir (Örn.:

³ Farsça “donbe” şeklinde yazılan kelime metinde “dombe” olarak verilmiştir (ç.n.).

Arapça-Azerice “seher” (sabah) Gürcücede – “საარი”- “saar-i” şeklinde kullanılır). Genelde Türkçe yumuşak ünsüzler Gürcücede daima sert ünsüzler aracılığıyla ifade edilir. Örneğin, “k” (კ): eskilmiş → eskilmiş “ესკილმიშ” ← eski, şeftali → შეფტალი (Cikia 1953: 204) vd. Sonek olan ğ/ğ harfi ise Gürcücede sessiz “k” (კ) ünsüzüne dönüşmektedir. Bu durumu, Gürcücedeki Farsça چراغ - çerağ//çirağ (lamba) (Miller 1953: 162; Şanidze 1913: 12) kelimesindeki nefesli “ç” harfinin Gürcücedeki kesik “ჭ” (ç)’ye; ğ/ğ harfinin ise “ქ” (k) sessiz harfine dönüşme örneğinde görmek mümkündür. Dolayısıyla, Azerice olan “kereyağı//kereyağ” Gürcüceye “კარაქი-ი” – karak-i şeklinde geçmiştir (Bk. Farsça- چراغ çrak-i - ქრაქი-ი).

Ayrıca, Gürcücenin kelime hazinesinde Azericeden alınan balıkçılıkla ilgili leksikolojik birimler de mevcuttur. Gürcüce “დოშ” (doş) (Azerice “döş”ten) (“Դոշ”- Ermenice)⁴ kelimesinin etimolojisi şöyledir: “döş” kelimesi Azericede genel olarak belirli balık türünün göğsü, göğüs kısmı anlamında kullanılmaktadır (bk. Rusça – balık, Gürcüce – “zurgieli”, Gürcücede “zurgi” kelime “sırt” anlamına gelmektedir. Söz konusu balık türünün sırtı, arka kısmı). Bu arada söz konusu adın Rusça karşılığı olan “töşka” (“-ka”, yaygın son ektir) kelimesi de Türkçe “töş” köküne dayanmaktadır, Azerice versiyonu olan “döş”ten gelmektedir; fakat kelime Rusçaya, kelime başlarında “d” sessiz harfinin kullanılmadığı Türk dillerinden (Kumukça, Nogayca vd.) geçmiştir, bu dillerde kelimeler “d”nin eşdeğeri olan “t” sessiz ünsüzüyle başlamaktadır (bk. demir//temir, dağ//tav, dil//til, döş//töş...).

Balığın yan kısmını ifade eden “იანი” – “iani” (yan) kelimesi Gürcüceye Azericeden geçmiştir.

Aynı şekilde, Gürcücedeki “ხიზილა” – “khizilala” (havyar) kelimesi Azerice kökenli ödünçlemedir. Söz konusu kelimedeki “khızıl” (kızıl), Türkçe “kızıl” kelimesinin lehçesel şeklidir: + “ala”. Böylesi bir karışım havyar veren balık türünün isminden de türetilmiş olabilir. Gerçekten de Farsçada, büyük olasılıkla Azericeden geçmiş bir tür balık ismi olan “فزل الا- Farel” (Miller 1953: 381) kelimesi tespit edilmiştir (=lehçe: khızıl-ala – Gürc.: Khizilala. Karş.: Azerice: “ala balık” – “fael”, “gızıl balık” (Şiraliyev 1949: 225)⁵ vd.). Kelime başındaki “ق” harfi Gürcücede “x (kh)” sesine dönüşmektedir: – kızıl – khizil (قزیل) (Bkz. Gürcüce “khartuta” (siyah dut) Azerice قره توت // “gartut” göstergesindeki ikinci sesli “a”nın düşmesiyle oluşmuştur) (Çubinov 1887: 1723; Şiraliyev 1949: 230).

Büyük olasılıkla Azerice “кыры” (kiri) ve Gürcüce “კვირი-ი” (kvirit-i) (havyar-ışlenmemiş havyar) kelimeleri de kökteştirler. “Kvirit-i” kelimesindeki “vi” biçim birimi tastamam Azericedeki “y” göstergesinin Gürcüce karşılığıdır (bk. Güney Gürcistan’daki Gürcü halkının Türkçe lehçesindeki Gvircistan ← “Кырчүстан”-Gyrcystan). “Gyry” sözcüğündeki ikinci sessiz haf “y” bir edebî kullanım şeklidir. Lehçelerde ve eski Azericede büyük olasılıkla “Gyri” şekli mevcuttu. Gürcüce `kvirit`-i’deki son ek olan “i” henüz somut bir tanım kazanmamıştır.

Gürcücedeki yemek işleri ile ilgili bazı sözcükler de Azericeden geçmiştir. Bu olgu Azerbaycan’da tarihi önemi olan hayvancılığın gelişmiş olmasının da ispatıdır. Aşağıdaki Gürcüce yemek isimleri bunların ancak Azericeden geçmiş olduğu olgusuyla açıklanabilir: 1. Tolma (ტოლმა) ← Azerice “dolma” (“dolmak” filinden türetilen bir kelime), “rulolar” (yaprak dolması, lahana dolması, domates dolması) (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 521;

⁴ Y. Mirbababev, Azerice ve Ermenice arasındaki etkileşimi hakkında, “Dil Enstitüsü Çalışmaları” Azerbaycan SSC. I. Bakü, 1947, 16.

⁵ “Khizilala” kelimesinin Azerice ödünçleme olabileceği bilgisini tarafıma Doç. A. S. Lekişvili vermiştir.

Şiraliyev 1949: 232). 2. Kızartma (ყოზართმა) ← Azerice - gızartma (“gızartmak” fiilinden), “fırında kızartma” (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 725). 3. Buğlama (ბუღლამა) – Azerice ← buğ (buhar), “buğlamag” (buharlaştırmak, haşlamak). 4. Kavurma (ყაურმა) – Azerice ← gourma (gourmag fiilinden). 5. Çığırma (ჩობორთმა) (Şiraliyev 1949: 323) – Azerice ← çığırtma. 6. Bozbaş (ბოზბაში) ← Azerice bozbaş (Şiraliyev 1949: 231) vb.

Yukarıda verilen örneklere bazı kelimeler de eklenebilir: Gürcüce “ოხუნჯი” (okhunj)- “şakacı, Azericedeki “oxy” (oxymag – okumak) sözcüğünün ödünçlemesidir. Okhunci + “ci” türevleri bir işle meşguliyetin, mesleğin, eğilimin göstergesidir. “Oxynci” (okunci) kelimesi Azericede edebî okur, sanat okuru (Rusça-Azerice Sözlük 1940: 971) anlamında kullanılmaktadır. Kelimenin Gürcüce versiyonu Azericedeki ikinci anlamın devamını teşkil etmektedir. “Edebi okur”, “eğlendirici şeyleri okuyan” ve en son olarak da “şakacı” anlamını karşılamaktadır. Kelimenin Gürcüce versiyonunda “c” harfinden önce Gürcüceye has olan “n” fonetik biçimbirimi söz konusudur: okhu-n-ci.

Özel ilgi uyandıran bir diğer leksikolojik birim de Azericeden alınma “çekva” (ჩეკვა) kelimesidir. Kelime, Azerice “çek” fiili ve Gürcüce “va” biçimbiriminin bileşiminden oluşmuştur. Bu biçimbirimi fiilin mastar halini teşkil eder: “ჭმევა” (çme-va) - yedirmek, beslemek, “შეწვა” (şets-va) kızartmak, kızartarak pişirmek vb.). Gürcüce “ჩეკვა” (çekva) kelimesinin anlamı Azerice çekmek fiilinin anlamlarından birisiyle birebir örtüşür: sigara içmek, sigara çekmek (ჩეკვა, პაპიროზის ჩეკვა-პაპიროზის წევა (çekva- popirozis çekva-papirosis tseva (çekva-sigara içmek) (Menteşasvili 1943: 225), “papirozsza içekams” – sigara içiyor (sigara çekmek, içmek). Aynı türden ödünçleme olan bir diğer kelime daha bulunmaktadır: ჩოქ-ევა//ჩოქ-ვა(çok-e-ba//çok-va). Söz konusu kelime “diz çökmek”, “oturmak” (bkz.: Ermenice “Չոկել” (çokel) – Azerice ← çökmek) (Mirbabayev 1947: 16) anlamlarıyla Azerice “çök(-mek)” fiilinin Gürcüce versiyonudur. Bu bağlamda Gürcüce (lehçelerde) “ქოწვა” (koç+va) kelimesi de ilgiye değerdir. Kelimenin Azerice karşılığı “köç-mek” (göçmek, göç etmek) (Marr vd. 1911: 118) fiilidir. Aynı şekilde, bu kelime Azericeden Rusçaya “koç+evat” ve yeni Ermeniceye de “Բոչել”- “koç-el” şekillerinde geçmiştir.

Gürcüce “ფინაჩი” (pinaçi) kelimesi de Azerice “pineçi” (kunduracı, başmakçı) kelimesinden gelmektedir. Söz konusu kelimenin Gürcücedeki anlamı daha geniştir ve “işini şerefsizce yapan, her türlü sahte usta” anlamına gelmektedir.

Gürcüce “არხეინად” (arkheinad- sakince, güzel güzel) kelimesi aynı anlamdaki Azerice “arkhayın” kelimesinden türetilmiştir. “Arkha- y-ın” kelimesi şu birimlerden oluşmaktadır: “arkha (arka)” + “yın” eki – yardım, imdat. Harfi harfine çevrildiğinde “yardımı, dayanağı olan biri” anlamına gelmektedir. Gürcüce “arxein-ad” (arkhein-ad) versiyonundaki isim takısının anlamı Azericedeki “yın” ekinin anlamına özdeştir (Azerice “arkhein” kelimesi Ermenicede de mevcuttur) (Mirbabayev 1947: 17).

Sonuç

Burada şu da ayrıca belirtmelidir ki, Gürcücedeki Azerice ödünçlemeler meselesi şimdiye değin bilimsel olarak kısmen araştırılmıştır ve Gürcüce lehçelerinde ve çeviri sözlüklerinde kökenlerine uygun referanslarla önemli oranda Azerice leksikolojik unsurlar tespit edilmiştir. Bu kelimelerin etimolojik tanımlamaları Gürcü bilim adamları tarafından yapılmıştır (Meckelin, 1928; Beridze, 1912; Çkonja, 1910; Şanidze, Canaşvili 1913; Abuladze, 1910; Abuladze, 1922). Söz konusu ödünçlemeleri toplayıp bunları çok yönlü araştırmak Gürcü ve Azerî dilbilimcilerinin gelecekteki görevleri olmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABULADZE, Y. (1910). *Şah-nâme'nin Gürcüce Versiyonları* (Gürcüce). I. Tiflis-Gürcistan.
- ABULADZE, Y. (1922). *XII. Yüzyıl Gürcü Edebiyatı ve "Kaplan Postu Şövalye"* (Gürcüce). Tiflis- Gürcistan.
- AŞMARİN, N. (1926). *Nuhi Şehrindeki Türkçe Ağızların Genel Durumu* (Rusça). Bakü-Azerbaycan.
- Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Şiveleri* (ADMGŞ) (1955). Bakü-Azerbaycan.
- Azeri Dili* (Rusça) (1949). BSE. I. (II. Baskı). Moskova-Rusya.
- Azerice-Rusça Sözlük* (1939-1951). Bakü-Azerbaycan.
- BERDZENİŞVİLİ, N. A. (1951). "Agarani (Eski Tiflis'in Toponimisi Üzerine)" (Gürcüce). *Mimomhilveli*. Tiflis-Gürcistan.
- BERİDZE, V. (1912). *İmereti ve Raça Ağızları Üzerine Gürcüce Sözlük* (Rusça). Tiflis-Gürcistan.
- BULAHOVSKİ, L. A. (1953). *Dilbilimine Giriş-II* (Rusça). Moskova-Rusya.
- CAVAHIŞVİLİ, İv. (1930). *Gürcistan'ın İktisadi Tarihi- I* (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1938). *Çanca (Lazca)-Megrelce-Gürcüce Karşılaştırmalı Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1946). "Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim". *İber-Kafkas Dilleri Bilimi Dergisi*. 1: 393-398. Tiflis/Gürcistan.
- CİKİA, S. (1946). "Türk Dillerinde Toplu Emeğe Dair Gürcü Bir Terim". *İber-Kafkas Dilbilim Dergisi*. XX: 393-398
- CİKİA, S. (1947). "Simindri" Kelimesinin Oluşumu Üzerine" (Gürcüce). *Tiflis Devlet Stalin Üniversitesi Çalışmaları*. XXX b – XXXI b. Tiflis-Gürcistan.
- CİKİA, S. (1953). "Gürcüce-Türkçe 'Okuma Kitabı" (Rusça). *XVIII. Yüzyıl Gürcistan Sovyet Dil Enstitüsü Çalışmaları*. Doğu Diller Serisi. I. Tiflis-Gürcistan: 204.
- ÇKONİA, İ. (1910). *Gürcüce Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- DEMİRCİZADE, E. M. (1947). "Azerbaycan Dilçiliği İngilab Meyvesidir". *Azerbaycan SSC Elimler Akademiyasının Heberleri*. 10. Bakü-Azerbaycan: 167.
- DENY, J. (1954). *Le noms composee en turc de Turquie*. Bulletin de la Societe de linguistique de Paris, 50. Paris-Fransa.
- DEŞERİYEYEV, Y. D. (1952). "Stalin'in Dil Teorisi Çerçevesinde Eski Yeni ve Yazısı Olmayan Dillerin Etkileşimine Dair" (Rusça). *Stalin'in Çalışmaları Işığında Dil Tarihinin ve Teorisinin Sorunları*. Moskova/Rusya: 466.
- DMİTRİYEYEV, N. K. (1949). "Azerice Dilbilimi Hakkında Bazı Meseleler" (Rusça). *S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi Çalışmaları. Filoloji Serisi*. III. Baskı. Bakü/Azerbaycan: 62-63.
- GANİEV, S. M. (1922). *Rusça-Türkçe Sözlük*. Bakü-Azerbaycan.
- Gürcistan Merkez Tarih Arşivi. Belge (Gürcüce) No: 1044, Arşiv No: 8. Tiflis-Gürcistan.
- Heyvandarlıq Terminleri Lugeti* (1940). Bakü-Azerbaycan.

- KİPŞİDZE, İ.-A. ŞANİDZE (1928). *Gürcüce Sözlük*. Tiflis-Gürcistan.
- MAGAZANİK, D. A. (1945). *Türkçe-Rusça Sözlük*. Moskova-Rusya.
- MARR, N., G. MERÇULİ (1911). *Aziz Grigori Hanzteli'nin Hayatı ve Şavşeti ve Klarçeti'ye Seyahatı* (Rusça). Moskova-Rusya.
- MECKELEİN, R. (1928). *Georgisch-Deutsches Wörterbuch*. Berlin.
- MELİORANSKİY, P. M. (1900). *Türkçe Üzerine Bir Arap Filolog* (Rusça). Petersburg-Rusya.
- MENTEŞAŞVİLİ, S. B. (1943). *Kizikhi Lehçesi Sözlüğü* (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- MİLLER, B. V. (1953). *Farsça-Rusça Sözlük*. Moskova-Rusya.
- MİRBABAYEV, Y. (1947). "Azerice ve Ermenice Arasındaki Etkileşim Üzerine" (Rusça). *Dil Enstitüsü Çalışmaları*, Azerbaycan SSC, I. Bakü-Azerbaycan: 15-22.
- Nağçıvan'da Bahçıvanlığın Kısa Tarihi* (Rusça) (1951). SMOMPK, XXV.
- ORBELİANİ, S. S. (1928). *Gürcüce Sözlük*. XVIII. Yüzyıl. (Hızl.: İ. Kipşidze-A. Şanidze), Tiflis-Gürcistan.
- Rusça-Azerice Sözlük* (1939-1946). Bakü-Azerbaycan.
- Şah-nâme* ve Gürcüce Versiyonu "*Kralların Kitabı I*" (1946) (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- ŞANİDZE, A. (1945). *Üç Şatberi El Yazmasına Göre Gürcüce Bir Dörtlüğün İki Eski Baskısı* (1897, 1936, 1973) (Gürcüce). Tiflis-Gürcistan.
- ŞANİDZE, A.; CANAŞÇİLİ, M. G. (1913). "Saingilo (Eski Gürcistan)" (Gürcüce). *İmparatorluk Rusyasının Batı-Doğu Arkeoloji Cemiyeti*. Cilt. XXII, Tiflis/Gürcistan.
- ŞİRALİEV, M. A. (1947). "Bilimsel Terminoloji Oluşturmanın Temel Prensipleri" (Azerice). *Azerbaycan Dil Enstitüsü Çalışmaları*. Bakü-Azerbaycan.
- ŞİRALİEV, M. A. (1949). *Bakı Dialekti*. Bakü: Azerbaycan SSCB İlimler Akademisi Neşriyatı.
- ŞİRALİYEV, M. Ş. (1949). "Azerice'deki 'H' Harfi Hakkında" (Rusça). *Filoloji Serisi*. Bakü: S. M. Kirov Azerbaycan Devlet Üniversitesi Çalışmaları.
- UŞAKOV, D. N. (1952). *Rusça Açıklamalı Sözlük*. Leningrad-Rusya.
- YAGELLO (1909). *Farsça-Rusça Sözlük*. Taşkent.
- ZELİNSKİ, S. P. (1889). "Tatarca, Gürcüce ve Ermenice Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü". *Kafkasya Bölgesindeki Çiftçilerin Çalışma Hayatlarını İnceleme Çalışmaları* (Rusça). Tiflis-Gürcistan: 66.
- ZENKER, J. Th. (1866). *Dictionnaire Turc-Arabe-Persian*. Leipzig.

Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Vîlâdeti'l-Bikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi, (hızl.) Şaziye DİNÇER BAHADIR, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara-2019. 334 s., ISBN: 978-975-17-4146-2.

Derya KARATAŞ*

Türk dünyasının tıp ilmine verdiği değer Türk-İslam coğrafyasında yazılan kitapların çokluğu ile kendini gösterir. Bu coğrafyada yüzlerce yıl öncesinden başlanarak gerek sağlığı korumaya gerekse tedavi etmeye yönelik pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Müfredât-ı İbn Baytar Tercümesi, Edviye-i Müfredde, Mün-tahâb-ı Şifâ, Bâhnâme gibi eserleri saymak mümkündür. Bu eserlerde bugün halk hekimliği olarak niteleyebileceğimiz uygulamaların yanında modern tıbbi kaynaklık eden, onunla paralellik gösteren kimi uygulamalar da bulunur. İnsanın varlığından beri hastalıkların da var olması hastalıklara çare aramanın, insanlık tarihinin en eski davranışları arasında yer almasını gerektirir. Günümüzden yüzlerce yıl önce, zamanımızın tekniği ve imkânları ile mukayese edilemeyecek dönemlerde kaleme alınan eserlerin şimdikine benzer tedavi yöntemlerini sunması, onların niteliğini göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu eserler, yalnızca hastalıklar ve tedavileri hakkında bilgi vermeyip toplumsal hayatımızın belli bir kesitine dair ciddi fotoğraflar da sunarlar. Bu göz ile bakıldığında geçmişin hekimlerinin bizlere bıraktıkları yazılı eserlerin önemi daha iyi anlaşılabilir. Ele aldığımız Netîcetü'l-Fikriyye'yi de bu eserler arasında saymak mümkündür.

18. yüzyılda Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi tarafından yazılmış olan Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Vîlâdeti'l-Bikriyye, Dr. Öğr. Üyesi Şaziye Dinçer Bahadır tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eser, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları- Bilim ve Felsefe Serisi'nin 49. kitabı olarak okurun karşısına çıkar. Netîcetü'l-Fikriyye, tıp tarihinde kadın ve çocuk sağlığı üzerine müstakil olarak hazırlanmış ikinci eser olması sebebiyle önem ihtiva eder. Bu alanda yazılmış ilk kitap olarak bilinen Ayaşlı Şa'bân Şifâ'nın Tedbîrü'l-Mevlûd adlı eserinden de Netîcetü'l-Fikriyye'nin pek çok yerinde bahsedilmesi müellifin eserden haberdar olduğunun göstergesidir (32a/14, 65a/9, 112a/21, 115a/21,

Makale Gönderim Tarihi: 07.08.2020; Yayına Kabul Tarihi: 01.09.2020

* Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KIRŞEHİR; ORCID: 0000-0003-0766-1509, E-posta: derya.karatas@ahievran.edu.tr

130a/22, 143a/13, 144a/3). Çalışmada Bahadır, Netîcetü'l-Fikriyye'nin bilinen üç nüshasından biri olan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalarındaki 7092 numarada kayıtlı toplamda 144 varaktan oluşan nüshayı kullanmış olup diğer nüshalardan da gerekli gördüğü yerlerde faydalanmıştır. Talik hatla harekesiz olarak yazılan, Osmanlı Türkçesi imla özelliklerini gösteren eser Bahadır'ın çalışması ile günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Çalışma; Takdim, Önsöz, Kısaltmalar, Transkripsiyon Alfabeti başlıkları ile Giriş, Sonuç, Metin, Kaynakça, Sözlük-Dizin ana başlıklarından oluşur. Giriş (s. 15-28) bölümünde tıp yazmalarının hem Türk dili hem de tıp tarihi açısından önemine vurgu yapan Bahadır, ilk olarak 18. yüzyıldaki Osmanlı tıp ilmine genel olarak değinerek eserin dayandığı tıbbi sistemleri görmemizi sağlar. Osmanlı tıbbı Eski Yunan'dan devralınan Humoralist gelenek, Hz. Muhammed'in sağlık ve tedavi ile ilgili hadislerine dayanan geleneksel İslam tıbbı ve geleneksel halk hekimliği olmak üzere üç farklı sisteme dayanır. Netîcetü'l-Fikriyye'de de bu üç sistemin izlerini görmek mümkündür. Eserin 18. yüzyılda yazılmış olması, içinde bulunulan dönemin siyasi ve toplumsal gelişmelerine ayak uydurarak Avrupai tarzdan da etkilenmesine sebep olur. Bu yönüyle eser geleneksel ve modern tıp yöntemlerinin her ikisinden de beslenir.

Giriş bölümünün devamında eserin müellifi olan Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi hakkında genel bilgiler verilerek Gevrekzâde'nin tıp ilmiyle alakalı telif veya tercüme pek çok eserinin bulunduğu belirtilir. Bu eserler arasında Durretü'l-Mensûriyye fî Tercümeti'l-Mansûriyye, Mürşidü'l-Libâ fî Tercümeti Spagorya, Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-Vebâ, Risâle-i Tıbbiyye gibi eserleri saymak mümkündür. Gevrekzâde'nin aynı zamanda medrese eğitiminin sonradan ilmiye mensubu olarak Mekke-i Mükerrreme payesine yükselmesi, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde başhekimlik yapması, saray doktorları arasında sayılması tıp ilmindeki hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Netîcetü'l-Fikriyye'nin nüshaları hakkında kısa bilgilerin ve yazmanın sonunda da yer alan toplamda 144 başlıktan oluşan fihristin verilmesi ile devam eden bölüm, yazmanın bölümleri hakkında bilgilere değinilmesi ile sonlandırılır.

29. ve 38. sayfalar arasında yer alan Sonuç bölümünde Bahadır, daha çok metnin dil hususiyetleri üzerinde durur. /e/ ve /i/ seslerinin kullanımında ikiliğin olması, hem düz hem yuvarlak ünlülü eklere yer verilmesi, Arapça ve Farsçanın sıklıkla kullanılması metnin Osmanlı Türkçesi imlasıyla yazıldığına göstergesi olarak kabul edilir. Dizindeki madde başlarının dillere göre dağılımında Arapça kelimelerin oranının %73, Farsça kelimelerin %10 civarında olması metindeki yabancı kökenli kelimelerin hâkimiyetini gösterir niteliktedir. Gevrekzâde çocuk sahibi olma, çocuğa isim verme, çocuk terbiyesi gibi konularda görüşlerini ayet ve hadislerle destekler. Buna karşın arpala- (ağzına geleni söylemek), burundı (sancı, ağrı), oñul- (iyileşmek, şifa bulmak), şulu gicik (sulu kaşıntı, uyuz hastalığı) gibi halk ağzında kullanılan şekiller ile etine tolı ol- (şişman, toplu olmak), gözi deg- (göz değmesi), iplik iplik, nice nice (çok, birçok), yutum yutum (yudum yudum) gibi deyim ve ikilemelere yer verilmesi eserde Türkçe kullanımını gösteren örneklerdendir. Eserde bitki, hayvan, hastalık, organ isimleri gibi sözcüklerin Arapça, Farsçadaki kullanımlarının yanında Türkçe kullanımları da yer bulur: Arapça yed, Farsça dest, Türkçe el; Arapça cüderî, Farsça âbil, Türkçe çiçek hastalığı; Arapça feres, Farsça esb, Türkçe at, beygir gibi kullanımlar ağıdalı bir dille yazılmış olan metinde Arapça ve Farsçanın yanında Türkçe kullanımının örneklerini sunar.

Eserin esasını oluşturan Metin (s. 39-207) bölümü 144 varaktan oluşan yazmanın transkripsiyon alfabeti ile günümüz Türkçesine aktarılmış halini içerir. Gevrekzâde eserini, Mukaddime, El-Mağâletü'l-Ülâ, El-Mağâletü's-Şâniye, Hâtîme-i Kitâb adlı dört başlığa ayırır. Metnin Mukaddime bölümü, bekâret konusuyla başlar. Ceninin anne rahmine düş-

mesiyle devam eden bölüm çocuk ve annenin doğuma kadar olan süreci, doğum esnası ve doğumdan sonraki süreçleri ayrıntılı bir şekilde ele alır. Çocukla ilgili her türlü koruyucu hekimlik ve hastalık uygulamalarını içeren eserin El-Maḳāletü'l-Ūlā bölümünde ceninin oluşumu, hamilelik belirtileri, çocuğun cinsiyetinin belirlenmesi, aş ermeyle ilgili usuller, hamilelik döneminde yapılması gerekenler, hamile kadının geçirdiği hastalıklar ele alınır. El-Maḳāletü's-Şāniye bölümünde ise; doğuma dair uygulamalar, çocuğun kundaklanması, çocuğu emzirecek kişinin nasıl olması gerektiği, çocuğa verilecek sütün özellikleri, çocuğun nasıl emzirilmesi gerektiği üzerinde durulur. Eserin devamında müziğin çocuğun sağlığına etkisi, çocuğun süttten kesilmesi, diş çıkarması, yiyeceklere alıştırılması, yürümesi, konuşması gibi konular ele alınır. Hāttime-i Kitāb adlı son bölümde ise çocuk hastalıkları, çocuğun gelişim dönemleri, nazar, çocuğun çiçek ve kızamık çıkarması gibi konulardan bahsedildiği görülür. Eserin müellifi gerekli gördüğü yerlerde ele aldığı konuyu hem ayet ve hadislerle hem de Yunan hekimlerinin görüşlerine ve uygulamalarına yer vererek destekler.

Çalışmanın Kaynakça (s. 209-216)'dan sonra gelen Sözlük-Dizin (s. 217-334) bölümü çalışma içinde hacimli bir yer tutar. Fihrist, der-kenarlar ve metnin iç kapağı dışında metinde geçen tüm sözcükler dizinde alfabetik olarak anlamlarıyla beraber yer alır. Bahadır'ın kelimeleri anlamlandırırken bağlamı gözettiği, kelimelerin metin içindeki durumuna göre bir dizinleme yaptığı görülür.

Çalışma, Netîcetü'l-Fikriyye adlı Osmanlı Türkçesi dönemine ait tıp metninin Latin harflerine aktarılmasından ibaret olmayıp dönemin hâkim tıp anlayışını, hekimlik uygulamalarını içeren; tıp terimleri bakımından zengin olup terminolojiye katkı sağlayan bir eserin ilim dünyasına kazandırılması ile de bir önem arz eder. Eserin başlı başına kadın ve çocukların sağlığını korumaya yönelik olması ise 18. yüzyılda kadın ve çocuğun ilgi çekici bir konu olduğunun ve bu konuda müstakil olarak bir eser yazılabileceğinin kanıtı niteliğindedir. Tıp, edebiyat, dil, tarih gibi pek çok disiplinin ilgilendiği bir alanda yazılmış olan bu kitabın alan araştırmacılarına ışık tutacağını, yeni çalışmalara yol açacağını umuyoruz.